

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ
ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ
ПЕРСИДСКИЕ УКАЗЫ МАТЕНАДАРАНА

فراين فارسی ماتناداران

II

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
„МАТЕНАДАРАН“
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

I

У К А З Ы

ВЫПУСК ВТОРОЙ

(1601—1650 гг.)

Составил
А. Д. ПАПАЗЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН
1959

9(48.925)
4-94
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ
ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐԹԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

I

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐ

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

(1601—1650 pp.)

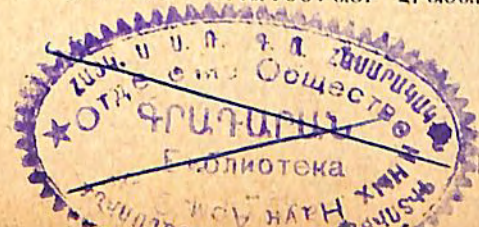
Կազմեց
Հ. Դ. ՓԱՓԱԶԿԱՆ

16266

1311

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1959

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր» մատենաշարի «Հրովարտական» շարքի այս երկրորդ պրակով հրատարակվում են ժէ դարի առաջին կեսի 43 վավերագրեր:

Հրովարտականի պարսկերեն բնագրերը վերձանել ու պատ-
րաստել է հրատարակության, քարզմանել է հայերենի ու ծանո-
թագրել, կազմել է տերմինների բացատրական բառարան ու գրել
առաջաբան Հ. Դ. Փափագյանը: Պրակին կցված է նաև վավե-
րագրերի, առաջաբանի, տերմինների բացատրության և ծանո-
թագրությունների ռուսերեն քարզմանությունը, որը կատարել է
Ս. Հ. Գաբրիելյանը:

Մատենադարանը նպատակ ունի հաջորդաբար հրատարակու-
թյան պատրաստել նաև ժէ դարի երկրորդ կեսի, ինչպես նաև
ժԸ—ժԹ դդ. բոլոր հրովարտականներ:

Իրենց բովանդակությամբ հրովարտականների հետ սերտ աղերս
ունեն և որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ մեծ արժեք են ներ-
կայացնում նաև նույն դարերին վերաբերող կալվածագրերը, որոնց
գիտական հրատարակությունն ու հրովարտականների հետ նրանց
գուգանեռ օգտագործումը մեծ չափով կարող է նպաստել ժԴ—
ժԹ դդ. ագրարային հարաբերությունների ուսումնասիրությանը:

Ի նկատի ունենալով այդ, հարմար նկատվեց առաջիկայում
հրատարակության հանձնել «Կալվածագրեր» շարքի Ա. պրակը, որը
կրնդգրկի Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում առկա ժԴ—
ժԶ դդ. բոլոր կալվածագրերը:

Մատենադարան

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

ԺԷ դարի սկզբներին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցան նրա հետագա ճակատագրի համար բախտորոշ դեպքեր. կատարվեցին իրենց մասշտաբներով համարյա աննախընթաց խոշոր տեղաշարժեր, որոնք հանդիսանում էին նախորդ դարի ընթացքում պարբերաբար շարունակվող աղետաբեր վայրիվերումների եզրափակիչ փուլը:

ԺԶ դարի ամբողջ ընթացքում Հայաստանի, Աղբրեջանի, մասամբ նաև Վրաստանի տերիտորիայի վրա, մեծ կամ փոքր ընդմիջումներով, մղվում էին երկարատև, արյունահեղ կռիվներ օսմանյան Թուրքիայի և սեֆյան Իրանի միջև: Առերևույթ հաճախ դավաճարանական-կրոնական բնույթ կրող այս թշնամանքը ուներ իր լուրջ քաղաքական, ստրատեգիական և տնտեսական պատճառները, որոնցից գլխավորը օսմանյան Թուրքիայի ձգտումն էր նվաճելու Հարավային Աղբրեջանը, Անդրկովկասն ու Դաղստանը, տիրելու Հայաստանից և Աղբրեջանից անցնող առևտրական ճանապարհներին և մետաքսի արտադրության գլխավոր կենտրոններին:

Հարյուր հազարավոր սպառազեն բանակների հաճախակի զորաշարժերը ծանր հարվածներ էին հասցնում երկրի տնտեսությանը, և տնտեսական կյանքը տասնամյակների ընթացքում չէր կարողանում առաջընթաց քաշլ կատարել: Բնակչության վիճակը անհամեմատ ծանր էր հատկապես Հայաստանի այն նահանգներում, որոնցով անցնում էին արշավող բանակների գլխավոր ուղիները: Կրճըլբաշ վորքերի պարբերական նահանջների ժամանակ ավերվում էին այն բոլոր վայրերը, որոնցով պետք է անցներ հակառակորդի բանակը: Ամայացվում էին ընդարձակ տարածություններ, հրկիզվում էին ցանքսերը, հացահատիկների և այլ մթերքների շտեմարանները:

Խոսելով իրանական բանակին վաղուց ծանոթ այսօրինակ ռազմական տակտիկայի մասին, Շահ Թահմասպ Ա-ն իր հիշատակարանում գրում է.

«Երբ ես լուր ստացա, որ Խոնդկարը հասել է Սվազ և պետք է 3 շաբաթ այնտեղ սպասի մինչև որ ուղտերը յուզեն, ես ինձ մոտ հրավիրեցի շրջակա վայրերի ավագներին, երեսկիներին և քյադ-խուդաներին և հայտնեցի նրանց, որ կարգադրված է իմ զինվորներին՝ նահանջելով Թուրքական բանակի առջևից, այրել և ոչնչացնել մոտակա վայրերի բոլոր հացահատիկն ու բերքը... Այդ վայրերի հացահատիկը ոչնչացրինք և այրեցինք, իսկ ջրի աղուճքները փակեցինք: Որովհետև ինչպես ամեն մի խելացի մարդու համար պարզ է, պատերազմի դործը թղթախաղի նման է. ինչ միջոցով էլ որ լինի՝ պետք է դործը առաջ տանել և հակառակորդին ծնկի բերել: «Պատերազմը խարդախություն է», — ասել է Ալին, — պատերազմի ժամանակ, լինի փախչելով, լինի խաբելով, այնպես պետք է անել, որ թշնամուն ոչ մի միջոց չտրվի»¹:

Նույն ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներում՝ հիշատակարաններում և մանր ժամանակագրություններում կան բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ կղզերաշների բանակը ամենայն ճշտությամբ կենսագործում էր Շահ Թահմասպի հիշյալ տակտիկան: Լիովին ավերվում, կողոպուտի և գերեվարության էին ենթարկվում հատկապես Արևմտյան Հայաստանի Բասենի, Խնուսի, Էրզրումի, Բաբերդի, Երզնկայի, Դերջանի, Մուշի, Խլաթի, Արծկեի, Արճեշի և վանի շրջանները:

Ոչ պակաս անողորմ ավերման էին ենթարկվում նաև Հարավային Ադրբեջանի և Պարսկական Իրաքի քաղաքներն ու գյուղերը, երբ հարկ էր լինում այդ վայրերը նույնպես էվակուացիայի ենթարկել²: Սակայն ամեն գեպքում հայ բնակչության վիճակը անհամեմատ ավելի ծանր էր, որովհետև մահմեդական օրենքով պատերազմի ժամանակ քրիստոնյաների ինչքը «հալալ» էր և նրանց գերումն ու ստրկացումը շարիաթով թույլատրելի: Եթե մուսուլման ռայաթները զրկվում էին օթևանից ու ձմեռվա պաշարից և նյութական ծանր վնասներ կրում, ապա հայ ռայաթներին այդ բոլորից բացի սպառնում էր նաև գերեվարության, ստրկացման և ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը: Շահ Թահմասպը իր հիշատակարանում պատ-

մում է Խնուսում, Բաբերդում և Էրզրումում հայ երեխաների գերեվարության և բնակչության կողմից իրենց նախկին բնակավայրերը լքելու ու մասսայական դադթի մասին, որոնց ինքը անձամբ ահանառակ է եղել³:

Պարսկա-օսմանյան պատերազմների վերջին շրջանը տևեց շուրջ 12 տարի և ավարտվեց 1590 թ. — Կոստանդնուպոլսի հաշտության միջոցով: 1587 թ. Ռումլու և Ուսթաջու խոշոր ցեղերի առաջնորդների և ազգեցիկ ամիրների ձեռման տակ սեֆյան Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդե շահը գահը զիջեց իր կրտսեր որդուն՝ Շահ Աբրահամ Ա-ին:

Ներսասարգ շահը՝ առաջին հերթին ձգտելով ամրապնդել երկրի արևելյան սահմանները, բոլոր ուժերը կենտրոնացրեց գուրս մղելու ուղղակիական զորքերին, որոնք գրավել էին ամբողջ Խորասանն ու Սիսթանը: Դրա համար էլ նա ստիպված էր համաձայնելու Թուրքիայի կողմից 1590 թ. Կոստանդնուպոլսում Իրանին առաջարկվող հաշտության չափազանց ծանր պայմաններին, բայց որի ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը, բացի Արդաբիլի և Թալիշի մարզերից, անցնում էին Թուրքիային:

1578—1590 թթ. ավերիչ արշավանքների ընթացքում մեծապես վնասվեցին Հայաստանի կենտրոնական շրջանների և հատկապես Արարատյան դաշտի գյուղերն ու ավանները: Օսմանյան բանակի կողմից բնակչության սանձարձակ կողոպուտն ու կատարված ավերածությունները բավական մանրամասն նկարագրված են ժամանակակից թուրքական աղբյուրներում: Քուրդ պատմիչ Շարաֆ-խան Բիթլիսին, որ այդ արշավանքներից մի քանիսի ահանառակն ու մասնակիցն է եղել, պատմում է, թե ինչպես որե՛ք շրջան կամ խոշոր բնակավայր գրավելուց անմիջապես հետո թուրք հրամանատարությունը նշանակում էր արտակարգ հարկահավաքներ (զարուղաներ և յասախչիներ), որոնք ցրվում էին մերձակա գյուղերն ու ավանները՝ հավաքելու գյուղացիների մոտ անկա հացի վերջին պաշարները⁴: Բոլոր այն քաղաքներում, որտեղ թուրքերը նոր բերդեր էին կառուցել, քաղաքի բնակչությունը պարտավոր էր բավարարել բերդապահ կայազորի բոլոր պահանջները: Իսթանբուլում և Վանում, անխնա կերպով կտրատվում էին պողատու ծառերը,

¹ Թաղթարե-յե Շահ Թահմասպ, էջ 58—60:

² Scharafnameh ou histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée par V. Veliainof-Zernof, Պետերբուրգ, 1860, հ. Բ, էջ 286 (պարսկ. բնագիր):

³ تذکره شاه طهماسب Թաղթարե-յե Շահ Թահմասպ, հրատ. գնդ. Դ. Ս. Ֆիլոթի, Կալկաթա, 1912 թ., էջ 51—52 (պարսկ. բնագիր):

⁴ Թաղթարե-յե Շահ Թահմասպ, էջ 37:

Հանվում էին տների գոներն ու պատուհանները և փոխադրվում բերդ՝ ձմռան ամիսներին որպես վառելափայտ օգտագործելու¹։ Նույն աղբյուրը վկայում է նաև թուրք զինվորների կողմից ոչ միայն քրիստոնյաների, այլ նաև շիա մուսուլման ուսյաթների (աղբբեջանցիների) դերևվարության փաստերի մասին²։

Նոր նվաճված նահանգներում թուրքական իշխանությունները կատարում էին հողերի նոր վերաբաշխումներ։ Հողային ընդարձակ տիրույթների մեծ մասը, օսմանյան թուրքիայում ընդունված կարգով, արքունի և զինվորական ծառայությունների դիմաց, ցմահ օգտագործման իրավունքով, որպես «զիամեթ» կամ «թիմար» տրվում էին բարձրաստիճան զինվորականությանը և կամ որպես «արփալըք» կամ «օջաքլըք», ժառանգական տիրության իրավունքով՝ տրվում էին քրդական աշիրաթների առաջնորդներին։ Իսկ այն հողերը, որոնք «թիմար» կամ «զիամեթ» չէին տրվում, համարվում էին պետական կամ «միրի» հողային ֆոնդեր, որոնցից ստացվող սենտա-հարկը անմիջապես մտնում էր պետական գանձարանը։

Կըզըլբաշ քոչվոր արիստոկրատիայի տեղը գրավում էին թուրք զինվորական-կուսակալները՝ փաշաներն ու քուրդ ամիրները։ Այսպիսով թուրքաց տիրապետության շրջանում ևս ազդեա-ֆեոդալական ավազանին հանդիսանում էր գլխավոր շահագործող դասակարգը, որ ժամանակավոր կամ ժառանգական տիրության իրավունքով իր ձեռքում էր պահում արտագրության հիմնական միջոցը՝ հողը, ուներ լայն իրավունքներ անմիջական արտագրողի՝ հողագործ ուսյաթի նկատմամբ և վայելում էր աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների հովանավորությունը։

Ֆեոդալական անողոր շահագործման ենթակա աշխատավոր գյուղացիության հոծ մասսան շարունակում էր մնալ նախկին իրավադուրի և ստրկական վիճակում, ենթարկվելով տնտեսական և արտատնտեսական ճնշման և կատարելով բազմաթիվ հարկային պարտավորություններ, ինչպես մեծ ու փոքր հողատերերի, այնպես նաև պետական իշխանության համար։ Թուրքական տիրապետության շրջանում աշխատավորության համար նոր պատուհաս հանդիսացան ամենուրեք կառուցվող և վերանորոգվող բերդերն ու ամրոցները, որոնք ամեն տարի մեծ թվով աշխատող ձեռքեր էին կլանում և պատճառ դառնում ուսյաթների տնտեսության փայլաշմանը։

¹ تاریخ عالم آرای عباسی Թարիխ-ե ալամարա-յե արբասի (այսուհետև թԱԱ), հ. Ա, էջ 231, Թեհրան, 1897 (պարսկ. բնագիր)։
² Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 345։

Հաշտություն պայմանագրի ստորագրումից հետո Շահ Աբբասը հրահանգել էր Ղարաբաղում և Ատրպատականում հաստատված կըզըլբաշ քոչվոր ցեղերին զաղթել դեպի երկրի խորքը, խոստանալով նրանց նոր յայլաղներ և կըշլաղներ տրամադրել Պարսկական Իրաքի և Մազանդարանի նահանգներում։ Որոշ ցեղեր (էլեր և օյմաղներ) խուսափելով թուրքական տիրապետությունից, սկզբից ևեթ քոչեցին դեպի Մազանդարան, Իրաք և այլ նահանգներ, սակայն մեծ թվով քոչվորներ, որոնք տառնյակ տարիներից ի վեր հաստատվել էին Աղբբեջանի տարրեր վայրերում և հատկապես Ղարաբաղում, որտեղ նրանք անշարժ կալվածներ՝ վարուցանք, աչգիներ և այլ ստացվածքներ ունեին, և որոնց համար դժվար էր հրաժարվել այդ բոլորից, մնացին իրենց նախկին վայրերում¹։

Հողերի և հատկապես ֆեոդալական խոշոր տիրույթների վերստին տնօրինման օսմանյան կենտրոնական իշխանության կողմից կիրառվող քաղաքականությունը չէր կարող խոր դժգոհություններ չառաջացնել տեղական մեծ ու փոքր ֆեոդալների մեջ։ Եվ ահա թուրքական տիրապետության հենց առաջին տարիներից ամենուրեք ծայր են առնում և հետզհետե մեծ ծավալ են ընդունում բողոքներն ու դժգոհությունները նվաճողների աչդօրինակ հափըշ-տակողական քաղաքականության հանդեպ։ Հակասությունները ավելի քան սրվեցին հատկապես ԺԶ դարի վերջին տարիներին, երբ սկսեցին, ինչպես մասսայական խոշոր խմբերի՝ առանձին ցեղերի ու համայնքների, այնպես նաև հայ, վրացի և աղբբեջանցի նշանավոր ֆեոդալների, աշխարհական և հոգևորական գործիչների փախուստները։ Փախստականները սիրով հյուրընկալվում, ապահով ապաստան էին ստանում Իրանում և արժանանում էին Շահ Աբբասի հատուկ ուշադրությանը։

Շահի մոտ էին գնում ոչ միայն այն ֆեոդալները, որոնց տիրույթները ենթարկվել էին հափշտակման, այլ նաև նրանք, որոնք թեև պահպանել էին իրենց իշխանական իրավունքները, սակայն թուրքական իշխանությունների կողմից անընդհատ ենթարկվում էին կեղեքումների ու հարստահարության։ Նրանց վրա գրվում էին արքունի գանձարանին միանվագ վճարումներ կատարելու ծանր պարտավորություններ և հետապնդվում ու անհանդուրժողական վերաբերմունքի էին ենթարկվում այլազավանության պատճառով։ «Բազումք ոմանք,— գրում է Դավրիժեցին,— յաշխարհէս Ատրպատականի իշխանք և կողմնակալք մահմետականք և քրիս-

¹ թԱԱ, հ. Բ, էջ 279։

տոնեայք, գնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ շա-
րաշար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն օսմանցւոց ծանր հար-
կապահանջութեամբ և կեղեքմամբ զրկէին և կողոպտէին և հաւա-
տոց կուռէճութիւն (խտտութիւն) առնէին, և այլ բազում տառապա-
նօք շարշարէին, ոչ միայն զազգս Հայոց, այլ և զազգն Վրաց և
Վաճմնականաց (աղբրեջանցիներ) և վասն այնր նեղութեան
զնացին առ թագաւորն Պարսից, զի թերեւ նովաւ գիրութիւն զըտ-
ցեն զերծեալք ի ծառայութենէն օսմանցւոց¹:

Շարունակելով պատմել Պարսկաստան ապաստանած անձնա-
ւորութիւններն մասին, Դավրիժեցին հիշատակում է նաև Սյու-
նյաց և Արցախի մի շարք հայ աշխարհիկ և հոգեոր անվանի ֆեո-
դալների անուններ²:

Շահր միաժամանակ ուշի ուշով հետևում էր գեպերի ընթաց-
քին և փախստական ֆեոդալների միջոցով փորձում ձեռք բերել
նաև իրենց տիրութիւններում մնացած հայ, վրացի, աղբրեջանցի և
բուրդ իշխանավորների համակրանքը, որոնք իրենց հերթին մտա-
ծում էին «զի մտերիմք երեւոցին առաջի Շահին զուցէ թերեւ գի-
րութիւն և օգտութիւն ինչ գտանիցեն ի նմանէ նեղութեանց և
պարտուց իւրեանց»³:

Ժէ գարի սկզբում, երբ Սեֆյան տերութեան արեւելյան սահ-
մաններում երկարատեւ հաշտութիւն էր ապահովված, և երբ Զաւա-
լիների հզոր շարժումը հետզհետեւ ծավալւելով ընդգրկել էր Փոքր-
Ասիայի համարյա բոլոր կենտրոնական ու արեւելյան նահանգները
և սպառնում էր բուն իսկ օսմանյան պետութեան գոյութեանը, Շահ
Աբբասը նպատակահարմար գտավ օգտագործել առիթը, եւս վերց-
նելու 1590 թ. պայմանագրով Թուրքիայի կողմից վավթված նա-
հանգները:

1603 թվականի սեպտեմբերի 14-ին կըզըլրաշների բանակը
դուրս եկավ Սպահանից և սրընթաց երթով շարժվեց զեպի Ատրպա-
տական: Ղազվինում նրան միացան նախկին մայրաքաղաքի «զոռ-
չիների» և «զուլամների» հատուկ զորախմբերը՝ զարուզա Ամիր-Գու-
նա բեկ Կաջարի գլխավորութեամբ: Շուտով օգնութեան հասան նաև
Արզաբիլի Զոլֆեղար խանի զորքերը⁴:

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն. Վաղ-պատ, 1896, էջ 15, հմմտ.
ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 440—441:

² Նույն տեղում, էջ 16:

³ Նույն տեղում, էջ 17:

⁴ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 441—442. տե՛ս նաև սույն խոդովածուի № 1 վավե-
րագիրը:

Սեպտեմբերի 28-ին արդեն զրավված էր Թավրիզը, իսկ անա-
կընկալի բերված թուրքական սակավաթիվ ուժերը հազիվ կարո-
ղացան թեթև դիմադրութիւն ցույց աւել. Թավրիզից 30 կիլոմետր
հյուսիսում գտնվող Սոֆյան քաղաքի մոտ, որտեղ և պարտութիւն
կրելով նահանջեցին զեպի Նախիջևան:

Լուր ստանալով այն մասին, որ Թավրիզի բերդը արդեն անձ-
նատուր է եղել, և որ շահը անձամբ խոշոր բանակով շարժվում է
զեպի Նախիջևան, թուրքական զորքերը, Երևանի բեկլարբեկ Մու-
համմադ-Շարիֆ փաշայի հրամանատարութեամբ, չվստահելով
Նախիջևանի ամրութիւններին, այնտեղ թողեցին 150 ենիչերիների,
իսկ իրենք, նահանջելով, ամրացան Երևանի բերդում: 20 օր Շահ
Աբբասը կանգ առավ Թավրիզում: Այդ ժամանակամիջոցում թուր-
քերը մեծ թվով ռայաթների քշեցին զեպի Նախիջևան և, օր ու գիշեր
աշխատեցնելով, բերդի շուրջը կրկնակի պարիսպ կառուցեցին: Սա-
կայն այս բերդը ևս հանձնվեց համարյա առանց դիմադրութեան,
որից հետո կըզըլրաշները շարժվեցին զեպի Երևան:

Երևանի ամրութիւնների սխտեմի մեջ այդ ժամանակ հաշըվ-
վում էին 3 առանձին բերդեր, որոնցից գլխավորը 1583 թ. Ֆարհադ
փաշայի կառուցածն էր և կոչվում էր «Հին բերդ»: Այս բերդը ունեւր
ամուր պարիսպներ և շրջապատված էր խորը փորված խանդակնե-
րով: Մյուսը մի փոքրիկ բերդ էր Հրազդանի աջ ափին, Հին բերդից
զեպի հարավ-արեւմուտք ընկած մի բլրի վրա, որը կոչվում էր
«Գյոզլի կալա» («Հսկող բերդ»): Երրորդը՝ Նախիջևանից նահանջած
զորքերն էին կառուցել, Հին բերդին շատ մոտ, զեպի հարավ ընկած
հատվածում, որը նրանք չէին հասցրել պարսպապատել և շուրջը
խանդակներ փորել¹:

Բերդի պաշարումը տեւեց ավելի քան 8 ամիս, որի ընթացքում
առավել կոտորվում էին շրջակա գյուղերի ռայաթները, քան պատե-
րազմող կողմերը:

«Եւ յաւուրս այսոսիկ, — գրում է Առաքել Դավրիժեցին, — հրա-
մայեաց շահն զօրացն Պարսից զնալ յերկիրն Արարատու և յամե-
նայն շրջակայ գաւառս նորա, հանել յամենայն տեղեաց արս՝ որ
ասի ըռայաթ, եթէ ի քրիստոնէից իցէ, և եթէ մահմետականաց,
որոց և իցէ ազգաց, ժողովել և բերել ի բանակն Պարսից, զի ընդ
զօրացն Պարսից մարտակից լիցին զսիրայն քշել և այլ գործակցու-

¹ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 446. հմմտ. Chardin J. Voyages du chevalier Char-
din en Perse et autres lieux de l'Orient, t. II, p. 219. Tavernier J. Les six
voyages de Jean Baptiste Tavernier, t. I, p. 40.

թեամբ օգնական լինել զօրացն Պարսից: Եւ ի ժամ պատերազմին յորժամ երիշ առնէին և կամ զսիրայն ի վեր քշէին, զքրիստոնէական յառաջ խաղացուցեալ ընդ դէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յՕսմանցոց՝ և յետուստ ի Պարսից¹:

Պաշարման ընթացքում շահը միաժամանակ իր զորականներին առանձին զորամասեր տալով՝ ուղարկում էր այլևայլ կողմեր՝ նվաճումներ և ավարառութիւն կատարելու նպատակով: Այսպես, Ամիր-Գունա խան Կաջարին ուղարկեց դեպի Գանձակ, որը հրի և սրի մատնեց այդ կողմերի գյուղերն ու ավանները և մեծ ավարով վերադարձավ Երևան: Նույնպիսի ասպատակութիւնների ենթարկվեցին նաև Բասենը, Խնուսը, Կարինը, Արճեջը և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններ²:

Երևանի բերդը մի քանի վճռական գրոհներից հետո գրավվեց 1604 թ. հունիսին: Չուխուր-Սաադի (Երևան) բեկլարբեկութունը, որին այնուհետև ենթարկվում էր նաև Թուման-է Նախչևանի օլթան, ավելց Ամիր-Գունա խան Կաջարին: Նախչևանի օլթան տրվեց Մակսուդ Սուլթան Քանգարլուին, որից հետո մինչև ժժ դարի սկիզբը այդ խանութիւնը մնաց Քանգարլուների ձեռքում, իսկ Կազար-վանն իր շրջակայքով, որպես օլթա, տրվեց Նաֆաս Սուլթան Սաադլուին: Այստեղ Շահ Աբրահին ներկայացան նաև իրենց «շահիսեան» հայտարարած քրդական Հաքբարի, Մահմուդի և Գում-րուլի աշիրաթների ամիրները, որոնց շնորհվեցին համապատասխան թիւղներ³:

Երևանի գրավումից հետո կրկին անգամ ասպատակվեցին Գանձակն ու իր շրջակայքը: Ապա համառ կռիւներից հետո նվաճվեց նաև Շորագյալի բերդը և մի քանի այլ ամրութիւններ: Սակայն շուտով լուր ստացվեց, որ Զղալ-օղլի Սինան փաշան մեծ թվով թուրքական զորքերի զլուխն անցած արդեն եկել բանակ է դրել Մշո դաշտում և շարունակում է զորաթողով լինել դեպի Երևան արշավելու: Կիրտուելով կրկնապահների վաղեմի տակտիկան, Շահ Աբրահը հրամայեց իր զորքերին Երևանի ու Նախչևանի վրայով նահանջել դեպի Թավրիզ, միաժամանակ կարգադրելով հրկիզել ու ավերել բոլոր գյուղերն ու քաղաքները, այրել ու սպառել հացահատիկն ու ցանքսերը և բնակչությանը քշել խորը թիկունք: Շահ Աբրա-

¹ Գավրիթեցի, էջ 26:

² Նույն տեղում, էջ 30. հմտ. ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 452:

³ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 452-456:

սի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշին հետևյալ կերպ է նկարագրում կրկնապահ զորքի ձեռքով կատարված ավերածութիւնները.

«Այդ ժամանակ աստծո սովեր, նորին սրբութիւն շահը, թշնամուն նեղը դնելու և պարտութիւն մատնելու նպատակով, հաղթական զինվորներին գունդ առ գունդ և ջոկ առ ջոկ ուղարկեց Կարսի և Զարիշատի երկրները, որպեսզի նրանք այրեն ու ոչնչացնեն այդ կողմերի հացահատիկն ու արոտավայրերը: Որոշվեց, որ այն ճանապարհներում, որոնցով պետք է անցնէին թշնամու զորքերը, մի քանի օրվա ճանապարհի տարածութիւն վրա գտնվող շեն վայրերը ամայացվեն, իսկ դաշտերում գոյութիւն ունեցող ցանքսերից, արոտավայրերից ու բնակավայրերից ոչ մի հետք չմնա: Այդ կողմերի այն ռայաթներին, որոնք բնիկներ չեն, քշեն բերեն այս կողմը: Այն վայրերի բնակիչներին, որոնք կողմնակից են թուրքերին, և կղիմադրեն ու չեն ցանկանա քոչել այս կողմ, անխնա կերպով կողոպտել ու կոտորել:

Հաղթական զինվորները այդ հրամանը ստանալուց հետո առաջացան մինչև Հասան-Ղալա, որը գտնվում էր Կարսի և էրզրումի արանքում, և անխնա կերպով ասպատակեցին, կողոպտեցին, ավերեցին և հրկիզեցին ցանքսերն ու արոտավայրերը և շուրջ երկու-երեք հազար ընտանիք հայեր ու քոչվոր ցեղեր, որոնք այդ վայրերում յայլաղի և կըշլաղի տեղեր ունէին, քշեցին ու բերեցին այս կողմ, որտեղից էլ ուղարկեցին դեպի Արաղ: Այս արշավանքում հաղթական զինվորները մեծ թվով ոչխար ու տավար ձեռք բերեցին: Նրանք իրենց հետ բերին նաև 20 000 ոչ բնիկ ժողովուրդ, որոնք կրկնապահների մոտ մահմեդականութիւն ընդունեցին»:

Ասպատակվում էր բովանդակ Կենտրոնական Հայաստանը: Հայ ժողովուրդը իր բազմադարյան պատմութիւն ընթացքում թերևս երբեք այսպիսի ալեկոծութիւն չէր ենթարկվել: Կրկնապահ զինվորների հատուկ ջոկատներ փոթորկի նման անցնում էին Հայաստանի առանձին գավառներով, իրենց հետ թողնելով միայն լիովին ամայացած ու հրկիզված ավերակներ: Աշխատավոր ժողովրդի հսկայական զանգվածները ոչխարի հոտերի նման բոլոր կողմերից քշվում էին դեպի Արարատյան դաշտ՝ այնտեղից դեպի Կենտրոնական Իրանի տափաստանները ուղարկվելու համար:

Հարկավոր է նշել, որ տեղահանման ենթակա էին բոլորը, առանց սեռի, տարիքի և դավանանքի խտրութիւն: Այս ընթաց-

¹ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 463, հմտ. Գավրիթեցի, էջ 35:

քում էր, որ շահը վրեժխնդիր եղավ այն ազդեցական ցեղերից, որոնք 1590 թ. հաշտությունից հետո չէին ենթարկվել նրա հրամարտությանը և չէին դադարել գեպի Մազանդարան: Նա բռնի կերպով գեպի իրանի արևելյան նահանգները բռնեց Ղարաբաղի գաղտնի հաստատված մի քանի ազդեցական ցեղային միավորներ¹:

Այս բռնի տեղահանությունների հիմնական ստրատեգիական նպատակն էր ամայացնել այն տարածությունը, որով պետք է անցներ օսմանյան բանակը: Սակայն միաժամանակ շահը մտածում էր գաղթականների այս հոծ բազմությամբ բնակեցնել իր մայրաքաղաքի շրջապատի ընդարձակ տարածությունները և այսպիսով երկրի կենտրոնական նահանգներում զարկ տալ երկրագործությանը, արհեստներին ու առևտրին: Դրա համար էլ նա առանձին փոթակաշնություն ցուցաբերեց Արաքսի ափին գտնվող փարթամ և վաճառաշահ Զոլլա քաղաքի բնակչության տեղահանման գործում:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ գեպի իրանի խորքերը բռնվող շուրջ 300 000 բազմության մեջ կային Հալաբուսի տարբեր դավաճաններից տեղահանված բնակչության զանգվածներ: «Վասն զի ի բռնելն զերկիրս, — գրում է նա, — ոչ թէ զմի կամ զերկու գաւառս վարեաց ի Պարսկաստան, այլ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախշուանու և անցեալ ընդ Եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ և Լոռու և զՀամզախիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակուան, զԶարիշատ և մասն ինչ ի գեղօրէիցն Կարսայ և զձորն Կաղզըվանու բնակին, և բովանդակ զերկիրն Ալաշկերտու, և զգեղօրայսն Մակուայ, և զերկիրն Աղբակու, և զՍալմաստու, և զԽոյայ, և զՈւմի, և որ ինչ պանդուխտք և զարիպականք մնացեալք էին ի քաղաքն և ի գեղօրայսն Թարվիզու, զգաշտն Արարատու բովանդակ և զերևան քաղաք, զերկիրն Ղրիսուլաղայ, զԾաղկունուց ձոր, զԳառնու ձորն, զՈւրծաձորն: Եւ յառաջ քան զայս զգաւառն Կարնոյ, և զԲասենու, և զՆնուսայ, և զՄանազկերտու, և զԱրծկէոյ, և զԱրճըշոյ, և զԲերկրու, և զՎանայ, աւարով և գերութեամբ բերեալ էին յերևան և ընդ սոսա քշեցին և տարան»²:

Ինչպես տեսնում ենք, տեղահանության հրամանը առանձին խտություններ կիրառվել է հատկապես Արարատյան երկրի համարյա բոլոր դավաճաններում: Սակայն, ինչպես պարզ երևում է նույն աղբյուրում պահպանված Գառնիի գյուղացիության կողմից տե-

¹ ԹԱԱ. հ. Բ, էջ 280:

² Դավրիժեցի, էջ 52—53:

ղահանության հրամանը գործադրող կրճերաշ զինվորներին ցույց տրված հերոսական դիմագրության նկարագրությունից¹, որը հաստատվում է նաև Իսթանդար Մունշու տված տեղեկություններով այն մասին, որ «Երևանի շրջանի ամբողջ բնակչությունը գաղթեցվեց գեպի Ղարաբաղ, բացի փոքրամասնից, որոնք ամրացել էին լեռների ծերայերում և անառիկ վայրերում»², համենայն դեպս երկրի հատկապես լեռնային վայրերում զգալի թվով գյուղացիների հաջողվել է խուսափել բռնագաղթից և մնալ իրենց վաղեմի բնակավայրերում:

Նահանջելով Կարսի կողմերից, Շահ Արքապը նախ կանգ առավ Աղջաղաբայի բերդում, ապա արագ երթով եկավ Էջմիածին: Երբ շահը Էջմիածնում էր, Զոլա-օղլու բանակը արդեն հասել էր Կարս: Ուստի շահը հրամայեց աճապարանք քշել Արարատյան դաշտում հավաքված գաղթականությանը, որը, ըստ Դավրիժեցու, մեկ օրվա ճանապարհի տարածության վրա շարժվում էր գեպի հարավ:

Մեծ արագությամբ, տասնյակ հազարավոր զոհերի գնով գաղթականների այս հսկա զանգվածը անցավ Արաքս գետը և ուղևորվեց գեպի իրանի խորքերը: Հայ կանանց և զեռահաս աղջիկների, մանկահասակ երեխաների և առհասարակ ամբողջ գաղթականության կրած անլուր տառապանքների, սովի, ցրտի, հարստահարության, գերեվարության և լիման բազմաթիվ փաստերի մասին են խոսում ժամանակակից հիշատակարաններն ու ականատեսների վկայությունները: Մանրամասն նկարագրություններ պահպանված են Դավրիժեցու պատմության մեջ³, հայ կաթոլիկ քահանա Ավդուսիոս Բաջեցու և հատկապես կաթոլիկ հայր Ֆ. Անտուան Գուվեայի հիշողություններում⁴:

Այսպիսով, կրճերաշներին հաջողվեց խույս տալ հակառակորդի զլխավոր ուժերի հետ ճակատամարտ տալուց: Իսկ թուրքական զորքերը, անցնելով ամայացած վայրերով, Արաքսի ափը հասան հոգնած և միանգամայն ուժասպառ վիճակում: Սինան փաշան ստիպված էր բավարարել զազազած ենիչերիների պահանջը և առանց թշնամի ուժերի հետ հանդիպելու՝ գնալ ձմեռելու Վանում:

¹ Դավրիժեցի, էջ 47—52:

² ԹԱԱ. հ. Բ, էջ 415:

³ Դավրիժեցի, էջ 60—61:

⁴ Բ. Պատկանյան, Նշխարք Մատենագրութեան հայոց, Պետերբուրգ, 1884, էջ 6—7. Эзов Г. А. Снош. Петра Великого с Арм. народом, стр. 465—474.

Թեև հաջորդ տարի գարնանը նորից վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները, սակայն մի քանի ոչ էական նշանակություն ունեցող ընդհարումներից հետո, Սոֆյանի մոտ տեղի ունեցած զլխավոր ճակատամարտում Սինան փաշան ջախջախիչ պարտություն կրեց ու փախավ:

1606—1610 թթ. երբ կղզւրբաշների բանակը շարունակում էր հաղթական նվաճումներ կատարել Ադրբեջանում և Վրաստանում, Արարատյան երկրում և Հայաստանի այն շրջաններում, որոնք ենթարկվել էին արշավող բանակների ավերածությանը, մոլեգնում էր սովը: Իսկ Զալալի հրոսակախմբերը անարգել ասպատակում էին Արարատյան երկրի գավառները և բնակչության ձեռքից խլում նրանց վերջին պատանդները¹:

Նույն այս ժամանակաշրջանում Ամիր-Գունա խանը եռանդուն գործունեություն էր ծավալում Երևանի խանության հետ սահմանակից քրդական աշիրաթապետներին հրապուրելու և նրանց Շահ Աբբասի իշխանությանը ենթարկելու ուղղությամբ: Ի պատասխան վերահիշյալ Զալալի ավազակախմբերի դեպի Գեղարքունյաց գավառը կատարած ասպատակությունների, խանը իր զորքերով, Ալաշկերտի վրայով արշավեց մինչև Վանի և Արծկեի կողմերը, որտեղից վերադարձավ Նախիջևան ու ներկայացավ շահին: Նա իր հետ բերեց նաև այդ վայրերում բնակվող Մահմուդի, Հաքարի, Ռոժակի և այլ քրդական աշիրաթների ամիրներին, որոնք արժանացան շահի ուշադրությանը և հաստատվեցին իրենց նախկին տեղերում²:

Սակայն Ամիր-Գունա խանը հիմնականում մտահոգված էր երկրի վերաբնակեցման և տնտեսության վերականգնման հարցով, և չնայած տարիներ շարունակվող պատերազմական վիճակին, այդուհանդերձ նրան հաջողվում էր այս ուղղությամբ գործնական քայլեր առնել: Նա մեծ եռանդով աշխատում էր վերաբնակեցնել հատկապես Երևանի շրջակայքում գտնվող ամայի գյուղերը: Այդ նպատակով նա մի քանի անգամ արշավանք կազմակերպեց դեպի Կարսի, Էրզրումի, Վանի և Մշո շրջանները և այնտեղից մեծ թվով հայ ու լեռնաբնակի իրենց ընտանիքներով քշեց բերեց և բնակեցրեց Արարատյան դաշտի ավերակ գյուղերում³:

¹ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, Երևան, 1951, հ. Ա, էջ 184—185:

² ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 555:

³ Զաքարյա Սարկավազ, Պատմագրություն, հատ. Ա, Վաղ-պատ, 1870, էջ 46. հմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, էջ 187:

Թեև շահի կողմից խիստ հրաման կար, որ քանի դեռ թուրքերի հետ հաշտություն չի կայացել՝ Երևանի շրջակայքում և հատկապես սահմանամերձ շրջաններում վարուցանք չկատարվի, սակայն Ամիր-Գունա խանը կարողանում էր համոզել շահին և Երևանի մերձակա շրջաններում ձեռնարկել որոշ հողագործական աշխատանքներ: Իսթանբուլի Մունշին խոսելով Ամիր-Գունա խանի նախաձեռնությամբ ծավալված շինարարական աշխատանքների մասին, գրում է.

«Երևանի նահանգապետության բարձր պատվին արժանանալուց հետո Ամիր-Գունա խանին հաջողվեց անցյալ տարի (1607) և այս տարի (1608) որոշ հաջողություններ ձեռք բերել, որոնց մասին հարկ ենք համարում առանձին պատմել:

Ինչպես ասվեց, երբ հաղթական զինվորները ձեռնարկեցին Երևանի բերդի նորոգմանը և բերդը լցրեցին անհրաժեշտ պաշարով ու ռազմամթերքով, այդ ժամանակ Ամիր-Գունա խանին և նրա հպատակներին, որոնք մինչև այդ երբեմն երնջակում, Օրդուբազում և երբեմն էլ Նախջևանում էին լինում, կարգադրվեց գնալ և հաստատվել այդտեղ: Նորին բարեծնության նկատմամբ տածած անհուն սիրուց և նվիրվածությունից զրդված և ապավինելով աստծո ողորմածությանը և արքայական անվախճան բարեբախտությանը, Ամիր-Գունա խանը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել: Իր հպատակներից և ենթակա մարդկանցից նրանց, որոնց նկատմամբ նա առավել վստահություն ուներ, տեղավորեց բերդի ներսում, իսկ մյուսներին բնակեցրեց բերդից դուրս (քաղաքում) և ավերակ գյուղատեղերում: Աղերբալսանում գտնվող զանազան էլերից, ուլուսներից և թարաքյամաներից շատ մարդկանց նա համոզեց ու բերեց Երևան: Կաջարների Աղջա-Կոյունլու օյմաղին և Մուսա-օղլի Բալաթ էլին, որոնք բարձրագույն հրամանի համաձայն Արաղից (Պարսկական Իրաքից) հատկապես եկել էին ծառայելու նրան, բոլորին էլ Երևանի ու Շարուրի հարմար վայրերում յուրյուր ու կըշլաղներ տվեց:

Որովհետև ամեն անգամ օսմանյան բանակը արշավելիս Երևանի կողմերով էր անցնում, դրա համար էլ կարգադրված էր, քանի դեռ Աղերբալսանի գործերը չեն վերջացած, այդ կողմերի հողերը չմշակվեն և ավերակ թողնվեն, որպեսզի հակառակորդի բանակը այդտեղից անցնելիս չկարողանա պաշար ձեռք բերել: Բայց Ամիր-Գունա խանը խնդրեց շահին թույլատրել, որպեսզի զինվորները

իրենց ձիերի կերի համար բերդի մերձակա վայրերում որոշ չափով վարուցանք կատարեն և և՛ և՛ մինչև հունձը լուր ստացվի, որ հակառակորդի բանակը մուտք է գործել այդ կողմերը, անմիջապես ամբողջ բերքը կարելի է ոչնչացնել, իսկ և՛ մինչև չափատահի, մեկ օրվա մեջ կարելի է հնձել ու փոխադրել բերդը և գրանով ավելացնել զինվորների պաշարը: Այսպիսով զինվորները բերդի շրջակայքում և մոտակա այլ վայրերում բավական վարուցանք կատարեցին: Այդ ժամանակ երևանի հասարակ ուսյաթներից շատերը, որոնք այս կամ այն անկյուններում թաքնվել էին կամ չէին կարողացել Արաղ գնալ, շինարարության հոտ առնելով՝ մեկ-մեկ, երկու-երեքս էին գալիս և, յուրաքանչյուր վայրում երկու-երեք տուն հավաքվելով, սկսում էին հողագործությանը զբաղվել¹:

Շարունակելով նկարագրել Ամիր-Գունա խանի գործունեությունը, Իսբանդար Մունշին պատմում է նաև նրա կողմից զխավորվող հաղթական կռիվների մասին, որոնք մղվում էին հատկապես Կարսի շրջանում: Այստեղ արված է նաև Մազասրերդի, Մջնկերտի, Կարսի, հետագայում նաև Մակվի ու Բալապետի բերդերի գրավման մանրամասն պատմությունը²:

Ասպատակության, ավարատության, բնակչության մասսայական տեղահանության նպատակով կազմակերպվող այս հաճախակի արշավանքների ընթացքում փոփոխվում էր նաև Արևելյան Հայաստանի և, հատկապես, Արարատյան երկրի դաշտային շրջանների բնակչության էթնիկական կազմը: Հողագործ ուսյաթների զգալի մասը, թեև նորից մնում էին հայերը, սակայն փոքր թիվ չէին կազմում նաև ամայացած գյուղերում հաստատված քոչվորության բնակորները, որոնք արդեն սկսել էին հողագործությանը զբաղվել:

Ամիր-Գունա խանը հատուկ նախապնդանքներով էր ցուցաբերում իր երկրի հայազգաբնակչության բազմապատկման գործում, որը մեծ եկամուտներ էր խոստանում նրան: Հայ ուսյաթները բազմաթիվ ալլ հարկերից բացի, կանխիկ գրամով վճարում էին նաև հատուկ զխահարկ՝ «ջիլյա», որը չափազանց մեծ գումար էր կազմում: Այդ էր պատճառը, որ 1604 թ. գաղթից մի քանի տարի հետո նա ամեն կերպ նպաստում էր գաղթականների վերադարձին, սիրաշահում և օգնում էր նրանց, և չբավարարվելով միայն գրանով, արևմուտքից ևս մեծ թվով հայ բնտանիքներ բռնի կերպով բերում և բնակեցնում էր Արարատյան երկրում:

¹ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 520:

² Նույն տեղում, էջ 520—522:

Երկրի արագ վերաբնակեցմանը նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ Արարատյան դաշտը լինելով համեմատաբար ավելի արգավանդ երկիր, վերաբնակվողներին հնարավորություն էր տալիս արագ կերպով հիմք դնել և զարգացնել նոր տնտեսություն:

1612 թվականին հաշտության պայմանագիր կնքվեց սեֆյան իրանի և օսմանյան Թուրքիայի միջև: Հաշտության բանակցություններին, որոնք տեղի էին ունենում Սալմաստում, գործուն մասնակցություն ուներ նաև Ամիր-Գունա խանը, որը հատկապես զբաղվում էր սահմանագծի ճշտման հարցերով:

Այս հաշտությունը սակայն երկար չտևեց: Այն ընդհատվեց 1616 թ. ամռանը թուրքերի կողմից երևանի վրա կատարած նոր հարձակումով: Բայց այս անգամ թուրքերին չհաջողվեց գրավել երևանի բերդը: Երկու ամիս ու կես տևող պաշարողական մարտերից հետո թուրքական բանակի հրամանատար Օքյուզ Մուհամադ փաշան համոզվեց, որ նրա զորքերը կտրված են թիկունքից, և որ ոչ միայն նրան չի հաջողվել լիովին պաշարել բերդը, այլ հենց ինքը գտնվում է չափազանց վտանգավոր ծուղակում: Զգալով իր վիճակի անհուսալիությունը, նա հաշտության առաջարկով դիմեց շահին, միաժամանակ խնդրելով, որ հանձնարարվի թիկունքում գործող կրգըրաշներին թույլ տալ թուրքական զորքերին անցնելու դեպի Էրզրում: Թուրքական զորքերը այս արշավանքի և սահմանի ժամանակ ծանր կորուստներ կրեցին³:

Թուրքերի նահանջից անմիջապես հետո Շահ Արբասը Գեղարքունիքից իջավ Երևան, անձամբ ստուգելու բերդի ամրությունները, որոնք նրա հատուկ հանձնարարությամբ կառուցվել էին 1607 թ.: Այս ժամանակ էր, որ բերդի պաշտպանության և Արևմտյան Հայաստանում մղած հաղթական կռիվների ընթացքում ցուցաբերած քաջագործությունների համար շահը Ամիր-Գունա խանին շնորհեց «Սարու ասլան» («խարտյաշ առյուծ») տիտղոսը:

Այս պարտությունից հետո թուրքերը 1618 թ. դարնան սկսած ռազմական նոր գործողությունները, որոնք ծավալվեցին ծովակալ խալիլ փաշայի հրամանատարությամբ, արդեն տեղափոխեցին Հարավային Ադրբեջան: Օգտվելով Շահ Արբասի բացակայությունից, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Շիրվանում, թուրքական բանակը մեծ ավերածություններ գործեց այդ կողմերում, սակայն Սարաբի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքերը պար-

³ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 636—639:

տություն կրեցին և ստիպված եղան ետ վերադառնալ. նահանջի ընթացքում նրանք Մարանդից, Խոյից, Սալմաստից և Թավրիզի շրջակայքից շուրջ 30 000 հայ և աղբրեջանցի գյուղացիների բռնեցին և տարան դեպի Վանի և Դիարբեքի կողմերը¹:

1618 թ. աշնանը նորից հաշտություն կայացավ, ըստ որի Երևանը պետք է մնար Իրանին, իսկ Բաղդադը հանձնվեր թուրքիային: Այս հաշտությունից հետո, թեև նորից մի քանի ուժեղ ընդհանրումներ եղան թշնամի բանակների միջև, որոնց հետևանքով 1624 թ. Բաղդադը նորից գրավվեց Շահ Աբբասի կողմից, սակայն Երևանի ուղղությամբ լուրջ գործողություններ տեղի չունեցան: Դրան նպաստում էր հատկապես էրզրումում և նրա շրջակայքում սկսած մեծ ապստամբությունը՝ Աբաղա փաշայի գլխավորությամբ (1623—1627), որը օժանդակություն էր գտնում աշխատավորության տարբեր խավերի կողմից և գնալով ավելի ու ավելի մեծ ծավալ ստանում: Այս շարժումը ոչ միայն խանգարում էր թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը դեպի Երևան, այլև միաժամանակ զգալի թվով ենիչերական զորամասերի ստիպում էր երկարատև ու ապարդյուն կռիվներ մղել ապստամբ Աբաղա փաշայի զորքերի դեմ, չկարողանալով մասնակցել կըզըլբաշների դեմ ձեռնարկվող ռազմական գործողություններին:

1625 թ. մեծ մովրով Գյուրգի Սահակաձեի գլխավորությամբ վրաստանում խոշոր ապստամբություն բռնկվեց: Ապստամբների դեմ մղվող արյունահեղ կռիվների ընթացքում Ամիր-Գունա խանը ծանր վերք ստացավ: Նրան փոխադրեցին Երևան, որտեղ մի քանի ամիս մնաց զամված անկողին և մեռավ նույն թվականին: Այս զորավար-խանին հաջորդեց որդին՝ Թահմազկուլի խանը:

Ամիր-Գունա խանի բեկլարբեկության ժամանակաշրջանը հաշվվում է ուղիղ 20 տարի (1605—1625): Այդ 20 տարիների ընթացքում նա չափազանց մեծ գործ կատարեց և կարողացավ զգալի չափով նպաստել երկրի վերականգնմանը: Գյուղատնտեսության բարելավման և արտադրողական ուժերի զարգացման ուղղությամբ նրա ձեռնարկած միջոցառումները (որոնք շարունակվեցին նաև նրա որդու՝ Թահմազկուլի խանի օրոք), մեծապես նպաստեցին հետագայում ծավալվող տնտեսական վերելքին:

Զաքարիա Սարկավազ Բանաքեռցու բնորոշմամբ, Ամիր-Գունա խանը էր «այր քաջ և սրտապինդ և արի ի պատերազմունս, անահ

և աներկիւղ շէնարար և սիրող քրիստոնէից», որ «ի տիրելն իւրում Երևանայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն և ապա ապարանս և զայգիս և զբուրաստանս և զպարտէզս, և հանել զառուս և առաւելուլ զբուրսն: Այլև ի տեղիս-տեղիս թեթեւացոյց զհարկն և երարց զծանր լուծ ի պարանոցէ ռամկաց: Բայց զի բազմացոյց զսուխրայն, այսինքն կոռն»²:

Այնուհետև նկարագրելով նրա կատարած արշավանքները դեպի Կարնո, Մշո և Վանի կողմերը, տրտեղից բերված մեծ թվով հայ զաղթականությունը նա բնակեցրեց Երևանի և էջմիածնի արանքում գտնվող Քյալարա, Գյոզգյումրեթ, Կավակերտ (Ջաֆարարադ), Փարաքար, Սապատ և այլ գյուղերում, նույն պատմիչը, շարունակում է.

«Եւ այսպէս կայր նա քաջութեամբ և փոյթ ի շինութեան աշխարհին Աբարատեան: Այլ և սիրեաց ազգս Հայոց և միշտ գնայր ի տունս քրիստոնէից, ուտէր և ըմպէր ընդ նոսա: Եւ կարգեաց զառաւապէտս որ է մելիք: Ի գեղջէն Քանաքեռոյ զոմն Դաւութ անուն կարգեաց մելիք Կոտէից և Անբերդու: Եւ Գյօզալ բէկ անուն ոմն ի Կարբոյ՝ արար ընկեր և խորհրդակից Դաւութին: Եւ խանն զոր ինչ և առնէր, հարցանէր նոցա, և յորժամ նստէր չընթրիս յաջմէ և յահեկէ իւրոյ նստուցանէր զմելիք Դաւութն և Գյօզալ բէկն և ասէր— դուք հայր իմ էք և ես որդի ձեր: Զայս առնէր զի հաճոյացի յաչս ամենեցուն և լինիցին փոյթ ի շինումն աշխարհին: Եւ այսպէս խոհեմ իմաստութեամբ վարեաց զկեանս իւր մինչ ի մահ»²:

Թշնամի թուրքիայի հարեանությունն պայմաններում Իրանի արքունիքը և առաջին հերթին Աբարատյան երկրի ռազմիկ-կուսակալը պետք է երկրում գլխավոր կշիռն ունեցող հայ բնակչության մեջ կայուն հենարան ստեղծեր:

Շահ Աբբասի և Ամիր-Գունայի ստրատեգիական միջոցառումը— ամայի տարածությունն ստեղծելով կանգնեցնել թուրքական ուժերի արշավանքը դեպի Ատրպատական ու Կասպիականի ափերը— հակառակ հետևանքն ունեցավ: Հանելով և մաշելով երկրի բնիկ՝ հայ բնակչությունը, նրանք ավելի անարգել ճանապարհ հարթեցին Իրանի ուժեղ մրցակցի համար: Հայերին վերաբնակեցնելը՝ իրենց բնաշխարհում, որոշ ժամանակ չնչին արտոնություններ տալով ոչ միայն տնտեսական, այլև պետական-քաղաքական տեսակետից խիստ շա-

¹ Զաքարիա Սարկավազ, հ. Ա, էջ 45—46:

² Նույն աղբյուր, էջ 46—47:

¹ ԹԱԱ, հ. Գ, էջ 657—658, հմմտ. Զամչյան, հ. Բ, էջ 588:

Թուրքական մի նոր արշավանք ավերածության մատնեց Շիրակի դաշտն ու Ապարանի, Կարբու և Գրբխրուպոլի գավառները: Օգտվելով այն բանից, որ Քաջմազկուլի խանը իր զորքերով ստիպված էր մասնակցել Վրաստանում մղվող կռիվներին, թուրքերին հաջողվեց անարգել խորանալ մինչև Կոտայք և կողոպտել այդ շրջանի հարուստ գյուղերը: Թուրքական հրոսակախմբերին հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին Եղվարդ գյուղի բնակիչները: Շահ Քաջմազկուլի խանին թույլատրեց վերադառնալ Երևան և գլխավորել բնակչության պայքարը թուրք կողոպտիչների դեմ: Եղվարդ, Քանաքեռ, Նորադավիթ, Էջմիածին, Օշական և այլ հայկական գյուղերից հավաքված հրացանավորների օգնությամբ Քաջմազկուլի խանին հաջողվում է փախուստի մատնել արգեն ահաբեկված թուրքական զինվորներին, հալածել նրանց մինչև Կարսի պարիսպները և բազմաթիվ զերիններով ետ վերադառնալ¹:

1635 թ. ամռանը ծավալվեցին ավելի խոշոր մասշտաբի ռազմական գործողություններ, որոնց գլխավոր թատերաբեմը նորից Արևելյան Հայաստանն էր: Դեռևս նույն թվականի մարտ-ապրիլ ամիսներին Կոստանդնուպոլսից վերադարձող վաճառականների միջոցով լուրեր էին ստացվում այն մասին, որ Սուլթան Մուրադը պատրաստություններ է տեսնում մեծ բանակով արշավելու դեպի Երևան: Սուլթան Մուրադը այս մեծ արշավանքով, որին աղբյուրների վկայությամբ մասնակցում էր ավելի քան 400.000 մարդ, նպատակ ուներ ոչ միայն գրավել Երևանը, այլև վերադարձվել ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը և վերականգնել 1603 թ. սահմանները:

Թեև Շահ Սաֆին Շիրվանի, Ղարաբաղի և Անդրկովկասի մյուս խաներին կարգադրել էր գնալ Երևան, մասնակցելու բերդի պաշտպանությանը, միաժամանակ և Զանիբեկ Շամլուին հրահանգել էր իր զորքերով գնալ ու հրկիզել թուրքական բանակի ճանապարհի վրա գտնվող ցանքսերը և քշել բնակչությանը, սակայն այդ միջոցառումները չկարողացան կանխել թուրքական հարձակումը և փրկել Երևանի բերդը: 1635 թ. հուլիսի 25-ին թուրքական զորքերը պաշարեցին այն, որից ընդամենը 7 օր հետո Քաջմազկուլի խանը դադարեցրեց դիմադրությունը և Երևանի բերդի բանալիներն ուղարկեց Սուլթան Մուրադին: Ուշագրավ է, որ թե՛ Զաքարիա Սարկավազը և թե՛ Մուհամմադ-Յուսուֆ պատմիչը հաստատում են, որ բերդի շուտափույթ անկմանը նպաստել է Քաջմազկուլի խանի վեժիլ

Մուրադ բեկի դավաճանությունը: Սա ծագումով թուրք էր, որ Ամիր-Գունա խանի օրոք փախել էր Կարսի կողմերից, ծառայության մտել խանի մոտ և առաջնորդում էր նրա զորքերին սահմանի մյուս կողմում կատարվող արշավանքների ժամանակ¹:

Որովհետև բերդը համարյա առանց դիմադրության էր հանձնվել, ուստի Սուլթան Մուրադը նրա պաշտպաններին «աման» շնորհեց: Քաջմազկուլի խանը իր ընտանիքով և ծառաներով ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նա կալվածներ ստացավ Սկյուտարում: Իսկ բերդապահ կրգըլբաշներին թույլատրվեց գնալ ուր որ կամենում են²:

Սուլթան Մուրադը իր մեծ վեժիլ Մուրթուզա փաշային 15.000 ենիչերիներով թողեց Երևանի բերդում, իսկ ինքը արագ երթով առաջացավ դեպի Քավրիզ: Մակվի և Բալաղետի բերդերը ևս առանց դիմադրության հանձնվեցին թուրքերին: Շուտով Սուլթան Մուրադին հաջողվեց առանց դիմադրության հանդիպելու գրավել Նախիգին հաջողվեց առանց դիմադրության հանդիպելու գրավել Նախիգին և առաջանալ դեպի Քավրիզ: Քավրիզում թուրքերը մնացին ընդամենը 3 օր, որի ընթացքում նրանք անխնա կողոպտեցին այդ հարուստ քաղաքը և կոտորեցին բնակիչներից շատերին: Իսկ երբ Սարաբի կողմերից Շահ Սաֆիի զորքերը մոտեցան Քավրիզին և սկսեցին քաղաքը օղակել, թուրքերը խուսափելով պաշարումից, հույի և Սալմաստի ուղղությամբ հեռացան դեպի Վան³:

Նույն թվականի նոյեմբերի 13-ին Շահ Սաֆին իր բանակով դուրս եկավ Քավրիզից և շարժվեց դեպի Երևան: Դավաճան խաներին, որոնք առանց դիմադրության հանձնել էին Բալաղետի ու Մակվի բերդերը նա հրամայեց քերթել՝ տիկ հանել և հարդ լեցրած ներկայացնել իրեն. այս հրամանը իսկույն ի կատար ածվեց: Դեկտեմբերի կեսերին շահի զորքերը արդեն հասել էին Երևան և պաշարել բերդը, սպասելով կալազորի ընդհանուր հրամանատար Մուրթուզա փաշային տրված վերջնագրի պատասխանին, որպեսզի սկսին բերդի ոմբակոծումը: Դեկտեմբերի 25-ին Մուրթուզա փաշան մի շափազանց արհամարհական գրությամբ պատասխանեց շահին, որ ինքը ոչ մի գնով բերդը չի հանձնի: Դրանից հետո սկսվեց Երևանի բերդի երկարատև պաշարումներից մեկը, որ տևեց մոտ երեքուկես ամիս:

Պետք է ասել, որ ենիչերիները շափազանց համառ դիմադրու-

¹ Զաքարիա Սարկավազ, հ. Ա, էջ 85—87:

¹ Զաքարիա Սարկավազ, հ. Բ, էջ 4—6, 2ԹԱԱ, էջ 169:

² Նույն տեղում, էջ 6:

³ 2ԹԱԱ, էջ 172:

թյուն էին ցույց տալիս: Բաղմիցս նրանք դուրս գալով բերդից, բաց դաշտում պարտության էին մատնում հակառակորդին: Սակայն 1635—1636 թթ. երկարատև և ձյունառատ ձմեռը, որի շնորհիվ ամիսներ շարունակ փակվել էին երզրումից դեպի Երևան ձգվող ճանապարհները, արդելք հանդիսացավ Կոստանդնուպոլսից ուղարկված օժանդակ զորքերի Երևան հասնելուն: Լիովին զրկված լինելով դրսից սպասվող օգնությունից, բերդի կալազորը զիմադրեց մինչև վերջը: Կրկնվող շնորհները ստիպված էին մեծ զոհերի գնով անընդհատ դրոհներ կազմակերպել բերդի պարիսպներին տիրելու համար: Ի վերջո մի քանի կատաղի դրոհներից հետո, որոնք զլխավորում էր Աղբերաշանի բեկլարբեկ Ռուստամ խան սիփահալարը, 1636 թ. մարտի 26-ին կրկնվող շնորհներին հաջողվում է մի քանի տեղից թափանցել արտաքին պարսպից ներս, իսկ ապրիլի 2-ին համառ և կատաղի զիմադրությունից հետո, որի ընթացքում սպանվեց Մուրթուզա փաշան, հանձնվեց նաև միջնաբերդը¹:

Երևանի բերդում կրկնվող շնորհների ձեռքը գերի ընկան և Պարսկաստան աքսորվեցին Կարսի հաքիմ Շեյխիսան փաշան, Մարաշի Իբրահիմ փաշան, Ռոքատի Սունդուկ փաշան, Բաբերդի զավթարդար Մուհամմադ փաշան, Բուրսայի վալի ենիչերիազասի Ալի փաշան և տասնից ավելի այլ բարձրաստիճան փաշաներ ու զինվորականներ: Երևանի թուրքական կալազորի զինվորներին շահը թույլատրեց գնալ իրենց երկիրը, որոնց սակայն կրկնվող շնորհները ճանապարհին կողոպտեցին: Ավերված բերդը հիմնովին վերանորոգելուց և ամրացնելուց հետո Շահ Սաֆին Երևանի նոր բեկլարբեկ նշանակեց Ֆարսի վիլայեթի Լառ քաղաքի հաքիմ Քյալը-Ալի խանին, որը բերդի գրավման համար մղվող կռիվներում աչքի էր ընկել իր քաջագործություններով²:

Այս դեպքերից հետո Արարատյան երկրի և ընդհանրապես Անդրկովկասի ուղղությամբ այլևս նման խոշոր ռազմական գործողություններ տեղի չունեցան: Երկու տարի անց՝ 1638 թ. թուրք-պարսկական պատերազմների զլխավոր թատերաբեմը տեղափոխվեց Միջագետք, իսկ Երևանի խանության կենտրոնական գավառները հարձակման ենթարկվեցին երզրումի փաշայության զորքերի կողմից, որոնց միացել էին նաև Ղրիմից բերված 500 թաթարներ: Քյալը-Ալի խանը փորձեց դուրս գալ բերդից և հալածել թաթարներին, որոնք ասպատակ էին սփռել Գըրխուրուզի գյուղերում: Սա-

¹ ԶԹԱԱ, էջ 175—182:

² Դավրիժեցի, էջ 642, ԶԹԱԱ, էջ 182:

կայն Կոտայքի Պողոսի գյուղի մոտ պարտություն կրեց և հաղիվ կարողացավ փախչել և իրեն ղեկ բերդի պարսպից ներս: Շուտով կեղծ լուրեր տարածվեցին, թե թավրիղի Ռուստամ խան սիփահալարը 12.000 զինվորներով գալիս է դեպի Երևան: Հսկով այս մասին թուրքերն ու թաթարները սկսեցին հապճեպ կերպով հեռանալ: Օգտնվելով առիթից խանի զորքերը դուրս եկան բերդից և Դաշքյասան (Քարահատ) կոչվող վայրում մեծ ջարդ տվին թաթարներին¹:

Ժե դ. շարունակվող թուրք-պարսկական պատերազմը, որը մի քանի տարվա ընդմիջումներով տևեց ավելի քան 35 տարի, ավարտվեց 1639 թ. Կոստանդնուպոլսում կնքված հաշտության մեջ, ըստ որի Բաղդադը և Արարական Իրաքը անցնում էին թուրքիային, իսկ Անդրկովկասի և հատկապես Արարատյան երկրի արևմտյան սահմանները մնում էին անփոփոխ: Այսպիսով, ամբողջ Արևելյան Հայաստանը, որի բնակչության մեջ, ինչպես տեսանք, սկսած 1603 թվականից, խոշոր տեղաշարժեր էին տեղի ունեցել, նորից մի բավական երկար ժամանակով (շուրջ 80 տարի) մնում էր սեփյան Իրանի տիրապետության տակ:

Սկսվում էր տևական խաղաղ զարգացման շրջան, որը նշանավորվեց տնտեսական և կուլտուրական կյանքի որոշակի վերելքով:

* * *

Մենք առանձնապես կանգ առանք Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Արարատյան երկրի քաղաքական անցքերի պատմության վրա, որովհետև հրատարակվող վավերագրերը համարյա առանց բացառության վերաբերում են պատմական Հայաստանի արևելյան սահմաններին, և ինչպես ստորև կտեսնենք, դրանք զգալի չափով օգնում են քննության առարկա հանդիսացող ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրությանը:

Հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակների պատմության ընթացքում իր քաղաքական համեմատաբար աշխույժ կյանքով և հասարակության տարբեր խավերի առավել ակտիվությամբ հատկապես աչքի էր ընկնում Արևելյան Հայաստանը: Այստեղ էր, որ ժեղարի առաջին կեսում, չնայած արդեն մեղ ծանոթ դժնդակ պայմաններին, նորից վերահավաքվում և կենտրոնանում էր հայկական բավական հոծ բնակչություն, վերանորոգվում և ուժեղանում էր հա-

¹ Զաքարիա Սարկավադ, հ. Բ, էջ 16—17, Դարանաղցի, էջ 578—580:

մազգային հոգևոր իշխանության կենտրոն էջմիածինը, և այստեղ էր, որ սկսած դեռևս ժէ դարի երկրորդ տասնամյակից ծնունդ առավ ու ծավալվեց, հայ ժողովրդի հետագա պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցող, ազատագրական խմորումների, և մտավոր ու կրթական գործի աշխուժացման մի նոր շարժում:

Պետական իշխանությունից վաղուց հետև գրկված հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակների քաղաքական-հասարակական կյանքի պատմության մեջ զգալի դեր էր կատարում հայ լուսավորչական եկեղեցին, որը թուրքական և պարսկական իշխանությունների կողմից փաստորեն դիտվում էր որպես ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլ նաև հեռու և մոտիկ գաղթավայրերում բնակվող ամբողջ հայության ընդհանուր հոգևոր իշխանություն: Այս տեսակետից էլ առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում այն հարցը, թե ինչպիսին էր հայոց եկեղեցու և հատկապես նրա ղրխավոր կենտրոնի՝ էջմիածնի վիճակը պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում և ինչ դեր էր խաղում նա հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում:

ԺԶ դարի մոայլ և չափազանց անմխիթար իրականության մեջ հայ եկեղեցին ևս գտնվում էր բացառիկ քայքայման վիճակում, իսկ հայ հոգևորականությունն ալյասերվել էր ծայր աստիճան: Հոգևորական պաշտոնները ավելի քան երբեք դարձել էին միայն ու միայն առուծախի և սակարկության առարկա: Տգիտությունն ու խավարն էր թագավորում երբեմնի գեղեցիկ դպրության ու ծաղկող մատենադրության ղրխավոր կենտրոններում՝ միջնադարյան Հայաստանի մեծ ու փոքր վանքերում: Դպրոցական-կրթական կյանքը գտնվում էր առավել ճգնաժամային վիճակում:

Այս տխուր իրողությունն ալյանդակ կերպարանք ստացավ հատկապես ժէ դարի սկզբներին, երբ երկիրն ու ժողովուրդը քաղաքական ու տնտեսական ծանր ճգնաժամ էին ապրում: Վանական կյանքում մուտք էին գործել միանգամայն ալյանդակ և զազրելի բարքեր, որոնց անխնա մերկացնող քննադատությունը գտնում ենք ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ:

«Ամենայն վանօրայք ազգիս հայոց,— գրում է Դավրիժեցին,— իւրաքանչիւր սեւագլուխ ունէր իւր ղինչս առանձին, ալգի և բուրաստան, փէթակ և տուն և մառան և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց, նաև զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արաբեալ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց և ազգայնոց և իւրեանց հաճելեաց արանց ծախէին ի սէտս կարեաց: Եւ զնուի-

րեալ տեղիսն Աստուծոյ, որք բնակարան են նշխարաց սրբոց և սրանչեւագործ և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լցեալ էին զայնոսիկ կանամբք և տանտիկնօք և իւրեանց ազգայնօք»¹:

Բարքերի խաթարումը համատարած էր: Ավելի քան անբարիշտ կյանք էին վարում ինչպես գյուղական քահանաներն ու եկեղեցու ստորին պաշտոնյաները, այնպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականներն ու կաթողիկոսները:

«Սոյնպէս և գեղական երիցունք,— շարունակում է Դավրիժեցին,— տնուամբ միայն քահանայք, ալ ոմանք առեալ զիշխանութիւն մէլիքութեան, և ոմանք տանուտէրութեան և ոմանք պոռնիկք և երկկանայք, ոմանք յարեցեալք յիշխանս ալյազգեաց, արաբեանեակք շարեաց գործոց նոցա և մասնիչք քրիստոնէից...

Եւ ոչ միայն գեղական երիցունք և արեղայք ըստ ասացելումս անուղղայ կարգօք լեալ թափառականք, ալ և կաթողիկոսքն՝ զի ոչ թէ մի էր, ալ երեք և չորք կաթողիկոսք, վասնզի յաղագս փառամոլութեան և ազահութեան իրրեւ զմարսաւորս զաբալայիւ և հարկիւ ի Պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան և զսուրբ Աթոռն էջմիածին, և ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թագաւորական ծառայ և ալյազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս և զիրաւունս և զհասս, որք ի ժողովրդեանէն ճշտիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին որպէս զօրդիսն Հեղեայ, և կաթողիկոսքն որպէս ինքեանք արծաթով և կաշաւօք ընկալեալք զաստիճան կաթողիկոսութեան, սոյնպէս և ինքեանց ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունքն և քահանայքն տգէտք, խոտանք և աննադրեալ եպիսկոպոսունքն և քահանայքն տգէտք, խոտանք և անպիտանք, ըստ սաղմոսին, որք էին լեալ պաշտօնեայք որովայնի՝ հանապազ ի գինեբրուս տեղերեալք գուսանօք իրր զմարմնաւոր իշխանս յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ հետեեալ կատակաց և լկտի բանից և դատարկութեան»²:

Մեծ գաղթի ժամանակ Սպահան էին գնացել նաև երկու աթոռակից կաթողիկոսներ՝ Մելքիսեթն ու Դավիթը, որոնցից առաջինը շուտով կարողացել էր ետ վերադառնալ և վաչելելով Ամիր-Գունա խանի հովանավորությունը, շարունակում էր կողոպտել ժողովրդին: Էջմիածինը ալ ժամանակ գտնվում էր կիսավեր ու ամալի վիճակում: Նույն Առաքել պատմագրի վկայությամբ, ալգ տարիներին էջմիածնում չկար միաբանություն: Կաթողիկոսը նստում էր Նրեա-

¹ Դավրիժեցի, էջ 288:

² Նույն տեղում, էջ 289—290:

նում, և կամ շրջագայելով երկրում զբաղվում էր ժողովարարությանը: Վանքի ներսն ու շուրջը կատարյալ ամայություն ու ավերածություն էր տիրում: Մի մահամեղական դերվիշ միայն երբեմն լույս էր վառում այնտեղ և անցորդներին տղտրմություն հավարում¹:

Թեև Դավիթ կաթողիկոսը մնացել էր Սպահանում, սակայն նա ևս ներկայանում էր որպես էջմիածնի կաթողիկոս: Շուտով ուժեղ պայքար սկսվեց այս երկու կաթողիկոսների միջև էջմիածնի աթոռին միաջնակ տիրելու համար: Մելքիսեթին, ինչպես ասվեց, պաշտպանում էր Երեւանի բեկլարբեկ Ամիր-Գունա խանը, իսկ Դավիթը անընդհատ բողոքներով դիմում էր շահին, խնդրելով վերականգնել իր կաթողիկոսական իրավունքները:

Ժամանակակից բոլոր աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ Դավիթն իր վարքով ավելի դրական անձնավորություն էր, իսկ Մելքիսեթը ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում իր միանձնյա իշխանությունը ապահովելու և, օգտագործելով իր դիրքը՝ մեծ հարստություն ձեռք բերելու: Այդ նպատակի համար նա չվարանեց չնչին գներով վաճառքի հանել նաև հայ լուսավորչական եկեղեցու ճանաչված սրբությունները՝ կաթողիկ միսիոներներին: Դա իր ժամանակին դիմվում էր որպես մեծ հանցանք և սրբապղծություն: Սակայն Սպահանում ջողայեցի հայերը, Դավիթ կաթողիկոսի զլխավորությամբ, այդ մասին դանդաղակցին շահին: Շահը հրամայեց հետապնդել ու պատժել այդ դործի բոլոր մասնակիցներին, իսկ Դավիթ կաթողիկոսին հատուկ գրությամբ ստորագրեց Երեւան մեղսին երկու և էջմիածնի գործերին վերահասու լինելու համար (վավ. 10):

Դավիթը ոչ մի կերպ չկարողացավ լեզու գտնել մինչև ուղն ու ծուծը աշխատելով Մելքիսեթի հետ և, նորից ներկայանալով շահին, պատմեց նրան Մելքիսեթի նորանոր ստորությունների մասին: Շուտով շահի հրամանով ձերբակալվեց Մելքիսեթ կաթողիկոսը և ֆիզիկական տանջանքների ենթարկվելուց հետո, ձերբակալված վիճակում՝ պահվում էր շահի բանակում:

Այդ ժամանակ, երբ գնալով բորբորվում էին այս ներքին երկպառակությունները, Շահ Աբբասը մտածում էր մի նոր ծրագիր. նպատակ ունենալով Պարսկաստան գաղթեցված բաղմահադար հայերին հիմնովին կապել նոր բնակավայրերի հետ, նա որոշում է քանդել էջմիածնի տաճարը, քարերը փոխադրել տալ Սպահան և նոր Զուլայում կառուցել նոր էջմիածին՝ կաթողիկոսական աթոռով:

¹ Դավրիժեցի, էջ 303—304:

Պետք է ասել, որ էջմիածնի տեղափոխման և ամենայն հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը Սպահանում հաստատելու այս ծրագիրը, իր ժամանակին նշանակում էր կտրել ոչ միայն Իրանում վերաբնակեցված, այլ նաև բուն իսկ Հայաստանում և հարևան երկրներում բնակվող հայությանը մայր երկրից, նպաստել արդեն իսկ բավականին ծավալված ապակենտրոնացման տրամադրություններին և լուրջ հարված հասցնել ժողովրդի մեջ առկայծող վերածնության և ազատագրական ձգտումներին:

Այս բոլորը քաջ գիտակցում էին շահի արքունիքում ազատ ելումուտ ունեցող մեծանուն խոջաները և մյուս այլ ազդեցիկ հայերը, որոնք կարողացան համոզել շահին ետ կանգնել այդ մտադրությունից և բավարարվել միայն էջմիածնի տաճարի մի քանի տանակ քարերի և «լուսավորչի աջի» տեղափոխությամբ¹:

Ինչպես ճիշտ նկատել է Լեոն, Ժե դարի սկզբի մեծ աղետը, իր բոլոր արհավիրքներով հանդերձ, միաժամանակ մի հզոր խթան հանդիսացավ և կյանքի կոչեց ժողովրդի ընդերքում թաքնված բոլոր ուժերը, դիմագրավելու և վանելու իրար հաջորդող ազդակործան հարվածները²: Այս մոռյլ և ճգնաժամային ժամանակներում նույնիսկ երևան եկան աշխարհիկ և հոգևորական անվանի գործիչներ, որոնք ազդային-հասարակական կյանքի տարրեր բնագավառներում կարողացան նշանակալից դործ կատարել: Այս տեսակետից առանձին ուշադրության արժանի է պարսից մայրաքաղաք Սպահանի հայ առևտրական դասի և հատկապես շահի հատուկ հովանավորությունը վայելող խոջաների գործունեությունը, որոնք, ինչպես տեսանք, կարողանում էին օգտագործել իրենց ազդեցությունը և նպաստավոր կերպով լուծել հայ իրականության մեջ երևան եկող և հայ ժողովրդի ապագա ճակատագրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող այս կամ այն հարցը:

Ջի կարելի ժխտել նաև Արևելյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում և հատկապես Գեղարքունիքում, Սյունյաց և Արցախի դավառներում իրենց ժառանգական տիրույթներում վերահաստատված հայ աշխարհիկ ֆեոդալների՝ մելիքների դերը: Նրանցից մի քանիսը, ինչպես օրինակ Գեղարքունյաց Մելիք Շահնազարը, Յավրին Քյամալը, Դիդակի Մելիք Սուլումը, Քոչիդի Մելիք Փաշիկը, մանավանդ Քաշաթաղի Մելիք Հայկազը և շատ ուրիշներ արժանացել էին

¹ Դավրիժեցի, գլ. Ժե:

² Լեո, հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 272:

շահի վստահությունը և իրենց ակտիվ գործունեությունը նպաստում էին մտավոր շարժմանն ու կուլտուրական շինարարությունը:

Սակայն հայ հասարակական կյանքում դեռևս գլխավոր դերը պատկանում էր հոգևորականությանը, որի շարքերում, ինչպես տեսանք, տգիտությունն ու ալլասերումն էր թագավորում: Բայց ահա անտեսական կյանքի աշխուժացման հետ զուգահեռ վերանորոգվում և նոր թափ է ստանում նաև վանական կյանքը, հանդես են դալիս նոր հոգևորական գործիչներ, որոնք ուսումնասիրում են հին հայ մատենագրությունը՝ զբաղվում միջնադարյան գիտություն զանազան ճյուղերով և երկրի տարրեր մասերում բացում են վանական դպրոցներ: Կուլտուրական նշանակալից երևույթ էր դա, որովհետև ինչպես գրում է Դավրիժեցին, «մինչ ցայս վայր տգիտութեամբ խոպանացեալ և կորդացեալ էր ազգս Հայոց և ոչ միայն ոչ ընթերցողին, այլ և ոչ զգիրս գիտէին և ոչ զգօրութիւնս գրոց. վասնզի անպիտացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան և իբրև զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով և մոխրով»¹:

1610 թ. Քաշաթաղի Մելիք Հայկազի նախաձեռնությամբ և նյութական օժանդակությամբ, Սարգիս եպիսկոպոսի և Կիրակոս քահանա Տրապիզոնցու անմիջական ջանքերով հիմնադրվեց Տաթևի մոտ գտնվող Մեծ Անապատի դպրոցը, որը կոչված էր պատմական խոշոր դեր խաղալու ժեղարի սկզբից ծավալված մտավոր վերածնության գործում: Այստեղից դուրս եկած հոգևորական գործիչները ցրվում էին Հայաստանի հեռու և մոտիկ շրջանները՝ ամենուրեք ծավալելով ուսուցչական բեղմնավոր գործունեություն: Հատկանշական է, որ ամեն տեղ սկսված այս մտավոր-կրթական շարժմանը օգնական և զորավոր էին լինում նաև առևտրական դասից դուրս եկած աշխարհական գործիչներ և հայ ֆեոդալականության առանձին ներկայացուցիչներ:

Արևելյան Հայաստանում հատկապես աչքի ընկան Մեծ Անապատի անդրանիկ վարդապետներից Մովսես Խոտանանցին և Պողոս Մոկացին: Դուրս գալով Որոտանի ձորից, նրանք սկսեցին շրջագայել ու դպրոցներ հիմնել Այրարատի և Սյունյաց գլխավոր կենտրոններում: Իրենց այս առաքելությունների ընթացքում, նրանք հաճախ հալածվում և հետապնդվում էին եկեղեցական բարձր պաշտոններ զբաղեցնող տգետ և խավարամիտ հոգևորականության կողմից: Սակայն ժամանակի ոգին այլ էր. հասարակության լայն խավերը

¹ Դավրիժեցի, էջ 255:

զգված նրանցից, ամեն կերպ օգնում և օժանդակում էին Սյունյաց դպրոցի ներկայացուցիչներին՝ հետադիմական տարրերի դեմ մղվող այս պայքարում:

Մովսես Խոտանանցուն վիճակված էր, սակայն, ավելի վճռական դեր խաղալ եկեղեցու գլխավոր կենտրոնի՝ էջմիածնի կաթողիկոսության վերանորոգման և նրա դիրքերի ամրապնդման գործում: Մենք ավերորդ ենք համարում այստեղ մանրամասն շարադրել էջմիածնի կաթողիկոսության շուրջը ծավալված աթոռակալական պայքարի և դրա հետևանքով ստեղծված ծանր պայմանների պատմությունը, որին ընդարձակ զուգաներ են նվիրել ինչպես ժամանակակից պատմիչներ՝ Դավրիժեցին ու Դարանաղցին, այնպես նաև հետագա ուսումնասիրողներ՝ Մ. Օրմանյանը, Լեոն և ուրիշներ¹: Տարիներ շարունակվող այդ կրքոտ երկպառակությունների վերջին կործանարար հետևանքն եղավ այն, որ 1617 թ. Մելքիսեթ կաթողիկոսը կալանքից ազատվելու և էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռ նորից ձեռք բերելու նպատակով հանձն առավ ամեն տարի պետական զանձարանը մուծել 100 թուման կանխիկ գրամ:

Այս գումարը նշանակվեց արքունի թոշանոցի բազմապես Ազուրլու բեկին որպես ամենամյա ոռճիկ («համեսակ»), որն անմիջապես իր ստորադաս զինվորականներին ուղարկեց էջմիածին, հանձնարարելով նրանց մնալ այնտեղ և ամեն տարի ապահովել հիշյալ գումարի գանձումը կաթողիկոսից: Կորցրած լինելով իր հեղինակությունը, Մելքիսեթ կաթողիկոսը զրկված էր նաև ամեն տեսակի եկամուտներից: Ժողովարարության նպատակով կատարած նրա ճանապարհորդությունները նույնպես ոչ մի արդյունք չէին տալիս. ժողովուրդը հրաժարվում էր վճարել կաթողիկոսական հասն ու իրավունքը բազմիցս վարկաբեկված կաթողիկոսին: Իսկ վերջինս զիմում էր իր հետ շրջող պարսիկ զինվորների միջամտությանը, փորձելով բռնի կերպով ժողովրդից հավաքել և վճարել խոստացած գումարը: Սակայն այդ միջոցը ևս ոչ մի արդյունք չտվեց և տարեց տարի էջմիածնի վրա բարդվեց մի քանի հարյուր թումանի մի խոշոր պարտք՝ իր ահռելի տոկոսներով հանդերձ:

Այս տարիներին Մովսես վարդապետ Խոտանանցին Ամիր-Գունա խանից ստացել էր Երևանի Անանիա առաքյալի մատուռը, որտեղ նա շարունակում էր իր ուսուցչական գործունեությունը: Շնոր-

¹ Տե՛ս Դավրիժեցի գլ. ԺԷ, ԺԸ, Դարանաղցի, էջ 284—297, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 2311—2400, Լեո, Հայոց պատմություն, 5. Գ, էջ 268—269, 280—290:

հիվ իր վայելած մեծ ժողովրդականությանը, նա հատուկ ուշադրու-
թյան և համակերանքի արժանացավ խանի կողմից: Իսկ երբ պատա-
հաբար պարզվեց, որ նա տիրապետում է նաև մոմ սպիտակեցնելու
արհեստին և հրավիրվեց շահի արքունիքը՝ այդ արհեստը արքունի
դործատան արհեստավորներին սովորեցնելու, Շահ Արբասը ան-
ձամբ ընդունեց նրան և խոստացավ կատարել նրա բոլոր ցանկո-
թյունները:

Զուղալեցի խոջա Նազարը և մյուս հայ գործիչներն աշխատում էին համողել Մովսես վարդապետին, որպեսզի նա հանձն առնի էջմիածնի կաթողիկոսությունը, սակայն վերջինս հրաժարվում էր. բավարարվելով վանքի լուսարարականության պաշտոնով, որով հույս ունեւր անարգել զբաղվելու տաճարի վերանորոգման և վանքի շենացման աշխատանքներով:

Մեկքեսեթ կաթողիկոսը փորձել էր օգտվել Մովսես վարդապետի վայելած ժողովրդականությունից, դեռ նախքան վերջինիս լուսարարականության պաշտոնին անցնելը, և առաջարկել էր նրան օժել կաթողիկոս, հույս ունենալով, որ այդ դեպքում կկարողանա բարձրացնել Մայր Աթոռի հեղինակությունը և օգնություն ստանալով ժողովրդից, դուրս գալ ծանր պարտքի տակից։ Բսկ երբ Մովսես վարդապետը կտրականապես մերժել էր, նա կաթողիկոս էր օժել իր եղբոր տրդուն՝ Սահակին, անշուշտ որպեսզի էջմիածնի վանքը ևս, Հայաստանի մյուս վանքերի նման, դարձնի ժառանգական տիրույթ։ Սակայն Սահակը ևս չկարողացավ հատուցել վանքի արագ աճող պարտքերը և, հեղեկելով իր հորեղբոր օրինակին, մի օր դադատագույն դուրս եկավ Երևանից և Նախիջևանի ու Չորսի վրայով փախավ դեպի Վան։

1627 թվականից նշանակվելով էջմիածնի լուսարարապետ, Մովսես Խոտանանցին ամֆիջապես ձեռնարկեց վանքի նորոգութեան և միաբանութեան վերահաստատման աշխատանքներին: Հաջորդ տարին նա ձանապարհորդութեան կատարեց դեպի Ղազվին՝ այն հույսով, թե պիտի կարողանա էջմիածինը ազատել տարեկան 100 թումանի պարտադիր հարկից: Սակայն շահի մերձավորները և ջուղայեցի հայերը ժամանակը պատեհ չգտան և խորհուրդ չտվին այդ հարցով դիմել շահին: Մի քանի ամիս արքունի շրջանակներում ապարդիշուն քարշ գալուց հետո նա ձեռնունայն ետ վերադարձավ: Բայց ահա կարճ ժամանակից հետո՝ 1629 թ. հունվարին խոջա Նազարից ստացվեց մի գրություն, որով վերջինս հայտնում էր Շահ Աբբասի մահը և հրավիրում Մովսեսին Սպահան, հույս հաշտնելով:

որ մի գույն կարողանան որեւէ հնարով նորքնծա շահից ստանալ
հրովարտակ 100 թուման պարտագիր հարկից ազատվելու մասին:

Այս անգամ իրոք ժամանակը բարեպատեհ էր: Խոջա Նաղարին և հայ երեւելիներին հաջողվում է մեծ գումարներ ծախսելուց հետո Եւֆրատին վերադառնալ: Եւֆրատի վերադառնալից հետո Նաղարին և հայ երեւելիներին հաջողվում է մեծ գումարներ ծախսելուց հետո Եւֆրատին վերադառնալ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս 100 թուման «վիշքաշ»-ը կան, իսկ-
պես Դավրիժեցին է գրում, «մուղաղան»¹ իրոր մի շախմատային ծանր
հարկ էր, որը վերջին հաշվով հատուցում էր ոչ թե վանքը, այլ հայ
աշխատավորությունը: Խոսելով Մովսես վարդապետի մտահոգու-
թյունների մասին, Դավրիժեցին առանձնապես շեշտում է այս մե-
կը. «Տէր Մովսէս վարդապետ հանապաղ ի սրտի իրում վարանէր
և տխրէր և ցաւէր վասն Ճ (100) թուման մուղաղային, որ անտա-
նելի ծանր բեռն և անխելի անտուր եղաւ ի վերայ սրոյ Աթոռոյն
էջմիածնի, ոչ միայն սա, այլև ամենայն ազգն հայոց»²;—գրում
է նա:

է նա: Ազատվելով նման ծանր պարտավորությունից, Մովսեսն կաթողիկոսը ալեկի լայն հնարավորություններ էր ստանում՝ զբաղվելու շինարարությամբ, որ սակայն նրան միճակված չէր մինչև վերջը հասցնելու: Նա վախճանվեց 1632 թվականին, սկսած գործի շարունակման համար:

1633 թ. Փիլիպոսը պաշտոնապես օծվեց էջմիածնի կաթողիկոս։ Նրա կաթողիկոսության շրջանը տևեց ավելի քան 20 տարի (1633—1655), որի ընթացքում նա կարողացավ ծավալել անհամեմատ ավելի բուռն և արդյունավետ շինարարական ու վերանորոգչական գործունեություն։ Նրա օրոք զգալի չափով ընդարձակվեցին վանքապատկան կալվածները և մեծացան ոռոգման հնարավորությունները, վանքն սկսեց ձեռք բերել նաև գանձադրին մուլքեր։

Ամբողջ ԺԶ դարի և հատկապես ԺԷ դարի սկզբի, վերը նկարա-
պատկերած անշարժիկ տարրերին, վաճառի ձևերից զուրս էին եկել ինչ-
պես 1432 թ. Գրիգոր Մակվեցու օրոք Ռուստամ Թրեկյանի կողմից
էջմիածնին արված 7 խոշոր գնդերը, այնպես նաև հետագայում
ձևեր բերված մյուս մուլքերը: 1612 թ. հրապարակված Շահ Աբբաս
Ա-ի հրովարտակից և Շեչեռ ուլ-խալամի ֆաթվայից (վավ. 11)

1 مقبوع (աբաբ.) — կտրված, որոշված, այսինքն անվտանգ, որոշյալ չափով սխտեմատիկ կերպով վճարվող հարկ:

2 Դավթի ժեյի, էջ 308:

պարզվում է, որ Էջմիածնի վանքը այդ ժամանակ չի ունեցել ոչ մի մոսկովյան գյուղ և նրա կալվածատիրական կարողությունը բուն Էջմիածնում կամ Վաղարշապատ գյուղում գտնվող մի քանի հողակտորներից, այգիներից և մեկ ձիթահանքից աչն կողմը չի անցել: 1620 թվականին էր միայն, որ Ամիր-Գունա խանը շարիաթական հաստատուն դրույթամբ (վավ. 14) Էջմիածնին վերադարձրեց Վաղարշապատ (Ուշքիլիսա) գյուղը, որը նա դավթել էր սկսած դեռևս 1605 թվականից:

Էջմիածնի նոր վանական տնտեսությունը ժէ դարի 30—40-ական թվականներին զգալի վերելք ապրեց: Երկրում սկսված տնտեսական կյանքի որոշակի աշխուժացման հետեանքով որոշ չափով բարելավվել էր բնակչության նյութական վիճակը: Խնչպես բուն Երկրի, այնպես և դրսի հայ համայնքները, որ իրենց գրոշներն անդամ զլանում էին տալ Մեկրիսեթ և Սահակ կաթողիկոսներին, Մովսես և Փիլիպոս կաթողիկոսների օրոք միջոցներ էին տրամադրում իրենց քայքայված կրոնական հաստատությունների, նախ և առաջ Էջմիածնի վերանորոգման համար:

Ձեռք բերված շոշափելի դրամական միջոցներով գեպի Ախուրյան հոսող ջրերի ուղղութիւնը փոխելն ու նոր ջրանցքի շնորհիվ Քասախ գետի ոռոգման ցանցի կրկնապատկումը մեծ չափով նպաստեց Արարատյան երկրի կենտրոնական գավառներից մեկի՝ Կարբիի մահալի բերքաւովության բարձրացմանը։ Դրա շնորհիվ էջմիածինը հնարավորութիւն ստացաւ ընդարձակել նաեւ իր կալվածքային տնտեսութիւնը և նոր հողեր մշակել։ Այդ ժամանակից սկսած Քասախ գետի ամբողջ ջրային ռեսուրսների 50 տոկոսը պատկանում էր էջմիածնի վանքին, որի համար շատ հաճախ չափազանց սուր պայքար էր ծավալվում շրջակա գյուղերի առանձին համայնքների և վանքի միջև։

Սուլթան Մուրադի վերջին արշավանքից և Շահ Սաֆիի կողմից 1636 թ. Երևանի վերադրավումից հետո, Փիլիպոս կաթողիկոսը նոր թափով սկսում է զբաղվել վանքի տնտեսության բարեկարգման և ընդարձակման գործով: Իսկ 1639 թ. հաշտությանց հետո նրա ջանքերը ուղղված էին վանքի հարկային իմունիտետի՝ մուաֆու-թյան վաղեմի իրավունքների վերականգնման, ընդարձակման և ավելի քան ամրապնդման գործին:

1638 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսը Երևանի Քչալը-Ալի խանից (1636—1639) ստանում է վանքի մեկ գութանի մուսաֆուլթյան իրավունք, որով հնարավոր է դառնում մեծ չափով արկելադնել վանքի

վարեւահոգեբերի ընդհանուր տարածությունը (վալ. 29): 1644 թ. նա
Շահ Արքայա Բ-ից ստացված հրովարտակով և Դիվան-ալ-սադարա-
թի գրությամբ նորից վերահաստատում է էջմիածնի վակֆային
իրավունքները վանքատարական նախկին կալվածների նկատմամբ
(վալ. 26): Հաջորդ տարին նա ձեռք է բերում մի նոր հրովարտակ
ուղղված Երևանի բեկլարբեկ Մուհամմադկուլի խանին (1639—
1647), որով սահման էր դրվում Երևանի խանության մեջ գտնվող
վանքերից գանձվող գլխահարկի՝ «թաֆավութ-և ջիզյայի» չափերին
և կարգադրվում էր նախկինում սահմանված կարգը չգերազանցել
(վալ. 28):

(վալ. 28): Դրությունը ավելի քան նպաստավոր է դառնում, երբ 1647 թ. Երևանի բեկլարբեկ է նշանակվում Քեյխոստով խանը: Սա վանքապատկան 9 նոր ալգիների և 9 քար ջրաղացների մալոջհաթն առ 950 գլուխ մանր եղջերավոր անասունների շորանրեկիի գումարն էր նվիրում է Փիլիպոս կաթողիկոսին (վալ. 34.): Այդ նշանակում էր, որ էջմիածնի տարեկան եկամուտը ավելանում էր 99944 դինարի (մոտ 10 թուման) մի բավական շոշափելի գումարով: Նոր խանի ղգալի բարյացակամ ու հոգատար քաղաքականութունը էջմիածնի և հայերի հանդեպ ժամանակակիցները բացատրում էին նրա վրացի լինելու հանգամանքով (բռնի մահմեդականացված):

Երկու տարի անց, հավանաբար այն ժամանակ, երբ Քեյխոս-
րով խառնը ներքին ինտրիգների պատճառով կանչվել էր Սպահան
և երկրում իշխում էին նրա տեղակալ Մուհամմադ բեկն ու Ղարա-
ղուբաթ քալանթարը, նորից փորձ է արվում էջմիածնից գանձելու
վերահիշյալ մալոջհաթն ու չորանբեկիի գումարները: Սակայն շու-
տով խառնը վերադառնում է Երևան և նոր հրովարտելով կրկին ան-
գամ էջմիածնին աղատում այդ հարկերից, նշելով, որ այդ գումա-
րը նվիրվում է կաթողիկոսին որպես ամենամյա «խնամ»¹ (վավ.
36):

Փիլիպոս կաթողիկոսը կարողանում էր համառ պայքար մղել պետական պաշտոնյաների բոլոր տեսակի ոտնձգությունների դեմ և պաշտպանել էջմիածնի ու հայ համայնքի ինքնավարական իրավունքները (վավ. 22, 24, 25, 27, 30, 42): Նա Շահ Աբբաս Բ-ից ստացավ ամելի քան երկու տասնյակ հրովարտակներ, որոնցով վերահաստատվում և օրինականացվում էին հայոց եկեղեցու իրավական և դատական ֆունկցիաները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ:

1 انعام - (warwar) - ٧١/٦٢، ١٧١٢٩:

մամբ (վավ. 41), թուլլատրվում էր անարգել նորոգել և վերակա-
ռուցել բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները (վավ. 25, 30), ամրապնդ-
վում և փաստագրվում էին էջմիածնի և մյուս վանքերի վակֆային-
հողատիրական իրավունքները (վավ. 26, 38, 39) և կանխվում էին
բոշվորության կողմից վանքապատկան հողերի նկատմամբ դրսե-
վորվող զավթողական ձգտումները (վավ. 40):

Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով հիմք դրվեց նաև դանձադին մու-
քերի ձեռք բերման պրակտիկային, որը ավելի լայնորեն սկսեց կի-
րառվել հատկապես նրան հաջորդող Հակոբ Զուղայեցու կաթողի-
կոսության ժամանակաշրջանում (1655—1680): 1633 թ. երբ Փիլի-
պոս կաթողիկոսը հաջորդեց Մովսես Խոտանանցուն, ինչպես աե-
սանք, էջմիածնի վանքը ուներ միայն Վաղարշապատ գյուղի 6 դանդ
մուկք: Հայտնի է, թե նորընտիր կաթողիկոսն ինչ ձևով էր ձեռք
բերել նաև Քիրաշլու գյուղը, որը էջմիածնին էր պատկանում դեռ-
ևս 1432 թվականին¹: 1640 թվականից սկսած Փիլիպոս կաթողիկոսը
իր գրամական միջոցները կենտրոնացնում է Կարբի մահալի հա-
րուստ և ալվեշատ Օշական գյուղի վրա, կես և մեկ դանդերով
սկսում է գնել այդ գյուղը և մինչև 1645 թ. կարողանում է ձեռք բե-
րել գյուղի 4 դանդը ($\frac{4}{6}$ -ը)², որից հետո նա այլևս չի կարողանում
նոր մուկքերով ավելացնել էջմիածնապատկան գյուղերի թիվը:

Մեծ էր Փիլիպոս կաթողիկոսի դերը հատկապես առանձին
թեմերում էջմիածնի իրավունքների վերականգնման, Արևելյան
Հայաստանի բազմաթիվ մեծ ու փոքր վանքերի (Հովհաննա-
վանք, Բջնի, Խոր վիրապ, Մուղնի, Սանահին և այլն) բարե-
կարգման և նրանց նյութական պայմանների բարելավման գործում:
Արդյունավետ էին նրա ուղեորությունները դեպի Երուսաղեմ
ու Կոստանդնուպոլիս (1651—1653), որոնց ընթացքում նա կարո-
ղացավ հաջողությամբ կարգավորել այդ երկու պատրիարքություն-
ների, ինչպես նաև Սոռ կաթողիկոսարանի գործերը, վերջ տալ տա-
րիներին ի վեր շարունակվող երկպառակություններին, բարելավել
նրանց նյութական պայմանները և ձեռք բերել գրամական միջոց-
ներ էջմիածնի զանգակատան կառուցման համար: Նա հատուկ ու-

¹ Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 41 և 42, Զամբու.
լջ 103: Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք էջմիածնի ձեռք էր բերել նաև Մուղնի
գյուղի 6 դանդը, որը կաթողիկոսը նվիրել էր Մուղնու Ս. Գևորգի վանքին
(տե՛ս Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 116, Զամբու, էջ 118):
² Կաթող. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, 61բ, 61գ, 63, 64, 65ա, 65բ, 66,
74ա, 74բ, 74գ:

շաղրուխուն էր դարձնում նաև դպրոցների հիմնադրման ու դար-
գացման գործին: Իր կաթողիկոսության առաջին տարիներին Հով-
հաննավանքի դպրոցը, որ հիմնադրված էր Մովսես Խոտանանցու
ջանքերով, նա փոխադրեց էջմիածին, որպեսզի ավելի մոտիկից
կարողանա վերահասու լինել դպրոցի բոլոր պահանջներին: Նրա
օրոք դարգացավ և մեծ ծավալ ստացավ ձեռագրերի ընդօրինակման
գործը, և վերջապես նրա պատվերով էր, որ Առաքել վարդապետ
Դավրիժեցին սկսեց գրել իր մեծարժեք և սովորահատոր պատմու-
թյունը, որը ավարտեց 1662 թվականին:

Պատմագրության բնագավառում հարյուրամյակներ շարունակ-
վող ամլությունից հետո Առաքել Դավրիժեցու նման խոշոր պատ-
մագրի հանդես գալը ինչպիսի մի անհերքելի ապացույց էր տնտե-
սական և կուլտուրական կյանքում սկսված որոշակի աշխու-
ժության: Այն միաժամանակ զալիս էր ապացույցելու հայ ժո-
ղովրդի տարբեր խավերի և աշխարհիկ ու հոգևորական աչքի ընկ-
նող գործիչների շարքերում ժէ դարի կեսերից երևան եկած ազա-
տագրական տրամադրությունների և ինքնորոշման նկրտումների
մասին, որոնք ուժեղացան ու հանգեցրին դարավերջից սկսված ավե-
լի գործնական ձեռնարկումներին:

Գոհունակությամբ պետք է նշել, որ «Մատենադարանի պարս-
կերեն հրովարտակները» այս երկրորդ պրակի մեջ ընդգրկված մեծ
թվով վավերագրերը կրկին անգամ հաստատում են Դավրիժեցու
պատմության տվյալները և ավելի քան ամրապնդում ուսումնասի-
րողների հավատը նրա հաղորդած պատմական կարեւոր տեղեկու-
թյունների նկատմամբ:

Սակայն եթե պարսկերեն հրովարտակները էջմիածնի վանքի և
ամենայն հայոց կաթողիկոսության պատմության ուսումնասիրու-
թյան համար հանդիսանում են այնպիսի վավերագրեր, որոնք գա-
լիս են հաստատելու ու մասամբ նաև լրացնելու Դավրիժեցու և Ժա-
մանակակից այլ աղբյուրների տվյալները, ապա մյուս վանքերին
և հատկապես Գանձասարի Աղվանից կաթողիկոսարանին վերաբե-
րող հրովարտակները ունեն ավելի եզակի նշանակություն և մեծ
շահույթ օգնում են պարզելու այդ եկեղեցական հաստատությունե-
րի, ինչպես վանական, այնպես նաև տնտեսական կյանքի պատ-
մության հարցերը: Մենք ի նկատի ունենք Արևելյան Հայաստանում
գտնվող այն վանքերը, որոնք ժէ դարի սկզբներին դեռևս պահ-
պանվել էին որպես հայ եկեղեցական իշխանության կենտրոններ
և որպես այդպիսիք նրանց իրավունքները, սկսած հնագույն ժա-

մանակներից, ճանաչված էին մահամեղական իշխանությունների կողմից: Այդպիսի կարևոր կենտրոններից էին Գանձասարը, Տաթևը, Ագուլիսը, Գարաշամբը և Մակուն:

1606 և 1634 թթ. հրապարակված Շահ Աբրահամ Ա-ի և Շահ Սաֆիի հրովարտականներից (վավ. 5 և 23) պարզվում է, որ դեռևս ժ. 2 դարում սկսված աթոռակալական պայքարը Գանձասարի կաթողիկոսարանում շարունակվել է նաև ժ. 1 դարի սկզբներին և Հասան-Ջալալյանները համառու երկարատև պայքարի գնով միայն կարողացել են պահպանել իրենց դիրքերը¹:

Հափազանց կարևոր տեղեկություններ են պահպանված 1607 թ. հրապարակված հրովարտական (վավ. 7), որը վերաբերում է Գանձասարից դանձվող գլխահարկին («թաֆավուբ-ե ջի-զյա»): Ըստ այդ վավերագրի Շահ Աբրահամի արշավանքների ժամանակ Գանձասարի վանքը գտնվում էր ավերակ վիճակում² և այդ պայմաններում նույնիսկ ստիպված էր 15324 դինար գլխահարկ վճարել խաչենի թիուղարին: Նույն վավերագրից տեղեկանում ենք, որ թիուղարը չի բավարարվել այդ գումարով և փորձել է Գանձասարի վանքից ևս ամեն տարի գանձել նույնպիսի կապալային հարկ կամ «մուղաղա», ինչպիսին հանձն էր առել վճարել էջմիածնի Մելքիսեթ կաթողիկոսը: Այս նպատակի համար նա հրապարակ է հանել 1560-ական թվականներին Գանձասարի աթոռը խարդախ միջոցներով ձեռք բերած Ամիրի որդի Մաղաթիային տրված Շահ Թահմազի հրովարտակը, ըստ որի կաթողիկոսական աթոռի համար Մաղաթիան հանձն էր առել ամեն տարի որոշ գումար մուծել արքունի գանձարանը:

Գանձասարին վերաբերող վավերագրերից և հատկապես վերոհիշյալ 1606 թ. հրովարտակից (վավ. 5) միաժամանակ պարզվում է, որ ընդհանրապես վանքը ազատված է եղել այն բոլոր հարկերից և պարտավորություններից, որոնք պարտադիր կարգով դանձվում էին բնակչության աշխատավորական խավերից: Այդ բազմաթիվ պարտավորությունների ու տուրքերի համեմատությունը ինչպես նախորդ դարերի, այնպես նաև ժ. 1 դարի առաջին կեսի, այդ թվում նաև սուլթան Ժողովածուի № 33 հրովարտակում հիշատակված

¹ Մանրամասնությունները տե՛ս նույն վավերագրի ծանոթագրության մեջ:

² Վանքի վերանորոգությունը կատարվել է Թալիշի Մելիք Հովսեփի որդի Արով յուզըրաշու ձեռքով 1657 թ.: Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 186, հմմտ. Ս. Զալալյան, Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, հ. Ա, էջ 192:

հարկային պարտավորությունների հետ, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Գանձասարի վանքը և մի շարք այլ վանքեր, որոնք հարյուրամյակների ընթացքում գտնվում էին նույն ընտանիքից սերած հոգևորականների ձեռքում, հարկային իմունիտետի՝ կամ մուաֆուսյան տեսակետից իրենց ժառանգական բնույթով չափազանց նման էին սոցիալական տիրույթներին: Նման եկեղեցական տիրույթների սոցիալական էության հարցին ստորև առիթ կունենանք ավելի մանրամասն անդրադառնալու:

Գանձասարի վանքի հոգատիրության վերաբերյալ տեղեկությունները չափազանց կցկտուր են: Ձեռքի տակ կան երեք հրովարտական (վավ. 13, 31, 33) հրապարակված 1620, 1645 և 1647 թվականներին, որոնք վերաբերում են խաչենի և Վարանդայի շրջանում գտնվող մի քանի հայտնի և անհայտ գյուղերից դանձվող հարկերին: Այս հրովարտակներում թեև որոշակի ոչինչ չի ասված հիշյալ գյուղերի Գանձասարի վանքին պատկանելու մասին, սակայն այն փաստը, որ վանքը շահագրգռվածություն է ցուցաբերել այդ գյուղերից դանձվող պետական հարկերի հարցում և այդ կապակցությամբ վերը հիշված թվականներին և, ինչպես պարզվում է հրովարտակների բովանդակությունից, այլ առիթներով ձեռք է բերել համապատասխան հրովարտակներ, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ գյուղերը որպես մուլքային սեփականություններ պատկանել են վանքին: Որ այդ գյուղերը հանդիսացել են մուլքային սեփականություններ, և ոչ թե մուաֆուսյան իրավունքով օժտված վակֆային կալվածներ, այդ պարզ երևում է հատկապես № 33 սոցիալական հրովարտակից: Այդ հրովարտակից պարզվում է, որ մի շարք գյուղերից (որոնց անունները խիստ ազավաղված են ընդօրինակողի կողմից և անվերժանելի դարձած) դանձվող պետական հարկերը տրված են եղել մեծ դորչի Գյոզա բեկին որպես սոցիալալ:

Կասկածից դուրս է, որ դեռ նախորդ դարում և ավելի վաղ ժամանակներում վանքն ունեցել է նաև առանձին վակֆային հողակրտորներ, հանդեր և այլ ստացվածքներ¹, որոնց մասին սակայն առանձին հրովարտակներ ու այլ պաշտոնական փաստաթղթեր մեզ չեն հասել: Վանքի կալվածատիրական կարողությունը վերաբերող վավերագրերի սահմանափակ քանակը, ինչպես նաև հողերի և այլ ստացվածքների նվիրատվությանը վերաբերող վիճադիր արձանատվությունների բացակայությունը վկայում են այն մասին, որ ժ. 1

¹ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 108, 118, 156, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 179:

երկրորդ կեսում Տաթևի թեմի մեջ մտնում էին հետևյալ 14 գավառները. Գեղվաձոր, Բաղաբերդ, Կաթավաթերդ, Մացր, Աճանան, Դիլաբերդ, Մաղանջուղ, Բարկուշատ, Զանկաղոր, Քաշթաղ, Զավրնատուր, Ղարաղաղ, Վերի ձոր և Սիսիան: Այս 14 գավառների մեջ ընդգրկված էին 264 հայկական գյուղեր¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Տաթևի իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն պատմական Սյունիքի համարյա ամբողջ կենտրոնական մասի, այլ նաև Արաքսի աջ ափում գտնվող Ղարաղաղի ընդարձակ և հայաշատ գավառի վրա:

ԺԶ դարի շահական հրովարտականներից, ինչպես նաև 1513 թ. Գեղարքունյաց մելիքների մի համախոսական գրությունից պարզ երևում է, որ ԺԶ դարում Տաթևին էր ենթարկվում նաև Գեղարքունյաց կամ Գյոզլայի վիլայեթը, որին տիրելու համար երկար տարիներ պայքարում էին Տաթևի Սյունյաց եպիսկոպոսները²: Սակայն ինչպես երևում է վերը մեջ բերված ցուցակից, ԺԷ դարում այն նորից դուրս էր եկել Տաթևի իշխանությունից և հավանաբար անմիջականորեն ենթարկվում էր էջմիածնին:

Պահպանվել են նաև արժեքավոր տեղեկություններ ԺԷ դարի առաջին կեսի Տաթևի վանքի կալվածատիրական կարողությունների վերաբերյալ: Նախորդ դարի հրովարտականներում կան վանքապատկան գյուղերի մի քանի ցուցակներ: Վերջին հրովարտականում, տրված 1562 թ. Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի կողմից, հիշված են Սիսիանի, Որոտանի և Գեղվա գավառներում գտնվող հետևյալ գյուղերը. Բնունիս-Թաս, Ղարաքիլիսա, Դաստակերտ-Գյոլյաղի, Սվարի (Սվալանց), Աղաքյանդի (Աղանց), Տաշու-Մալգաշ, Տաթև, Տանձատափ, Խոտանան, Հալիձոր, Շահեր, Խոտ, Բորդի և Կից³:

Այս գյուղերի մի զգալի մասը վաճառքի անվան տակ վանքին էր նվիրել Սյունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանի որդին՝ Ամիր Ռուստամը: Մատենադարանում պահվում է այդ «վաճառքի» շարիաթական արձանագրությունը զրված 1450 թ. հոկտեմբերի 30-ին⁴: Նույն այս վավերագրի մյուս էջի վրայի մի հիշատակարանից պարզվում է, որ ԺԶ դարի վերջերին, թուրքաց տիրապետության ժամանակ, Տաթևի կալվածների շուրջ վեճեր և կռիվներ են առաջացել, որի հե-

տեանքով որոշ կալվածներ դուրս են եկել վանքի ձեռքից: Շահ Ար-րասի արշավանքներին նախորդող տարիներին այդ վեճերը քննվում էին տեղի թուրք դատավորի կողմից: Իսկ երբ պարսիկները բռնում են վերջինիս և գերի են տանում Պարսկաստան, նա իր հետ տանում է նաև վերոհիշյալ կալվածագիրը: Չորս տարի և հինգ ամիս վանքը զրկված է եղել այդ վավերագրից, որով միայն նա կարող էր ապացուցել իր սեփականատիրական իրավունքները այդ գյուղերի նկատմամբ: Այնքան սուր է եղել այդ կալվածագրի անհրաժեշտությունը, որ մի երիտասարդ, Աղվերձ գյուղից, հանձն է առնում զնալ Պարսկաստան, որոնել, գտնել թուրք դատավորին և ետ բերել կալվածագիրը: Կալվածագրի վերադարձը դիտվել է որպես կարևոր իրադարձություն, իսկ Աղվերձցի երիտասարդի արարքը հիշատակագրության արժանի մեծ ծառայություն:

Այս փաստը դալիս է հաստատելու, որ ԺԶ դարի վերջերին որոշ գյուղեր և այլ կալվածներ դուրս են եկել վանքի ձեռքից, սակայն պարսից տիրապետության վերահաստատումից հետո վանքը նորից կարողացել է վերականգնել իր սեփականատիրական իրավունքները վանքապատկան կալվածների նկատմամբ:

Տաթևի թեմի վերը հիշատակված 14 գավառների 264 գյուղերի և նրանցից գանձվող եկեղեցական տուրքերի ցուցակին հաջորդում է արդեն վանքապատկան գյուղերից և այլ կալվածներից ստացվող տասնորդի և այլ եկամուտների մի խիստ արժեքավոր ցուցակ: Հիշատակված գյուղերի շարքում չկան միայն նախկինում վանքին պատկանող Խոտանան և Բորդի գյուղերի անունները:

Վերոհիշյալ մուլբային գյուղերում վանքն ուներ նաև ընդարձակ վարելահողեր, այգիներ, խոտհարքներ, ձիթահանքներ (սրանոց), ոչխարների մակաղատեղեր (յաթաղ), գոմեր և այլ եկամտաբեր ստացվածքներ: Վանքապատկան վարելահողերը չափազանց մեծ թիվ էին կազմում և զբաղեցնում էին գյուղի ընդհանուր ցանքատա-րածություն (քոֆշան) զգալի մասը: Այդ հողերի մի որոշ մասը վանքը մշակում էր իր գյուղերի ուսյաթների կողային աշխատանքով կամ, ինչպես նշված է վանքի եկամուտների ցուցակում՝ «ջառ»-ով, իսկ մյուս, ավելի մեծ մասը, վարձակալման հիմունքներով տալիս էր օգտագործման նույն գյուղի գյուղացիներին:

ԺԷ դարի երկրորդ կեսի Տաթևի վանքին վերաբերող պարսկե-րեն վավերագրերից պարզվում է, որ վանքապատկան այդ կարգի հողերը մշակող համայնքի անդամ գյուղացիները, բացի ընդհանուր կալվածատիրական ռենտայից կամ մուլքից, պարտավորություն

¹ Տե՛ս [կարծեցյալ] ժամանակագրության Ստեփաննոսի Օրբելյանի, Երևան, 1942, էջ 41—43:

² ՄՊՀ, պրակ Ա, վավ. 2, 4, 8, 10, Դ. Ալիշան, Սիսական, էջ 241:

³ Նույն տեղում, վավ. 17:

⁴ Մատենադարան, կաթող. գրվան, թղթ. 2ա, վավ. 3:

տակներ մեզ չեն հասել: Սակայն 1604 թ. Շահ Աբրահամ Ա-ի հրովարտական համառոտ կերպով շարադրված Սուլթան Մուհամմադ Խուզաբանդեի հրովարտակի բովանդակությունից պարզվում է, որ ժ.Ձ դարի երկրորդ կեսում որոշ վեճեր են առաջացել վանքի և Դարաշամբ գյուղի համայնքի միջև: Դա անշուշտ նորից վերաբերում էր վանքի մուսաֆուջանը, որը հաճախ գանց էր անում պետական պաշտոնյաների կողմից և Դարաշամբի համայնքից պահանջվում էր նաև գյուղի սահմաններում գտնվող վանքապատկան հողերի մալուջհաթն ու վանականների գլխահարկը: Գյուղական համայնքն էլ իր հերթին պահանջել է վանքից, որը և առիթ է դարձել այդ հրովարտակի հրապարակմանը:

Այս կարգի վեճերը հաճախակի բնույթ էին կրում. Դարաշամբում, Աստապատում և այլուր գտնվող վանքապատկան կալվածները, որպես վակֆեր, ազատվում էին պետական հարկերից, սակայն բանի որ դրանք սկզբից հաշվված էին այդ գյուղերի բնահանուր հողային ֆոնդի մեջ, գյուղական համայնքը պարտավոր էր վճարել նաև այդ հողերին վերաբերող հարկերը, որի դեմ և բողոքում էին համայնքի անդամ գյուղացիները:

Ինչպես Դարաշամբի, այնպես նաև Ագուլիսի վանքի պարսկերեն հրովարտակները մեծ մասամբ հրապարակված են այդ վեճերի առնչությամբ (վավ. 2, 4, 6, 20)¹, և կամ վերաբերում են վանքի վիճակներից գանձվող հողեր տուրքերին (վավ. 17): 1621 թ. հրապարակված այս հրովարտակից պարզվում է, որ Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքը հողեր տուրքեր էր գանձում ինչպես բուն Ագուլիսի, այնպես նաև Աղաղ-Ջիրանի շրջանի (Գողթն) մեծ մասի և Նախիջևանի հայ բնակչությունից:

Դարաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի կամ Մաղարդա վանքը ևս հանդիսանում էր հայոց եկեղեցական իշխանության կարևոր կենտրոններից մեկը, որի հողեր իշխանությունը տարածվում էր Աղաղ-Ջիրանի շրջանի որոշ մասի և հատկապես Արաքսից դեպի հարավ տարածվող Չորսի և Խոյի շրջանների հայաշատ գավառների վրա²:

Նույնպիսի բավական ապահովված և կայուն վիճակում էր գտնվում նաև Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքը, որին ենթակա

էին Մակվի, Սալմաստի, Ուրմիայի և Ատրպատականի մի շարք այլ հայաբնակ շրջանները³:

* * *

«Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ»-ի այս երկրորդ պրակի մեջ ընդգրկված վավերագրերը մեծ մասամբ վերաբերում են Արևելյան Հայաստանի վերոհիշյալ վանքերին և հանդիսանում են բացառիկ կարևոր սկզբնաղբյուրներ հայոց եկեղեցուն և հայ հողատիրությանը տրված մուսաֆուջան էության և վակֆային հողատիրությանը շնորհված արտոնությունների ուսումնասիրության համար: Մուսաֆուջունը որպես ֆեոդալական հասարակության հատուկ հարկային իմունիտետի յուրօրինակ ինստիտուտ՝ լամական ամբողջ շրջանում, ընդհուպ մինչև մեր ժամանակները:

Ինչպես նախորդ էջերում առիթ ունեցանք նշելու, Արևելյան Հայաստանում գտնվող վանքերը օգտվում էին կրոնական հաստատություններին տրված մուսաֆուջան իրավունքից և ընդունված օրենքներով ազատվում էին որոշ հարկերից ու պարտավորություններից, որոնք պարտադիր կարգով գանձվում էին բնակչության աշխատավորական խավերից:

Ժ.Ե. դարում պարզական հողատիրության գլխավոր ձևը «սոյուրդալական» հողատիրությունն էր: Սոյուրդալ ստացող ավատատերերը նույնպես վայելում էին մուսաֆուջան բավական լայն իրավունքներ, որի դիմաց նրանք պարտավորվում էին իրենց զորքերով մասնակցել թուրքմեն տիրակալների բոլոր արշավանքներին և կովել նրանց հակառակորդ ուժերի դեմ: Սակայն, սոյուրդալներ և կովել նրանց թուրքմենական և քրդական ցեղերի առաջ տրվում էին ոչ միայն թուրքմենական և քրդական ցեղերի առաջնորդներին կամ բարձրաստիճան գինվորականությանը՝ ամիրներին, այլ նաև հողատիրության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներին:

Սկսած դեռևս Աղ-Կոյունլու Ուլուծ-Հասանի թագավորության ժամանակներից (1468—1478) սոյուրդալական խոշոր ֆեոդալական տիրույթների թիվը սկսում է նվազել և ավելի լայն տարածում են տիրույթների թիվը սկսում է նվազել և ավելի լայն տարածում են տալիս «օլթա»-ն և «իկթա»-ն կամ «իկթա-ե թամլիքի»-ն: Աղբյուրները վկայում են այն մասին, որ Աղ-Կոյունլուների ամբողջ տիրա-

¹ Տե՛ս նաև ՄՊՀ, պրակ Ա, վավ. 15, 20, 22:

² Նույն տեղում, վավ. 16, տե՛ս նաև նույն վավերագրի ծանոթագրությունը:

³ ՄՊՀ, վավ. 16, հմմտ. նաև Մանր ժամանակագրություններ, հատ. Ա, էջ 298, 305, Ե. Ֆրանկյան, Ատրպատական, Թիֆլիս, 1905, էջ 30:

պետության շրջանում (1468—1502) մեծ թվով սոյուրդալներ են տրվել հատկապես բարձրաստիճան հոգևորականությանը՝ կաղիններին, ալիմներին, շեյխերին և այլն¹։ Նույնիսկ Ահմադ փաղիշահը, որ իր կարճատև թագավորության ընթացքում փորձեց արմատական ռեֆորմներ անցկացնել և չեղյալ հայտարարեց իր նախորդների կողմից տրված բոլոր սոյուրդալները, այդուհանդերձ նա չգիտավ հոգևորականությանը տրված սոյուրդալներին և հարգեց նրանց մտաֆուկյան իրավունքները²։

Սակայն որքանով որ հոգևորականությանը և խոշոր կրոնական հաստատություններին տրված սոյուրդալները չէին պայմանավորված պետական զինվորական ծառայությամբ, ինքնըստինքյան նրանք նույնանում էին մտաֆուկյան վաղեմի ինստիտուտի հետ։ Այս տեսակետից էլ ահա, ժն դարից սկսած և մինչև ժ. դարի սկզբները փոխություն ունեցող այս կարգի սոյուրդալները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ միայն հոգևորական ազդեցիկ ընտանիքներին և ժառանգարար նրանց ձեռքում գտնվող կրոնական հաստատություններին տրված հողային կամ այլ եկամտաբեր տիրույթներ, որոնք ազատված էին պետությանը վճարվող բոլոր հարկերից։

Այդպիսի խոշոր և հարուստ տիրույթներ էին Շեյխ Սաֆի էդդինի սերունդներին պատկանող Արդաբիլի մեծ սրբավայրն ու տաբեր ժամանակներում նրան անվիրված ընդարձակ կալվածները։ Նույնպիսի ընդարձակ և հարուստ կալվածներ ունեին նաև Շեյխ Զահիդ Գիլանիի սերունդները Մուղանի շրջանում և մերձկասպյան մյուս դավառներում³։ Այդ կալվածները զիտվել են որպես սոյուրդալներ, որոնք հաստատված են եղել ոչ միայն ժ. դարերում տեղում իշխող մոնղոլ և թուրքեն սուլթանների, այլ նաև ժամանակավորապես այդ վայրերը նվաճող Ռսկե Հորդայի Զանիրեկ խանի և Լանկ Բեմուրի կողմից⁴։

Նման խոշոր կրոնական հաստատություններին տրված սոյուրդալական հրովարտակներում մանրամասն նշվում էր, թե ինչպիսի հարկերից և պարտավորություններից էին ազատվում նրանք և կար-

¹ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 150.

² Նույն տեղում, էջ 150—151։

³ Շեյխ Հուսեյն իրն-շեյխ Արդալ Զահիդի, Սիլսիլաթ-ուլ-նասաբ-և Սաֆավիյե, հրատ. «Իրանշահ»-ի, Բեռլին, 1924 (պարսկ. բնագիր), էջ 105—110։

⁴ Նույն տեղում, էջ 43—48։

գաղրվում էր տվյալ շրջանի ամիրներին, դարուզաններին և պետական ավագ ու կրտսեր պաշտոնեականներին, որ մի առիթով մուսթ չգործել այդ հաստատությանը պատկանող կալվածների տե-րիտորիան։ Նրանց նախագգառչացվում էր «իրենց գրիչն ու տոբը կարճ և զուսպ պահել և այդ վայրերին չմոտենալ»¹։ Ստացվում էր այնպիսի վիճակ, որ այդ կարգի կրոնական սոյուրդալները ևս աշխարհիկ ֆեոդալներին տրված սոյուրդալների նման ունեին լայն ինքնավարություն և տեղական իշխանությունները իրավասու չէին միջամտելու նրանց գործերին։

1600 թ. Շեյխ Սաֆիի մզկիթին տրված Շահ Աբբասի մի հրովարտակում խստորեն կարգադրվում էր Արդաբիլի հաքիմին՝ ոչ մի գեպրում չմիջամտել մզկիթի տնօրինության գործերին և թողնել որ նրանց ռաջաթների միջև ծագած վեճերը քննվեն և լուծվեն միայն մզկիթի տնօրենի և գործերի կառավարչի կողմից, շարիաթի անդամների ներկայությամբ²։ Այդ նշանակում էր, որ նրանց տրվում էր նաև դատական և վարչական իրավունքներ։ Այս տեսակետից էլ այդ սոյուրդալները հար և նման էին աշխարհիկ ֆեոդալներին տրված սոյուրդալներին։

Ազդյուններում կան վկայություններ ինչպես Արդաբիլում, այնպես նաև այլ վայրերում գտնվող խոշոր կրոնական հաստատությունների սեփական գործերի կառավարչության կամ «սարքարու-թյուններ»-ի առկայության և նրանց մեջ ընդգրկված բազմաթիվ վեճեր»-ի առկայության և նրանց մեջ ընդգրկված բազմաթիվ մեծ ու փոքր պաշտոնյաների մասին։ Այդ հաստատությունները ունեին նաև հատուկ զինված ջոկատներ, որոնց օգնությամբ իրականացնում էին հարկերի գանձումը ռաջաթներից և պահանջված գեպքում ձնշում նաև վերջիններին կողմից զբաղեցրվող ըմբոստ ելույթները։

Որպես օրենք, իհարկե, կրոնական հաստատություններին և հոգևորականությանը տրված սոյուրդալները չէին պայմանավորված զինվորական ծառայությամբ, սակայն իսլամական աշխարհում «ջիհադ»-ի օրենքը թույլ էր տալիս անհրաժեշտության դեպքում օգտագործել նաև հոգևորականներին ենթակա և կրոնական հաստատություններին առընթեր կարգապահական ուժերը՝ «մուրիդներին» և «սուֆիների» զինված ջոկատները։ Այդ մասին բավական որոշակի վկայություն կա Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից 1603 թ. սեպտեմբերին Արդաբիլի հաքիմ Զուֆեղար խանին ուղղված հրովարտակում (վավ-

1 قلم و قلم کوتاه و کشیده دارند و پیرامون نگرند

2 Սիլսիլաթ-ուլ-նասաբ-և Սաֆավիյե, էջ 109։

1): Ձեռնարկելով պատերազմական գործողություններ օսմանյան Թուրքիայի դեմ և այդ նպատակի համար մոբիլիզացիայի ենթարկելով երկրի բոլոր զինված ուժերը, շահը կարգադրում է Ջուֆեղար խանին անմիջապես հավաքել իր հրամանատարություն տակ զրահնելով բոլոր ռազմական միավորները, այդ թվում նաև «սուֆինների» ջոկատները և շտապ կերպով դալ ու միանալ դեպի Թավրիզ արշավող բանակին:

Այսպիսով, պետք է եզրակացնել, որ թեև հոգեւոր ֆեոդալները պարտավոր չէին կանոնավոր կերպով և պարբերաբար ամեն տարի որոշ քանակութեամբ ռազմիկներ կամ, ինչպիս ընդունված էր ասել, «յասաղբեշներ» տրամադրել, որոնք խիստ հաշվառման էին ենթարկվում հատուկ բարձր զինվորական ինստանցիաների կողմից, սակայն նրանց տրամադրութեան տակ դառնվող սեփական կարգապահական օրդաններում ընդգրկված զինված ուժերը և հատկապես «սուֆիաների» ջոկատները, որոնք բավական շոշափելի թիվ էին կազմում, կարող էին ենթարկվել մորիլիդացման ընդհանուր հրամանատարութեան կողմից և օգտագործվել պատերազմական գործողութունների ընթացքում:

Հայկական վանքերին և հայ հոգևորականությանը տրված մուաֆուքյան իրավունքը շատ կողմերով հար և նման էր մուսուլմանական կրոնական հաստատություններին և հոգևորականությանը շնորհված մուաֆուքյանը և հետևաբար իր բնույթով կապվում էր սոյուրդալական ֆեոդալական ինստիտուտի հետ։ Վանքերից շատերը, ինչպես դիտենք, սկսած գեոևս ԺԴ դարից վերածվել էին ժառանգական տիրույթների և ժառանգաբար գտնվում էին առանձին ֆեոդալական ընտանիքներից սերած հոգևորականների ձեռքում։ Սա անշուշտ մի երևույթ էր, որ ուներ իր սոցիալական և քաղաքական լուրջ պատճառները, բայց և միաժամանակ չպետք է անտես առնել այն փաստը, որ դա հոգևորականությանը շնորհված սոյուրդալների բնորոշ կողմերից մեկն էր։

Գանձասարի կաթողիկոսներին, ինչպես նաև Տաթևի, Հավուց-
թառի, Դարաշամբի և ուրիշ վանքերի առաջնորդներին արված հրո-
վարտականերում հատկապես շեշտված է այդ վանքերի ժառանգա-
կան սեփականությունից փաստը. ժառանգությունից իրավունքով միայն
հրովարտակն ստացող կաթողիկոսը կամ եպիսկոպոսը թույլտվու-
թյուն էր ստանում տիրելու վանքին և տնօրինելու վանքից և նրա
կալվածներից ստացվող եկամուտները (վավ. 5, 8, 20)¹:

¹ Տե՛ս նաև ՄՊՀ, պրակ Լ, վավ. 3, 6, 8, 10, 18:

Հայ հոգևոր ֆեոդալներին տրված այսպիսի վանք-սոցուրդա-
ները այլ սոցուրդալների նման ազատվում էին բազմաթիվ և բազ-
մանուն հարկերից: Վանքերին տրված հրովարտականերում նույնպես
կարգադրվում էր պետական պաշտոնյաներին «իրենց գրիչն ու ոտ-
քը կարճ և զուսպ պահել և այդ վայրերին շմոտենալ»¹: Վանքերը
ունեին տնտեսական գործերի կառավարչություններ, որոնք զբաղ-
վում էին վանքապատկան կալվածներից ստացվող եկամուտների
տնօրինման գործով: Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակա-
բաններում պահպանվել են նաև վկայություններ խոշոր վանքերի
և ազդեցիկ հայ հոգևորականներին տրամադրությունն տակ գտնվող
պինված ջոկատների մասին²:

Հրովարտականների ժամանակագրական ուսումնասիրությունը պարզ կերպով ցույց է տալիս վանքերի և հայ հոգևորականության աստիճանական իրավագրկման պրոցեսը: Եթե ժե, մասամբ և ժԶ դարերում գրված հրովարտականներում շեշտվում էր նրանց լիակատար մուսաֆույունը, բոլոր տեսակի հարկերից, այդ թվում նաև մալից և ջիզյալից ազատվելու փաստը, որը մեզ իրավունք է տալիս որոշակի կերպով խոսելու հատկապես ժառանգական տիրույթների վերածված վանքերին շնորհված մուսաֆույան սոյուրդալական ընույթի մասին, ապա ժէ դարի հրովարտականները մեծ մասամբ վկայում են, որ այդ իրավունքները հետզհետե սահմանափակվել են և վերահիշյալ վանքերից շատերը ստիպված են եղել այլևայլ անվան տակ սխտեմատիկ կերպով որոշ գումար մուծել պետական դանձարանը:

Սկսապես, օրինակ, Կարա-Կոչունյու սուլթան Զհանշահի կնոջ՝ Բեգում խաթունի կողմից 1462 թ. Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին տրված հրովարտական հատկապես նշված է, որ վանքի միաբանությունը բաղմամբով այլ հարկերից ու պարտավորություններից բացի, ազատվում էր նաև ջիզյա վճարելու պարտավորություններից։ 1487 թ. Աղ-Կոչունյու Յաղուբ փաղիշահի հրովարտական այս հարցի վերաբերյալ մեջբերում է արված իմամների ֆաթվայից, ըստ որի «եթե ժամանակի իմամը կուսակրոն վանականներին ջիզյայից ազատի, դա շարիաթով թույլատրելի է»։ Այս հրովարտակից պարզվում է, որ Աղ-Կոչունյուների օրոք էս Գանձասարի հոգևորականնե-

¹ Իրոք պարտկ Ա, վարկ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 17:

2 Լ. Ս. Խաչիկյան, ժեզարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժաան Ս, Երևան, 1955, էջ 626, ասաջարան, էջ 47. հմմտ. Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վիաները, գիտ. հրատ., Վաղարշապատ, 1903, էջ 313:

րը գլխահարկ չեն վճարել: 1468 թ. Կարա-Կոյունլու Հասան-Ալիի կողմից Տաթևի վանքին և 1475 թ. Աղ-Կոյունլու Ուլուն-Հասանի կողմից Գարաշամբի Սաեփանոս Նախավկայի վանքին տրված հրովարտական զալիս են վկայելու, որ այդ արտոնությունը վերաբերում էր ոչ միայն Գանձասարում, այլ նաև մյուս վանքերում բնակվող հոգևորականությանը:

Նույն հրովարտական կան վկայություններ հիշյալ վանքերին նաև «մալ» հարկից ազատելու մասին: Այդ նշանակում է, որ ժառանգական տիրույթներ հանդիսացող վանքերին պաշտոնապես տրված էր լիակատար մուսաֆուխյան իրավունք: Որքան և տարօրինակ է, սահմանված օրենքով նրանք չպետք է վճարեին նաև բոլոր քրիստոնյաներից անխափ կերպով դանձվող և հայկական աղբյուրներում հաճախ «հավատո զին» անվանվող գլխահարկը՝ «ջիլյան»:

Այս փաստերը մեզ հնարավորություն են տալիս պարզելու խաղաղ պայմաններում իշխանության կողմից հայ բարձրաստիճան տոհմական հոգևորականության նկատմամբ կիրառվող հարկային իմունիտետի սոսկ իրավական-պաշտոնական կողմը: Նույն չի վերաբերում հաճախակի բնույթ կրող հարստահարության դեպքերին, շարաշահման և զանազան անվան տակ կատարվող բռնադանձումներին, որոնք քոչվորական ֆեոդալիզմի շրջանում օրինաչափ և այդ հասարակության համար բնորոշ երևույթներ էին:

1570 թ. Գանձասարի վանքին տրված Շահ Թահմազ Ա-ի հրովարտական դարձյալ հիշված են այն բոլոր հարկերն ու պարտավորությունները, որոնցից ազատվում էր վանքի միաբանությունը: Այստեղ չկա միայն հիշատակագրություն ջիլյայից ազատվելու մասին²: Այս մի փաստը թերևս բավարար չհամարվեր պնդելու, որ սկսած դեռևս ժ.Ձ դարի երկրորդ կեսից կուսակրոն հոգևորականությունը ևս պաշտոնապես պարտավոր էր գլխահարկ վճարել: Սակայն 1606 թ. Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից նույն վանքին տրված հրովարտակը (վավ. 5) գալիս է ավելի հաստատելու մեր այս ենթադրությունը, իսկ 1607 թ. հրապարակված մի այլ հրովարտակում (վավ. 7) շափաղանց որոշակի կերպով նշված է վանքից դանձվող գլխահարկի չափը՝ 15.324 զինար: Այս վերջին հրովարտակը արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում նաև ժ.Ձ դարի 60-ական թվականներին:

¹ ՄՊՀ, պրակ Ա, վավ. 3, 4, 5, 6:

² Նույն տեղում, վավ. 18:

րին Գանձասարի կաթողիկոսներից յուրաքանչյուր տարի որոշ կապալային դոմար գանձելու փորձերի մասին:

Ժ.է դարի առաջին կեսի հրովարտականները այլևս ոչ մի կասկած չեն թողնում պնդելու, որ նախորդ դարի կեսերից հայ հոգևորականությունն ու եկեղեցական հաստատությունները առավել կամ նվազ չափով ենթակա էին հարկման: Նրանցից ամեն տարի դանձվող հարկային դոմարները մշտապես դրանցված են եղել ինչպես նահանգային, այնպես նաև կենտրոնական հարկային մատյաններում (վավ. 4, 6, 12, 19, 34, 36, 39): Դրանից չեն խուսափել նույնիսկ ժառանգական տիրույթ հանդիսացող վանքերը, որոնք ինչպես վերը նշեցինք, դասվում էին հոգևոր սոցիալալների շարքը:

Պետք է ասել սակայն, որ ժ.Ձ դարում սոցիալալի ինստիտուտը բնահանրապես վերցրած քայքայման բավական որոշակի պրոցես ապրեց, իսկ ժ.է դարում շափաղանց փոփոխվեցին ու սահմանափակվեցին նրա գործողության շրջանները:

Ժ.Ձ դարից սկսած և հատկապես ժ.է դարում լայն տարածում ստացավ «թիուլ»-ը: Դա փաստորեն հողագործ ռալաթներից և բնակչության աշխատավորական խավերից պետության (զիլանի) օգտին դանձվող հողային հարկի մի մասի, երբեմն նաև այլ տուրքերի, բայց ոչ հողի և նրա վրա բնակվող հարկատու բնակչության, պարզեղում էր պետական և զինվորական ծառայության մեջ դրանք մարդկանց՝ ի դիմաց նրանց ունեիկի:

Ժ.է դարում և նույնիսկ ժ.Ը դարի առաջին քառորդում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալականության առանձին ներկայացուցիչներին շնորհված սոցիալալները ըստ էության թիուլից տարբերվում էին միայն իրենց ժառանգական բնույթով, որոնք սակայն անպայման ենթակա էին վերահաստատման նոր ժառանգորդի անունով: Ուշագիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ժ.է դարում սոցիալալ ստացող անձնավորություններին տրվում էր միայն որոշակի հարկատու օբյեկտից ստացվող պետական հարկերի կամ նրանց մի մասի գանձման իրավունքը, որը փոխանցվում էր ժառանգաբար:

Ավելի քան երեք դար իր գոյությունը պահպանած այս ֆեոդալական ինստիտուտի պատմության վերջին էտապի ուսումնասիրության համար բավական հետաքրքիր փաստաթուղթ է հանդիսանում 1647 թ. Շահ Աբբաս Բ-ից մեծ դուռի Գյոզալ բեկի ստացած հրո-

¹ Петрушевский И. П. „Очерки...“, стр. 188, հմտ. Папазян А. Д. „Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVII веке, автореферат диссертации, Ереван, 1954, стр. 15.

վարտակը (վավ. 33): Ըստ այդ հրովարտակի Գյոզա բեկին շնորհվում էր 45.350 դինար որպես սոյուրդալ, որը նա պետք է ստանար հաշենի շրջանի մի քանի գյուղերից գանձվող մալուջհաթի, վալուջհաթի և այլ դիվանական պարտավորությունների հաշվից: Վավերագրի բովանդակությունից պարզ երևում է, որ սոյուրդալ ստացող Գյոզա բեկը իրավունք ուներ այդ գյուղերից գանձելու միայն վերոհիշյալ գումարը. վարչական և այլ իրավունքներ այդ գյուղերի ռայաթների նկատմամբ նրան չէր վերապահվում: Այնուհետև նույն գյուղերի քյադխուղաներին ու ռայաթներին կարգադրվում էր «նրան ճանաչել որպես իր սոյուրդալի տերը, ամեն տարի իրենց մալուջհաթը և դիվանական պարտավորությունները հատուցել նրան և ոչնչով չթերանալ»: Բայց և միաժամանակ, ինչպես այդ հատուկ է սոյուրդալական բոլոր հրովարտակներին, արգելվում էր տեղի հաքիմներին, դարուղաներին, ինչպես նաև թիուղարներին և այլ պաշտոնյաների միջամտել այդ սոյուրդալի գործերին և գանաղան պատրվակներով կամ այլևայլ տուրքերի հաշվից այդ գյուղերի վրա հանձնարարական գրություններ (հավալ և իթլաղ) ուղարկել:

Այս սոյուրդալը 1653 թ. վերահաստատվել է Գյոզա բեկի որդի, նոր մահմեդականություն ընդունած Մեյրամ բեկի անունով: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Գյոզա բեկը ևս, որ հավանաբար հաշենի նախկին հայ ֆեոդալների սերունդներից է եղել, իր կալվածները համալրակումից փրկելու համար մահմեդականություն է ընդունել և զինվորական ծառայության մեջ մտել Ղարաբաղի բեկլարբեկության ղորչիների գվարդիայում: Ապա նա կարողացել է որպես սոյուրդալ ստանալ, ամենայն հավանականությամբ, որպես մուլք իրեն պատկանող հայրենի կալվածներից գանձվող պետական հարկերը, որից հետո արդեն այդ կալվածները իրենց ամբողջ եկամուտով դարձել են նրա և նրա սերունդների վերջնական և անբաժանելի սեփականություններ: Ուշագրություն արժանի է հատկապես այն փաստը, որ Գյոզա բեկի մահից հետո նրա որդին մահմեդականություն ընդունելուց և ղորչիների շարքն անցնելուց հետո միայն իրավունք է ստացել ժառանգելու իր հոր անունով տրված սոյուրդալը:

Մեզ հետաքրքրողն այստեղ առաջին հերթին սոյուրդալի ձևն է, այսինքն գանձվող հարկերի և ոչ թե հողի ու նրա վրա բնակվող հարկատու բնակչության շնորհումը: Ուստի ավելորդ ենք համար

¹ Մատենադարան, Կաթող. զիվան, թղթ. 20, վավ. 44:

բում ավելի մանրամասն կանգ առնել նշված հրովարտակների բովանդակությունից բխող այլ հարցերի վրա:

Համոզվելու համար, որ ժեղարի սոյուրդալների մեծ մասը այդ բնույթի է եղել, բավական է աչքի անցկացնել թավրիզեցի վաճառական Հաջի Մուհամմադ Նախսեհանու անձնական ձեռագրատանը պահվող 1656 և 1703 թթ. երկու չափազանց արժեքավոր սոյուրդալական հրովարտակները, որոնց բնագրերը 1952 թ. հրատարակել է Անն Կ. Ս. Լամբտոնը¹:

1656 թ. գրված հրովարտակից տեղեկանում ենք, որ սկսած դեռևս ժՁ դարից Թավրիզ քաղաքից և Աղբերաջանի այլ վայրերից գանձվող մալուջհաթի և վալուջհաթի հաշվից 30.695 դինար որպես սոյուրդալ տրված է եղել Միր Նեհմաթուլլա Արդուվազարին, որը հավանաբար իր ժամանակի նշանավոր հոգևորական գործիչներից էր: Սրա մահից հետո այդ սոյուրդալը անցել է նրա որդուն՝ Միր Արդուվալին, ապա թոռանը՝ Միր Մուհամմադ-Իրրահիմին: Վերջինիս ստացած հրովարտակում նշված է եղել, որ այս սոյուրդալի մի մասը, որ ստացվում էր Աղբերաջանի հայերից գանձվող զխահարկի հաշվից, պետք է տրվեր Միր Մուհամմադ-Իրրահիմի հորեղբոր որդուն՝ Միր Մուհամմադ-Բաղդրին: Սակայն Միր Մուհամմադ-Իրրահիմը փորձել է չուրացնել նրա բաժինը: Երկար վեճերից հետո միայն Միր Մուհամմադ-Բաղդրին հաջողվել է հաստատել իր ժառանգական իրավունքները:

Սույն հրովարտակում, որի ստացողն է Միր Մուհամմադ-Բաղդրի թոռ, Միր Արդուվազարը, ամենայն մանրամասնությամբ շարադրված է այս սոյուրդալի ժամանակագրական պատմությունը մինչև 1656 թվականը: Երկրորդ հրովարտակն արդեն պարունակում է սոյուրդալի տրոհման հետագա պատմությունը մինչև 1703 թվականը, երբ Աղբերաջանի հայերից և հրեաներից գանձվող զխահարկի սոյուրդալ տրված այդ մասը բաշխված էր արդեն Արդուվազարիների հոգևորական վերդաստանից սերած ավելի քան 10 սեյիդների վրա²:

Ֆեոդալական պարզեական հողատիրության և պետական ու զինվորական պաշտոնեական ռոճիկների հատուցման թիուլային համատարած սիստեմի հաստատումը և նրա հետագա զարգացման հետևանքով առաջացած «համեսալների» և ռոճիկի դիմաց տրվող

¹ Ann K. S. Lambton, Two Safavid Soyurghals, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1952, p. 45.

² Նույն տեղում, էջ 49.—51:

«Թանխահներին» ու այլ կարգի հաստատությունների լայն տարածումը, ինչպես ասվեց, վերջնականապես կերպարանափոխեցին սոցիոլոգի ինստիտուտը, այն դարձնելով թիրուղյին ընդհանուր սիստեմից բխող ֆեոդալական պարզեցացման շրջանների տարատեսակներից մեկը:

Այս շրջանում է ահա, որ եկեղեցական հաստատությունների հարկային իմունիտետի հիմնական կովանը շարունակում է մնալ միայն վախճանի կալվածներին վերապահվող մուսթուֆյան իրավունքը: Հոգևորականությունը այլևս բացարձակ հարկային արտոնություններ չէր վայելում: Առանձին հոգևորական գործիչներ միայն բացառիկ դեպքերում կարողանում էին ձեռք բերել անձնական արտոնություններ: Ժե դարի առաջին կեսում էջմիածնի վանքի ստացած մուսթուֆյան հրովարտականքով պետական հարկերից ազատվում են միայն վանքատեղիային այն կալվածները, որոնք տարբեր ժամանակներում հավատացյալների կողմից նվիրվել են կամ վախճան արվել վանքին (վավ. 26, 34, 36, 38, 39):

Վանքատեղիային հողերի և այլ կալվածների վայելած հարկային արտոնությունների պատմությունը դեռևս մանրադնին ուսումնասիրության չի ենթարկված: Հայտնի է, որ ինչպես մուսթուֆյանական կրոնական հաստատություններին, այնպես նաև հայոց եկեղեցիներին ու վանքերին պատկանող կալվածներն ու այլ ստացվածքները անվանվում էին «վախճան» ստացվածքներ («موقوفات» մուվկուֆատ): Կալվածները այդպես էին կոչվում, որովհետև դրանք հեռու կամ մոտ ժամանակներում հավատացյալների ձեռքով նվիրվել կամ վախճան արվել տվյալ կրոնական հաստատությանը: «Վախճան» (موقوف) արաբերեն բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «անշարժան», և իրոք նվիրաբերված կալվածները տվյալ հաստատությանը նվիրվելուց հետո, այլևս ենթակա չէին որևէ կարգի օտարման և դառնում էին վերջինիս հավիտենական սեփականությունը: Նման կալվածներից ստացվող եկամուտից պետությունը հարկ չէր գանձում, հետևաբար ամբողջ եկամուտը մնում էր նույն կրոնական հաստատությանը, որով վերջինս հոգում էր իր կարիքները կամ տրամադրում նվիրատուի նշած բարեգործական և այլ նպատակներին: Էջմիածնի վախճանի կալվածների ցուցակը պարունակող Շահ Աբրահամ Ա-ի 1612 թ. հրովարտականքը կարդում ենք. «Եթե իրոք ներքոհիշյալ հողերն ու մուլքերը հայերը վախճան արել Ուլքիլիսային, ապա ոչ ոք իրավունք չունի դրանց տիրելու որպես մուլք: Վախճան երբեք թող չդնեն և չվաճառեն և թողնեն, որ Ուլքիլի-

սայի մուլքավալին (տնօրենը) կամ վերակացուն նրանց եկամուտները գանձի և ծախսի վախճանի (նվիրողի) նշած նպատակների համար» (վավ. 11):

Սակայն վանքերն ունեին նաև այնպիսի կալվածներ ու եկամուտներ այլ օրյեկտներ, որոնք ոչ թե նվիրված էին, այլ գնված կանխիկ դրամով և որոնց նրանք տիրում էին ոչ որպես վախճան, այլ գանձագին մուլքեր: Համաձայն գոյություն ունեցող օրենքի սեփականության այդ ձևը ենթակա էր հարկման: Արեհլյան Հայաստանի վանքերին վերաբերող համարյա բոլոր կարևոր փաստաթղթերում և հատկապես կալվածագրերում ու «վախճանագրերում», ինչպես նաև հրովարտականքի մեծ մասում, անհրաժեշտ է համարվել շեշտել վանքի կալվածների վախճանի սեփականության հանգամանքը, որովհետև, ինչպես ասվեց, այդ դեպքում միայն նրանք կարող էին ազատվել պետությանը վճարվող հարկերից (վավ. 4, 11, 14, 26, 34, 36, 38, 39, 41):

Գանձագին մուլքերով ժե դարի 40-ական թվականներից սկսած հատկապես աչքի էր ընկնում էջմիածնի վանքը: Թեև մուլքերի գրեման մասին առաջին գրավոր տեղեկությունները վերաբերում են Փիլիպոս Աղբալեցու կաթողիկոսության տարիներին, սակայն կարելի է չկասկածել, որ վանքը նախքան այդ էլ ունեցել է գանձագին կալվածներ, որոնց համար ստիպված է եղել որոշ հարկ վճարել (վավ. 29, 39):

Շահ Աբրահամ 1612 թ. վերոհիշյալ հրովարտականքը հաստատված է միայն էջմիածնի վախճանի հողերի, այգիների և մեկ ձիթհանքի ցուցակը, առանց շեշտելու նրանց շնորհվող հարկային արտոնությունների մասին: Նույն ցուցակը վերահաստատված է նաև 1644 թ. Շահ Աբրահամ Բ-ի կողմից, նշելով, որ «եթե այդ վայրերը հավիտյանս վախճան արված և ամրացված են հիշյալ եկեղեցուն (էջմիածնին), և տնօրինության հերթը հասել է ընտրյալ բրիստոնյա Փիլիպոս կաթողիկոսին, ապա ոչ ոք իրավունք չունի առանց շարիաթական պատճառի անհանգստություն պատճառել նրան և արգելք հանդիսանալ, այլ պետք է թողնել, որ հիշյալ տնօրենը ամեն տարի նշված վախճանից ստացվող եկամուտը ծախսի վախճանի կողմից որոշված նպատակների համար» (վավ. 26):

Վախճանի լուսանցքում սաղրի ձեռքով կատարված մականգրությունից դժվար չէ կոահել, որ որոշ ոտնձգություններ են եղել

1 Տե՛ս նաև ՄՊՀ. պրակ Ա, վավ. 2, 4, 8, 10, 11, 17, 21:

¹ V. Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, a manual of Safavid administration, London, 1943, էջ 27, պարսկերեն բնագիր:

Սակայն ժԶ—ԺԷ դարերում շարունակվել է գանձագին հողա-
տիրություններ: Հայ ունեւոր դասի առանձին ներկայացուցիչներ՝ մե-
լիքներ և խոջաներ կանխիկ դրամով գնում էին ինչպես մեծ և փոքր
հողակտորներ ու այգիներ, խյնպես նաև ամբողջական գյուղերի
մուկեր: Շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտակով վերահաստատվում է
Մակվեցի Մելիք-Կոստանդինի սեփականատիրական իրավունքները
գանձագին 500 տունի խաղողի այգու նկատմամբ, նշելով, որ այդ
այգին «շարիաթական վաճառքով անցել է նրան և համաձայն Մե-
լիք-Կոստանդինի ձեռքում գտնվող շարիաթական փաստաթղթերի,
այժմ գտնվում է նրա օրինական տիրապետության տակ» (վավ. 21):

1 Quispun, 48 289:

Որպես մուլքային գյուղերի սեփականատերեր ժ է դարի առաջին կեսում Երևանում հայտնի էին խոջա Սեթի որդիներն ու թոռները (խոջա Հակոբն ու Գրիգորը, խոջա Սարգիսն ու Սահակ քալանթարը և այլն), որոնք գյուղեր էին գնում բեկլարբեկ Ամիր-Դուռնա խանի ժառանգներից: Նրանք Երևանի շրջակայքում և մերձակա մյուս գավառներում ունեին բազմաթիվ գյուղեր, որոնց մի մասը (Յալջի, Ամիրի գյուղ, Նորագեղ, Եղվարդ և այլն) նվիրաբերվել էին էջմիածնին, կամ գնվել վերջինիս կողմից Հակոբ կաթողիկոս Զուղալեցու օրոք¹: Խոջա Սեթի և նրա ժառանգների կալվածատիրական կարողությունների վերաբերյալ չափազանց հետաքրքիր և արժեքավոր նյութ է պարունակում Շահ Աբբաս Բ-ի 1648 թ. հրովարտակը (վավ. 35): Հրովարտակն արժեքավոր է նաև հայ աշխարհիկ կալվածատիրության ոչ կայուն և անապահով վիճակի, նրանց կալվածների նկատմամբ դրսևորվող կամայականությունների, պետական պաշտոնյաների կողմից իրենց դիրքն ու արտոնությունները չարաշահելու և խարդախ միջոցներով մուլքերի յուրացման մասին ուշագրավ ու հատկանշական փաստերով:

Ինչպես այս, այնպես նաև ժ է դարի երկրորդ կեսին վերաբերող մի շարք այլ կալվածագրերից երևում է, որ խոջա Հակոբն ու նրա ժառանգները տասնյակ տարիներ ստիպված են եղել անընդհատ բողոքել արքունի դռանը իրենց կալվածները հափշտակումից փրկելու համար: Ի վերջո, ինչպես այդ մասին վկայում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, նրա ժառանգներից ոմանք մահմեդականություն են ընդունում, իսկ քրիստոնյա ժառանգներից շատերը կալվածների որոշ մասը վախճ են անում կամ վաճառում էջմիածնին:

Առավել արժեքավոր են կալվածագրում հիշված Յալջի, Գյուլքյանդի և Նորագեղ գյուղերի համայնքների կողմից տարբեր տարիներում գյուղատիրոջը, կամ մալիքին վճարվող բնավճար սենտայի (մուլք) ընդհանուր քանակին վերաբերող քաղվածքները, որոնք մեջ են բերված Թահմազկուլի խանի կալվածներից ստացվող եկամուտների ընդհանուր ցուցակից: Կալվածագրի ուշագրի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն բանից հետո, երբ օսմանցիների կողմն անցած Թահմազկուլի խանի կալվածների շարքում հարբուճիս են գրավվում նաև, իրականում Խոջա Հակոբին պատկանող, վերոհիշյալ երեք գյուղերը, այդ գյուղերից ստացվող կալվածատիրա-

կան եկամուտները, որպես արդեն պետությունը հատուցվող պարտավորություն, սկզբում թանխահի, իսկ հետագայում համեսալեի ձևով, ոռճիկի դիմաց, տրվում են նախ Աղերքայանի վեզիրին, ապա Երևանի բեկլարբեկ Մուհամմադկուլի խանին:

Մի փոքր այլ էր հայ աշխարհիկ հողատիրության վիճակը Արեւելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում՝ Սյունյաց և Արցախի հայաշատ կենտրոններում: Այնտեղ դեռևս կային հայ մանր ֆեոդալներ՝ մելիքներ, որոնք սերնդից սերունդ իշխում էին առանձին գավառներում: Ի տարբերություն դաշտային շրջաններում և քաղաքներում ու քաղաքատիպ վայրերում իշխող մելիքների, որոնք ընտրովի էին և ներկայացնում էին տվյալ համայնքը պետական իշխանությունների առաջ, Սյունյաց և Արցախի մելիքությունները ժառանգական բնույթ էին կրում և, բացի քաղաքացիական իշխանությունից, ունեին նաև զինվորական ֆունկցիաներ: Այդպիսի մանր ֆեոդալ-իշխանները բնականաբար կունենային հայրենիք կալվածներ, որոնց նրանք տիրում էին որպես «ժառանգական մուլքեր» (املاك موروثی):

ՀՍՍՌ Պետ. Կենտ. արխիվում պահպանվել են ժ է դարին վերաբերող մի քանի հրովարտակներ ու կալվածագրեր, որոնք նոր լույս են սփռում Քաշաթաղի Մելիք Հայկազի և նրա հաջորդների իշխանության և կալվածատիրական կարողությունների պատմություն վրա:

Շահ Աբբասի արշավանքների ժամանակ իր ցուցաբերած հավատարմությամբ, նշանակալից ծառայություններով և քաջագործությամբ աչքի ընկած և շահի հատուկ ուշադրությանն ու սիրուն արժանացած Մելիք Հայկազը անշուշտ մեծ չափով կարող էր ընդարձակել իր կալվածները և, բացի հայրենի խանաձախ գյուղից, տիրել նաև իր իշխանությանը ենթակա վայրերում գտնվող այլ գյուղերի: Այդ մասին է վկայում 1620 թ. Շահ Աբբաս Ա-ից նրա ստացած հրովարտակը (վավ. 15), որը հրապարակված է ի հաստատումն Ռաֆի՝ էդ-դիվան Մուհամմադ սադրի կողմից տրված դիվանալ-սադարաթի վճռի: Այս վավերագրից պարզվում է, որ Մելիք Հայկազը մուլքեր ուներ ոչ միայն Քաշաթաղի, այլ նաև Ղափանի շրջաններում:

Պետ. Կենտ. արխիվի պարսկերեն փաստաթղթերի այս խմբում գտնվող վավերագրերը բոլորն էլ վերաբերում են Քաշաթաղի շրջա-

¹ Զամբու, էջ 121, 122—125, 180—181, 184, 188, 214, 263—265:

¹ ՀՍՍՌ Պետ. Կենտ. արխիվ, ֆոնդ 59, պորժ ա և բ:

նին: Դրանց մեջ կան նաև մի քանի թիուլնամեններ, որոնք մեծ մասամբ գրված են ժԸ դարի սկզբներին: Անձամբ Մելիք Հայկազի անունով տրված հրովարտական հետ դրանց միատեղ գտնվելը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ թիուլնամենները նույնպես վերաբերում են Մելիք Հայկազյաններին և տրված են ի հաշիվ նրանց պատկանող գյուղերից դանձվող պետական հարկերի: Դա պարզ կերպով երևում է հատկապես հիշրեթի 1056 թ. դիկաադա ամսին (1646 դեկտ. 9—1647 հուն. 7) տրված Շահ Աբբաս Բ-ի հրովարտակից (վավ. 32), որտեղ թվարկված հարկատու գյուղերի շարքում հիշված է նաև Մելիք Հայկազյանների հայրենի Խանածախ գյուղը: Այս հրովարտակում կա որոշակի վկայություն, որ Քաշաթաղում գտնվող այդ 5 գյուղերից դանձվող պետական հարկերը դեռևս Շահ Աբբաս Ա-ի օրոք որպես թիուլ տրված են եղել հավանաբար տեղի հաքիմ Աբբասկուլի սուլթանին, իսկ գլխահարկի հաշվից՝ մասամբ նաև Ղարաբաղի բեկլարբեկին:

Ինչպես տեսնում ենք, այդ թվականներին Մելիք Հայկազի կամ նրա ժառանգների սեփականատիրական իրավունքները տարածվում էին միայն այդ գյուղերի մուլքի վրա և, չնայած իր վայելած իշխանական դիրքին, նա չունեւ իրավունք դանձելու իր սեփական գյուղերի պետական հարկերը. այլ խոսքով ասած՝ սույուրդալական կամ թիուլային իրավունքներ չէր վայելում: Կարելի էր ենթադրել, որ նա այդպիսի իրավունքներ ուներ իրեն պատկանող մյուս մուլքային գյուղերում (Ղափանում և այլուր), սակայն այդ ենթադրություն համար քիչ հիմքեր կան, որովհետև այդպիսի օրյեկտը առաջին հերթին կարող էր լինել միայն իր իսկ նստավայրը հանդիսացող Խանածախ գյուղը:

Այնուամենայնիվ անհավանական է, որ Մելիք Հայկազը, որ բավական մեծ արտոնություններ էր վայելում, արժանացած չլիներ հատուկ պարգևների, այդ թվում նաև սույուրդալային կամ թիուլային առանձնաշնորհումների ու վարձատրության: Ժամանակակից աղբյուրները նկարագրում են, թե ինչպես, դեռևս նրանի պաշարման ընթացքում (1603 թ. հոկտ.—1604 թ. հուն.), տեղական ֆեոդալներն ու հոգևորականները ներկայանում էին շահին և հատկանշություն հայտնելով՝ վերահաստատվում էին իրենց տիրույթներում: Առաքել Դավրիժեցին խոսում է այդ թվականներին տրված

¹ ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 445, Դավրիժեցի, էջ 27:

հրովարտակով Գեղարքունյաց Մելիք-Շահնազարի կալվածատիրական իրավունքների վերահաստատման մասին¹:

Մ. Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի» աշխատության վերջում հայերեն թարգմանությամբ մեջ են բերված 17 հրովարտական և այլ պարսկալեզու վավերագրեր: Շահ Թահմազ Ա-ի կողմից հիշրեթի 966 թ. ռամազան ամսին (1559 թ. հունիս 7—հուլ. 6) Մելիք-Բեկին տրված հրովարտակից երևում է, որ Գեղարքունյաց գավառի 8 գյուղեր եղել են Մելիք-Շահնազարի ժառանգական մուլքերը²:

Ուշադրության արժանի է Սմբատյանցի հրատարակած երրորդ հրովարտակը, որը տրված է Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Մելիք-Շահնազարի որդի Քյամալին հիշրեթի 1012 թ. դիհաջա ամսին (1604 մայիս-հունիս): Այս հրովարտակով շահը իր թշնամիների դեմ մղվող կռիվներում ցուցաբերած քաջագործություններին ի տրիտուր Մելիք-Շահնազարի որդի Քյամալին է շնորհում Նախիջևանի խանությունը և ենթակա Զարուդըրի շրջանում գտնվող Ղարաասխկալ գյուղից ստացվող պետական հարկերի դանձման իրավունք³: Այս գյուղի անունը չի հիշված Շահ Թահմազի վերոհիշյալ հրովարտակում, որից պետք է ենթադրել, որ այն չէր պատկանում Մելիք-Շահնազարյաններին: Շահ Աբբասի հրովարտակում ևս ոչ մի հիշատակություն չկա այդ գյուղը Քյամալին պատկանելու մասին: Մնում է ենթադրել, որ այն որպես մուլք պատկանել է այլ անձնավորություն և կամ հանդիսացել է պետական սեփականություն (դիվանի):

Արդ, ինչո՞ւ է բացատրել այն փաստը, որ ինչպես այս դեպքում, այնպես նաև, հավանաբար Քաշաթաղի Մելիք Հայկազին տրվող պարգևատրությունների ժամանակ, թիուլային կամ նման այլ իրավունքներ տրվել են ոչ այդ մելիքներին պատկանող գյուղերի պետական հարկերի հաշվից, և, ընդհակառակը, նրանց պատկանող գյուղերի պետական հարկերը թիուլ են տրվել այլ պաշտոնյաների ու բարձրաստիճան անձնավորությունների:

Մեր կարծիքով այստեղ արտահայտված է Շահ Աբբասի որդեգրած ներքին քաղաքականության հետաքրքիր մոմենտներից մեկը: Հայտնի է, որ, սկսած շատ ավելի վաղ ժամանակներից, զինվորակա-

¹ Դավրիժեցի, էջ 96:

² Դ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, որ այժմ Նոր Բայազետ գաւառ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 784—785:

³ Նույն տեղում, էջ 786—787: Զարուդըրի տեղանունը Սմբատյանցի հայերեն թարգմանության մեջ աղավաղվել է ու դարձել Զարուզըրի:

նության և պետական պաշտոնյաների ռոճիկները տրվում էին ի հաշիվ երբեմն միանգամայն պատահական և հեռավոր վայրերի պետական հարկերի: Ռոճիկի և առհասարակ պետությունից ստանալիք գումարների դիմաց առանձին շրջանների և դյուղական համայնքների վրա հանձնարարական գրություններ տալու պրակտիկան լայն տարածում էր ստացել նաև Իլյսանական պետության մեջ: Սակայն Սեֆեիների տիրապետության շրջանում և հատկապես Շահ Աբբասի օրոք կիրառվող ռոճիկների հատուցման այս ապակենտրոնացված սիստեմը տնօրինման տեսակետից խիստ կենտրոնացված բնույթ էր կրում և նպատակ ուներ միայն կանխելու ամիրների, զինվորականության և բարձրաստիճան պաշտոնյաների իշխանության արմատավորումն ու ամրապնդումը տվյալ վայրում:

Վրաստանի պետական թանգարանի պարսկերեն հրովարտակների ուշագիր ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ժ.է դարում այդ քաղաքականությունը մասամբ կիրառվում էր նաև վրաց ֆեոդալների նկատմամբ: Այսպես օրինակ, Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1693 թ. հրովարտակից տեղեկանում ենք, որ այդ թվականին Նրեսի խանության Գյոզա-Դանգիլի մահալի (Գեղարքունիք) Հասան Քյանդի և Կարմունջ գյուղի պետական հարկերը, որոնք նախապես թիու էին արված շահի դուլամ Սիսիօղլի Բաբունե բեկի որդի Զադա բեկին, վերցվում են նրանից և փոխանցվում մի այլ վրացի դուլամի՝ Զալ բեկին¹:

Մուլքային հողատիրական իրավունքների զուգորդումը թիուլային արտոնությունների հետ հողային մեծ կամ փոքր միավորները՝ գյուղերի և դյուղախմբերի նկատմամբ, տեղում իշխող մանր իշխանավորներին ու մեկիքներին կարող էր դարձնել նրանց շնորհված համայքների, հետևաբար նաև՝ հողային բնդարձակ տարածությունների ինքնիշխան և լիիրավ տերեր, դրանք վերածելով ֆեոդալական ինքնուրույն տիրույթների, հար և նման ժ.դ.—ժ.է դարերում լայն տարածում ստացած և հարկային լիակատար արտոնություններ վայելող իկթաններին ու սոյուրդալներին: Տեղում լայն ժողովրդականություն և ազդեցություն ձևավորված անձնավորությունների իշխանության ներքո այսպիսի ինքնիշխան և լիակատար մուաֆուկուն վայելող տիրույթների գոյացումը աչ մի կերպ չէր համապատասխանում Շահ Աբբասի հետապնդած կենտրոնաձիգ պետություն ստեղծելու քաղաքականությանը. առավելապես այս դեպքում, երբ խոսքը

¹ Մեյար Նուշա, Տաթարոցեղոս Մեջբեմիս Տնարսուլի Գիրմանեբի և Ֆոլքեմբի. I. տბիլիսի—1949, էջ 104:

վերաբերում էր հայկական հոծ բնակչություն ունեցող շրջաններում հուշակված հայ իշխաններին:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, հրատարակվող հրովարտակները զգալի չափով օգնում են մեզ պարզելու հայ աշխարհիկ և հոգևոր հողատիրության սոցիալական էությունը և հայ շահագործող դասերի սոցիալ-իրավական վիճակին ու դասակարգային շահերին՝ վերաբերող մի քանի կարևոր հարցեր: Հայ հողատիրականության և աշխարհիկ ֆեոդալների հողատիրության, հարկային արտոնությունների և նրանց տնտեսական հզորության վերը նկարագրված սահմանափակումների և տրված որոշ առանձնաշնորհումների անկախություն և անապահով վիճակի մանրագնին ուսումնասիրությունը այն հիմնաքարն է, որի վրա միայն կարելի է կառուցել այդ խավերի հիմնաքարն է, որի վրա միայն կարելի է կառուցել այդ խավերի գործոն մասնակցությամբ և նախաձեռնությամբ ժ.է դարում սկսված ազատագրական շարժումների և դարավերջի առավել գործնական ձեռնարկումների պատմությունը:

Ներկառաջարանի սահմաններում հնարավոր չէ մանրամասն կանգ առնել հրատարակվող վավերագրերի պարունակած փաստական նյութի ավելի լայն և բազմակողմանի վերլուծության վրա: Ուստի ստիպված ենք բավարարվել միայն անդրադառնալով վերը շարադրված մի քանի, մեր կարծիքով ավելի կարևոր և հայ ժողովրդի տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար էական նշանակություն ունեցող հարցերին:

Ուսումնասիրողների ուշադրությանը ներկայացնելով ժ.է դարի առաջին կեսի հրովարտակները, հույս ունենք, որ նրանք կնպաստեն ինչպես հողատիրության և հողային հարաբերությունների, այնպես նաև հարկային սիստեմի և սեֆեիների բնդհանուր պետական կառուցվածքի ու ֆեոդալական հարաբերությունների պատմության հետ առնչվող բազմաթիվ այլ հարցերի լուսաբանման գործին:

* * *

Հրովարտակների Ա. սյրակի շուրջը առաջացած հետաքրքրությունը և լույս տեսած դրախտականները՝ եկան հաստատելու և մի անգամ ևս ընդգծելու Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում

¹ Ա. սյրակի մասին դրախտություններ կան գետեզված հետևյալ աշխատանքներում: Մ. Մ. Մ. Գ. Ա. «Տեղեկագիր» Հաս. գիտ., 1957, № 4, «Вопросы истории», 1956, № 10, «Բազմալեզու», 1957, № 3—4, Przegląd Orientalistyczny, 1957 № 3:

պահվող պարսկերեն վավերագրերի պատմագիտական արժեքն ու նշանակությունը: Տպագիր գրախոսություններից բացի, մեր այս անդրանիկ հրատարակությանը անձնական նամակներով արձագանքեցին նաև եղբայրական ուսուցիչականների ու արտասահմանյան մասնագետները: Առանձնապես քաջալերիչ էր բազմալատակ արևելագետ և միջնադարյան բնագրերի լավագույն զետեղիչ Վ. Մինորսկու զրվատական նամակը: Շնորհակալության խոսք ունենք նաև գրչակիցներ՝ Ա. Ալիզադեին, Ս. Ջիլիսյանին, Վ. Փոթուրի-ձեին, Օ. Չելսովիչին և մյուս մասնագետներին խրախուսիչ նամակների և կատարած արժեքավոր գիտողությունների համար:

Այժմ երբ հրովարտական Ս. պրակի լույս տեսնելուց հետո բավական ժամանակ է անցել, և երբ արդեն հրատարակության ենք հանձնում Բ պրակը, անշուշտ տեղին է անդրադառնալ կատարված քննադատությանը և շարադրել մեր տեսակետը արժարժված մի քանի հարցերի վերաբերյալ:

Պետք է ասել, որ ինչպես գրախոսություններում, այնպես էլ անձնական նամակներում և կենդանի զրույցի ժամանակ, վավերագրերի պարսկերեն բնագրերի և թարգմանության վերաբերյալ սկզբունքային գիտողություններ չեն եղել: Մատնացույց են արվել որոշ շեղումներ ՍՍՍՐ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ 1954 թ. Մոսկվայում լույս տեսած վավերագրերի հրատարակության կանոնների նախագծից¹, որոնցից գլխավորը շղագրերի ոչ օրինաչափ օգտագործման և հրովարտական թարգմանություններում հարկային և սոցիալական տերմինների ընդգծման փաստն է: Անշուշտ առարկության ենթակա չէ այն տեսակետը, որ վավերագրերի բնագրերի թարգմանությունները պետք է տալ սովորական բոլորգրով իսկ շղագրով տալ միայն թարգմանչի կողմից տրված վերնագրերը, ծանոթություններն ու այլ բացատրական խոսքերը: Ա պրակում մենք աշխատել ենք պահպանել այն սկզբունքը, որ հրովարտական բնագրերը տրվեն միայն բոլորգրով. բուն հրովարտականը և կամ հոգևոր ատյանների վճիռները տրված են խոշոր (10-ի) տառերով, իսկ վավերագրերի մյուս էջում կատարված մակագրությունները, արձանագրային նշումներն ու գլուղների ցուցակները մանր (8-ի) տառերով: Տառատեսակի հարցը այստեղ, կարծես թե, ճիշտ է լուծված, բացառություն են կազմում միայն հարկային և սոցիալական տերմինները, որոնք ընդգծման նպատա-

կով տրված են շղագրով, և քանի որ շղագրով են տրված նաև վավերագրերի վերնագրերն ու մյուս ծանոթությունները, հետևաբար դրանով խախտվում է վերոհիշյալ սկզբունքը և տեղի տալիս շփոթության:

Մենք դժվարանում ենք հրաժարվել տերմինների ընդգծման սկզբունքից, որովհետև, ինչպես բազմիցս նշված է մասնագետ ընթերցողների կողմից, դա չափազանց հեշտացնում է գրքի օգտագործումը և, ցայտուն կերպով դրսևորելով տվյալ վավերագրի հիմնական արժանիքները, հնարավորություն է տալիս առաջին իսկ հայացքից ընկալելու այն, որպես պատմական սկզբնաղբյուր: Այս տեսակետից էլ ահա նպատակահարմար համարվեց տերմինների ընդգծումը կատարել այլ տառերով, որոնք կտարբերվեն վերնագրերի և ծանոթությունների տառերից: Հետևաբար հրովարտական այս պրակում շղագրով են տրված վերնագրերը, վերնագրերին անմիջապես հաջորդող վավերագրի համառոտ նկարագրությունները (որոնք Ա պրակում տրված էին 8-ի սովորական տառերով) և թարգմանչի կողմից տրված նկարագրական և բացատրական բնույթի ծանոթությունները: Սովորական բոլորգրով տրված են միայն հրովարտականների բուն տեքստերն ու վավերագրի վրա այլևայլ առիթներով կատարված մակագրությունները, իսկ բնագրերում հանդիպող հարկային, սոցիալական և այլ տերմինները տրված են սև տառերով (դարևդա, բուլ, մալոջիա, իրլադ և այլն):

Վավերագրերի հրատարակության ձևին վերաբերող ուշադրության արժանի այլ գիտողություններ չեն եղել, հետևաբար սույն պրակը կազմելիս առաջնորդվել ենք նույն սկզբունքներով, որոնք շարադրված են Ա պրակի առաջաբանում (էջ 38—41):

Մյուս առավել սկզբունքային և կարևոր գիտողությունը վերաբերում է տերմինների բառարանին: Որոշ մասնագետների, հատկապես իրանիստ-արևելագետների կարծիքով, տերմինների բացատրության համար կարիք չկար թարգմանությանը կցել առանձին բառարան, այլ անհրաժեշտ էր բնագրում հանդիպած և չթարգմանված տերմինները բացատրել տեղն ու տեղը, տողատակում, վկայակոչելով համապատասխան աղբյուրը:

Գիտողության առաջին մասը, ըստ որի կարիք չկար տերմինների բացատրությունները կենտրոնացնել հատուկ բառարանում, մենք գտնում ենք աննպատակահարմար, որովհետև նույն տերմինը հաճախ հանդիպում է տարբեր վավերագրերում, ուստի կամ պետք էր ամեն անգամ բացատրել և կամ լավագույն դեպքում բացատրել

¹ Правила издания документов (Проект), Москва, 1954.

միայն առաջին անգամ հանդիպելիս, իսկ մյուս դեպքերում ցույց տալ առաջին բացատրությունը, նշելով նույն գրքի համապատասխան էջը: Սա, իհարկե, գործնական տեսակետից շատ ավելի անպատակահարմար է և դժվարացնում է գրքի օգտագործումը: Այնինչ տերմինների բացատրությունների ամփոփումը առանձին բառարանում անհամեմատ ավելի է հեշտացնում այն և ուսումնասիրողին հնարավորություն է տալիս անմիջապես, սլոբենական կարգով փնտրել և գտնել իրեն անժանոթ տերմինի համառոտ բացատրությունը: Դա միաժամանակ վավերագրերի թարգմանությունները մեծ չափով ազատում է ավելորդ վկայակոչումներից և չի ծանրաբեռնում տողատակի բացատրություններով:

Ինչ վերաբերում է դիտողության վերջին մասին, ապա անհրաժեշտ է նշել, որ արևելագիտությունը և հատկապես արևելյան աղբյուրագիտությունը մեզ մոտ ինքնանպատակ չէ և կոչված է արևելեցյան (պարսկական, արաբական, թուրքական) աղբյուրների հետազոտությամբ ու հրատարակությամբ օժանդակելու և նպաստելու հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների պատմության, նրանց ֆիլիզոֆի, գրականության և մշակույթի տարրեր բնագավառների գիտական, համեմատական ուսումնասիրությանը: Թեև միաժամանակ կասկածից դուրս է, որ դա օբյեկտիվորեն նպաստում է նաև արևելագիտության զարգացմանը ընդհանրապես:

Մենք բոլորովին էլ չենք կասկածում, որ տերմինների՝ ավելի լայն և աղբյուրների վկայակոչությամբ հագեցված պատմաբանասիրական բնույթի լուսաբանությունները, ավելի մեծ չափով կարող են օգտագործվել ուսումնասիրողների կողմից և իրենց հերթին կարող են հիմք հանդիսանալ գիտական ընդհանրացումների: Սակայն, ելնելով վերը շարադրվածից, պետք է ի նկատի ունենալ, որ ներկա հրատարակության նպատակներից դուրս է զբաղվել վավերագրերում արտահայտված բոլոր տերմինների մանրազնին ուսումնասիրությամբ: Այնտեղ կան այնպիսի տերմիններ, որոնց ուսումնասիրությունը նվիրված են ինչպես առանձին հոգվածներ, այնպես նաև՝ մենագրական աշխատություններ: Մեծ թվով տերմիններ դեռևս սպառիչ կերպով չեն ուսումնասիրված և կարող են նյութ ծառայել նոր աշխատությունների ու հոգվածների: Անհրաժեշտաբար, մենք ևս ներկա առաջաբանի նախընթաց էջերում և Ա. պրակի առաջաբանում անդրադարձել ենք որոշ տերմինների ստուգաբանությանը

¹ Տես Վ. Մինորսկու, Ի. Պետրուշևսկու, Ա. Ալիզադեի, Գ. Հարությունյանի և այլ ուսումնասիրողների հոգվածներն ու աշխատությունները:

և փորձել ենք պարզել դրանց սոցիալ-տնտեսական էությունը: Սեֆյան շրջանի վարչական, սոցիալական և հատկապես ֆեոդալական հողատիրության ու հարկային սխեմի հետ առնչվող տերմիններին մենք նպատակ ունենք ավելի հանգամանորեն անդրադառնալով ժ2—ժ3 գլ. Արևելյան Հայաստանի աղբյուրային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված առանձին ուսումնասիրության մեջ: Հրովարտակների ներկա հրատարակության հայերեն թարգմանությանը կցված բառարանում տերմինների մեր կողմից տրված բացատրությունները բանասիրական բազմակողմանի հետազոտության բնույթի չեն կրում և նպատակ ունեն բառարանային համառոտ շարադրությամբ տալ միայն այն հիմնական իմաստը, որ պարունակել է տվյալ տերմինը վավերագրի շարադրման ժամանակաշրջանում և հատկապես բնագրի տվյալ կապակցության մեջ:

Իմաստի ազավազումներ թույլ չտալու նպատակով է, որ հրովարտակների բնագրերում հանդիպող տերմինները չեն թարգմանված: Այս սկզբունքից չենք շեղվել նույնիսկ այնպիսի դեպքերում, երբ հնարավոր էր պարսկերեն տերմինը փոխարինել երբեմն լրիվ, իսկ հաճախ՝ մոտավոր իմաստը պարունակող հայերեն համանշտով: Իսկ եթե երբեմն ստիպված ենք եղել բացառիկ դեպքերում շեղվելու այդ սկզբունքից, ապա անպայման փակագծերի մեջ տվել ենք նաև պարսկերեն տերմինը: Սակայն, ինչպես նշված է Ա. պրակի առաջաբանում, հիմնական սկզբունքը, որին զոհել ենք հաճախ թարգմանվող լեզվի ռճաբանական օրենքները և, ինչպես իրավացի կերպով նշված է որոշ գրախոսողների կողմից, տեղի ենք տվել ռճական անհարթությունների, դա բնագրերի ռճին և ժամանակի ոգուն հարադատ մնալու սկզբունքն է, որը հնարավորին չափ ապահովում է վավերագրերի՝ որպես պատմական հավաստի և լիարժեք սկզբնաղբյուրների, անաղարտությունը:

Հրովարտակների թարգմանությանը կցված բառարանում արտահայտված են ինչպես բնագրի, այնպես նաև՝ վավերագրերի վրա ժամանակին կատարված հայերեն անոտացիաների մեջ հանդիպած բոլոր տերմինները, այդ թվում նաև այն տերմինները, որոնք բացատրված են Ա. պրակի բառարանում: Սակայն կրկնություններից խուսափելու նպատակով այդպիսի տերմինները նորից չենք բացատրել, այլ հղել ենք Ա. պրակ, նշելով գրքի էջը: Այսպես չենք վարվել միայն այն դեպքում, երբ նախորդ պրակի բացատրությունը համարել ենք անբավարար և անհրաժեշտ ենք գտել լրացուցիչ բացատրություններով ճշտել ու ավելի հասկանալի դարձնել տերմինի իմաստը: Ա.

պրակի վկայակոչման շենք գիմել նաև այն դեպքերում, երբ տերմինը բացատրված է մեկ կամ մի քանի համանիշ բառով և կամ՝ մեկ համառոտ նախադասությամբ: Մի քանի առավել կարևոր տերմինների, որոնք անհամեմատ ավելի ընդարձակ են մեկնաբանված Ա պրակում, հարկ ենք համարել այստեղ ևս համառոտակի անդրադառնալ՝ փորձելով տալ նրանց ավելի հակիրճ բացատրությունը, միաժամանակ նշելով Ա պրակի համապատասխան էջը: Հայերեն անոտացիաների մեջ հանդիպող տերմինների աղավաղված ձևերը տրված են նույնությամբ, գիմացը նշելով ճիշտ տառադարձությունը: Իսկ եթե նույն բառարանում կամ Ա պրակում կա նաև ճիշտ ձևը, ապա հղել ենք այնտեղ և բացատրությունը տվել ենք ճիշտ ձևի տակ: Ա պրակը վկայակոչելիս էջերը ցույց են տրված համառոտ ձևով (Ա 103, Ա 106 և այլն):

Սույն պրակում ամփոփված են Մատենադարանի ֆոնդերում գտնվող բոլոր հրովարտակները, թվով 40 հատ¹ և 3 հրովարտակ

¹ «Հրովարտակներ»-ի Ա պրակի առաջարանի տողատակի ծանոթագրություններում, անդրադառնալով պարսկերեն վավերագրերի հայերեն թարգմանությունների պատմությանը, նշել էինք, որ Մ. Սմբատյանցի հրատարակած վավերագրերի պարսկերեն ընդգրկելի ուր գտնվելու մասին ստույգ տեղեկություններ չկան (էջ 16): Վերջերս, երբ սույն պրակը վաղուց արդեն հանձնված էր հրատարակության, և տպագրության գործը արագ թափով առաջ էր դնում, բոլորովին անակնկալ կերպով Մատենադարանը մասնավոր անձից ձեռք բերեց Գեղարքունյաց Մելիք-Շահնազարյանների կալվածատիրական գործը, երկու սովոր թղթապանակներ, որոնցից մեկի մեջ առկա են ոչ միայն Սմբատյանցի հրատարակած վավերագրերի ընդգրկելի ու նոտարական պատճենները (տե՛ս նրա «Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարգ զավառի» էջ 781-808), այլ նաև՝ մի շարք այլ արժեքավոր վավերագրեր, որոնք Սմբատյանցի ուղղորդությանը չեն արժանացել: Վավերագրերը դատարկված են ժամանակագրական կարգով, որոնց կցված են նաև ուսուցիչ թարգմանությունները: Գործը կազմել է Դավիթ-խան Մելիք-Շահնազարյանց-Շահ-փուրյանցը ժ. դարի 50-ական թվականներին, իր ժառանգական իրավունքները հաստատելու նպատակով: Գործում կան 23 պարսկերեն վավերագրեր, որոնցից հնագույնը Շահ Թահմազ Ա-ի հիշրեթի 944 թ. (1538) հրովարտակն է, տրված Մելիք-Բեկ Շահնազարյանցին, իսկ վերջինը երևանի Հուսեյն խան սարգարի հիշրեթի 1241 թ. (1825) հրամանագիրն է, տրված իրեն՝ Դավիթ-խանին: Իրաց առյալ Շահ Թահմազի հիշյալ հրովարտակը, որ ժամանակագրական տեսակետից պետք է ընդգրկվեր «Հրովարտակներ»-ի Ա պրակում, այստեղ կան նաև Շահ Աբրահ Ա-ի 5 և Շահ Սաֆիի 1 հրովարտակ, որոնք վերաբերում են ժ. դարի առաջին կեսին և, ինչպես ասվեց, մեզանից անկախ պատճառներով դուրս են մնում սույն պրակից: Ներկա մեր հրատարակության ժամանակագրական կարգում կոպիտ խախտում թույլ չտալու համար, ստիպված ենք հիշյալ 7 վավերագրերը ղեկավարել ժ. դարի հրովարտակների վերջին պրակում՝ որպես հավելված:

ՀՍՍՌ Պետ. Կենտ. արխիվից: Մատենադարանի հրովարտակներից 39-ը պահվում են Կաթողիկոսական դիվանի 1ա, 1գ և 2ա թղթապանակներում, իսկ մեկը վերցված է Չեռագրատան արարատոփոնդի № 73 ձեռագրից: Պետ. արխիվի 3 հրովարտակները գրանցված են № 59 ֆոնդի Ա գործի մեջ, որոնց լուսանկարային պատճենները գտնվում են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի № 4 թղթապանակում: Այս երեք հրովարտակների համառոտ նկարագրության մեջ տրված է միայն նրանց բնագրերի լրիվ հասցեն, նշելով ՀՍՍՌ Պետ. Կենտ. արխիվի համապատասխան ֆոնդի, գործի և թերթի համարը:

Վերոհիշյալ 43 հրովարտակներից 16-ը (վավ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18) տրված են Շահ Աբրահ Ա-ի կողմից 1603—1627 թթ., 6-ը (վավ. 19, 20, 21, 22, 23, 24) Շահ Սաֆիի կողմից 1629—1639 թթ. և 17-ը (վավ. 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43) Շահ Աբրահ Բ-ի կողմից 1644—1650 թթ. ընթացքում: Վավ. 14, 34, 36-ը երևանի բեկլարեկերի հրամաններից են, որոնցից առաջինը տրված է 1620 թ. Ամիր-Գունա խան Կաջարի կողմից, իսկ վերջին երկուսը՝ Քեյխուսրով խանի կողմից 1647 և 1649 թթ.: Բացառություն է կազմում միայն 1621—1622 թթ. հրապարակված Շեյխ-ուլ-խալամի ֆաթվան (վավ. 16), որը թեև շահական հրովարտակով հաստատված չէ, սակայն քանի որ հրովարտակներով հաստատված բոլոր ֆաթվաներն ալ միասին բերված հրովարտակների հետ միասին հրատարակված են և այսուհետ ևս պիտի հրատարակվեն «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքում, առանց նպատակահարմար համարվեց այս և այսուհետ հանդիպող նույն կարգի այլ ֆաթվաները ևս ընդգրկել հրովարտակների հերթական պրակներում:

Ժ. դարի հրովարտակները թեև իրենց արտաքին ձևով, տձի համեմատաբար պարզությամբ և զրչության առանձնահատկություններով որոշ չափով տարբերվում են նախորդ դարերի և հատկապես ժ. դարի հրովարտակներից, սակայն, ընդհանրապես վերցրած, քանք օրգանապես կապված են նախորդ դարի հրովարտակների հետ, մասնավորապես երբ շատ հաճախ նրանք կրկնում են ճախելի հրովարտակների բովանդակությունը և հրապարակված են ի հաստատումն անցյալում տրված մի այլ հրովարտակի:

Սեֆյան շահերի այն հրովարտակներում, որոնք հրապարակված են իրենց նախորդների՝ հոր կամ պապի կողմից տրված հրո-

վարտականների հիման վրա, վերջիններիս մասին հիշատակելիս, ի նշան հարգանքի նրանց անվանը հաջորդող օրհնանքի խոսքերը առանձնացնում էին բնագրից և կարմիր թանաքով գրում վավերագրի վերևում գրված շահի կնիքի աջակողմյան մասում, բնագրի համապատասխան մասում թողնելով մի փոքրիկ ազատ տարածություն: Այս և նման այլ գեպերում ինչպես պարսիկներն բնագրերում, այնպես նաև հրովարտականների հայերեն թարգմանության ժամանակ պահպանել ենք այդ ձևը, հատուկ աստղանիշով (*) ցույց տալով այդ խոսքերի տեղը բնագրում:

Դիվանական դավթարներից մեջ բերված հարկային հաշվումներն ու հարկատու օբյեկտների ցուցակները թարգմանելիս (վավ. 7, 32, 34, 35, 36, 38, 40) թույլ ենք տվել բնագրի ձևի որոշ խախտում՝ այն ամելի դյուրըմբռնելի դարձնելու նպատակով: Պարսիկներն բնագրերում այդ ձևը պահպանվել է նույնությամբ, որը թեև առաջին հայացքից գծվար է բնկալվում, սակայն մի անգամ վարժվելուց հետո լիովին մատչելի է դառնում և հետաքրքիր է իր ժամանակի ֆինանսական դրագրությունների և հաշվապահական ձևերի ուսումնասիրության տեսակետից:

Հրովարտականների պարսիկներն բնագրերի և նրանց թարգմանությունների հրատարակման ձևին վերաբերող մյուս բոլոր հարցերում հետևել ենք այն սկզբունքներին, որոնք մշակվել և կիրառվել են Ա. պրակի հրատարակության ժամանակ, ուստի ավելորդ ենք համարում այդ բոլորը վերստին շարադրել:

Ի վերջո կրկին անգամ շնորհակալություն հայտնելով բոլոր մասնագետ ընկերներին բարեկամական անկեղծ խրախուսանքների և արժեքավոր դիտողությունների համար, հուսով ենք, որ նրանք այսուհետ ևս չեն վրանա շահեկան դիտողություններով և խորհուրդներով օգնելու մեզ հրովարտականների հաջորդ պրակների, հատկապես ներկայումս տպագրության պատրաստվող կալվածագրերի Ա. պրակի հրատարակության պատասխանատու և գծվարին գործում:

Հ. Փափագյան

Վ. Ա. Վ. Ե. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. Ի

Սեֆյան Շան Աբբաս Ա.-ի 1603 թ. հրովարտակր Արդարիլի հաֆիս Զոլֆեղար խանին, որով կարգադրում է նրան իր գորհերով դուստրալ Արդարիլից և գալ Ուջան կոչվող վայրում միանալու դեպի Թավ-իլի արշավող կրգրլբաշ բանակին

Ձև. 73, ր. 36ա, մեծ. 23×12,5 սմ, գիր՝ շիրասբ

Աշխարհատաստ հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Փառապանծ իշխան, բարձրաստիճան նահանգապետ Զոլֆեղար խանը թող արքայական անապառ շնորհով փառավորվի և իմացած լինի, որ ինչպես կրեում է նրա զեկուցումից, օսմանցիների հետ հաշտության գործը խանդարվել է և այլևս չի կարող կարգավորվել: Ուստի, ապավինելով աստծու օգնությանը և ամենասուրբ մարգարեի ու սրբազան և արդար իմամների՝ սուրբ հոգուն, — և թող աստծու օրհնություներ նրանց բոլորի վրա լինի, — Ազերբայջանը գրավելու նպատակով, մենք դուրս եկանք թագավորանիստ ջանը գրավելու և 1012 թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսի 10-ին Սպահան քաղաքից և 1012 թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսի 10-ին չորեքշաբթի օրը (1603 թ. սեպտ. 17) մեր փառապանծ ու շքեղ վրաններով զարդարեցինք Քաջան քաղաքը: Եվ այսպես սրբն թագարշավով, իջևան առ իջևան առաջ ենք գնում, որպեսզի

Ուրբաթ օրը հիշյալ ամսի 12-ին (1603 թ. սեպտ. 19) լինենք Ղասեմաբադում,

Շաբաթ օրը ամսի 13-ին (սեպտ. 20) Սալե գետի մոտ,

Կիրակի օրը ամսի 14-ին (սեպտ. 21) Սոքերուղում,

Երկուշաբթի օրը ամսի 15-ին (սեպտ. 22) Ղազվինի Շուքրա-

բադում,

Երեքշաբթի օրը ամսի 16-ին (սեպտ. 23) Արհարում,

Չորեքշաբթի օրը ամսի 17-ին (սեպտ. 24) Չանջանում,

Հինգշաբթի օրը ամսի 18-ին (սեպտ. 25) Ջամալբադում,

Ուրբաթ օրը ամսի 19-ին (սեպտ. 26) Փարվանե գետի մոտ,
Շաբաթ օրը ամսի 20-ին (սեպտ. 27) Ուջանում,

Կիրակի օրը ամսի 21-ին (սեպտ. 28) Թավրիզի բերդի առաջ:
Եվ ոչ մի տեղում կանգ չենք առնելու, որովհետև մտադիր ենք
աշխատես հասնել Թավրիզ, որպեսզի Թավրիզի փառային թույլ
չտանք քաղաք մանել:

Այս մասին տեղեկանալուց հետո անհրաժեշտ է լուր տարա-
ծել, որ Նորին Արքայական մեծությունը շարժվել է դեպի Մա-
զանդարան, ապա հայտնել Ազերբայջանի ամլ բներին, հատկապես
Սելիզի-սուլթան Խանսուլին և Իմամկուլի-սուլթան Բարեդուլին
և բոլոր նրանց ու ջեղ աշխատեղ կան, և այնպես անել, որպեսզի շա-
բաթ օրը ուրի՛ կրկրորդ ամսի 20-ին (սեպտ. 15), երբ իջևանած
կլինենք Ուջանում, Ձերդ գերազանցությունը Ազերբայջանի ամբողջ
բանակի և ամլ բների հետ՝ սլփախներ, սուֆիներ, ջուզանքե-
ներ^(*) մուլազիմներ և այլն, հասնեն մեզ և պատրաստ լինեն ծա-
ռալություն մատուցելու:

Իհարկե, այս հարցում պետք է ղզուլջ լինել, որպեսզի մինչև
մեր հաղթական դրոշների ալջ կողմերում ծածանվելը, այս բո-
լորը խիստ դադանի պահվի և հաղթական դրոշների առաջանալու
մասին օսմանցիք տեղեկություն չունենան:

Այս ընդունեք որպես խիստ կարգադրություն և սպասեցեք
մեր հաղթական մուտքին. իսկ մենք շուտով կհասնենք:

Այս է ձեր պարտականությունը:

[Գրվեց 1012 թվականի ուրի՛ կրկրորդ ամսի 10-ին (1603 թ.
սեպտ. 17)]

Վ. Ա. Վ. Ե. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 2

Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1604 թ. հրովարտակը Դարաշամբի Ստե-
փանոս Նախավկայի վանքի վանականներից և վանապատկան
կալվածներից գանձվող պետական հարկերի մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 32, բնագիր,
մեծ. 39×15 սմ, գիր՝ շիրասքե

Նա է:

Իշխանությունն ասածունն է:

Շահ Աբբաս Ա.-ի կնիքը

*Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված լուսավորի նրա հոգին:

Արքայական հրաման կղավ այն մասին, որ օրերս Թուման-
և Նախչևանի Դարաշամբի բնակիչներ Սարգիս կրոնավորն ու Անա-

նիա վարդապետը եկան Աշխարհի Ապավանի դուռը և ցույց տվին
նորին սրբությունը երկնարնակ արքայի* հրամանագիրը, որի հա-
մառոտ բովանդակությունը հետևյալն է.

«Թուման-և Նախչևանի Դարաշամբի մելիքները, քալանքար-
ները, քաղխուղաներն ու աշխարհները մալի, Ջիզայի և քա-
ֆավուր-և Ջիզայի գանձման հարցում տեղի կրոնավորների ու
սեպուլխների հետ վարվեն հին ժամանակներից հաստատված և
մինչև օրս ընդունված կարգով»:

Նրանք այս մասին իրենց անունով սրբազան հրամանագիր
խնդրեցին, որի համար մենք կարգադրեցինք, որպեսզի Դարա-
շամբի հաքիմները, թուլղարները, մելիքները և քալանքար-
ները Աստապատում և այլ վայրերում նրանց պատկանող ցանք-
տերից, մուլքերից, հողերից, ալդիներից, պարտեղներից և ջրա-
ղացներից գանձվող մալուջիաքի, ինչպես նաև հիշյալ համայնքի
(վանականներ) Ջիզայի և քաֆավուր-և Ջիզայի գանձման հար-
ցում վարվեն այն կարգով, ինչ կարգով որ վարվել են սկսած հին
ժամանակներից մինչև ալժմ: Թող հաստատված կարգն ու ընթա-
ցիկ օրենքները անտես չառնեն և նրանցից մուկդիսի տուրք չպա-
հանջեն: Օրինականության սահմաններից դուրս չգան, դրախտա-
բնակ արքայի հրամանագրի բովանդակությունը անտես չառնեն և
այս ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն, ամեն տարի նոր
հրամանագիր չպահանջեն:

Գրվեց 1012 թվականի զիկաաղա ամսին (1604 թ. ապրիլ):

Մյուս էջում կա հետևյալ մակագրությունը.

Արձանագրվեց բարձրագույն զիվանի ավարեջեի և բովջեիի
[զաֆթարներում]:

Կան նաև չորս տարբեր չափերի կնիքներ, որոնցից առաջինի վրա հեշ-
աուրյամբ կարդացվում է՝ «Շահ Աբբասի զուլաժ» Ալիկուլի 1007 թ.»:

Վ. Ա. Վ. Ե. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 3

Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1604 թ. հրովարտակը տրված ի հաստա-
տումն բանակի Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից հրապարակված
վեդի, որով հաստատվում է, որ Սաղմոսավանք գյուղի կեսը պատ-
կանում է Քեջավունի դստեր՝ Վախախին

Թղթապանակ 1գ, վավերագիր №№ 910 և 911 պատմեն, գիր՝ շիրասքե

Շահ Աբբասի կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման կղավ, որպեսզի վարվեն համաձայն
բարձրագույն և վիհագույն Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից կեց

հրապարակվող օրինակելի միասալի: Նրա բովանդակությունից և խմատից չչեղվին և լուսավոր Շար'ի որոշումը պարտադիր համարեն և խուսափեն սույն աշխարհաստատ հրամանագրին ու օրինակելի միասալին հակառակելուց. այդպիսիք ենթակա են հետապնդման:

Չուխուր-Սաադի վիլայեթի հաքիմի լիազորները պարտավոր են այս հարցում օրինական օժանդակություն ցույց տալ և ամեն զեպքում թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1013 թվականի մուհառամ ամսին (1604 թ. մայիս 30 — հունիս 28):

Շար'ի առյանում կազմված ակտը

Շար'ի Դիվան-ալ-սադարաթի բուզրան

Որովհետև հայանվեց այն մասին, որ Վրաստանի մարզերից Չուխուր-Սաադում գտնվող Սադմոսավանք կոչվող դուռի ամբողջ կալվածի կեսը զիմմի Բեջավունի դուստր Վախախի օրինական ժառանգությունն է և գտնվում է նրա ձեռքում, հետևաբար ոչ ոք իրավունք չունի ապօրինի կերպով արգելել նրան՝ տիրելու այդ ժառանգությանը: Եթե որեէ մեկը հակառակ սրբազան Շարիաթի դրավել է նրա բախրայեն, Շարիաթական պահանջից և ապացուցելից՝ հետո թող վերադարձնի իրավական տիրոջը և ոչ մի պատճառաբանությամբ չփորձի պահել իր ձեռքում:

Թող հպատակության արժանի Շար'ի որոշումը պարտադիր համարեն, Շարիաթի ուղիղ ճանապարհից չչեղվին, իսկ եթե այս հարցի վերաբերյալ որեէ օրինական դանդաղ ունենան և չկարողանան ամենաճարձար և ամենամոտ վայրում հարցը լուծել, ապա թող բանակավայրի դատավորների առջևնի միջոցով վեճը հարժեն, որպեսզի ստուգվի և հպատակության արժանի Շար'ի համաձայն որոշում ընդունվի:

Տեղի հաքիմի լիազորները պարտավոր են այս հարցի վերաբերյալ Շարիաթական օգնություն ցույց տալ և թույլ չտալ որեէ մեկին հակառակելու սույն գրության բովանդակությանը:

Մարզարևի փախուստի 1013 թվականի մուհառամ ամսին (1604 թ. մայիս 30 — հունիս 28):

Սադարաթ-է զիվանի կնիքի տեղը

Գերագույն ճամբարը հաստատված է այստեղ, այս վիլայեթի մարզկանցից ովքեր որ իրար հետ վեճ ունեն, թող ներկայանան:

Կնիքի տեղը

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 4

Սեփյան Շան Աբրահ Ա-ի 1604 թ. հրովարտակր Ագուլխի Թովմա առաջալի վանքին պատկանող վակֆային մուլերի մալոջհաթն ու մյուս հարկերը Ագուլխի համայնքից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ մտցնելու և համատեղ գանձելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 30, բնագիր,
մեծ. 37×15 սմ, գիր՝ շիրասքե

Իշխանությունն ստածունն է:

Շան Աբրահ Ա-ի կնիքը

Արքայական հրաման կղավ հետևյալի մասին.

Որովհետև տեղեկացվեց, որ Ագուլխի վանքի վակֆային մուլքերը, որոնք գտնվում են Շուշուլթում, Վանանդ գետի ավազանում և այլուր, Խաասե-յե Շարիֆին պատկանող Ագուլխի ներքո արվար-է ջամ' են արված և սկսած հին ժամանակներից մինչև այժմ իրենց մալոջհաթով և իխրաջաթով Ագուլխի առյաթների հետ միացված են եղել, ուստի որոշեցինք, որ եթե հին ժամանակներից սկսած հիշյալ վակֆային մուլքերը Ագուլխի ներքո արվար-է ջամ' են արված, ապա թող նրանց տիրողները հին կարգով և ընդունված ձևով մալոջհաթի [հարցում] Ագուլխի առյաթների ու մալիքների հետ համատեղ համարվեն, անիրավ ընկերակցություն չանեն և իրենց զիվանական պարտավորությունները կատարեն:

Թող Ագուլխի հաքիմն ու դարուզան այս հարցում օժանդակություն ցույց տան և թույլ չտան որեէ մեկին ապօրինի կերպով հակառակելու:

Գրվեց 1013 թ. աբրի' տոհջին ամսին (1604 թ. հուլիս 28 — օգոստոս 26):

Լուսանցքում՝ «Թող դրախտաբնակ արքայի ժամանակ ընդունված կարգով վարվեն և այդ սահմաններից դուրս չգան»:

Ստորագրություն և կնիք

Մյուս էջում կան չորս տարբեր չափերի կնիքներ, որոնցից մեկի վրա կարդացվում է. «Շան Աբրահի ղուլամ՝ Ալիկուլի, 1007 թ.»:

Սեփյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1606 թ. հրովարտակը Աղվանից Հովհան-
նես կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքների հաստատման
մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 25ա, պատճեն,
մեծ. 89×33 սմ, գիր՝ շիրասքե

Իշխանությունն աստծունն է:

*Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

Շահ Աբբաս Ա.-ի կնիքի պատճենը

Արքայական հրաման կղավ հետևյալի մասին.

Որովհետև օրերս գիմմի քրիստոնյա Հովհաննես կաթողիկոսը
Եկավ Աշխարհի Ապականի դուռը և ցույց տալով Զամշիդի վառ-
քին արժանացած նորին սրբությունը գրախառնակ արքայի* կող-
մից հրապարակված այն հրովարտակը, որով Աղվանքում, Խաչե-
նում և Դանձակում գտնվող բոլոր վայրերի կաթողիկոսությունը
հանձնվել է նրա հորեղբորը՝ Գրիգոր կաթողիկոսին, իր անունով
մեր արքայական հրամանագիրը խնդրեց: Ուստի կարգադրեցինք,
որ նորին սրբությունը արքայի հպատակություն արժանի հրամա-
նագիրը հիշյալ Գրիգոր կաթողիկոսի կողմը որդու՝ Հովհաննես կա-
թողիկոսի անունով ստորագրված և հաստատված ճանաչեն և վե-
րահիշյալ վայրերի առաջնորդությունն ու գլխավորությունը, ինչ-
պես որ հին ժամանակներից ի վեր պատկանել է նրա պապերին,
նրան շնորհված համարեն: Բոլոր կրոնավորներն ու քահանաները,
քաղվառուղաներն ու այլ վայրերի քրիստոնյա ռաջաքները նրան
ընդունեն որպես իրենց առաջնորդն ու ղեկավարը և նրա խրատ-
ներից ու խոսքից չհեղվեն: Ոչ մի մարդ արարած նրա հոգևորա-
կաններին ու մերձավորներին նեղություն չպատճառի: Թողնեն,
որպեսզի նրանք զբաղվեն իրենց վերաբերող գործերով:

Գերապատիվ հաքիմները, բարձրաստիճան ամիրներն ու
հաղթական զինավորները, այլ վիլայեթի մելիքներն ու ամիրները
աշխատեն օգտակար լինել նրան և ապօրինի իխրաջաթի ու ալա-
րիզաթի՝ ինչպես ալաֆեի և ուլուֆեի, կոնաղայի, բիզաթի,
ուլադի և ուլամի, բարիի և դասթանգազի, փեթրաթի և սալա-
միի ու այլ արգելված ցիլրադաթի և ռանակլիսաթի պատճառով,
ինչ անվան տակ էլ որ լինի, նրան անհանգստություն չպատճա-

ռեն և ոչ մի պահանջ կամ ակնկալություն չունենան: Հիշյալ վալ-
րերի հաքիմները, դարուղաներն ու մելիքները, պարտավոր են
այս հարցում օգնել և օժանդակել նրան և նրա իրավունքները այս
գործում ամուր և հաստատուն դարձնել և թույլ չտալ որպեսզի
տեղի հայերից որեւէ մեկը՝ հակառակի սույն գրությունը բովանդա-
կությունը:

Թող հիշյալ հարցերին վերաբերող բոլոր իրավունքները նրան
վերապահված ճանաչեն և այս ընդունելով որպես խիստ կարգա-
դրություն, հրամանից չհեղվեն և, երբ այն բարձրագույն, վահա-
գույն և սրբազնագույն կնիքին արժանանա, հավատան նրան:

Գրվեց 1014 թվականի զիհաջջա ամսին (1606 թ. ապրիլ 9—
մայիս 8):

Մյուս էջում կան հետևյալ մակագրությունները.

Համաձայն բարեբախտ վեզիր՝ գերապատիվ, բարձրաստիճան Էէթե-
մադ-ուդ-դուլլեի գրության, ըստ գրախառնակ արքայի հրամանագրի, որը
գտնվում է հրովարտակն ստացողի մոտ: Թուրքա

Տեղեկացա: Կնիքի պատճենը՝ «Շահ Աբբասի դուլամ Ալիկուլի»:

Պարտավորագիր գրվեց: Կնիքի անընթեռնելի պատճենը:

Աչքի անցկացվեց: Կնիքի պատճենը՝ «Շահ Աբբասի դուլամ՝ Մակ-
սուդ»:

Գրի անվեց: Կնիքի պատճենը՝ «...Ալ-ե Մուհամմադ»:

Արձանագրվեց Մարխաթի զաֆթարում: Կնիքի պատճենը՝ «...Մու-
համադ Ալի(»)»:

Կնիքի անընթեռնելի պատճեն:

Սեփյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1606 թ. հրովարտակը Ագուլիսի Թովմա
առաքյալի վանքից և վանականներից ստացվող հարկերը Ագուլիսի
համայնքի հետ համատեղ գանձելու և վանապատկան հողերի սե-
փականատիրական իրավունքները վերստին հաստատելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 31ա, բնագիր,
մեծ. 52×19 սմ, գիր՝ շիրասքե-նասրապիղ

Նա է:

Իշխանությունն աստծունն է:

Շահ Աբբաս Ա.-ի կնիքը

*Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

Արքայական հրաման կղավ, որովհետև բարձրագույն զիվանի
մեծարդո մուսթաֆիների հաստատումից պարզվեց, որ Ագուլիսի

վանքի ու կրօնավորների մուկարրարին (որոշյալ տարքեր) Ազու-
լիսի [համայնքի] վրա է եղել, ուստի սրանից հետո էլ պետք է
նույն կարգով Ազուլիսի վրա հաշվեն, և թող ոչ ոք չփորձի մի-
ջամակ:

Միաժամանակ վանքի մարդիկ հալանեցին, որ նրանք Ազուլ-
Ջիրանի Դոնիս, վանանդ Շոսլութ և այլ վայրերում որոշ մուլքեր
ու այգիներ ունեն և հին ժամանակներից զրանք Ազուլիսի վան-
քին են պատկանել, իսկ հիշյալ վայրերի մարդիկ զրանց բերքը
սեփականացնում են և վանքի սարքարին զրանց բահրաշեն չեն
վճարում:

Նորին սրբության Զամշիլի փառքն ունեցող զբախտարնակ
արքայի* ժամանակներից մինչև օրս հիշյալ մուլքերն ու այգիները
վանքին են պատկանել, ուստի անհրաժեշտ է, որ տեղի բալան-
քարը իրականությանը ստուգի և այն մուլքերը, որոնք այդ մա-
հալումն են և հին ժամանակներից ի վեր վանքին են պատկա-
նել, նորից ճանաչվին վանքի սեփականություններ: Թող ինչ որ
զբախտարնակ արքայի ժամանակ տվել են վանքին, այժմ էլ շա-
րունակեն տալ և չհակառակեն: Իսկ ինչ որ ապօրինի կերպով նրա-
նից վերցրել են, առանց հակառակելու, ճշտությամբ կա վերա-
դարձնեն:

Գարուզան պարտավոր է այս հարցում օգնություն ցույց
տալ և որեւէ մեկին թույլ չտալ սույն գրության բովանդակությանը
հակառակելու: Թող ամեն տարի այդ մուլքերի իսկական բահրա-
շեն գանձեն ու հանձնեն վանքի վանահորը, նրա գանդատները
հաշվի տանեն ու ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն և,
այս ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ հնազանդվեն
նրան:

Գրվեց 1015 թվականի ապրիլի տառչին ամսին (1606 թ. հու-
լիս 7 — օգոստոս 5):

Մյուս էջում կա նետեյալ մակագրությունը.

Համաձայն բարերախտ և բարձրատիճան էէքեմադ-ու դ-դովլեի
գրության:

Կան նաև չարս տարբեր չափի կնիքներ, որոնցից մեկի վրա կարդաց-
վում է՝ «Շահ Աբրահիմ զուլախ» Ալիկուլի, 1007 թ.:

Սեփյան Շահ Աբրահիմ Ա-ի 1607 թ. հրովարտակր Գանձասարի վան-
քի վանականներից գանձվող բաժավոր-ե ջիզյայի մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 27, պատճեն.
մեծ. 46×33 սմ. գիր՝ շիրաքեն

Նա է:

Իշխանությունն առածունն է:

Շահ Աբրահիմ Ա-ի կնիքի պատճենը

Արքայական հրաման եղավ հետեյալի մասին.

Բարձրագույն զիվանի հարգարժան մուսթովֆիների հաստա-
տումից պարզվեց, որ Առանի Սաջենի վանքի բաժավոր-ե ջի-
զյան հետեյալ կարգով ջամ՝ է արված.

1. Մեծ վանքը, որ վանահայր չունի՝ 8000 դինար(°)
2. Փոքր վանքը տվեր է և վանահայր չունի՝ 6943 դինար
վարդապետ՝ 381 դինար
ծառայող՝

Իսկ մեծ և փոքր վանքերի վանահայրն ու վարդապետը, ինչ
որ իրենց անունով ջամ՝ է արված՝ հաստցում են քիուլզարին:
Սակայն վերջինս վանքի վարդապետից և վանահորից պահանջում է
նաև այն գումարը, որ նորին սրբություն զբախտարնակ արքայի
նաև այն գումարը, որ նորին սրբություն զբախտարնակ արքայի
ժամանակ Մաղաքիա անունով մեկը հանձն էր առել [վճարել] կա-
թոլիկոսական աթոռի (°) համար և որը արվար-ե ջամ՝ է արված.
և այս պատճառով՝ նրանց նեղություն են պատճառում: Ուստի
որոշեցինք, որ քիուլզարի վերականգնելը այդ վայրի բաժա-
վոր-ե ջիզյան գանձեն նույն մահալի վանահորից և վարդապե-
տից և վանքի մարդկանց նեղություն չպատճառեն: Իսկ կաթոլի-
կոսական աթոռի (°) համար Մաղաքիայի հանձն առած գումարի
պատճառով, վանքի վանահորից ու վարդապետից ոչինչ չպահան-
ջեն և միայն իրենց հատկացված շրջանից ստանան:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն, հրամա-
նիս հնազանդվեն, օրենքի ճանապարհից չջեղվեն և [այդ] իրենց
պարտականությունը համարեն:

Գրվեց հիշրեթի 1016 թվականի մուհառամ ամսին (1607 թ. ապրիլ 28 — մայիս 27):

Մյուս էջում մակագրված է.

Համաձայն բաժրադրույն **ԷԷՔԵՄԱՂ-ՈՒՂ-ՂՈՎԼԵԻ** զրուծյան և ըստ մեծ մուսթովֆիների հաստատման, որը գտնվում է հրովարտական ստացողի մոտ:

Համեմատվում է զրախտարնակ աշխարհակալ արքայի սրբազան հրամանագրի հետ, նշելով, որ եթե որեէ նոր բան լինի, **ՂԻՎԱՆԻՆ** տեղեկացնեն և կերպով և հաստատված է չորս կնիքներով, որոնցից երկուսի վրա հետևյալ մակագրություններն են կարդացվում.

ա) «Արքայի զուլամ» Արքասկուլի:

բ) «Արքայի զուլամ» Մակսուդ:

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 8

Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1607 թ. հրովարտակիր Տաբեի վանքի վանահայրության և լուսարարության պաշտոնը Մեսրոպ վարդապետին շնորհելու մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 26, բնագիր.
մեծ. 47×19 սմ, գիր՝ շիրասքե

Իշխանությունն աստծունն է:

Շահ Աբբաս Ա.-ի կնիքը

*Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Սկսած հին ժամանակներից և Ջամշիդի փառքն ունեցող, նորին սրբություն զրախտարնակ արքայի* ժամանակ Ղափանաթում գտնվող Տաթևի վանքի վանահայրություն և լուսարարություն պաշտոնը պատկանել է գերաշնորհ Մեսրոպ [եպիսկոպոսի] նախնիներին: Իսկ այժմ հիշյալ Մեսրոպը եկել է բարձրագույն դուռը և իր հետ բերել մի համախոսական դ. ություն՝ գրված տեղի հալ հոգևորականների ու սեպուխանների կողմից, որով նրանք իրենց գոհունակությունն են հայտնում նրա անբասիր ծառայությունների համար և ընդունում են նրան որպես իրենց առաջնորդը:

Մեսրոպ [եպիսկոպոսը] խնդրեց որպեսզի վերստին վերահիշյալ վայրի վանահայրությունն ու լուսարարությունը հանձնվի նրան և, քանի որ հին ժամանակներից ի վեր Տաթևի վանքի վանահայրությունն ու լուսարարությունը նրա նախնիներին է պատկանել, հին կարգով, նորից այլ պաշտոնը չնորհում ենք նրան,

որպեսզի, ինչպես որ պետք է, զբաղվի այդ գործով: Քյաղխու զանգերը, սեպուխաններն ու կրոնավորները և հիշյալ վայրի ու Տաթևի վանքին վերաբերող այլ վայրերի հայերը, թող Մեսրոպին ընդունեն, որպես այդ տեղի վանահայրն ու լուսարարը, այդ գործի իրավունքները նրան վերապահված ճանաչեն և, ինչպես որ զրախտարնակ արքայի ժամանակ նրա նախնիներից նշանակված վանահայրերի ու լուսարարների հետ վարվել են՝ նրա հետ էլ նույն ձևով շարունակեն վարվել: Հակառակը չկատարեն ու նրա բարեմիտ և օրինական խոսքերից չչեղվեն: Եթե որեէ մեկը զրուծյունը այլ կերպ է զիվանին ներկայացրել և հրամանագիր է ստացել, այդ հրամանագրի վրա չհիմնվեն և թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն:

Այդ վիլայեթի հաքիմն ու քալանթարը պարտավոր են բոլոր զեպրեբում ամեն կարգի օգնություն ցույց տալ, և թող ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն և այդ իրենց պարտականությունը ճանաչեն:

Գրվեց 1016 թ. առաջան ամսին (1607 թ. դեկտեմբերի 20 — 1608 թ. հունվարի 18):

Մյուս էջում մակագրված է.

Համաձայն բարեբախտ, բարձրաստիճան **ԷԷՔԵՄԱՂ-ՈՒՂ-ՂՈՎԼԵԻ** զրուծյան, ըստ հին հրամանագրի, որը գտնվում է հրամանագրի տիրոջ մոտ:

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 9

Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1609 թ. հրովարտակիր Քաշաբադի Մելիֆ Հայկազի իրավունքները նրա հակառակորդների դեմ պաշտպանելու վերաբերյալ

ՀՍՍՌ. Պետ. կենտ. արխիվ. ֆոնդ 59, գործ Ա. բերք 1, բնագիր.
մեծ. 38×16 սմ, գիր՝ շիրասքե-նասրավիլ

Իշխանությունն աստծունն է:

Շահ Աբբաս Ա.-ի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Կավադուն քրիստոնյա Գուշթասիֆի Մելիք Հայկազը նորին սրբությունը զեկուցեց, որ նախքան Գանջալի վիլայեթի հաղթական պետության տիրապետության տակ անցնելը, մի խումբ հակառակորդի կողմն անցած մարզկանց և օսմանցիների, որոնք անցնում

էին օսմանցիներէ երկիրը, ինքը բռնել և ուղարկել է բարձրագոյն դուռը: Այժմ որոշ մարդիկ ցանկանալով վրեժխնդիր լինել ալն գործերի համար, որոնք տեղի են ունեցել նախքան այս վիճակի՝ հաղթական պետութեան տիրապետութեան տակ անցնելը, հիշլալ մեկիքին հետապնդում և անհանգստութեան են պատճառում: Ուստի, որոշեցինք, որ ոչ մի արարած չհամարձակվի օսմանցիներէ չարաբաստիկ ժամանակներում կատարված գործերի պատճառով հիշլալ մեկիքին նեղութեան տալ և անհանգստութեան պատճառել, և թող զգուշանան անհնազանդութեանից. այդպիսիք ենթակա են պատժի:

Ամեն զեպքում այս թող ընդունեն որպէս խիստ կարգադրութեան և իրենց պարտականութեանը համարեն:

Գրվեց 1017 թվականի ղիկապառ ամսին (1609 թ. փետրվար 6 — մարտ 7):

Մյուս էջում կան չորս կնիքներ հետևյալ մակագրութուններով.

1. «Սրբութեան թագավորի ծառան է իմ հոգին»:

2. «Շահ Արքայի զուլա՛մ՝ Ալիկուլի»:

3. «Շահ Արքայի զուլա՛մ՝ Մահսուգ — 999»:

4. Անվերժանելի

Վ Ա Վ Ե Բ Ա Գ Ի Բ 10

Սեֆյան Շահ Արքայ Ա-ի 1610 թ. հրովարտակը երևանի բեկլարեկ Ամիր-Գուլա խանին, որով կարգադրում է տեղում հետաքննություն կատարել՝ կարողիկ հայերի կողմից Հոխսիմեի մասունքների հափըշակման հարցի շուրջ

Քարապանակ 1ա. վավերագիր № 34. բնագիր, մեծ. 22×11,5 սմ, գիր՝ շիրաքե

Նա է:

Շահ Արքայ Ա-ի կնիքը

Աշխարհաստատ հրամանագիրս հրապարակվեց նրա համար, որպեսզի Չախուր-Սաադի մեծաշուք, բարերախտ և բարձրաստիճան հաճանդապետ Ամիր-Գուլա խանը, արքայական անսպառ շնորհների արժանանալուց հետո, տեղյակ լինի, որ քրիստոնյա Դավիթ կաթողիկոսը գալիս է այդ կողմը, որպեսզի Ուլքիլիսալում (Էջմիածնում) մեռնի լուղ եփի: Անհրաժեշտ օժանդակութեան ցույց տալ նրան:

Սրանից առաջ մի ֆրանկ պատրիկ եկել է Ուլքիլիսա և այնտեղ թողված մարդարենների սրբազան մասունքներից մի քանիսը

հանել է, որպեսզի տանի ֆրանկների երկիրը: Սպահանում նրան բռնել են ու մասունքները ձեռքից վերցրել: Թող հարգելի հաճանդապետը հայերից և նրանց եպիսկոպոսներից տեղեկանա, թե մարդարենների մասունքներից այնտեղ մնացել է, թե՛ ոչ: Միաժամանակ անհրաժեշտ է պարզել, թե երբ ֆրանկ պատրիկը փորձել է մարդարենների մասունքները գողանալ, որեւէ մեկը տեղի մարդկանցից և հայերից նրան ուղեկցել կամ ցուցմունքներ տվել է, թե՛ ոչ:

Այս բոլորը պարզել և իրողութեանը ղեկուցել:

Երբ Դավիթ կաթողիկոսը հիշլալ լուղը պատրաստի, հատուկ մարդ կցել նրան և հասցնել մինչև Թավրիզ: Ոչ ոք թող նրան արգելք չլինի, որպեսզի նա, հիշլալ լուղը եփի ալն կարգով, որը ընդունված է հայերի մոտ և իր հետ բերի թագավորանիստ Սպահան քաղաքը:

Թող այս ընդունվի որպէս խիստ կարգադրութեան:

Գրվեց 1019 թ. սաֆար ամսին (1610 թ. ապրիլ 25 — մայիս 23):

Վ Ա Վ Ե Բ Ա Գ Ի Բ 11

Սեֆյան Շահ Արքայ Ա-ի 1612 թ. հրովարտակը արված ի հաստատումն կից հրապարակվող Շարի ֆարվայի, որով հաստատվում են էջմիածնի վակիային հոգերն ու արգելվում նրանց վաճառք

Քարապանակ 1ա. վավերագիր № 37. բնագիր, մեծ 51×20 սմ, գիր՝ շիրաքե-նասի

Նա է:

Շահ Արքայ Ա-ի կնիքը

Աշխարհաստատ հրամանագիրս հրապարակվեց նրա համար, որպեսզի, ինչպէս որ իսլամի խմատունները ստորև հրապարակվող Փարվալում գրել են, այնպէս վարվեն և նրա խմատուց չջեղվեն, և եթե իրոք ներքոհիշլալ հոգերն ու մուլքերը հայերը վակի են արել Ուլքիլիսալին, ապա ոչ ոք իրավունք չունի զրանց տիրել որպէս մուլք: Վակիքը երբեք թող չդնեն և չվաճառեն և թողնեն, որ Ուլքիլիսալի մուքավալլին (տնօրենը) կամ վերակացուն նրանց եկամուտները դանձի ու ծախսի վակիքի (նվերողի) նշած նպատակների համար: Թող Շարի նշած ուղուց և իսլամի խմատունների Փարվալից չջեղվեն:

Այս հարցում անհրաժեշտ օժանդակութեան ցույց տալու պարտավորութեանը դրվում է մեծաշուք և բարերախտ իշխան, բարձ-

բաստիճան նահանգապետ, Զուխուր-Սաադի բեկլարբեկ Ամիր-Գուհա խանի վրա: Թող այս հարցում նա իրեն պատասխանատու ճանաչի:

Գրվեց 1022 թվականի շաբաթն ամսին (1612 թ. սեպտեմբեր 16 — հոկտեմբեր 14):

Նա հոգատար է, փառք նրան:
Թող վարվեն համաձայն սըր-բազան Շար'ի և նրա բովանդակությանն ու իմաստին ներհակ չզնան և մարգարեական սըրբազան Շարիաթին հակառակելուց խուսափեն:

Շեյխ-ուլ-իսլամի կնիքը:

Հոգևորական իմաստունները, որոնց օրերը թող երկար լինեն այս աշխարհում, թող հայտնեն իրենց կարծիքը հետևյալի մասին. եթե մի քանի որոշյալ հոգակառուներ, որոնք գտնվում են Ուլաքլիսայի շրջակայքում՝ Շողակաթի հողը, մինչև Փոքրիկ բլուրն ու Զանաղա կոչվող այգու մոտ գտնվող ջրաղացը, այն որոշյալ հոգակառուր, որը գտնվում է կեկեկցու ներքևում և 20 խարվարի վարելահող է, Հերանենքի հողը՝ Գյուլթափայի հետ միասին, Գետափի հոգակառուր, որը վաճառականների ճանապարհն է, Սաղակուի հողը, որի միջից երկու առու է անցնում, Իլանլույում գտնվող հողը՝ Գյոնդալանի ներքևի մասի հետ միասին, Իլանլուի վերի մասի հողը, որը հայտնի է «Շահի Առու» անունով, Հաջիլարի հողը, Քարաքթի հողը, Հախիսիմեի վանքի հողը, Մարտիրոսի ալպին, Շահգեղանի պարտեզը, Գետրգի պարտեզը, Գրիգորի պարտեզը, Ղարիբների գերեզմանոցը, «Երեք բահ ջրի» հողը և այլ հողեր, ինչպես նաև մեկ ձիթահանք, վալֆ արված լինեն Ուլաքլիսային, այդ դեպքում Շար'ով որևէ մեկը իրավունք ունի՝ այդ վալֆերին տիրել որպես մուլք և ծախել, կամ՝ դրանցից ստացվող եկամուտները ծախսել այնպիսի նպատակների համար, որոնք վալֆի կողմից չեն նախատեսված, թե՛ ոչ: Պարզեցեք:

Նա հալիտենական է:

Ոչ:

Եվ աստված է ամենից իմաստունը, և ես խեղճ եմ ու տնանկ նրա հարստության առաջ՝

Ընտրյալ Հուսեյն իբն-Հեյդար Մուֆթիի կնիքը

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 12

Սեփյան Շահ Աբբաս Ա-ի 1617 թ. հրովարակը, որով հաստատվում է Մելիխեթ կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները, միաժամանակ շեշտելով, որ եա հանձն է առել ամեն տարի 100 բուման որպես փիշգաշ կանոնավոր կերպով վճարել պետական զանձարանին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 39, պատճեն.
Ֆեծ. 44×33 սմ. գիր՝ շիրասբ

Նա է:

Նորին սրբություն երջանկահիշատակ արքայի կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման եղավ այն մասին, որ այժմ, շնորհիվ քրիստոնյաներից լավագույնի՝ Մելքիսեթ կաթողիկոսի նկատմամբ արտահայտված մեր արքայական անուպառ հոգատարության, օձի տարվա սկզբից մենք նրան նշանակեցինք Զուխուր-Սաադում գտնվող Ուլաքլիսայի կաթողիկոս, որպեսզի, ինչպես որ ընդունված է քրիստոնյաների մոտ, զբաղվի այդ և հարակից գործերով և ոչ մի վայրկյան չթերանա: Նա միաժամանակ հանձն առավ ամեն տարի 100 բուման որպես փիշգաշ և քակաբբու վճարել զիվանին: Ուստի մենք որոշեցինք, որ Զուխուր-Սաադի վիլայեթի հոգևորականներն ու կրոնավորները և հատկապես նրանք, որոնք գտնվում են արքայանիստ Սպահան քաղաքում, ինչպես նաև Թուման-ե Նախջահանի, Գյոզգա-Դանդիլի, Ղափանաթի, Սոլի, Սալմաստի, Գանձակի և Բարդայի, Ախստարադի և Լոռիի և այլ վայրերի հայերը նրան ճանաչեն որպես իրենց կաթողիկոսը և, ինչպես որ դրախտաբանակ արքայի օրով նախորդ կաթողիկոսների հետ վարվել են, նրա հետ ևս նույն ձևով վարվեն և հին կարգից ու վաղեմի օրենքի սահմաններից դուրս չզան, նրա խոսքերից ու խրատներից, որոնք ամեն դեպքում քրիստոնյաների [հավատին] համապատասխան կլինեն, չզեղվեն, այլ հարգեն ու հետևեն նրանց:

Հիշյալ վիլայեթի կաթիմները, դարուղաները և մելիքները պարտավոր են այս հարցում օգնել և օժանդակել նրան: Բարձրագույն զիվանի մեծ մուսթովֆիները թող հիշյալ կաթողիկոսի կողմից որպես փիշգաշ և քակաբբու հասուցվող հարյուր բումանը դարձնեն բարձրաստիճան Աղուրլու բեկ կուսեթի վստահության արժանի ստորագրած (քաբին) գուլամների սոճիկի բանխահ:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն:

Գրվեց 1026 թվականի հարի՝ երկրորդ ամսին (1617 թ. ապրիլ 8 — մայիս 6)

Մյուս էջում կան բնագրի վրայի մակագրությունների հետևյալ պատճենները.

ա) Համաձայն բարերախոս վեզիր՝ բարձրաստիճան էէքեմադ-ուզ-գովլեի գրություն...

Թուրքայի պատեններ

բ) Բարձրաստիճան էէքեմադ-ուզ-գովլեի կնիքը:

գ) Տեղեկացա: Նորին մեծություն Ալիկուլի խանի կնիքը:

դ) Գրվեց: Նորին մեծություն Մուսթաֆի-ուլ-մամալիքի կնիքը:

ե) Գրանցվեց զուլամների գավաթում: Մվարեջեղար ամիր Աբուլ-Ալիի կնիքը:

զ) Որոշվեց: Դաֆթարխանեի զարուզայի կնիքը:

է) Գրի ամսվեց: Միրզա Բազըրի կնիքը:

ը) Նա է: Այս պատճենը բարձրագույն և սրբազնագույն իսկականի հետ ճիշտ է: Կնիքի պատեններ

Վ. Ա. Վ. Ե. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 13

Սեֆյան Շան Աբբաս Ա.-ի 1620 թ. հրովարտակը Խաչենի Գոշանլու գյուղի և Վարանդայի Դարհաս գյուղի հայ ռայարներից զանձվող քաֆալուր-ե շիզյաի զանձման կարգի վերաբերյալ

Քղրապանակ 2ա, վավերագիր № 29, պատեններ, մեծ. 30.5×22 սմ, գիր՝ ժամանակակից խառն ձեռագիր

Իշխանությունն ստածունն է:

Շահ Աբբասի կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման կղաղ հետևյալի մասին.

Որովհետև Խաչենի Գոշանլու և Վարանդայի Դարհաս գյուղերի մալը սրբազան ապագամով տրված է Իզիրմիլդուրդի հաքիմ ամիր Թաքաբուր(°)-սուլթանին, իսկ վերջինս տեղեկացրեց, որ վերոհիշյալ գյուղերի ռայարները որսորդներ են և նրանց քաֆալուր-ե շիզյան քիուլ է տրված ամիր Սարուխան-սուլթան Կաշարին, իսկ նրա մուլազիմները (ծառաներ) քաֆալուր-ե շիզյայի զանձման գործում ոտնձգություններ են անում, որի պատճառով ռայարները ջրվում են և չեն կարողանում որսորդությունը զբաղվել, ուստի որոշեցինք, որ ամիր Սարուխան-սուլթանը իր

քիուլի գումարը, որ համաձայն կից ցուցակի մեծ մուսթաֆի-ները հիշյալ վայրերի քաֆալուր-ե շիզյայից են դուրս գրել, առ ձեռն ստանա ամիր Թաքաբուր սուլթանի լիազորներից և ռայարների հետ գործ չունենա, որպեսզի նրանք կարողանան ազատորեն որսորդությունը զբաղվել:

Թող այս ընդունվի որպես խիստ կարգադրություն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջվի:

Գրվեց 1029 թվականի հարի՝ երկրորդ ամսին (1620 թ. մարտ 6 — ապրիլ 3):

Վ. Ա. Վ. Ե. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 14

Երևանի բեկլարբեկ Ամիր-Գուլամ խան Կաշարի 1620 թ. հրամանագիրը ի հաստատումն կից հրապարակվող Շարի արձանագրության, որով հաստատվում է վաղարշապատ գյուղի էջմիածնի վանքին վակֆ լինելը, որից հետո խանը այն վերջնականապես վերադարձնում է էջմիածնին

Քղրապանակ 1ա, վավերագիր № 41, պատեններ, մեծ. 69×24 սմ, գիր՝ շիրաս-ե-նասրապիլ

Նա է:

*Նորին արքայական մեծություն:

Սույն բարձրագույն հրամանագիրը հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Առանձին վակֆնամաների բովանդակությունից, որոնք գրված և կնքված էին նախկին վստահների զազիների կողմից, ինչպես նաև մի շարք բարի վարքի տեր մարդկանց վկայությունից, որոնց մասին ստորև մանրամասն գրված է, պարզվեց, որ Ջուխուր-Ստադին հնվակա Կարսիի նահիալում գտնվող Ուլլախիսա գյուղի ամբողջ վեց դանգ մուլքը հին ժամանակներից ի վեր վակֆ է տրված և հավիտյանս ամրացված է համանուն վանքին և վակֆնամաների մեջ անեծքով հաստատված:

Ինչպես որ նորին սրբություն Շեյխ-ուլ-իսլամը ստորև շարադրել է և նշել, որ ոչ ոք իրավունք չունի աղյուրների կերպով (հակառակ Շարի) նրան անհեղու և դրկ է միայն վանքում բնակվողների տրամադրության տակ, մենք ևս որոշեցինք, որ այս օրվանից սկսած հիշյալ վանքի վանահայրն ու անօրենք և բոլոր

կրօնավորները աղատորեն, առանց արդելքի հիշյալ վակֆայիճ մուլքերից ստացվող հասույթը նույն գլուղի հողագործներից դան-
ձեն և ինչպես որ վակֆ անողն է պալման դրել, ծախսեն վանքի
կարիքների համար և բարի աղոթքներ հղեն նորին սրբութուն
բարերախտ և փառապանծ արքային*, — թող մեր հոգիները զո՛
գառնան նրա ձիու սմբակներին, — և թող այս համարեն իրենց
պարտականութիւնը:

Գրվեց 1029 թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսին (1620 թ.
մարտ 6 — ապրիլ 3):

Նա է:

Համեմատված է իր իսկականի
հետ և նրանք միանգամայն հա-
մապատասխան են իրար: Գրեց՝

Կնիք. որի վրա՝ «Ծառա Սեյիդ-
Ալի»:

Նա արդարադատ է:

Ինչ որ պարունակում է ներկա
գրութիւնը, ճշմարիտ է, տեղի
է ունեցել ինձ մոտ և կարգադր-
վել է իմ ձեռքով և հոգ է տար-
ված, որ այն լինի համաձայն Շա-
րիաթի ոգու և նրա պահանջնե-
րին համապատասխան: Գրեց՝
աստծու հարստութեան առաջ տը-
նանկ Սադր-եղ-դին Մուհամմադ
իբն-Բադր իբն-Մուհամմադ-Ջա-
ման Ալ-Նասրի, Ալ-Թուսի, Ալ-
Աբու-Ջահվարին, և թող նա մնա
մարգարեի հովանու տակ:

Նրա կնիքը:

Նա հալիտենական է:

Ինչ որ պարունակում է այս Շա-
րիաթական և կրօնական գրու-
թիւնը, սկզբից մինչև վերջը տեղի
ունեցավ ինձ մոտ և կարգավորվեց
իմ ձեռքով, և ես կատարեցի ըստ

սրբազան Շարիաթի և համաձայն
ճշմարիտ հավատի և պատասխա-
նատու եմ ստորագրութեան և
հրապարակման համար:

Կնիք

Նա է:

Տեղի ունեցավ ըստ վերոգրյալի,
բարձրագույն դոան ծառա Հու-
սեյնկուլի Բոզջուլի ներկայու-
թեամբ:

Նրա կնիքը

*Մեծաշուք և վսեմաշուք, բարերախտ և ողորմած Ամիր-
Գունա խան:

Սույն հիմնավոր և արդարամիտ ու սկզբից մինչև վերջը
իմաստութեամբ շարադրված գրութեան պատճառն այն է, որ մե-
ծաշուք, արդարադատ, արեղակնափալլ, վսեմաշուք և գերեջանիկ
իշխան՝ Զուխուր-Սաադի բարձրաստիճան բեկլարբեկը* ներկա-
յացավ Շարիաթի սրբազան կրօնական առաջնին և հոգատարու-
թիւն ու գութ ցուցաբերեց Ուլլախիսայի վանքի կրօնավորների,
վանականների ու մյուս աղոթարարների նկատմամբ:

Սրանից մի քանի տարի առաջ նորին մեծութեան լիազոր-
ները (վաքիլները) Զուխուր-Սաադի և նթակա վալիերից Կարպիի
Ռահիայի Ուլլախիսա գլուղի մուլքի հասույթը զավթել էին, դրա
համար էլ վերոհիշյալ վանքի մի խումբ բնակիչներ նորին մեծու-
թեան լիազորներին հայտնեցին, որ այդ գլուղի մուլքը վակֆ է
արված վանքին: Նորին մեծութեան լիազորները հիշյալ մահալի
մի խումբ մեծամեծներից հարց ու փորձ արեցին, որոնք բոլորն
էլ վկայեցին այն մասին, որ իրապես հիշյալ գլուղի մուլքը վակֆ
է արված: Նորին մեծութեան լիազորները միաժամանակ ծանոթա-
ցան այդ հարցի վերաբերյալ կազմված մի քանի արժանահավատ
արձանագրութիւնների՝ դաբալանների ու վակֆնամեների առան-
ձին բնագրերի հետ: Իսկ այդ վակֆնամեներում հատուկ անեծք
էր հղված [հակառակողների հասցեին]:

[Նորին մեծութիւնը] ինքը ևս համոզվեց, որ այդ գլուղի
մուլքը հին ժամանակներից ի վեր վակֆ է արված եղել վերո-
հիշյալ վանքին: Այնուհետեւ, գութ ցուցաբերելով վանքի մի խումբ
աղոթարարների նկատմամբ, Երևանի ու Թուաման-և Նախչևանի
Շարիաթի անդամների՝ սույն արժանահավատ և հաստատուն գրու-

թխան հեղինակներն են Երկաթաթխամբ, — թող աստիճան հետեւ
պահի բոլոր տեսակի պատահարներէն, — պետութեան ու նրա
զեկավարներն անունից՝ իր իսկ մարդարտաշող լեզուով, Շարիա-
քական ճշմարիտ խոստովանութեամբ և պարզ ու լսելի հայտա-
բարութեամբ, առանց տատանակիւ ու առանց դժկամակութեան,
իր իսկ ցանկութեամբ և հոգար կամքով հրաժարուից հիշյալ գլուղի
մուլքից և թողեց աղոթարարներն արամադրութեան տակ:

Միաժամանակ նա պալման դրեց, որ եթէ իր մահվանից հե-
տո իր ժառանգներէն, ցեղակիցներէն և հետագա սերունդներէն
մեկը երբեք փորձի մտնելու հիշյալ վակֆի մուլքին և միջամտի
ու ռանձգութեանն անի ալք վակֆի նկատմամբ, կամ փորձի
անհանդուարեանի նրա տերերին և նրանց սպասավորներին, աստ-
ծու և նրա մարդարն ու մերձավոր հրեշտակներն անեծքներով
անիծյալ լինի և զրկվի վերջին իմամի բարեխոսութեանից և
պատժված, զրկված, տառապալ ու արհամարհված լինի:

Այս բոլորը արձանագրուեց հետո, վերահիշյալ Ուշքիլիսա
գլուղի մուլքը, նախորդ տարիների նման, հանդիսանում է նույ-
նանուն վանքի տնօրենի և վանականների գում և անբաժանելի
սեփականութունը, և նրա հետ կարող են վարվել ինչպես որ ցան-
կանան, որպէս իրենց մուլքերից, ստացվածքներից, կալվածներից
և վակֆերից մեկը: Ոչ ոք իրավունք չունի ոչ մի զեպքում որեւէ
պատրվակով կամ իսլամական ու Շարիաքական պատճառաբա-
նութեամբ որեւէ պահանջ ներկայացնել կամ վեճ հարուցել:

Այսպիսով որոշվեց, որ վերահիշյալ վանքի տնօրենն ու վա-
նահայրը, այս օրվանից սկսած, նախորդ տարիների նման և հնուց
ընդունված կարգով՝ ամեն տարի ալք [մուլքի] հասույթը զանձի
նույն գլուղի հոգադործներից և դրանով հոգա վակֆը ստացողների
(վանականների) ապրուստը:

Այս մի քանի խոսքը որպէս փաստաթուղթ արձանագրուեց,
որպէսզի անհրաժեշտութեան զեպքում որպէս ապացույց ծառայի:
Գրվեց 1029 թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսի կեսերին (1620
թ. մարտ 18—23):

Վ. Կ. Կ. Կ.

Բարձրապատան Թեյմուրիան-բեկ Բեղավանդ

Բարձրապատան Թահմասպուլի-բեկ Բողջլու

Բարձրապատան Հաշիմ-բեկ Բողջլու

Դերերջանիկ իշխան ամիր Ռասիթ որդի՝ սեփե Նասիրի

Նրա կնիքը

Բարձրապատան Ալիխան-բեկ Խաղեմ

Բարձրապատան Սաադի-բեկ Ալջի-և Կաշար

Ուղղամիտ և բարեպաշտ Մեվլանա Մուհամմադ քարբալայի

Դարվիշլար:

Համաձայն վերը շարադրածի՝ վկա եմ: Նվաղագույն ծառա՝

Ալլահվերդի:

Նրա կնիքը

Սուլեյի բովանդակութեանը վկա եմ.

Նվաղագույն ծառայ:

Կնիքի բովանդակութեանն է՝ «Մուհամմադի ծառա Զահվար»:

Նա է: Նա է: Ներկա եմ և տեղյակ սույն տալանին: Սարուկ
և ծառա:

Կնիքի բովանդակութեանն է՝
«Նաջաֆի տիրոջ (Ալիի) ծառա՝ Իսմայիլ»:

Նա է: Իրականութեանը այնպէս է, ինչպէս որ լուսավոր
Շարի փատահիլի մարդիկ վերը շարադրել են և միաժամանակ նո-
րին մեծութեան լիազորները թույլ են տվել և ես՝ աստծու արա-
րածս, կնքել եմ:

Կնիքի բովանդակութեանն է՝
«Ով մարդարներէն ամենից իմաստունը»:

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 15

Սեփյան Շահ Աբրահ Լ.-ի 1620 թ. հրովարտակր տրված ի հաստա-
տումն Գիվան-ալ-սադարաբի վնդի, որով Քաշարալի Մելիք Հայ-
կազի սեփականատիրական իրավունքները հաստատվում են Քաշա-
րաղում և Ղափանում գտնվող կալվածների վրա

ՀԱՍՏ. ՊԵՄ. ԿԵՄ. արխիվ. ֆոնդ 59, գործ Ա, բերք 2, բնագիր.

մեծ. 34,5×16 սմ, գիր՝ շիրասի-նասրապիղ

Իշխանութեանն աստծուն է:

Շահ Աբրահ Լ.-ի կնիքը

Արքայական հրաման կղով, որպէսզի վարվեն համաձայն
բարձրագույն Գիվան-ալ-սադարաբի կից հրապարակված օրինա-
կելի միտալի, նրա իմաստից և բովանդակութեանից չջեղվին և
ամենալուսավոր Շարի որոշումը պարտադիր համարեն և սրբա-
ղան Շարիաբի ուղուց զուրս չզան: Տեղի հաքիմը պարտավոր է

այս հարցում օրինական օգնություն ցույց տալ և ոչ ոքի կողմից ապօրինի անհնազանդություն տեղի չտալ և թող այս իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1029 թվականի գիկապառ ամսին (1620 թ. սեպտեմբեր 28 — հոկտեմբեր 27):

Գիվան-ալ-սադարաթի վճիռը

Թուրքա. Ընտրյալ սպասափոր՝ Ռաֆի-էդ-դին Մուհամմադ:

Որովհետև զեկուցվեց այն մասին, որ Աղերբալջանին ենթակա Բուշթասիֆի և Ղափանի [շրջաններում] գտնվող որոշակի մուլքերի առանձին մասեր, Մելիք Հայկազի օրինական իրավունքն են, և նա [այդ մասերին] տիրում է որպես մալիք իսկ, տեղում գտնվող որոշ մարդիկ առանց որևէ օրինական պատճառի արդելում են նրան տիրել [այդ մուլքերին] և ապօրինի կերպով նրան անհանգստություն են պատճառում, ուստի որոշեցինք, որ հիշյալ մարդիկ հակառակ սրբազան Շարի նրան արդելք չհանդիսանան և չխանդարեն տիրել այն բաժիններին, որոնք որպես մուլք և սեփականություն գտնվում են նրա ձեռքում: Թող սրբազան Շարի վճիռը պարտադիր համարեն, առանց օրինական պատճառի նրան չխանդարեն տիրել իր [մուլքերին], ապօրինի կերպով նրան անհանգստություն չպատճառեն և խուսափեն սրբազան Շարիաթին հակառակելուց և եթե օրինական գանդատ ունեն, թող Ղարաբաղի Շեյխ-ուլ-խալաֆի ու զազիի միջոցով հարթեն: Տեղի հաքիմը պարտավոր է օրինական օգնություն ցույց տալ:

Գրվեց 1029 թվականի գիկապառ ամսին (1620 թ. սեպտեմբեր 28 — հոկտեմբեր 27):

Աղյուի կցիքը՝ նետկյալ մակագրությամբ.

Աստու հարստության առաջ տնանի, ընտրյալ ստրուկ՝ Ռաֆի-էդ-դին Մուհամմադ:

Գիվան-ալ-սադարաթի վճիռի պարսկերեն բնագրի 3—4 տողերի արանքում կա մի անվերձանելի կցիք: 5—6-րդ տողերի արանքում նետկյալ երկու կցիքները.

1. «Շահ Աբբասի զուլաֆ՝ Ալիկուլի»:
2. «Ալիի ոտքի հողը՝ Աբուլթալիբ. 1022»:

Շեյխ-ուլ-խալաֆի 1621—1622 թթ. ֆարվան 9-իմի ուշաքներ՝ մուսուլման ժառանգներին տրվող առանձնաշնորհումների մասին

Թղթասյանակ 1ա, վավերագիր № 44, բնագիր,
մեծ. 40×19 սմ, գիր՝ նասխ-ոփկա

Նա է տեղյակ ճշմարտության:

Իմաստուն կրոնավորներն ու Շիա դավանանքի գիտունները, — որոնց խոսքը թող հավիտյանս ապրի աշխարհում, — ինչ են հրամայում հետևյալ հարցի մասին.

Եթե Մհհդիկուլի անունով նոր մուսուլման դարձած (Ջադիդ-ուլ-խալաֆ) մեկը մահանա և ունենա մեկ որդի Շահնազար անունով, նույնպես մուսուլման, ինչպես նաև Ջաքարիա անունով մուսուլման որդուց երկու թուներ՝ Մարիամ և Փաթմա անուններով, այս դեպքում, հենվելով այն սկզբունքի վրա, որ Շրուր մերձավորայս դեպքում, հենվելով այն սկզբունքի վրա, որ Շրուր մերձավորայս դեպքում են հետավորներին», հիշյալ Մհհդիկուլի թողած ներք արդելում են հետավորներին, կատարելուց ժառանգությունը, անհրաժեշտ բոլոր մասհանումները կատարելուց հետո, արդյուք ամբողջությունը պատկանում է վերոհիշյալ Շահնազարին, թե՛ ոչ: Պարզեցեք:

Նա է տեղյակ, փառք նրա լույսին:

Այո, պատկանում է Շահնազարին:

Ամենախմաստունս աստված:

Գրեց ստրուկ՝

Կցիք Շիրոջ ծառա Յուսուֆ — 1030
(1621—1622):

Իմաստուն մարդիկ, — որոնց խոսքը թող հավիտյանս ապրի ազնիվ մարդկանց շրջանում, — նմանապես թող հայտնեն իրենց խոսքը հետևյալ հարցի մասին.

Եթե Բաբա անունով մի զիլմաֆի վախճանյի և ունենա երկու մուսուլման եղբորորդիներ, և մի անհավատ եղբայր և եղբորորդիներ, այս դեպքում անհավատները զրկվում են զիլմաֆի ժառանգությունից, թե՛ ոչ: Պարզեցեք:

Նա է տեղյակ, փառք նրա լուսին:

Այո, երբ կա մոռոտի ման ժառանգ, անհավատը ժառանգությունից զըրկվում է:

Ամենախմաստունն աստված:

Գրեց սարուկ՝

Նույն կնիքը

Նույնպես թող հայտնեն իրենց խոսքը հետևյալ հարցի մասին.

Եթե նախքան հիշյալ գիմմիի ժառանգության՝ նրա մոռոտի ման հղբոր որդիների միջև բաժանվելը, վերահիշյալ գիմմի հղբայրը, որը նախապես գիմմի էր, մոռոտի ման դառնա, և քանի որ որպես ժառանգորդ նա ավելի մերձավոր է քան մյուս հղբոր որդիները, այս դեպքում արդյոք հղբոր որդիները զրկվում են ժառանգությունից և ժառանգությունը ամբողջապես պատկանում է միակ հղբորը, թե՛ ոչ: Պարզեցեք:

Նա է:

Այո, այդպես է լինում, և ժառանգությունը պատկանում է ամենամերձավոր ժառանգորդին:

Ամենախմաստունն աստված:

Գրեց սարուկ՝

Նույն կնիքը

Նմանապես թող հայտնեն իրենց խոսքը հետևյալ հարցի մասին.

Երբ հիշյալ հղբայրը, որ իր գիմմի հղբոր միակ ժառանգորդն է, վախճանվի, և ունենա մեկ որդի, որը վերահիշյալ Շահնազարն է, և հիշյալ թոռները, և այս դեպքում երբ Շահնազարը, որ այսպիսով միակ ժառանգորդն էր դարձել և իրավունք ուներ ամբողջ ժառանգությունը վերցնելու, վերահիշյալ գիմմի որդին ևս մոռոտի ման դառնա և այսպիսով ինքը դառնա միակ ժառանգորդը, հղբայրներից ավագը լինելով հանդերձ, ավելի ուշ մոռոտի ման դարձածը կարող է ավելի վաղ մոռոտի ման դարձած հղբորից խլել ժառանգության իրավունքը, թե՛ ոչ: Պարզեցեք:

Նա է:

Ոչ:

Եվ աստված է ամենից խմաստունը:

Գրեց՝ սարուկ:

Նույն կնիքը

Վ.Ա.Վ.Բ.Ս.Գ.Ի.Բ. 17

Աեֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի 1621 թ. հրովարտակը Ազուլիսի Թովմա առաջյալի վանքի վանահորը վնարվող հոգևոր տուրքերի մասին

Փղրապետակ 1ա. վավերագիր № 26. պատկեր, մեծ. 24,5×14,5 սմ. գիր՝ շիրաքե

Համեմատված է սրբազնագույն խակականի պատճենի հետ: Նոտաբական ատյանի (մահգար) պաշտոնյա՝

կնիք

Իշխանությունն աստվածն է:

Սրբազնագույն և օրհնյալ կնիքի տեղը

Արքայական հրաման կապ:

Որովհետև հին ժամանակներից ի վեր մինչև օրս ընդունված է եղել, որ Ազուլիսի, Աղաղ-Ջիրանի և Նախջևանի հայերը, ըստ իրենց հավատի, զարչար-լիլան և հակկ-լիլան են ունեցել և իրենց հոժար կամքով որոշ բան վճարել են Ազուլիսի վանքին, ուստի որոշեցինք, որ եթե հիշյալ հայերը նախկին կարգով և ընդունված ձևով, ինչպես այդ ընդունված է քրիստոնյա ժողովրդի հավատքում և դավանանքում, շարունակեն Ազուլիսի վանքի վանահորը իրենց հոժար ցանկությամբ զարչարով և հակկ-լիլանով հարգել, ոչ ոք նրանց չարգելի և չանհանգստացնի, և թող թույլ տան որպեսզի Ազուլիսի, Աղաղ-Ջիրանի և Նախջևանի հայերը նախկին կարգով և ընդունված ձևով հարգեն հիշյալ վանքի վանահորը:

Տեղի հաքիմները, զարուղաները և քաղանքաբեքը այս գործում թող օժանդակություն և օգնություն ցույց տան և այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն:

Գրվեց 1030 թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսին (1621 թ. փետրվար 23 — մարտ 23):

Մյուս էջում նշված են հինգ տարբեր կնիքների տեղեր: Կա նաև պատկերի խակականի հետ կառարված համեմատության մասին վկայություն, որը հաստատված է համեմատողի կնիքով:

Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա.-ի 1627 թ. հրովարտակը Մովսես վարդապետ Խոտանանցուն էջմիածնի լուսարարապետ նշանակելու մասին

Թղթասյանակ 1ա, վաճերագիր № 47, բնագիր,
մեծ. 56×18 սմ, գիր՝ շիքասրե

$$U_m \quad t:$$

Իշխանութիւնն ամառըսնն է:

Շահ Աբբաս Ա-ի կնիքը

Արքայական հրամանն հղալով այն մասին, որ զեկուցվեց, թե քրիստոնյա [Մովսես] վարդապետը Ուչքիլիսայում քրիստոնեական օրենքի համաձայն զբաղված է այլ [վանքի] բարգավաճման և բարեկարգման գործով և կատարում է լուսարարության և հարակից այլ գործեր: Այս մասին նա սրբազան հրամանադիր խնդրեց, ուստի որոշեցինք, որ ոչ մի մարդ արարած, լինեն զրանք հարգարժան հաթիֆներից, թե ուրիշներից, երբեք արգելք չհարուցեն և նեղութիւն չգատառան և ուշադիր լինեն նրա նկատմամբ:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրութեան և, երբ հրովարտակա սրբազան կնիքով կնքվի, հավատաւոր նրան:

Գրվեց 1036 թվականի ջոմադրի առաջին ամսին (1627 թ. հունվար 18 — փետրվար 16):

Մյուս էջում կան հետևյալ մականգրություններ.

ա) Համաձայն բարձրագուստան նորին մեծության դրադիր, Խաասեն-
յե-շարիֆի քարտուղար (մաջլիսնգիս) Միրզա Մուհամմադի դրության:

Զորս հաստատման կնիքներ

բ) նա է: Համաձայն գերագույն համահի, թող հրամանագիր գրի առնեն:

7) Նա է: Թող ստորագրեն:

ՍԼՖյան Շահ Սաֆիի 1629 թ. հրովարտակը էջմիածինը տարեկան
100 բուման փիշֆաշի պարտավորությունից ազատելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 49, պատճեն,
մեծ. 52×20,5 սմ, գիր՝ շիբասրե

Դրախտարնակ և բարձրագահ Սեֆյան շահ Սաֆիի կնիքի տեղը, — թող
ատուի՝ ած նրա հոգին լուսավորի:

*Իմ թագաւորը հալըը,— թող աստուած նրա հոգին լուսաւորի:

Աշխարհաստատ հրամանագիրս հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Ձեկուցվեց, որ քրիստոնյա Մեղքիսեթ¹ կաթողիկոսը դրախտաբնակ արքայի* օրոք ապօրինի կերպով Ուշքիլիսայի կաթողիկոսն է դարձել և անթույլատրելի գործեր է թույլ տվել: Դրա համար էլ նրան ձերբակալել են ու բարձրագույն դուռն են բերել և, թաղավորական պատժից խուսափելու համար, նա հանձն է առել ամեն տարի 100 քավրիզի քումամն որպես փեքաւ վճարել և շարունակել զրազվել կաթողիկոսական գործերով: Իսկ այդ գումարը դիվանի պաշտոնյաները հատկացրել են հաղթական զինվորներին որպես սոճիկի քանխահ:

Օրերսս ընտրյալ քրիստոնյա **Խոջա** Նազարը զեկուցեց, որ վերոհիշյալ կաթողիկոսը վրասիւ է Ռումի (Թուրքիա) կողմերը և առանց հրամանագրի ոչ ոք ալդ տեղի հայերի կաթողիկոսութեանը հանձն չի առնում: Նկատի ունենալով այն, որ Ուլքիլիսայի կաթողիկոսների փեթաօը երբեք ընդունւած չի եղել և որոշ մարկաթողիկոսի կաթողիկոսի հանդեպ ունեցած թշնամութեան դիւր Միւլքիսիթ կաթողիկոսի հանդեպ ունեցած թշնամութեան պատճառով են այդ գումարը նրա վզին դրել, իսկ այդ գումարի գանձումը պատճառ է դառնում **ռայաքենի** ցրվելուն, միաժամանակ նա խնդրեց, որ այդ գումարը նորին մեծութեան կողմից զեղչվի և ներվի:

Գեղջյվի և ներվի:
Ընդառաջելով նրա խնդրանքին, օձի տարվա սկզբից հիշյալ փեքաբաբ գեղջյված և ներված հայտարարեցինք: Մեծապատիվ մուսթովֆիները, Միկրիսիթ կաթողիկոսի փեքաբաբ արած 100 բուսմանը, որ հետո նրանք հատկացրել էին հաղթական զինվոր-ներին որպես համեսալե, թող հիշյալ տարվա սկզբից իրենց ներքին որպես համեսալե, թող հիշյալ տարվա սկզբից իրենց մատչանանից զուրս բերեն և համեսալեզարներին ուրիշ բանով փոխարինեն:

Սկզբնապես տարվա սկզբից Ուլքիլիսալի կաթողիկոսությունը նվիրեցինք Մովսես վարդապետին, որին տեղի հայերը ընդունել են և իրենց համաձայնությունն են հայտնել: Զուխուր-Սաադի հայ համայնքը, կրոնավորները, քահանաներն ու մյուս հոգևորականները վերոհիշյալին թող ճանաչեն որպես իրենց կաթողիկոսը և նրա խոսքից չհեղվեն:

Ուլբեր որ նախկին կաթողիկոսի փեքաւի գումարների դեմ
մաց հանձնարարութիւններ ունեն, այդ պատճառով կաթողիկոս
Մովսէս վարդապետին նեղութիւն չպատճառեն և նրա կողմից

գանդատներն տեղիք չտան: Թող նրանք, սկսած օձի տարվա սկզբից, իրենց համեսալեի փոխարենը դիվանի մարդկանցից պահանջեն: Տեղի բեկլարբեկը պարտավոր է հետևել, որպեսզի որևէ մեկը չփորձի ապօրինի կերպով հիշյալ կաթողիկոսին անհանգստություն պատճառել, և թող ամեն դեպքում օգնի ու օժանդակի նրան:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և, երբ հրովարտակը արեղանային սրբազան կնիքով կնքվի՝ հավատան նրան:

Գրվեց 1038 թվականի զինաջշտ ամսին (1629 թ. հուլիս 22 — օգոստոս 20):

Մյուս էջում հաջորդաբար կատարված են հետևյալ մակագրությունները.

ա) Համաձայն բարձրագույն հրամանի և մեծ մուսթովֆիների սեղանի վրա: Թուրքա: Իմաստունների վեհադույնի կնիքի տեղը:

բ) Հաստատվեց սրբազնագույն կնիքով: կնիքի տեղը:

գ) Հաստատվեց արքայական կնիքով: կնիքի տեղը:

դ) Տեղեկացա սույն թվին: կնիքի տեղը:

ե) Աչքի անցկացվեց: Նազիրի կնիքի տեղը:

զ) Ավարեջև գրվեց: Մուսթովֆի-ուլ մամալիքի կնիքի տեղը:

է) Սարխարի գավառում արձանագրվեց:

ը) Դաֆթարդարի գարուդայի կնիքի տեղը:

թ) Գրի տեղեկ: Սահիբ-թովջիի կնիքի տեղը:

ժ) Նա է: Սա բարձրագույն և սրբազնագույն խեղահանի հետ ճիշտ է: Գրեց՝ կնիք

ժա) Սա սրբազնագույն խեղահանին համապատասխան է: Գրեց՝ կնիք
Երկու կնիքներ

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 20

Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1631 թ. հրովարտակը Դաբաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի վանքից գանձվող հարկերի և վանքի վանահայրությունը վերստին Պետրոս վարդապետին շնորհելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 59, բնագիր, մեծ. 38×18 սմ, գիր՝ շիրաքե

Օրհնյալ է աստված:

Իշխանությունն աստծուն է:

Ո՛վ Մուհամմադ, սիվ Ալլի:

Շահ Սաֆիի կնիքը

Սույն արքայական հրամանը հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Օրերս Պետրոս կրոնավորը զեկուցեց, որ հին ժամանակներից մինչև այժմ, նա և իր կարգակից կրոնավորները բնակվում

են Դաբաշամբում, և ժամանակին զրախտաբնակ աշխարհակալ արքայի կողմից հրամանագիր է տրվել, որ տեղի մեկիքները մալուջիարի և ջիզյայի գանձման հարցում, ինչ կարգով որ հին ժամանակներից սկսած վարվել են այդ տեղի կրոնավորների հետ, նրանց հետ էլ նույն ձևով վարվեն:

Նրանք նորից խնդրեցին, որ արքայական ստորագրությամբ վերահաստատվի այդ ուստի որոշեցինք, որ Թուման-ե Նախջևանի Դաբաշամբի մեկիքներն ու քալանթարները մալուջիարի և քաֆա-վուք-ե ջիզյայի հարցում նրանց հետ վարվեն այնպես, ինչպես որ հին ժամանակներից սկսած վարվել են հիշյալ կրոնավորների հետ:

Միաժամանակ, քանի որ ընտրյալ քրիստոնյա խաջա Նազա-րը հաստատել է, որ այդ վայրի հայերի ու կրոնավորների առաջ-նորդությունը պատկանում է Պետրոս կալիսկոպոսին, թող այդ տեղի հայերի սեղանները նախկին կարգով նրան իրենց առաջ-նորդը ճանաչեն: Այդ վիճակի հաթիմը պարտավոր է այս հար-ցում օգնել և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջել:

Գրվեց 1040 թվականի զինաջշտ ամսին (1631 թ. հուլիս 1 — 19):

Մյուս էջում մակագրված է.

Համաձայն նորին զերազանցություն թարերախտ և բարձրաստիճան ամենախմտություն էլեքեմադ-ուդ-դավլի կնիքը և երկու այլ կնիքներ
Էլեքեմադ-ուդ-դավլի կնիքը և երկու այլ կնիքներ

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 21

Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտակը ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարարի որոշման, որտեղ ապացուցվում է, որ Մակվեյի Մե-լիֆ Կոստանդինի Մակվում գանձվող խաղողի այգին շարիաթական վանառնով նրա սեփականությունն է՝ դարձել և Յաւ-Ալի Սուլթան Բայաթը ոչ մի իրավունք չունի այդ այգուն ախրելու:

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 33, բնագիր, մեծ. 40×18 սմ, գիր՝ շիրաքե

Նա է:

Իշխանությունն աստծուն է:

Շահ Սաֆիի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ, որպեսզի վարվեն համաձայն կից հրապարակված բարձրագույն Դիվան-ալ-սադարարի օրինա-կից հրապարակված բարձրագույն Պետրոս-ալ-կալիսկոպոսից ու խմատից չջեղվեն, կելի միասլի, նրա բովանդակությունից ու խմատից չջեղվեն,

109

Մյուս էջում մակագրված է.
Նա է: Համաձայն քարերախոս վեզիր քարձրաստիճան էէքեմադ-
ուդ-դովլեի գրության:

Նրեր հաստատման կնիքներ

Վ. Ա. Վ. Ե. Ր. Ա. Գ. Ի. Բ. 23

Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտակը Գանձասարի կաթողիկո-
սությունը Հովհաննես կաթողիկոսի մանվանից հետո Գրիգոր կաթո-
ղիկոսին հանձնելու մասին

Քրապանակ 2ա, վավերագիր № 34ա, պատենե,
մեծ. 88×33,5 սմ, գիր՝ շիրաքե

Շահ Սաֆիի կնիքի պատենե

Սույն աշխարհաստատ հրամանագիրը հրապարակվեց հետև-
վյալի մասին.

Որովհետև դիվանբեկի և քուֆանկիադասի, Իրանի բա-
նակի քաջահազմ սիփահասալար՝ Ռուսթամ-բեկը հալ Հովհաննես
կաթողիկոսին քարձրագույն գուռն էր ուղարկել և հատուկ սրբա-
զան հրովարտակով Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շամախիի
և Զարուզդիլի հայերի կաթողիկոսությունը հանձնարարել էինք
ներան, իսկ օրերս ընտրյալ քրիստոնյա Գրիգոր կաթողիկոսը կալ
արքունի գուռը և ղեկացեց, որ Հովհաննես կաթողիկոսը վախճան-
վել է, ուստի մեր արքայական բարեկամությունով, Հովհաննես կա-
թողիկոսի մահվան թվականից սկսած, Գրիգոր կաթողիկոսին նշա-
նակեցինք վերահիշյալ հալ համայնքներին կաթողիկոս: Թող հիշյալ
համայնքները Գրիգոր կաթողիկոսին ընդունեն որպես իրենց զըլ-
խավորը և այս գործին վերաբերող բոլոր հարցերը նրան վերա-
պահված ճանաչեն, և նվարդակեն ու հնազանդվին նրան, նրա խոս-
քից չզեղվեն և անհրաժեշտ համարեն հարգել ու պատվել նրան:

Թող սա ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և իրենց
պարտավոր զգան և, երբ հրովարտակ արեգակնային սրբազան
կնիքով կնքվի՝ հավատան նրան:

Գրվեց 1044 թվականի աշաբ ամսի 11-ին (1634 թ. դեկ-
տեմբեր 31):

Մյուս էջում կան հետևյալ մակագրություններ.

ա) Նա է: Համաձայն գերագույն հրամանի և քարերախոս, քարձրաս-
տիճան, փառապանծ վեզիր... էէքեմադ-ուդ-դովլեի գրության, նախորդ
հրովարտակի բովանդակությամբ: Կնիքի տեղը

էէքեմադ-ուդ-դովլեի քուլլայի պատենե: Կնիքի տեղը

- բ) Օրագրում արձանագրվեց:
գ) Գրի առնվեց: Կնիքի տեղը:
դ) Աչքի անցկացվեց: Եսազիրի կնիքի տեղը:
ե) Դիվան: Կնիքի տեղը:
զ) Նրկու ալ կնիքների տեղեր:

Վ. Ա. Վ. Ե. Ր. Ա. Գ. Ի. Բ. 24

Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1639 թ. հրովարտակը տրված ի հաստատումն
Դիվան-ալ-սադարաբի կողմից հրապարակված այն վճռի, որով
կարգադրվում է մուսուլմաններին ստորացուցիչ պահանջներ չներ-
կայացնել հալ ռայաքներին և չվիրավորել նրանց կրոնական զգաց-
մունքները

Քրապանակ 1ա, վավերագիր № 60, պատենե,
մեծ. 88×33,5 սմ, գիր՝ շիրաքե

Նա է:

Իշխանությունն աստծուն է:

Նորին սրբազնագույն մեծության սրբազան կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման կղավ, որպեսզի վարվեն համաձայն
քարձրագույն Դիվան-ալ-սադարաբի կից հրապարակված օրինակելի
բարձրագույն Դիվան-ալ-սադարաբի կից հրապարակված օրինակելի
միսալի և նրա բովանդակությունից և խմատից չզեղվեն և ամե-
նագոր Շարի վճիռը իրենց պարտականությունը համարեն և խո-
սալեն սրբազան շարիաթին հակառակելուց: Բոլոր վալերի
սալին սրբազան շարիաթին հակառակելուց: Բոլոր վալերի
Շարի և Ուլաֆի հաքիմները ըստ այսմ պարտավոր են ամեն ինչ
կարգավորել և թույլ չտալ, որպեսզի որեւէ մեկը հիշյալ համայնքի
մարդկանց ստիպի երգվել ալնալիսի ձևով, որը Շարիաթի օրենքնե-
րով չի նախատեսված:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և, երբ
հրովարտակը սրբազան կնիքով կնքվի՝ հավատան նրան:

Գրվեց՝¹:

Դիվան-ալ-սադարաբի վճիռը

Նա է ամենակարող աստվածը:

* Հիսուսին՝ մեր մեծ մարգարեին, — խաղաղություն նրան:
Թուղթի տեղը:

Որովհետև ղեկուցվեց այն մասին, որ երբ որոշ մուսուլման-
ների և հայերի ու զինմանների միջև շարիաթական վեճ է առաջա-

1 Թվականը պատված է:

միսալի՝ և նրա բովանդակութիւնից ու իմաստից չընդվին, լուսավոր Շարի որոշումը պարտադիր համարեն և խուսափեն սրբազան Շարիաթին հակառակելուց:

բինականութիւնն թուլլ չտալ: Եւ թող բոլոր գեպքերում անհրաժեշտ համարեն օգնել նրանց:

Գրվեց 1053 թվականի դիհաջջա ամսին (1644 թ. փետրվար 10 — մարտ 9):

Սաղրի կնիքը

5 և 6-րդ տողերի արանքում երկու և նախավերջին տողի վրա մեկ հաստատման կնիքներ:

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 26

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1644 թ. հրովարտակը տրված ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից հրապարակված վնդի, որով հաստատվում են էջմիածնի վանքի կալվածատիրական իրավունքները վանքապատկան հողերի այգիների և ջրաղացների վրա, իսկ այդ կալվածների եկամուտների տնօրինման իրավունքները վերապահվում են Փիլիպոս կաթողիկոսին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 69, բնագիր.
մեծ. 59×26 սմ, գիր՝ շիրաքե

Նա է:

Իշխանութիւնն աստծունն է:

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

Արքայական հրաման եղալ, որպեսզի վարվեն համաձայն բարձրագույն Դիվան-ալ-սադարաթի կից հրապարակված միսալի և նրա բովանդակութիւնից ու խմատից չզեղվեն, ոչ ոք առանց շարիաթական պատճառի հիշյալ տնօրենին (մուքավալիին) ներդու-թիւն չպատճառի և թող թուլլ տան նրան որպեսզի նախկին կարգով հիշյալ վայրերի բերքը (եկամուտը) ծախսի իրենց օրենքին համապատասխան:

Զուխուր-Սաադի բեկլարբեկի վարիները պարտավոր են օրի-նական օգնութիւն ցուլց տալ: Եւ թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրութիւն, իրենց պարտականութիւնը համարեն և հրամանից չզեղվեն:

Գրվեց 1054 թվականի մուհառամ ամսին (1644 թ. մարտ 10 — ապրիլ 8):

Դիվան-ալ-սադարաթի վնդը

Նա է հպատակութիւն արժանի աստվածը:

* Քրիստոսը՝ մեր մեծ մարգարեն,—խաղաղութիւն նրան:

Թաղրա

Որովհետեւ զեկուցվեց այն մասին, որ հին ժամանակներից ի վեր սուրբ և բարձրագահ մարգարեի* հետեորդներից ոմանք Զու-խուր-Սաադի օլքալում գտնվող որոշակի հողակտորներ, կալվածներ, այգիներ և ջրաղացներ հետևյալ կարգով՝

1. Որոշակի հողակտորներ, որոնք գտնվում են Ուչքիլիսայի շրջակայքում, Շորաքլաթի հողի հետ միասին՝ ամբողջութեամբ,

2. Խանադի այգու մոտ գտնվող ջրաղացը՝ ամբողջութեամբ,

3. Եկեղեցու ներքեում գտնվող որոշյալ հողակտորը, որ 20 խարվարի ցանքատեղ է՝ ամբողջութեամբ,

4. Հերանենքի հողակտորը, Քյուլթափայի հետ միասին՝ ամբողջութեամբ,

5. Գետավին գտնվող հողակտորը, որ «վաճառականների ճա-նապարհն» է՝ ամբողջութեամբ,

6. Սադակուի հողակտորը, որի միջով երկու առու է անց-նում՝ ամբողջութեամբ,

7. Իլանլուում գտնվող հողակտորը, Քյոնդալանի ներքին մասի հետ միասին՝ ամբողջութեամբ,

8. Իլանլուի վերին հողակտորը, որ հայտնի է «Շահի առու» անունով՝ ամբողջութեամբ,

9. Հաջիլարի հողակտորը, Քարաքթի հողն ու Հոխիսիմեի եկեղեցու հողը՝ ամբողջութեամբ,

10. Մարտիրոսի այգին և Շահգեգանի պարտեզը՝ ամբողջու-թեամբ,

11. Գեորգի պարտեզը, Գրիգորի պարտեզը և Ղարիբների գերեզմանոցը՝ ամբողջութեամբ,

12. Երեք բաժնի շրի հողակտորը և այլ [հողեր] ու ձիթահանքը՝ ամբողջութեամբ,

վալիք են արել Ուչքիլիսային և դրանց տնօրինութեան իրա-վունքը հանձնել են քրիստոնյաների գլխավոր եպիսկոպոս քրիս-տոնյա Փիլիպոս կաթողիկոսին և այժմ, համաձայն վալիք անողի դրած պայմանի, հիշյալ վալիքերի տնօրինութեան հերթը հասել է վերոհիշյալին, ուստի որոշվեց, որ եթե այդ վայրերը հա-

վիտյանս վակֆ են արված և ամբացված են հիշյալ եկեղեցուն, և տնօրինություն հերթը հասել է վերահիշյալ ընտրյալ քրիստոնյա Փիլիպոս կաթողիկոսին, ապա ոչ ոք իրավունք չունի առանց Շարիաթական պատճառի անհանգստություն պատճառել նրան և արգելք հանդիսանալ: Այլ պետք է թողնել, որ հիշյալ տնօրենը ամեն տարի նշված վակֆերից ստացվող եկամուտները ծախսի վակֆ անողի կողմից որոշված նպատակների համար:

Վերոհիշյալ օլթայի Շար'ի հաքիմների ու բեկլարբեկի վա-
քիւնբը պարտավոր են օրինական օգնութիւնն ցուլց տալ, բոլոր
դեպքերում օժանդակել և ալլ իրենց պարտականութիւնը հա-
մարել:

Գրվեց՝ 1054 թվականի մոհառամ ամսին (1644 թ. մարտ 10 — ապրիլ 8):

Լուսանցքում՝

Համաձայն Շարիաթի, եթե օրյեկտը վաւիժ է, ապա սեփականատիրությունը ամուր է: Մինչև որ հալցվորը դատավորների ձեռքով և ստույգ փաստերով իր պահանջը չհիմնավորի, սրբազան Շար'ի հաքիմները դրանք չեն կարող նրանց ձեռքից վերցնել: Մեծ ուշադրությամբ՝ դատավորների միջոցով և ստույգ փաստերով ճշտելուց հետո միայն, կարելի է [վաւիժ] վերցնել, և զգուշ լինել, որպեսզի Շար'ի ոգուն համապատասխան լինի և ապօրինի ոչինչ չկատարվի:

[Առհասարակ] հակառակորդների (հայերի) հետ վեճերի ժամանակ անուշադրութիւնն ցուցաբերելուց ավելի պիտոք է զգուշանալ: Եթե մոռուլմանների նկատմամբ անիութութիւնն ցուցաբերվի, դա կարող է պատճառ դառնալ նրանց թերահավատութիւնը սոսկ դեպի տվյալ մարդը (Շար'ի պաշտոնյան), ոչ թե դեպի մեր կրոնը, իսկ եթե անհավատների և հակառակորդների հանդեպ անիութութիւնն ցուցաբերվի, դա նրանց մեջ անվստահութիւն կառաջացնի դեպի մեր ճշմարիտ կրոնն ու հաստատուն Շարիաքը:

Գրվեց... երեքիս...¹

Մադրի կնիքը

¹ Սագրբի կնիքը՝ Թվականը անընթեռնելի է դարձրել:

q. u. q. b p u. q. b p 27

Սեֆյան Շան Արքայս Բ-ի 1645 թ. հրովարտակը էջմիածնի միաբանության անդամներին և կաթողիկոսական նվիրակներին երկրի բոլոր նահանգներում ազատ երթևեկության իրավունք շնորհելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 79, բնագիր,
մեծ. 25.5×19 սմ, գիր՝ շիրապե

$$U_m \quad t:$$

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

Աշխարհառաստ հրամանադիրս հրապարակեց հետևյալի
մասին.

մասին.
Դրախտարնակ արքայի կողմից 1048 թվականի ռաբի՝ երկ-
րորդ ամսի վերջին (1638 թ. օգոստոս 12 — սեպտեմբեր 9) մի
հրովարտակ է հրապարակված, որի բովանդակությունը հետևյալն է.
«Ուշքիդիսայի Փիլիպոս կաթողիկոսը որոշ հարցերի մա-
սին գրել էր նորին սրբազնություն և այդ թվում հայտնել էր
նաև այն մասին, որ [թեև] համաձայն աշխարհաստատ և արեգակ-
նային հրամանի նա այժմ հայերի կաթողիկոսն է, [սակայն] երբ
նրա պաշտոնյաներն ու աշակերտները երթևեկում են Ապահով
Նրա պաշտոնյաներն ու աշակերտները վալերիի հաթիմները ապօրինի կերպով և
Երկրներում, տարբեր վալերիի հաթիմները ապօրինի կերպով և
հավատքի պատճառով, նրանց անհանգստություն են պատճա-
ռում: Ուստի նա խնդրեց, որ սրբազան հրովարտակ արվի, որ-
պեսզի ոչ ոք այսուհետև այդ պատճառով նրանց չանհանգստացնի:
Դրա համար էլ մենք կարգադրեցինք, որ Ապահով Երկրների մա-
հալների հաթիմները հավատքի պատճառով կաթողիկոսին և նրա
աշակերտներին նեղություն չպատճառեն և ոչ մի դեպքում նրանց
նկատմամբ որևէ ապօրինի ցանկություն կամ ակնկալություն չու-
նենան, թիքալ չանեն և թողնեն, որպեսզի հարաճուն պետու-
թյան և հավիտենական իշխանություն օրոք ապահով շրջեն, գեր-
վիճուքյամբ զրադվեն և ազդեցն պետություն հարատևման հա-
մար: Թող նրանց բողոքները հաշվի առնեն և այս ընդունելով
որպես խիստ կարգադրություն իրենց պարտականությունը համա-
րեն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն»:

Այսու կարգադրում ենք, որ դրախտաբնակ արքայի այս [հարցի] մասին հրապարակված հրովարտակը [մեր կողմից] ստորագրված ճանաչեն և հրամանից չչեղվեն:

Գրվեց 1055 թվականի սափար ամսին (1645 թ. մարտ 29 — ապրիլ 26):

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 28

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1645 թ. հրովարտակը Երևանի խանության մեջ գտնվող վանքերից որոշված գումարից ավելի թափավոր—ե չիզյա չգանձելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 78, բնագիր.
մեծ. 48.5×23 սմ, գիր՝ շիրասրե

Նա է:

Իշխանութիւնն աստծուն է:

Շահ Աբբաս Բ-ի կհիբը

*Իմ մեծ պապը, — թող նրա հողը մաքուր մնա:

Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված լուսավորի նրա հողին:

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Աշխարհակալ, դրախտաբնակ արքայի* 1030 թվականի սափար ամսին (1620 թ. դեկտ. 26 — 1621 թ. հունվ. 23) հրապարակված հրամանում ասված է.

«Քանի որ Չուխուր-Սաադի վանքերի, այսինքն տեղի եկեղեցիների, քափավոր—ե շիզյան իր հիմնական գումարով և հավելումներով որոշյալ գումարի տակ ջամ' է արված և, ինչպես տեղեկացնում են, հիշյալ վանքերի քահանաներն ու վանականները այն վճարում են ըստ բարձրագույն զիվանի զասքուր-ուլ-ամալի, սակայն հաքիմի վաքիլները զասքուր-ուլ-ամալից ավելին են նրանցից պահանջում, ուստի [կարգադրվեց] որ Չուխուր-Սաադի հանգուցյալ բեկլարբեկ Ամիր-Գուլնա-խանի վաքիլները վանքերի քափավոր—ե շիզյան գանձին համաձայն բարձրագույն զիվանի մեծ մուսքովֆիների գրած այն զասքուր-ուլ-ամալի, որը գտնվում է հիշյալ հայերի ձեռքում: Այլևին չպահանջեն և ապօրինի կերպով վանքերի հայերին անհանգստութիւն չպատճառեն»:

Ներկայումս հիշյալ հայերը վերոհիշյալ սրբազան հրամանագիրը ցույց տվին և նորին արքայական մեծության ստորագրութիւնը խնդրեցին: Ուստի մենք հրահանգեցինք, որպեսզի փառապանծ և վեհաշուք իշխան բարձրաստիճան ամիր-ուլ-ուսմարա, Չուխուր-Սաադի մեծափառ և բարեբախտ բեկլարբեկ Մուհամմադ-կուլի-խանի վաքիլները, հիշյալ հրամանագիրը մեր արքայական ստորագրութեամբ ստորագրված ու հաստատված ճանաչեն և վարվեն համաձայն մեծ մուսքովֆիների կողմից հաստատված բարձրագույն զիվանի զասքուր-ուլ-ամալի և հավելյալ պահանջներով վանքերի հայերին նեղութիւն չպատճառեն:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրութիւն, ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն և երբ հրովարտակը սրբազան կնիքով կնքվի, հավատան նրան:

Գրվեց 1055 թվականի սափար ամսին (1645 թ. մարտ 29 — ապրիլ 26):

Մյուս էջում մակագրված է.

Նա է: Համաձայն բարձրագույն հրամանի, բարեբախտ վեզիր, նորին զերազանցութիւն բարձրաստիճան... Էէթեմադ-ուլ-զոզլեի գրութեան, քսա նախկին հրամանագրի, որը [գտնվում է հրովարտակն ստացողի մոտ]:
Կնիք

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 29

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1645 թ. հրովարտակը Փիլիպոս կաթողիկոսի դիմումի հիման վրա վանքի մեկ գուրանից մալիյե չգանձելու և այն դիտելու որպես կաթողիկոսին շնորհված մուաֆուրյուն

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 77, բնագիր.
մեծ. 38×17 սմ, գիր՝ շիրասրե

Նա է:

Իշխանութիւնն աստծուն է:

Շահ Աբբաս Բ-ի կհիբը

*Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված լուսավորի նրա հողին:

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Մեծաշուք իշխան, փառապանծ և բարեբախտ նահանգապետ,

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1645 թ. հրովարտակը, որով քույլաարում է Փիլիպոս կաթողիկոսին ավերված եկեղեցիները վերանորոգել

Թղթապանակ 1ա. վավերագիր № 80, բնագիր.
ՄԼԾ. 45×18 սմ, գիր՝ շիբասրբ

Um 4:

Իշխանութիւնն ամտածունն է:

Համ Բրբաւ Բ-ի կնիքը

*Իմ թագավորը հալըր, — թող աստված լուսավորի նրա հոգին:

[illegible][illegible]

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրութիւն և իրենց
ապականութիւնը համարեն:

Գրվեց 1055 թվականի ռարի՝ առաջին ամսին (1645 թ. ապ-
րիլ 27 — մայիս 26):

իշխանության արեգակ, Չուխուր-Սաադի բարձրաստիճան բեկլար-բեկ Մուհամմադիկուլի-խանին թող հայտնի լինի, որ Ուչքիլիսալի Փիլիպոս կաթողիկոսը եկալ աշխարհի ապավենի դուռը և ցույց տվեց զրախտարնակ արքայի* 1048 թվականի ոտրի՝ առաջին ամսին (1638 թ. հուլիս 13 — օգոստոս 11) նախկին բեկլարբեկ Քյալր-Ալի-խանին ուղղված հրամանագիրը, որի մեջ առված էր, որ մեկ սարք դուխան նախկին բեկլարբեկի օրոք նրան (կաթողիկոսին) մուսաֆ է արված եղել, ուստի թող նա (Քյալր-Ալի-խանը) ևս նախկին տարիների կարգով նրա մուսաֆը համարի և ուչինչ չպահանջի:

Այդ մասին նա (Փիլիպոս կաթողիկոսը), Ձերդ բարձրութեան (Մուհամմադկուլի-խանին) ուղղված արքայական ստորագրութիւն խնդրեց: Ելնելով հիշյալ կաթողիկոսի նկատմամբ մեր արքայա-
կան բարեգթութիւննից, հիշյալ մեկ գութանի մալիւէն, նախորդ
տարիների կտրգով, նրան մուաֆ արեցինք, որպեսզի նորին իշ-
խանութեան ասպալենի վաքլ լենքը ալդ մեկ սարք գութանի պատ-
ճառով որեւէ պահանջ չներկայացնեն և նրա մուաֆը ճանաչեն և
ալդ իրենց պարտականութիւնը համարեն:

Թող այս բնգունեն որպէս խիստ կարգադրութիւն և ամեն
տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն, և երբ աչս հրովարտակը
սրբազան կնիքով կնքվի՝ հապատան նրան:

Գրվեց 1055 թվականի ուարի՝ առաջին ամսին (1645 թ. ապ-
րիլ 27 — մայիս 26):

Մյուս էջում մակագրված է.

Համաձայն բարերախոս վեզիր, նորին գերազանցություն, բարձրաստիճան և բարեհաջող էկոթեմագ-ուզ-զուվլեի գրության, ըստ նախկին հրամանագրի:

Թուղրա

46hp

Հաջորդում են հետևյալ մակագրությունները.

Օրադրում դրանցիկէց:

Գրվել է: ԿՆԻՔ

Գրի առնվեց: ԿՆԻՔ

Աչքի անցկացվեց: ԿՆԻբ, որի վրա՝ «Աղուրու, 1034»:

Երկրորդ կնիքի վրա՝ «Սրբութեան թագավորի ծառա՝ Բայինդուր»:

Արձանագրվեց, սարխաւք: ԿՆԻՐ

Առաջին սահման՝ խաչենի գետը,
 Երկրորդ սահման՝ Զալալի ջրադալար,
 Երրորդ սահման՝ Փիրկուլիի քլոֆեանը,
 Չորրորդ սահման՝ Աղզարան, Քուրան և Մուլլա-Ահմադը:

Որովհետև հիշյալ հանդի սահմանը վերը հիշված կարգով էր
 և հրովարտակի մեջ էլ հիշատակված էր այդ մասին, դրա համար
 էլ այս մի քանի խոսքը դրի առնվեց, որպեսզի լանհրաժեշտու-
 թյան դեպքում որպես ապացույց ծառայի:

1055 թվականի ամիսներին (1645 թ. փետրվար 27 — 1646 թ.
 փետրվար 16):

Վ. Ա. Վ. Ե. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 32

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1646 թ. դեկտեմբեր 9—1647 թ. հունվար
 7 հրովարդակը ամիր Աբբասկուլի սուլթանին որպես թիուլ տրված
 Քաշաբադի չորս գյուղերից հավելյալ քաֆավուր-ե շիզյան չգանձե-
 լու մասին

ՀՍՈՒ Պետ. կենտ. արխիվ. ֆոնդ 59, գործ Ա, քեր 3,
 բնագիր, մեծ. 39×17 սմ, գիր՝ շիքաարե

Նա է:

Իշխանութիւնն աստծունն է:

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

*Իմ թագավոր հայրը, — թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

Մեծ մուսթովֆիներին հաստատումից պարզվեց և հայտնի
 դարձավ, որ չորս թուֆան հինգ հազար վեց հարյուր քառասուն
 զինար Քուշթասիֆում գանդոդ ներքոհիշյալ վայրերի հաշվեց հե-
 տելյալ կարգով

Սահմանախ գլուղը	16248	զինար
(°) գլուղը	8536	զինար
(°) գլուղը	6130	զինար
(°) գլուղը	14530	զինար
(°)	196	զինար

Դրամարը՝ 45640 զինար

նշանակված և որոշված է հզիլ բարձրագույն ամիր և հաքիմ
 Աբբասկուլի սուլթանին որպես թիուլ, որպեսզի այդ դրամարը ամեն
 տարի հաշվվի ի զիմաց նրան տրվող քսանմեկ թուֆան ութսունմեկ
 զինար ոտնկի: Իսկ Քուշթասիֆի քաֆավուր-ե շիզյանի մայր
 գումարը, համաձայն դրախտարանակ աշխարհակալ արքայի* ժամա-
 նակվա միան տարվա ագարեջեի, համառոտ կերպով լոթ թուֆան
 երկու հազար հինգ հարյուր զինարով արվաբ-ե ջամ՝ է արված և
 թիուլ է տրված Ղարաբադի բեկլարբեկին:

Ներկայումս, վերոհիշյալ ամիրը զեկուցեց այն մասին, որ
 Ղարաբադի բեկլարբեկը, չնայած այն բանին, որ նշված քաֆա-
 վուր-ե շիզյան որոշված է գանձել ամբողջ Քուշթասիֆի մահա-
 վեց, քսանհինգ քաղրիֆի թուֆան ապօրինի գանձում է միայն
 այն վայրերից, որոնք ինչպես վերը նշվեց, տրված են նրան
 (ամիր Աբբասկուլուն) որպես թիուլ: Ուստի որոշեցինք. քանի որ
 մեծ մուսթովֆիները ըստ վերոգրյալի հաստատել են, որ նշված
 քաֆավուր-ե շիզյան վերաբերում է ամբողջ Քուշթասիֆի մահա-
 վին, ապա վերոհիշյալ բարձրատիճանը (բեկլարբեկը) համաձայն
 օրենքի, հիշյալ լոթ թուֆան երկու հազար հինգ հարյուր զինար
 օրենքի, հիշյալ լոթ թուֆան նշված վայրերից գանձի միայն նրանց
 քաֆավուր-ե շիզյանից, նշված վայրերից գանձի միայն նրանց
 բաժնի չափով և ավելորդ պահանջներով հիշյալ վայրի ռայաթնե-
 րին, որոնք վերոհիշյալ ամիրին թիուլ են տրված, նեղութուն
 չպատճառի: Հակառակ հրամանագրիս ոչ մի ցանկութուն և ակըն-
 կալութուն չունենան: Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգա-
 դրութուն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն:

Գրվեց 1056 թվականի զիկատաղ ամսին (1646 թ. դեկտ.
 9 — 1647 թ. հունվ. 7):

Մյուս էջում.

Համաձայն բարերախա վեզիր, բարձրատիճան, ամենամաստուն

Էէքեմադ-ու-դ-գուլեի գրության:

Էէքեմադ-ու-դ-գուլեի բուղրան: Կնիք՝ «Ընտրյալ խալիֆե-Սուլթան»:

Գրվեց: Կնիք

Արձանագրվեց Սա-խաթի զաֆթարում: Կնիք

Աչքի անցկացվեց: Կնիք

Կնիք

Գրի առնվեց: Կնիք

Սեփյան Շան Աբբաս Բ-ի 1647 թ. հրովարտակը Խաչենի շրջանից գտնվող պետական հարկերից 45350 դինար մեծ զուգի՝ Գյոզա-
բեկին որպես սոյուրդալ շնորհելու մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 40, պատճեն,
մեծ. 88×33,5 սմ, գիր՝ շիրաքսե

Նա է:

Իշխանութիւնն աստծուն է:

Շան Աբբաս Բ-ի կնիքի պատճենը

*Իմ թագավոր հալըր, — թող աստված լուսավորի նրա հոգին:

Արքայական հրաման եղավ հետեւյալի մասին.

Մեծ մուսքովֆիներին վկայութիւնից պարզվեց, որ Առանի Խաչենի շրջանի կից հիշատակված վայրերի մալոջհաքից և վշու-
հաքից չորս քուման և հինգ հազար երեք հարյուր հիսուն ութ դինար
(45358 դինար) նշանակված է եղել մեծ զուգիների շարքը դաս-
ված Գյոզա-բեկին, որպես սոյուրդալ, որպեսզի վերջինս իր ու-
ճիկի դիմաց զիվանից ոչինչ չպահանջի: Այս մասին գրախոտ-
անակ արքայի* կողմից հատուկ հրամանագիր կա հրապարակ-
ված:

Օրերս հիշյալ Գյոզա-բեկը եկավ բարձրագույն գուռը և [այս
մասին] իր անունով նորին արքայական մեծութեան ստորագրու-
թիւնը խնդրեց: Հարգելով նրա խնդիրքը և ելնելով արքայական
առատաբուն բարեգթութիւնից, վերոհիշյալ գումարը շնորհեցինք
և նվիրեցինք նրան որպես սոյուրդալ:

Կից հիշատակված վայրերի քաղցիւղագներն ու ռաշաքները
թող նրան իր սոյուրդալի տերը ճանաչեն և ամեն տարի իրենց
մալոջհաքը, վշուհաքը և զիվանական պարտավորութիւնները
(եօկուկ-ե զիվանի) նրան հատուցեն և ոչնչով չթերանան: Հա-
քիմները, քիւլգարները, դարուղաները և մյուս պաշտոնյաները
նրա սոյուրդալում չմիջամտեն և իխրաշաքի ու ավարիգաքի,
ինչպես բիգարի և Բիգարի, քարիի, դասքանգազի, փեթբաշի,
սալամանի և ալնի համար, ինչ անվան տակ էլ որ լինի, ոչ մի
հավալե կամ իթլաղ չանեն, և իրենց գրչով ու գործով ոտնձգու-
թիւններ չանեն: Մեծ մուսքովֆիները ըստ այսմ որոշված ճա-

նաչեն, մատչաններում գրանցեն և ուճիկի դիմաց նրան (Գյոզա-
բեկին) քանիստ հասնի:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրութիւն, ամեն
տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն և երբ հրովարտակը սրբա-
դան կնիքով կնքվի՝ հավատան նրան:

Գրվեց 1057 թվականի մուհառամ ամսին (1647 թ. փետր-
վար 6 — մարտ 7):

Մյուս էջում մակագրված է.

Նա է: Գրի առնվեց համաձայն գերերջանիկ բարերախտ և բարեկամ,
բարձրաստիճան էէքեմագ-ուղ-գովլեի գրութեան:

Թուղթա: Կնիք

Տեղեկացաւ: Կնիք՝ չհասիր իմ ազերսին ով Մուրթուգակուլի:

Օրագրում արձանագրվեց:

Երևանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով-խանի 1647 թ. հրամանագիրը էջ-
միածնի վանքի այգիների և ջրաղացների մալոջհաքը և մանր եղջե-
րավոր անասուններից գտնվող չորանբեկիի գումարները Փիլիպոս
կաթողիկոսին նվիրելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 81բ, բնագիր,
մեծ. 48×22 սմ, գիր՝ շիրաքսե-նասրաւիղ

Բարձրագույն հրամանագիրս հրապարակվեց հետեւյալի մասին.

Քրիստոնյաների գլխավոր, Ուչքիլիսայի կաթողիկոս Փիլի-
պոս կաթողիկոսը խնդրել էր, որ Ուչքիլիսային վակֆ արված
այգիների ու ջրաղացների մալոջհաքը և չորանբեկիի գումարնե-
րը նշանակվի որպես նրա ին՝ամը (նվեր), ուստի շան տարվա-
րը նշանակվի սկզբից ներքոհիշյալ այգիների ու ջրաղացների մա-
լոջհաքը և չորանբեկիի գումարները, որ ըստ դաֆթարից հան-
ված քաղվածքի հետեւյալ պատկերն է ներկայացնում, նշանակե-
ցինք վերոհիշյալին (Փիլիպոս կաթողիկոսին) որպես ին՝ամ:

[Ընդհանուր գումար]

99944 զինար

Մալոջիաք
47694 զինար

Չորանքեկիի գումարներ
950 զլուխ—52250 զինար

Ներքոհիշյալ վալրերում
գտնվող ալգինները
33411 զինար

1. [Երևանի] հին քաղաքում

ա) Անապատ կոչվող ալգին Դարաբյանդիի ալգուհ հետ
միասին 6370 զինար
բ) Չալ-Կաթարան կոչվող ալգին 5749 զինար
գ) Սարգսի որդի Բուսմանի անվան ալգին 3191 զինար

15510 զինար

2. Նորք կամ Չորմաղչի կոչվող գյուղում գտնվող
Դավիթ վարդապետի անվան ալգին

1957 զինար

3. Դարաբյանդի գյուղում գտնվող ալգին որը
ջամ' է արված Անապատի ալգուց [գանձվող
գումարի] մեջ

4. Օշական գյուղում

ա) Աղբիկի անվան ալգին 6980 զինար
բ) Շաղվերթի ալգին 4233 զինար

11213 զինար

5. Շերաբադ գյուղում մեկ ալգի

1587 զինար

6. Աշտարակ գյուղում մեկ ալգի

3144 զինար

Ներքոհիշյալ վալրերում
գտնվող ջրաղացները
14283 զինար

1. Սարգսի անվան ջրաղացը՝ քաղաքում	1 քար 1587 զինար
2. Մարտիրոսի անվան ջրաղացը Դոխա գյուղում	2 քար 3174 զինար
3. Դարաբյանդի գյուղում	3 քար 4761 զինար
4. Ուշքիլիսա գյուղում	2 քար 3174 զինար
5. Նորապետ գյուղում	1 քար 1587 զինար

Բարձրագույն սարքարության մուսրովֆին և քարիքները
(գրագիրներ) վերոհիշյալ մալոջիաքն ու չորանքեկիի գումարները,
նրա (կաթողիկոսի) ինձամբ լինելու պատճառով, հիշյալ վալրերի
ջամ'ի հաշվից զեղչված և հանված ճանաչեն և գափարենքում
գրանցեն:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և իրենց
պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1057 թվականի շաբաթն ամսին (1647 թ. սեպտեմ-
բեր 1—29):

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 35

Սեփյան Շան Աբբաս Բ-ի 1648 թ. հրովարտակը Երևանի խանու-
րյան Յալչի, Նորագեղ և Գյուլյանդի գյուղերի մուլների նկատմամբ
Երևանցի խոջա Հակոբի սեփականատիրական իրավունքները վերա-
կանգնելու մասին

Թղթապանակ 1ա. վավերագիր № 82, պատճեն,
մեծ. 98.5×18 սմ, գիր՝ շիքասքե

Նա է:

Իշխանությունն աստծուն է:

Նորին սրբադնագույն թագավորական մեծության կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Մեծ մուսրովֆիների վկայությունից պարզվեց և հայտնի
դարձավ, որ սրանից առաջ քրիստոնյաների մեջ ազնվագույնը՝
Երևանցի խոջա Հակոբը խնդրարկու է եղել այն մասին, որ Չու-
խուր-Սաադի ներքոհիշյալ մահալների Յալչի գյուղը և այլ [գյու-
ղեր] համաձայն շարիաթական դաբալների իր մուլքերն են:

1. Յալչի գյուղը և այլ գյուղեր, որ հիշյալ խոջան, համաձայն
1046 թվականի ռարի՝ առաջին ամսին (1636 թ. օգոստոս 3—
սեպտեմբեր 1) գրված դաբալեի, գնել է թավրիղեցի Իբրահիմ-
բեկ գառաբիից: Իր սեփականատիրությունը ապացուցելու հա-
մար նա ներկայացրել է մի արձանագրություն՝ կնքված Երևանի
Ենյիս-ուլ-խալմի, քալանթարի և այլ մարդկանց կնիքներով:

Յալչի գյուղը, որ համաձայն Գյուլքանդի գյուղը, որ հի-
1045 թվականի ռամադան ամ- շյալ Իբրահիմխան-բեկը համա-
սին (1636 թ. փետրվար 8— ձայն 1042 թվականի ռաջար
մարտ 8) գրված դաբալեի, ամսին (1633 թ. հունվար 12—

հիշյալ Իբրահիմխան-Բեկը Հորա
թավրիզի քուլանով և երկու
հազար դինարով (42000 դի-
նար) ամբողջով թլամբ դնել է
հանդուցյալ Սմիր-Գունա խա-
նի թոռ՝ ամիր Աբդուլ-Քյարի-
մից:

փետրվար 10) գրված դաբա-
 լեի, լոթ քավրիզի բումանոյ
 ամբողջությամբ գնել է միրա-
 խոր Իմամկուլիի որդի Աղուր-
 լու-բեկից, որը վաճառել է իր
 սեփականությունը և լիազորված
 է հղել նաև ուրիշների կողմից:

2. Նորագեղ գյուղը, որ համաձայն 1046 թվականի ջումադի առաջին ամսին (1636 թ. հոկտեմբեր 1—30) գրված դաբալեի, հանգուցյալ Նադիր-Գուռնա-բեկ Կաշարի ժառանգներից՝ Յուսիֆ-աղայից, որին այդ կալվածը անցել էր ժառանգաբար, լիազորված անձի միջոցով, գնել է (Սոջա Հակոբը) տասնհինգ բումանով և հինգ հազար զինարով (155000 գինար): Նա ցույց տվեց մի գրութլուն կնքված Ազերբայջանի վեզիրի կնիքով և ուղղված իր որդուն Ղորա (°) Ջահֆարլարին, որի մեջ ասված էր, թե Շորովհեռե հիշյալ վայրը...¹ վերահիշյալ խոջան գնել է հանգուցյալ Նադիր-Գուռնա-բեկի ժառանգից, և Երևանի Եելիս-ուլ իսլամն ու մի շարք այլ մարդիկ վկայել են, որ այդ վայրը Սաֆիկուլի-բեկի մուլքերին չի վերաբերում, ինչպես նաև, որ հիշյալ մուլքը վակֆ է արված (°) և բարձրապատան Ղորա (°) Ջահվարլարը...² գրել է, որ դրանից առաջ արդեն պարզված է կղել, թե հիշյալ գյուղը մուլքային տեսակետից պատկանել է Նադիր-Գուռնա-բեկին, իսկ Թահմազկուլի-խանը հիշյալ վայրը մալով և մանալով զավթել է (գաբթ է արել) և տվել է իր զուլամ Գորգինին որպես քիուլս իսկ այդ մանալի փոխարեն նա այլ վայրի...-ից³ է Նադիր-Գուռնա-բեկին տվել: Ի վերջո պարզ է դառնում, որ հիշյալ գյուղը Նադիր-Գուռնա-բեկի [ժառանգները] վաճառել են հիշյալ խոջային, ուստի թող ոչ ոք նրան նեղութլուն չտա:

Այն ժամանակ, երբ հանդուցյալ Ֆուլադ-բեկը, Թահմազկու-
լի-խան զաջարի և նրա հետ միասին դավաճանած մի շարք մարդ-
կանց ունեցվածքն ու մուլքերը, համաձայն բարձրագույն զինվա-
նի որոշման, փոխանցում էր [զինվանին], հիշյալ մուլքերը չէ

¹ *U'leli pwan w'niqle p'd w'niqle*?

² Եւ ի քառ անդէր թաւն ելի:

3 *Ukeli muwa w'ibukirwako*

մտցրել ցուցակի մեջ, որովհետեւ դրանք ալլ մարդկանց էին
պատկանում:

Այն բանից հետո, երբ հիշյալ մարդկանց կալվածները ստուգման ու ճշտման գործը հանձնարարվեց Ազերբայջանի նախկին վեզիր, բարձրադաստան Հաջի-Մուհամմադ սադրին, իսկ սա էլ այդ գործի համար գործուղվեց Միր-Շուշա անունով մեկին, վերջինս, հակառակությամբ, այդ վայրերը գրանցեց վերոհիշյալ մարդկանց մուլքերի շարքում և հանձնեց ղիվանին, և այս ձևով գրանք որպես համեսալե գրված էին Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկի տրամադրության տակ:

Իր (խոջա Հակոբի⁹) վկայությամբ ցույց են տրված այն դա-
բալեները, որոնք հաստատված և կնքված են Երեանի Շեյխ-ու-
խալամի և վերոհիշյալ բարձրադաստան անձնավորութան (Մու-
համմադ սադրի) որդի՝ Մուհամմադ-Ջահֆարի կնիքներով և
որոնց մեջ մանրամասն նկարագրված են հիշյալ վայրերը։ Իսկ
մեծ մուսթովֆիները հաստատել են, որ Թահմազկուլի-խանի և
նրա վաթի՝ Մուրադի մուլքերի ցուցակում, որը հիշյալ անձնա-
վորությունների ունեցվածքի և մուլքերի զաբիթ՝ հանդուցյալ
Ֆուլադ-բեկի կողմից հանձնված էր զաֆթարին, վերոհիշյալ վայ-
րերը չեն ընդգրկված։

1. Թահմադղուելի-խանի [մուլքերի մասին], ըստ վերջինիս անձնական մուսքովֆի խոջա Արդ-ուլ-Կադիրի գրության, ալսպես է ասված. «Որովհետև թուրքական շարաբաստիկ տիրապետության ժամանակ դավթարները ոչնչացվել են, դրա համար էլ ինչ տեղեկամանակ դավթարները ոչնչացվել են, դրա համար էլ ինչ տեղեկություն որ ունեցել են և ինչ որ կարողացել են հիշել, այն են ցուցակագրել»:

2. Նրա (Թահմադկուլի-Խանի) վաթիվի [մուլքերի մասին] գրել է. «Ըստ նրա (Մուրադի) թողած կտակի, որը ներկայացվեց մեզ»:

Այն բանից հետո, երբ Թահմազկուլի-խանի և մյուսների կալվածների ստուգման և ճշտման գործը հանձնարարվեց նախկին վեզիրին, կովի տարվա եկամուտների ցուցակի մեջ, որը ստուգված և ճշտված էր Ազերբայջանի նախկին վեզիրի գործուղղած անձնալորության կողմից և հանձնված զավթարին, հիշյալ մարդկանց մուլքերի եկամուտները, Թահմազկուլի-խանի կալվածների ցուցակում, հետևյալ ձևով աբվաբ-ե ջամ' են արված.

$$3 \text{ m } 12 \text{ h } \quad 7 \text{ h } 10 \text{ m } \text{ u } \text{ h } 12 \text{ h } \quad \text{m } 12 \text{ h } \quad [7 \text{ h } 10 \text{ m } \text{ u } \text{ h } 12 \text{ h}]$$

Յայնի գյուղը ամբողջութամբ, ցորեն՝ 5 խարվար } 10 խարվար
Գյուլքանդի գյուղը ամբողջութամբ՝ 5 խարվար }

Նորագեղ գուլը՝

Յորդան 10 խարվար } 21 խարվար 50 ման
Կորեկ 11 խարվար 50 ման }

Հիշյալ մարդկանց կալվածների նախորդ տարիների եկամուտների ցուցակում, որ հետո Չուխուր-Սաադի նախկին բեկլարբեկ, հանգուցյալ Քյալը-Ալի-Խաճը ուղարկել էր զիվանին, վերոհիշյալ վայրերի արդ տարիների եկամուտը հետևյալ կերպ են մուտք արել.

$$3\ m\ 1\ 2\ h\ q\ 1\ n\ 2\ q\ p\ h\ m\ 1\ 1\ [q\ 1\ m\ q\ h\ p]$$

1. Յայնի գլուղը ամբողջութեամբ՝

ա) Մկան տարի՝ 6 խարվար 67 ման
բ) Կոյի տարի՝ 4 խարվար 59 ման } ցորեն՝ 11 խարվար 26 ման

2. Գլուխը անդի գլուխը՝

ա) Կովի տարի՝ 6	խաբվար 25 ման	} 20 խաբվար 41 ման
բ) Չիան տարի 11 ¹	խաբվար 16 ման	
[Գումարը՝]		31 խաբվար 67 ման

Ἰσχυρὰ ἡ γὰρ ἡμετέρα ἐστὶν

ա) Մկան տարի՝ Կարեկ (°) 5 խարվար
բ) Կովի տարի՝

Յոբէն 9 խաւար 50 ման } 19 խաւար 50 ման
 Կոբէկ 10 խաւար

7) *Знаменити*

Ցորեն	17	խարվար	} <u>19 խարվար 10² մագ</u>
Կորեկ	2	խարվար 5 մագ	
Չալժուկ		10 մագ	

[Գումարը՝ 43 խաբվար 65 ման

¹ *Thompson & Smith 141*

2 ၇၆၅၂ ၆ ၂၆၆၆ ၁၅:

և այս կարգով այդ տարիների բերքը, ընդհանուր գումարով, նույն տարիների ոռճիկի դիմաց ԲԱՆԺԱՏԻ է տրվել Ազերբայջանի հան-
գուցյալ ՎԵՂԻՐԻՆ, իսկ նապաստակի տարվա սկզբից նշանակված
է նրան, որպես ԽԱՌԵՍԱՅԷ: Սրա մահվանից հետո այդ ԽԱՌԵՍԱ-
ՅԷՆ տրվել է նախկին ԲԵԿԼԱՐԲԵԿ, բարձրապատան Մուհամմադ-
կուլի-ԲԵԿԻՆ, և նրա անվամբ հրապարակված սրբազան հրովար-
տակով կարգադրվել է, որ ՎԵՐԺԷ համաձայն սրբազան ՇԱՐ՝Ի,
պարզվի, որ հիշյալ վայրերը, որպես մուլք, պատկանում են վերո-
հիշյալ Խոջային, այն թվականից սկսած, երբ Միր-Շուջան դրանց
եկամուտը զավթել է (զաբթ է արել) հոգուտ դիվանի, նշված
վայրերի այլքան տարվա բերքի չափով պետք է ետ գանձել Միր-
Շուջայից և ուղարկիլ Աշխարհի Ապավենի դուռը, իսկ հիշված վաչ-
րերը, համաձայն լուսավոր ՇԱՐ՝Ի, հանձնել հիշյալ Խոջային որ-
պես սեփականություն: Իսկ եթե իրողությունը այլ կերպ լինի,
նրան չհանձնել և այդ մասին հայտնել, որպեսզի կարգադրենք,
թե այնուհետև ինչ պետք է անել»:

Այժմ վերոհիշյալ խոջան ներկայացրեց հիշյալ բեկարբեկի,
Երևանի գելյու-ուլ-խումի, դագիի և բազմածիրի ալլ մարդկանց
կնիքներով կնքված մի արձանագրություն, որտեղ նրանք գրել են,
թե «Կապի տարին ստուգել են իրողությունը և որովհետև բազ-
մածիրի մարդիկ վկայել են այն մասին, որ հիշյալ խոջան իրավա-
մածիրի մարդիկ մահապատժի են տալիս, որոնք նա ժամանակին զենել է
սու է ալլ մուլքերի նկատմամբ, որոնք նա ժամանակին զենել է
նադիր-Գունա-բեկի ժառանգներից և ալլ մարդկանցից և իր սե-
փականությունը դարձրել, ուստի ալլ տարին վերոհիշյալ վայրերը
հանձնվեցին հիշյալ խոջային առ ի սեփականություն, և որովհետև
Միր-Շուշան այն կողմերում չէր՝ անցած տարիների բերքը հնա-
րավոր չեղավ ճշտել»:

Որովհետև խնդրել էին հրամանագրով հաստատել, ուստի որոշեցինք, որ Զուխուր-Սաադի բեկլարբեկի վաթիւնբը վարվեն ըստ վերոգրյալի և նշված վայրերը թողնեն վերոհիշյալի (խոջա Հակոբի) ձեռքում:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն, իրենց պարտականությունը համարեն, և երբ հրովարտակը սրբազնագույն և վեհագույն կնիքով զարգարվի ու պայծառափայլվի՝ վստահեն ու հավատան նրան:

Հավատան նրան:
Գրվեց 1058 թվականի սաֆար ամսին (1648 թ. փետրվար
26—մարտ 25) և ավարտվեց բարեհաջող:

Um 4:

[Ընդհանուր գումար]

99944 դինար

1. $[b_{\mu} h_{\mu}^{\mu} h]$ հին քաղաքում

ա) Անասատու կոչվող աղիւն Դարաքայան զէի	այգու հետ
միասին	6570 ղինար
բ) Զայ-Կայթ առան կոչվող աղիւն	5749 ղինար
գ) Սարգսի որդի Թուսնի անվան աղիւն	3191 ղինար

15510 գինար

3144 7/16/1919

135

կիի գումարները համար բարձրացուցն սարքարուքյան գափքարից տրված հավալենքը անվալիւր ճանաչվեն և այդ գումարների քահալիզարը այդ հաշվից ոչինչ չպահանջի:

Թող բարձրացուցն սարքարուքյան մուսթովֆին իր պարտականութիւնը համարի վարվել ըստ վերոգրյալի:

Գրվեց 1059 թվականի ուրի՝ երկրորդ ամսին (1649 թ. ապրիլ 14 — մայիս 12):

Քեյխոսրով խանի կնիքը

Լուսանցքում կա Քեյխոսրով խանի հաշորդ՝ Մուհամմադ-կուլի-խանի օրոք կատարված հետևյալ մակագրութիւնը.

«Որովհետև նախկին բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանը սուլն գրութիւն համաձայն, կաթողիկոսի այգիների և այլնի մալուջիաքը նշանակել է նրան որպէս ին՝ամ, այդ պատճառով կաթողիկոսի անունով ոչինչ հավալէ չի տրվելու»: Կնիք, որի վրա՝ «Ալլահ-վերդի»:

Մյուս էջում հաշորդաբար կատարված են վավերագրի ռեգիստրացիա-յին վերաբերող հետևյալ մակագրութիւնները.

ա) Համաձայն բարձրագույն բանավոր կարգադրութիւն: Թուրքա և կնիք

բ) Գրվեց: Կնիք, որի վրա «1042»:

գ. Գրի առնվեց: Կնիք, որի վրա «1057»:

դ) Նա է: Թող ցույց տան:

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 37

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը տրված Փիլիպոս կաթողիկոսին նրա առաջած նվերների ստացման և փոխադարձաբար շահի կողմից նրան քանկարժեք հագուստներ (խալ՝աքներ) ուղարկելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 91, բնագիր, մեծ. 38×21 սմ, գիր՝ նասրաալի

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

Աշխարհաստատ հրամանագիրս հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Իր կարգակիցների մեջ ընտրվալ և քրիստոնյաների մեջ ամենաազնվագույն Փիլիպոս կաթողիկոսը թող մեր արքայական գթութիւնը փառավորվի և իմանա, որ այն փեքաբը, որ օրերս նա ուղարկել էր Աշխարհի Ապստոլի ղուռը, նորին [արքայական] մեծութիւնն ուշադրութիւնն արժանացավ, և փառանկ հագուստ (խալ՝աք) շնորհվեց նորին քրիստոնյաների ազնվագույնին, որն ուղարկեցինք Կարաչաղա-խանի կողմը որդու, հանգուցյալ Ալի-կուլի-բեկի նախկին քաբին, բարձրապատան Իմամկերդի-բեկի միջոցով:

Թող նա (Փիլիպոս կաթողիկոսը) արքայական բարեսիրութիւնը լիանա և ինչ խնդիրներ որ ունի, թող զեկուցի և բարձր շնորհի արժանանա:

Գրվեց 1060 թվականի մուհառամ ամսին (1650 թ. հունվար 4 — փետրվար 2):

Մյուս էջում մակագրված է.

Նա է: Համաձայն բարձրագույն բանավոր կարգադրութիւն: Կնիք

Վ. Ա. Վ. Բ. Ա. Գ. Ի. Բ. 38

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը էջմիածնի վանքի վակֆ այգիներն ու ջրաղացները հափշտակիչներից ետ վերցնելու և նորից վանքի միաբանութիւնն ու կաթողիկոսի տնօրինութիւնը հանձնելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 86, բնագիր, մեծ. 75×24 սմ, գիր՝ շիքասք

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ այն մասին, որ ներկայումս քրիստոնյա հոգեւորականների առաջնորդ և կրօնավորների մեջ ազնվագույն, Ուշքիլիսալի Փիլիպոս կաթողիկոսը զեկուցեց, որ ներքոհիշյալ այգիներն ու ջրաղացները.

Այգիներ, որոնք գտնվում են [Երևանի]
Հին Քաղաք ավանում և ալլուր

1. Երևանի Հին Քաղաք ավանում

- ա) Անապատ կոչվող այգին
- բ) Չայկայթարան անունով հայտնի այգին
- գ) Սարգսի որդի՝ Թումանի այգին

2. Նորք կամ Չոլմաղչի կոչվող գյուղում

- ա) Դավիթ վարդապետի այգին

3. Դարաքյանդի գյուղում

- ա) Մեկ այգի, որ հիշված է Անապատի այգու ներքո

4. Օշական գյուղում

- ա) Աղիբեկի անվան այգին
- բ) Շաղվերթի այգին

5. Շիրաբադ գյուղում

- ա) Մեկ այգի

6. Աշտարակ գյուղում

- ա) Մեկ այգի

Ներքոհիշյալ վայրերում գտնվող ջրաղացները

1. [Երևանի հիշյալ] ավանում՝ Սարգսի անունով	1 քար
2. Դոխ գյուղում՝ Մարտիրոսի անունով	2 քար
3. Դարաքյանդի գյուղում	3 քար
4. Ուշքիլիսա գյուղում	2 քար
5. Նորադեղ գյուղում	1 քար

Ուշքիլիսայի վակֆն են և հնուց ի վեր գտնվել են տեղի կաթո-
ղիկոսի և միաբանության տնօրինության տակ, որոնք դրանց եկա-
մուտներով են ապրել: Այժմ ոմանք հակառակ Շարի և օրենքի
արգելում են նրանց տիրելու [այդ այգիներին ու ջրաղացներին]
և ապօրինի կերպով անհանգստություն են պատճառում:

[Փիլիպոս կաթողիկոսը] ցույց տվեց Չոլմաղի բեկ-
լարբեկի կնիքով կնքված գրությունը, որով հաստատվում էր, որ
վերոհիշյալ վայրերը Ուշքիլիսայի վակֆն են: Նա միաժամանակ
զեկուցեց այն մասին, որ բացի վերոհիշյալ վայրերից մի շարք
այլ վայրեր ևս, որոնք եկեղեցիների ու վանքերի վակֆն են,
ոմանք բռնազրավել են և հրաժարվում են վերադարձնել եպիսկո-
պոսներին, կրոնավորներին և սեպուղույններին:

Այս հարցերի մասին նա սրբազան հրամանագիր խնդրեց:
Ուստի որոշեցինք, որպեսզի Չոլմաղի-Մաղի բեկլարբեկը և բո-
լոր մահալներին՝ հատկապես Շիրվանի, Շամախիի և Աղերբալջա-
նի այլ վայրերի հաքիմները, տեղի սրբազան Շարի անդամների
ներկայությամբ իրողությունը վերահասու լինեն և եթե պարզվի,
ներկայությամբ իրողությունը վերահասու լինեն և եթե պարզվի,
որ ոմանք, հակառակ լուսավոր Շարի հիշյալ վակֆները բռնազրա-
վել են, Եարիսթական ժապաղուցից և անհրաժեշտությունից հետո,
վել են, Եարիսթական ժապաղուցից և անհրաժեշտությունից հետո,
կարգադրեն որպեսզի նրանց ապօրինի սեփականատիրությունը վե-
րացվի և համաձայն լուսավոր Շարի դրանք տրվի լուրաքանչյուր
վայրի տնօրենին (մուքավալիի), եպիսկոպոսներին կամ սեպուղու-
յնների տնօրինության տակ, որպեսզի նրանք համաձայն վակֆանդի
(վակիֆի) գրած պայմանի և հին կարգի, ծախսեն վակֆատիրոջ
(իմա՝ վանքի և վանականների) վրա և զբաղվեն անվախճան պե-
տություն հարատևման համար աղոթելով:

Թող ոչ ոք սուանց Եարիսթական պատճառի այդ վայրերի վա-
նականներին նեղություն չպատճառի և այդ իր պարտականությու-
նը համարի:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն, և երբ

հրովարտակա սրբազնագույն կնիքով կնքվի՝ հավատան նրան:

Գրվեց 1060 թվականի սաֆար ամսին (1650 թ. փետրվար
3 — մարտ 3):

Մյուս էջում հաջորդաբար կատարված եց նեոկյալ մակագրություններ:

ա) Համաձայն բարեբախտ բարձրաստիճան և իմաստուն վեզիր

Էթերմադ-ուգ-դովլեի գրության և ըստ Դիվան-ալ-ուադարաթի տված

թղթի:

Թուրքա և կնիք

Կնիք, որի վրա «Հաբիբուլլա, 1041»

- բ) Գրվեց: Կնիք
- գ) Արձանագրվեց սարխաթի գավթարում: Կնիք
- դ) Աչքի անցկացվեց: Կնիք
- ե) Գրի առնվեց: Կնիք

Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից 1650 թ. Շահ Աբբաս Բ-ին տրված խնդրագիրը, որի մեջ առաջ քաշված զանազան հարցերի մասին խնդրագրի նույն մասում կամ լուսանցում շահը համապատասխան մակագրություններով տալիս է իր վնիոր և վավերագրի նակատի մասում տրված համառոտ հրամանով կարգադրում է ի կատար ածել դրանք

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 87, բնագիր.
մեծ. 108×30,5 սմ. գիր՝ շիրաւրե

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

Թող վարվեն համաձայն առանձին հարցերի մասին տրված պատասխաններին, նրանց բովանդակությամբ ու խմատից չզեղվեն և իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1060 թվականի սաֆար
ամսին (1650 թ. փետրվար 3 —
մարտ 3) և ավարտվեց բարեհա-
ջող:

Աղոթարար ծառա՝ Ուչքիլիսալի Փիլիպոս կաթողիկոսի

Isu q. ru q. h. r. r.

Խոնարհաբար զեկուցում ենք Ձեզ, որ այս կողմերի բնիկ հայերից շատերը բնակվում են թագավորանիստ Սպահանում և շատերն էլ, որ այժմ մեր վիլայեթում են բնակվում, շնորհիվ արքայական անսահման սիրո և հոգատարության, մաս-մաս տարբեր վիլայեթներից են այստեղ եկել։ Եվ նորին սրբազնագույն արքայական մեծություն երեք հարյուր աղոթարարներ, — թող հարյուր հազար մեկ նման աղոթարարների հոգիները զոհաբերվեն նրա ձիու սրբազան սմբակներին, — Ուլաքիլիսայում օր ու գիշեր աղոթքով են զբաղված, և նրանց ապրուստը ըստ ամենաչնի նորին սրբազնագույն արքայական մեծություն բարեգթության շնորհիվ է։

Այն թիվականից, երբ այս վիճակները թուրքաց չարաբաստիկ տիրապետութեան տակ անցաւ, մինչև օրս, նկատու և ամբողջ հալ

համայնքը, անձնակեր և հավատարիմ է հղել Ձեր սրբազան ըն-
տանիքին և հերեք հալ համայնքի և նվաստիւ կողմից հավատար-
մութիւն, հպատակութիւն և հնազանդութիւն հակառակ որեւէ բան
չի կատարուել և չի կատարուի:

Իհարկե, արքունական զրախտահիմն խորհրդի ամենախմաստուն գլխավորին և Իրանի գործերի մեծաշուք կառավարչին (իմաս-
էէթեմադ-ուզ զովէին) այս գործի ճշմարտությունը արեւի լուսից
էլ պարզ է: Ինչպէս օրինակ, անիծյալ Սոնդկարի (թուրքական
սուլթանի) տիրապետութեան ժամանակ մի խումբ բարձրաստիճան
ազնւական մարդիկ, որոնք միշտ էլ հատուկ ուշադրութեան և
շնորհների էին արժանացել [ձեր կողմից], ըմբոստութեան և դա-
վաճառութեան ճամփան բռնեցին, անցան թուրքերի կողմը և Մուր-
թուզա-փառային հայանեցին, որ Նախջևանի ու Օրդուբադի ժողո-
վուրդը շիա են ու սուֆի, ուստի և կողմնակից են Սեֆյան հա-
րստութեան թաղավորներին, դրա համար էլ չեկան քեզ բարի
գալուստ մաղթելու: Մուրթուզա-փառան, նրանց այդ խոսքի հի-
ման վրա, մի քանի հազար մարդկանց կարգադրեց, որպէսզի
գնան և Նախջևանի ու Օրդուբադի շրջանները ասպատակեն ու
ավերեն: Նվաղագույն ծառս, ելնելով ժամանակի պահանջից, եր-
կու հարլուր քուման վճարեցի Մուրթուզա-փառային և այդպիսով
այդ պատուհասը կանխեցի և թույլ չտվի, որ հայերից մեկ տուն
անգամ ցրվի ու այլ տեղ գնա:

[illegible]

նկէ և բերել ենք վարպետ մը որ
Բոլորին հայտնի է, որ այդ մահալի բերքը առաջ շատ քիչ
էր, իսկ այժմ շնորհիվ այդ ջրի բերքը ավելացել է։ Նվաստիւ
այս չարչարանքներէն ի տրիտուր Չուխուր-Սաադի մեծափառ
բեկլարբեկ Գեյխոսթով-Խանը վերոհիշյալ Ուշքիլիսա գյուղի բեր-
քի (հասիւ) մահալը և Ուշքիլիսային վակֆ արված մի քանի
այգիների ու ջրաղացների ինրաջաքը, ինչպես նաև չոբանքեկի
Ձերդ թագավորական մեծութեան անունով բաշխել էր և նվիրել
հեղեցուն և Ուշքիլիսայի վանականներին, որպէսզի նրանք ամե-
նայն ապահովութեամբ զբաղվեն անվախճան պետութեան հարա-
տեման համար ազոթելով։ Ինչպես ամեն անգամ մեր խեղճերիս

նկատմամբ բարեգթութիւնն ցուցարեւելով ամենացնում եք մեր հուսոս աղբյուրի՝ նորին սրբազնութեան անունով սուաքովոյ աղօթքները, այս անգամ ես խնդրում ենք կարգադրել որպեսզի նորին սրբազնութեան հրամանագիրը հրապարակվի և այդ վարերի եկամուտը (կասիլ), Ուշքիլիսայի վալֆ արված վալրերի իրխաջաթի հետ միասին, ընդմիշտ արվի եկեղեցուն և նրա միաբաններին, որն անկասկած պիտի հուսադրի և անդորրութիւն պարզի մեզ խեղճերիս:

Ձեր հպատակեցնող հրամանը:

Նա է:

Թող զբաւոր զեկուցեն այդ վալրի իսկական շամ'ի և բարավարդի մասին:

Նա է:

Իրողութիւնը թող զբաւոր զեկուցեն:

Նա է: Ներկայացնում են:

Մուհամմադ-Սալեհը զեկուցում է, որ Չուխուր-Սաադի Կարպիի Գաիլայի Ուշքիլիսայ վանքի գլուղի մալը հինգ քուման գումարով շամ' է արված և նշանակված է Չուխուր-Սաադի Բեկլարբեկին որպես քիուլ և համաձայն բարավարդի 21 քուման է լինում:

Որպեսզի պարզ լինի՝ այս ձևով է.

Բուն գումար	Տոկոս
հինգ քուման	մեկուկեսով՝
1 × 4	երեք քուման
քսան քուման	կնիք

Նմանապես զեկուցում ենք Ձեզ, որ Ուշքիլիսայի [եկեղեցին] և այլ եկեղեցիներ իրենց վալֆային վարելահողերին ու այլ

[ստացվածքներին] որպես վալֆ տիրել են սկսած սուրբ Հիսուսի և առաքյալների ժամանակներից ի վեր: Իսկ այժմ որոշ մարդիկ անիրավացի և ապօրինի կերպով վեճ են սկսել և Եիլթալ են անում: Խնդրում ենք, որ այս մասին ես սրբազան հրամանագիր հրապարակվի, որպեսզի այդ վալրերը, նախկին տարիների նման, ճանաչեն որպես վալֆ և վեճերով անհանգստութիւն չպատճառեն, որպեսզի մեր խեղճերիս միտքը հանգիստ լինի:

Ձեր հպատակեցնող հրամանը:

Նա է:

Նախորդ հրամանագրերի բովանդակութեամբ և Դիվան-ալ սադարաթի գրութեան համաձայն, թող օրինական հրամանագիր գրի առնեն:

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը:

Ի վերջո զեկուցվում է, որ ծառայիս լոթանաբուն տարին արդեն լրացել է և ես միշտ ցանկացել եմ ուխտի գնալ Երուսաղեմ, ուստի խնդրում եմ բարի լինեք թույլ տալ ինձ ուղեորվելու դեպի Երուսաղեմ, որը մեծապես կարող է հուսադրել նախատես:

Թող Ձեր բարձր սովերը հավիտյան հարատև լինի:
Ձեր հպատակեցնող հրամանը:

Նա է:

Թուլլատրեցինք, որպեսզի մեկին նշանակի իր տեղակալը և ճանապարհ ընկնի:

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը:

Մյուս էջում մակագրված է.
Նա է: Համաձայն բարձրագույն բանավոր կարգադրութեան:

Կնիք, որի վրա՝ «Պալիֆե-Սուլթան»:

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը ուղղված Երևանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանին, գրված ի պատասխան Փիլիպոս կարողիկոսի լիագործ թումանի և վանճապատկան Բարոնիճ գյուղի ռայաքների մի խնդրագրի, որով վերջիններս բողոքում են հիշյալ գյուղում բռնությունների բնակություն հաստատելու և վանճապատկան ցանքներին վնասներ պատճառելու առթիվ

Թղթապանակ 1ա. վավերագիր № 89, բնագիր.
մեծ. 49×22 սմ, գիր՝ շիրաքե

Նա է:

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը, հետևյալ մակագրությամբ.

«Սրբության թագավորի (Ալիի) ծառա՝
Աբբաս Երկրորդի բարձրագույն զիվանի
զրության կնիքը, 1055»:

Աշխարհաստահ հրամանագիրս հրապարակվեց, որպեսզի Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկ, փառապանձ նահանգապետ, բարձրաստիճան իշխան, բարեբախտ Քեյխոսրով-խանը Շարիաթի լիազորների ներկայությամբ իրադրությանը վերահասու լինի և վարվի աջակես, ինչպես թելագրում է Շաք'ը և ինչպես որ հնուց ընդունված և հաստատված է եղել: Եվ թող թույլ չառ որպեսզի որևէ մեկի և հատկապես քոչվորների (քարաքյամե) կողմից ապօրինի ոտնձգություններ կատարվեն խնդրարկուների նկատմամբ:

Թող այս ընդունեն սրպես խիստ կարգադրություն:

Դրվեց 1060 թվականի օրի՝ առաջին ամսին (1650 թ. մարտ 4 — ապրիլ 2):

Ուլաքիլիսալի կաթողիկոսի լիազոր, նվաստագույն ծառա՝
Թումանի և այլ ռայաքների

Խնդրագրի

Խոնարհաբար զեկուցում ենք Ձեզ, որ նվաստս Ուլաքիլիսալում Երկրագործությամբ է զբաղվում: Իսկ այդ վիլայեթի քոչվորներից շատերը, ապօրինի կերպով, նվաստիս ցանքների մոտ իջևանում են և տեսակ-տեսակ վնասներ են պատճառում նվաստիս ցանքներին, ջրին ու խոտին: Այնուհետև, Բաթոնիճ գյուղը հին ժամանակներից ի վեր քրիստոնյաների բնակավայրն է եղել,

որտեղ նրանք եկեղեցի ունեն, և միայն անիծյալ Խոնդկարի [տիրապետություն] ժամանակ են ցրվել: Իսկ այժմ շատերը եկել են այնտեղ նստել և քրիստոնյաներին թույլ չեն տալիս, որ իրենց բնակարաններում հաստատվեն և մալոջիաթի ու Ջիզյայի պարտավորությունները կատարեն:

Այսու խնդրում ենք, որ հանուն նորին սրբազնագույն մեծության ողջության, օրինական հրամանագիր շնորհվի Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկին, որ նա իրադրությանը վերահասու լինի և վերահիշյալ մարդկանց անօրեն ձևերը նվաստիս և քրիստոնյա համայնքի գլխից հեռու վանի, որպեսզի նրանք (ռայաքները) կարողանան ամենայն հանգստությամբ աղոթել օրավուր հզորացող պետություն հարստեման համար: Եվ դա աստծո կողմից անտես չի առնվի:

Նա է:

Թող անհրաժեշտ նշումներով,
Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկի ա-
նունով հրամանագիր դրի առնվի:

Մյուս էջում մակագրված է.

Փաթվանչե: Կնքված է երեք անընթեռնելի կնիքներով

Սեֆյան Շահ Աբբաս Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը ի հաստատումն կից հրապարակվող Գիվան-ալ-սադարաթի վճռի, ըստ որի հայերին հուլյատրվում է իրենց մեջ եղած վեճերը հայ հոգևորականների միջոցով հարթելու և կողմերից մեկը մուսուլման լինելու դեպքում միայն, անպայման Շար'ին զիմելու

Թղթապանակ 1ա. վավերագիր № 52, բնագիր.
մեծ. 56×21.5 սմ, գիր՝ շիրաքե

Նա է:

Իշխանությունն աստծուն է:

Շահ Աբբաս Բ-ի կնիքը

Արքայական հրաման կզավ, որպեսզի վարվեն ըստ կից հրապարակվող Գիվան-ալ-սադարաթի օրինակելի միսալի և նրա բովանդակությամբ ու իմաստից չզեղվեն և ամենալուսավոր Շար'ի որոշմանը հնազանդվելը իրենց պարտավորությունը համարեն և խոստովեն սրբազան Շարիաթին հակառակելուց:

Վավերագիր 3.— Հրովարտակն արտագրված է Էջմիածնի և Երևանի խանութխան մեջ գտնվող այլ վանքերի, տարրեր ժամանակներում ձև ոք բերած հրովարտակների ու կալվածագրերի հատուկ մատյանում (էջ 85—86), որը հավանաբար կազմված է Ժ. Գաբրիելի որդի կեսում: Հրովարտակի բնագիրը չի պահպանվել:

Արտագրությունը կատարված է սովորական շիքասթե-նաս-թապիդ գրությամբ, բովական խնամքով. կան մասնակի աղա-վադումներ, որոնք ուղղել ենք պարսկերեն բնագիրը կազմելիս: Նշված են բոլոր կնիքների տեղերը: Թուղրայի բովանդակությունը հնարավոր չեղավ պարզել:

Արտագրողի կողմից հրովարտական հետևյալ վերնագիրն է տրված. «فرمان شاه عباس جنت مکان در خصوص سارم ساوانك صدور یافته که قاضی ولایت و شیخ الاسلام صورت شرعی را مهر کرده بودند» — Դրախտաբնակ Շահ Աբբասի հրովարտակը՝ հրապարակված Սաղմսաավանքի մասին, որի Շար'ի պատճենը կնքված է երկրիս զազիի ու շեյխ-ու-իսլամի կնիքներով: Իսկ Շար'ի արձանագրությունը վերնագրված է՝ «محضر و صورت شرعی که عرضه» — Մահգար է Շար'ի պատճենը, որի համար գլխիկ կնք:

Հրովարտակը տրված է Երևանի գրավման օրերին: Կարևոր է հասկապես վերջում արված հայտարարությունը. «Գերագույն ճամբարը հաստատված է այստեղ: Այս վիճակի մարդկանցից ովքեր որ իրար հետ վեճ ունեն, թող ներկայանան»: Խոսքը, իհարկե, վերաբերում է կալվածատիրական վեճերին:

«Ջամբու»-ից պարզվում է, որ հետազայում Սաղմոսավանք գյուղի 3 դանդը (կեսը) վախճ է արվել համանուն վանքին, դրա համար էլ այս հրովարտակը, որը ծառայել է որպես կալվածագիր, արվել է նույն վանքին, որտեղից և բերվել է Էջմիածին:

Հրովարտակի բնագիրը ձևաքեր տակ է ունեցել Սիմեոն կաթողիկոս Երեանցին, որ իր աշխատության ին գլխում «Սաղմոսավանից որպիսութիւնքն» վերնագրի տակ գրում է. «Գոն ևս վասն սոյն գեղջս հին դապարայ մի ի ՄԶԹ թուին տաճկաց գրեցեալ, և ռազամ մի ևս ի մեծ Շահապասէն ի ՌժԳ թուին տաճկաց գրեցեալ՝ վասն երեք դանկն սոյն գեղջս, զորս և գիտ ցուցակաւն...» (անդ, էջ 289): Հիշյալ «հին դապարայ»-ի թվականը ոչ թե ՄԶԹ (289) է, այլ ԶԾԹ (989=1581 մ. թ.), որի պատճառը նույնպես արտագրված է հրովարտակներին ու կապվածագրերին վերոհիշյալ մատյանում, Շահ Աբրահաի սույն հրովարտակից անմիջա-

արկես հետո (տե՛ս Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 912):

Վավերագիր 4. — Հրովարտակը գրված է 1604 թ. օգոստոս ամսին: Այսինքն այն ժամանակ, երբ Շահ Արքայը Երևանի բերդի գրավումից հետո իր բանակի հետ հանգստանում էր Կոտայքի Գրըխբուլաղ կոչվող ամառանոցում (ԹԱԱ, հ. Բ, էջ 256):

Ինչպես այս, այնպես նաև սույն ժողովածուի № 6 և 17 հրովարտակներով, Շահ Արքայն Ա-ն վերստին հաստատում է իր պապ Շահ Թահմազի և հոր՝ Սուլթան Մահմադ Խոյսարանյանի օրոք Աղուլիսի վանքին արված իրավունքները (տե՛ս ՄՊՀ, պրակ Ա, վավ. 12, 14 և 20):

Ա., վաթ. 12, 14 և 20):
 Վալերիադրի լուսանցքում կատարված մակադրության «Դրախ-
 տալնակ արքա» խոսքերը վերաբերում են Շահ Թահմազ Ա-ին:
 Վանքին տրված արտոնությունների և միաբանությանը
 շնորհված հարկալին իմունիտետի էտթյունը ժամանակին վերաձև
 ենք լուսաբանել «Մատենադարանի պալատներն հրովարտակներն»
 Ա. պրակի առաջաբանում (էջ 32—33):

Վապերագիր 5.— Ծան Արքայա Ա-ի այս հրովարտակը սուղ է հասել 3 պատճեններով, որոնք գրանցված են կաթողիկոսական դիվանի թղթ. 2ա-ի, 25ա, 25բ և 25դ համարների տակ: Այս պատճենների թիվը 2ա-ի, 25ա, 25բ-ն էս ունի մյուս էջի կնիքների և 25դ-ն էս ունի մյուս էջի կնիքների և մակագրությունների պատճենները, իսկ 25դ-ն պարհաստատման մակագրությունների պատճենները, իսկ 25դ-ն պարհաստատման մակագրությունների պատճենները, որը հաստատված է եղել Վրաստանի հանրապետության մի պատճենից, որը հաստատված է եղել Վրաստանի մահմեդականների ախտնդի կնիքով: Այդ պատճենի վրա եղել են հետևյալ մակագրությունները.

«من آخوند مسلمین کرجستان اصل این فرمان را دیده و» 1. «*Վրաստանի* — صورت اش را بلاخلاف قلمی نموده‌ام (جای مهر) *մահմեդականների* *սխառնող* *ալ* *հրովարտելի* *խսկականը* *տեսել եմ* *մահմեդականների* *սխառնող* *արտագրել»*:

2. «مصطفی یادگار اعلیٰ»۔ سواد فرمان مطابق اصل میباشد۔
Հրովարտակի պատճենը իսկականի հետ ճիշտ է: Մուստաֆա Յա-
ղիզարովի:»

Պիպարոզի»:
Սույն պատճենի մյուս էջում կատարված է հետևյալ հաշիւին
մակագրութիւնը.

«Առաջին Շահ Աբբասի ռազմաւի երեսն է շնորհաւալս Յովհաննէս Կաթողիկոսին մեքոյ»: Իսկ Չհա-ի մյուս էջում մակագըր-

կով Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը Քիր անունով է դարձրել: Թե կոնկրետ ո՞ր թվականից է Մաղաքիան արդ իրավունքը ձեռք բերել, հնարավոր էէ ասել, սակայն պարզ է, որ 1570 թվականին արդ իրավունքը նրանից կա է վերցվում և նորից տրվում է Գրիգորին (տե՛ս ՄՊՀ, պրակ Ս, վավ. 18): Ինչպէս երևում է, արդ իրավունքը ձեռք բերելու համար Մաղաքիան հանձն է առել ամեն տարի որոշ գումար վճարել արքունի գանձարանին, և արդ գումարը զբանցված է եղել հարկալին մատուաներում, որպէս սխառմատիկ կերպով հատուցվող հարկալին պարտավորութիւն:

Հրովարտակիր հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ Անդրկովկասի վերանվաճումից հետո իրանական վարչական և ֆինանսական օրգանները նորից հրապարակ էին հանել նախկին հարկային մատչանները և հարկ եղած գեպքում հենվում էին դրանց վրա: Կարևոր է նաև այն փաստը, որ նվաճումից անմիջապես հետո, բնակչությանից, այդ թվում նաև վանքերի միաբանությունից, գանձվող գլխահարկն ու այլ հարկերը շուտափույթ կերպով արդեն տրվել էին զինվորականությունը որպես թիու:

Սույն հրովարտակից պարզվում է նաև, որ վանքը ունեցել է երկու եկեղեցի: Այդ երկուսն էլ նաև Ս. Զալալյանցի նկարագրությունից և հատկապես Վիմական արձանագրությունների բովանդակությունից (տե՛ս ՃՄՀ, հ. Ա, էջ 185 և 192): Դրա համար էլ լուրջաքանչուր եկեղեցու քահանայներն ու մյուս վանականները հարկալին մատրաններում առանձին են նշված եղել:

Հարկալին գումարները արտադրության ժամանակ հալա-
նաբար աղալաղված են, ուստի և չեն կարող հալաստի հա-
մարվել:

Վավերագիր 8. — Ժէ գարից Տաթևի վանքին վերաբերող առաջին հրովարտակն է ալս, որը մեզ է հասել բնագրով: Վավերագիրը ռեստավրացիայի է ենթարկված և փակցված է ստիպր թղթի վրա: Հրովարտակի ամբողջ տեքստը միանգամայն ընթեռնելի է, մասամբ խաթարված է միայն կնիքը:

Հրովարտակը գրված է Մազանդարանի Արքունի ճամբարում:
Իսքանդար Մունշու վիայությամբ 1607—1608 թթ. ձմեռը և
1608 թ. գարնանը Շահ Աբրահամ Ա-ն հինգ տարի տևող արշա-
վանքներից հետո հանգստանում էր Մազանդարանում (ԹԱՍ, հ. Բ,
էջ 535):

Հրովարտական ստացող Մեսրոպ եպիսկոպոսի մասին որոշակի հիշատակութիւններ չկան: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ

Սլուսնաց հայկականների ժամանակագրական կարգը բաճախիտ-
թյան կողմից դեռևս չի նշում։ «Պատմութիւն նահանգին Սիսա-
կան»-ի հավելվածում «Ծարակարգութիւն հայկականաց Սլանեաց
արարեսոյ ի միարանից Տաթևոյ վանաց» վերնագրի տակ տրված է
Հովհան Որոտնեցուց հետո Տաթևում նստող հայկականների ա-
նունները, որտեղ Անգեղակոթցի Ծմպոն վարդապետից հետո ան-
միջապէս հիշված է Ծապանօղլի Հովհաննէս Զինաթաղեցին։ Դուք
է թողնված շուրջ 200-ամյա մի ժամանակաշրջան։ Այս ժամա-
նակաշրջանի մասին լուծում են նաև Ս. Զալալյանցն ու Ալիշանը,
որոնք հիմնականում ելնում են վերոհիշյալ աղբյուրից։ Այս անու-
թության պատճառը Ալիշանը համարում է այն, որ «Լոեն զի-
րոշության պատճառը Ալիշանը համարում է այն, որ «Լոեն զի-
րոշության պատճառը Ալիշանը համարում է այն, որ «Լոեն զի-
րոշության պատճառը Ալիշանը համարում է այն, որ «Լոեն զի-
րոշության պատճառը Ալիշանը համարում է այն, որ «Լոեն զի-

Անգեղակոթի Ծմպոն վարդապետից

էջ 241):
Հայտնի է սակա՞ն, որ Անդեղակոթցի Շմալոն վարդապետաց
հետո երկար ժամանակ Սյունյաց եպիսկոպոսն էր նրա եզբոր որ-
գին Ստեփանոսը (ՄՊՀ, պրակ Ա, վավ 4), որ հետապնդվեց մահ-
մեղական իշխանութւո՞ւների կողմից և վախճանվեց 1483 թ.
(ՀՆՎ, էջ 313—319):

[illegible][illegible]

Տաթևի վանքի արևմտյան մեծ կաթողիկեի դավթում կա մի գերեզման հետևյալ մակագրությամբ. «Այս տապան հանգստարան գերեզման հետևյալ մակագրությամբ Մեսրոբայ Սիւնեաց ճահանգի. Ռժժի սրբազան արհիեպիսկոպոսին

* Ալիշանի մոտ այս տողը բաց է թողնված:

Զվահանն պղնձապատ աջոդակ ընդ ձախոյ կրտան,
Հարթ համակ նկարակերտ նպատակ նետից ուժգնական:
Զլախտն լաջոյ ձեռին ունէր՝ նիշ գունակ ինքն իշխանութեան,
Յանկիկն կախեալ կրտան կրտցաւոր և ինքն զառնելան:
Հասակըն զրահաւորեալ սաղաւարտ պըսակ զազալման,
Սաղահքն լերկոքին կողմանց փքնալից ծաղկեալ զանազան:
Ի շահատակել զինուցն՝ ահընկէց լինէր նա մարդկան,
Եւ ի խիզախելն ուժգին, բեկանէր նա զիւր գիմակայն:
Յարշաւելն երիւթրին կրթանաւ և վարժողական,
Դափըր հարկանել զաշտին՝ զողացուցանէր զամենայն:
Դասք հրագէն հետեակաց՝ առաջի գընդակ ընթանան,
Զգուշութեամբ մեծաւ սպասեն հրամանին յոյժ խորհրդական:
Իսկ լարիութիւն անձինն յոյժ անքատակ ի լորդիս մարդկան,
Եւ անհամեմատ խոհմ ի շարժել շրթանցն լատկական,
Ճարտասան արագախօս անթարթափ լարտաբերութեան.
Եւ բաղխոհական ռճով բարբառէր լարքալից դիւան,
Իսկ ներքին մասամբ հոգւոյն երկիւղած և ըզգաստական,
Խոնարհ էր և հեզ բարութ և սիրող աստուածապաշտութեան:
Անապատի սիւն լինէր և զըրդէր զըթով հայրական,
Մինչ իշխանութեան միջին՝ ջանք զընէր անապատական:
(Մատենադարան, ձեռ. 45, էջ 15ա—16ա, ձեռ. 5128, էջ
198բ—200ա, «Հայապատում», էջ 619):

Այսպես թե ալնպես, ալլ թվականից էջմիածնի վրա ծանրանում է 100 թուման կանխիկ «փիշքաշի» կամ, ինչպես Դավրիժեցին է ասում, «մուղաղալի» պարտավորությունը և պատճառ դառնում վանքի տնտեսության քալքալման ու աթոռակալական երկպառակությունների, որոնք շարունակվում են մինչև 1629 թվականը, երբ Շահ Սաֆիի հատուկ հրովարտակով (վավ. 19) վանքն ազատվում է ալլ պարտավորությունից (գեպքերի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Դավրիժեցի, գլ. ԺԷ, ԺԹ և Ի):

«Ձամբոս»-ից իմանում ենք, որ այս հրովարտակը Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք գոյութիւն է ունեցել, սակայն հայտնի չէ պատճենն է եղել, թե բնագիրը (էջ 211): Հրատարակվող պատճենը շարիաթական-նոտարական պատճենն է: Սակայն այն հանված է ժի՞ դարի վերջերին՝ վանքում պահպանված մի պատճենից, որի հարադատութիւնը բնագրի հետ հաստատված է եղել Շար'ի դրասնյակի պետի կնիքով և հետևյալ մակագրութեամբ. — هذا السواد مع اصله الاشرف الاعلى مطابق: Այս պատճենը բարձրագույն և սրբազնագույն իսկականի հետ ճիշտ է»: Վավերագրի ռեզիստրացիային վերաբերող բոլոր մակագրութիւններն ու նշումները խնամքով պատճենահանված են և կնիքների պատկանելիութիւնը ճշտված:

Վավերագիր 13.— Հրովարտակը մեզ է հասել ոչ վավերական պատճենով: Արտագրված է հավանաբար 1900-ական թվականներին: Զուսագրից պետք է ենթադրել, որ արտագրողը ոչ լրիվ գրագետ մարդ է եղել և հաճախ աղավաղել է բնագիրը:

Վապերագրի մյուս էջի պատճենը չի տրված: Բաց է թողնու-
ված նաև Դոշանյուս և Դարհասս գյուղերի թափափուլի-ն չիղյալի
հաշվից Սարուխան սուլթանին նշանակված թիուլալին գումար-
ների հաշվարկը, որը պետք է ղեկավարված լիներ 8 և 9-երորդ սու-
ղերի արանքում:

Վազկերազդրի վրա չկա ոչ մի մականգրութլուն, որից հնարա-
վոր լինելը պարզել, թե ինչ ճանապարհով և որ տեղից է ա՛յն բն-
ր-վիւ էջմիածին, կամ ինչ նպատակով և ում հանձնարարութլամբ է
հանձնած ալս պատճենը:

Այս բոլորով հանդերձ սույն հրովարտակը հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Արցախի և հատկապես նրա արևելյան շրջանների (Իգիրմիդորդ) ժեղարի վարչատնտեսական վիճակի մասին և պարունակում է չափազանց կարևոր տվյալներ թիուլի ֆեոդալական ինստիտուտի վերաբերյալ:

Հրովարտակում հիշված Խաչենի Դռճանլու և Վարանդայի

Դարհաս գլուղերի մասին մի քանի հրովարտականեր ու ալ կարգի
փաստաթղթեր կան Մատենադարանի պարսկերէն վավերագրերի
ֆոնդում, որոնք վերաբերում են ժէ—ժԸ դարերին:

Վալվերազիր 14.—Այս հրամանագիրը կալվածագիրը մեկ է հասկերկու շաբաթական հոտարական պատճեններով, որոնք հանված են նույն ժամանակներում և կնքված նույն անձնավորության կնիքով:

Վալդերազրի պարսկերեն տեքստը կազմելիս հիմք ենք ընդունել թղթապանակ 1ա, վավ. 41-ը, առանձին հատվածներում օգտվելով նաև մյուս պատճենից (թղթ. 1ա, վավ. 42, մեծ. 75×31 սմ, գիր՝ Հիքասթե-նասթթապիրդ):

«Ջամբու»-ից պարզվում է, որ Սիմեոն Երեանցու օրոք գոյութիւն են ունեցել և՛ բնագիրը, և՛ այս երկու պատճենները: Վերջիններիս կարիքը զգացվել է հավանաբար Ժէ դարում, երբ նորից վիճեր են առաջացել Վաղարշապատ (Ուլքիլիսա) գյուղի մուլքի էջմիածնի վանքին պատկանելու հարցի շուրջը:

Նույն աղբյուրի տվյալներով պարզվում է նաև, որ այս փաստաթուղթը կարճ ժամանակից հետո կորցրել է իր ուժը և ՀՀԽԺԽ-ի [Թուղթը կարճ ժամանակից հետո կորցրել է իր ուժը և ՀՀԽԺԽ-ի գլուխը նորից բռնի կերպով սեփականացվել է Ամիր-Գունա խանի որդի՝ Թահմազկուլի խանի կողմից («Զամբու», էջ 103—104 և 39-ի ծանոթագրությունը)։

228, տե՛ս նաև վավ. 39-ի ծանոթագրությունը),
Առաջին պատճենի (թղթ. 1ա, վավ. 41) մշտն էջում Սիմեոն
կաթողիկոսի օրոք մանր նոսր գրով կատարված է հետևյալ համա-
ռոտ անոտացիան. Ս. Էկեղեցյալ կանն. Գրեղյան

«Զ. Իշխող երկրիս մերոյ Ամիրգիւնայ խանն, գըէշղանկ
մուլքն մեր էջմիածնի գիւղիս, ջաբրով յափշտակեալ ի մէնջ, դաւ-
թէ ժամանակ ինչ և ուտէ։ Եւ լետոյ միաբանք սրբոյ Աթոռոյս զմեծ
վախճարքնամայ դաբալայն (զոր ալժմ հս ունիմք) տարեալ ցոյց
տան նմա։ Եւ նա իբրեւ տեսանէ վայն, և ստուգութեան հասու լի-
նի, լայնժամ վերստին շնորհէ սրբոյ Աթոռոյս գըէշղանկ մուլքն
գիւղիս, և զայս թուղթս տայ մեզ որպէս գիւղնաք, զի մի ոք ի
լիւր ազգէն և կամ այլ ոք իշխեսցէ յափշտակել ի մէնջ։ Ի Ռիթ
թուին տաճկաց։ Բալց այս առատն է և ոչ ապկն, առատ մի հս
դոյ ի սմանէ»։

Հ. Զ. Կ. Զ. 9 (6) համարող սխալ է։ «Զամ-

Գոյ ի սմանէ»:

Անոտացիայի սկզբում նշված 2 (6) համարը սխալ է: «Ջամբըն»-ում այս վայելերագրերը Ա համարով հիշված է պարսից խա-
ներից, շեյխ-ու-խսաններից և տեղական բարձրաստիճան պաշ-
տոնյաններից ստացված հրամանագրերի ու այլ վայելերագրերի նկա-

Երազրուիցիանը նմանապես ԻՍ. Վրկուն, և իրոք այդ կարգի վավերագրերի մեջ այս հրովարտակիր ժամանակագրական կարգով ամենահինն է:

Նույն պատճեննի վրա տարրերը ձևապրերով կատարված են հաս-
հետեյալ մակադրութունները.

1. «Այս գիրքս Ամիրզոհնայ խանի թղթի սավառն է»:
2. «Նալարլամայ է ի սմին և հաստատուն կերպ»:

Վերը մեջ բերված համառոտ անոտացիան մի քիչ այլ խմբագրութեամբ գտնու՞մ ենք երկրորդ՝ թղթ. 1ա, վավ. 42 պատճենի վրա: Այստեղ կա սակայն մի հակելելալ մակագրութլուն կատարված համաճարար Սիմեոն Երևանցու ձեռքով:

«Պիտանացու է վասն Էջմիածնի գեանոց ֆախմ լինելոյն: Գոյ գրեալ հայերէն ալ կա ի վերայ գրոց Ամիրգունայ խանի որդի Ապասղուլի խանին, որ է ի միջի աղթաց»:

Վավերագիր 15.— ՀՍՍՌ-ի Պետ. Կենտ. արևելի տյա երկրորդ հրովարտակը ևս տրված է Բաշաթաղի Մեկիք Հակոբյանին ի հաստատունն նրա կապվածատիրական իրավունքներին: Վավերագրի մի էջի վրա Շարի միսալն է, որը հաստատված է մյուս էջի վրա գրված շահի հրովարտակով:

Շար'ի միտալի բնագրում Մեկիք Հալիպզի անունը աղավաղված ձևով գրված է. «ملك كيكاس — Մեկիք Դեգաս»: № 9 վավերագրի ժանոթագրություն մեջ մեկնք առիթ ունեցանք նշելու, որ սեղական բարբառով նա անվանվում էր «Մեկիք Հեգազ»: Արագ արտասանելիս դժվար չէ նկատել, որ «Հեգաս» բառի սկզբի «հ» հնչյունը չի լսվում և հնչունալին ասիմիլյացիայի օրենքով նույնանում է «մեկիք» բառի վերջի «ք» հնչյունին հետ: Վավերագրի ملك كيكاس գրությունը «Մեկիք Հեգազ» անվան արդարև արտասանությունը գրավոր արտահայտությունը կարող է լինել:

Այս հրովարտակի բնագիրը որոշ կրճատումներով հրատարակել է պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկին իր մենագրական աշխատություն հավելվածակին բաժնում, որտեղ, սակայն, վերահիշյալ գրչի սխալը առիթ է տվել որոշ թյուրլուծացություն: «ملك كيكاس — ملك كينكان» հատվածը, ընթերցված է «ملك كينكان — ملك كينكان» և թարգմանվել է «Բանքանի մուլք» (տես նրա Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале—XIX вв., Ленинград, 1949, приложения, стр. 362), որը հիմք է հանդիսացել նրան այս հրովար-

տակը դիտելու, որպես համալնքային հոգատիրութեան մասին վիշ-
տոյ փաստաթուղթ (նույն տեղում, էջ 243—244): Հավանաբար
վավերագրի լուսանկարի վրա հարգելի պրոֆեսորը չի նկատել
Եւի ատամները, որոնք բաժական պարզ երևում են բնագրում:
Այնպես, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է Քաջաթաղի և Ղափանի
շրջանների որոշ գլուղների մուլքերի այն մասերին կամ «բանդ»-ե-
րին, որոնք պատկանել են Միլիք Հալիպզին:

Յաւութ, հրովարտատեալում չեն հիշված վեճի առարկա մուլքերի
անունները, որոնց մեջ, ինչպես նշված է, Մեկիք Հայկազը մաս է
ունեցել: Սակաւն կարեւոր է այն պատար, որ նա կալվածներ է
ունեցել ոչ միայն իր մեկիքութեան սահմաններում՝ Քաշաթաղում
(Քուշթասիթ) այլ նաև Ղալիանի շրջանում: Հայկազարար ալլ կալ-
վածների շնորհիւ էր, որ նրա ազդեցութեւնը տարածվում էր նաև
ալլ շրջանների վրա, որտեղ և, ինչպես գիտենք, հիմնուց Հարանց
անապատը, թերևս հենց նրան պատկանող կալվածներից մեկում:

Սկիզբն էր առնում Մեծի Տանն Գեղեցիկի միջնաբերդի կառուցումը (Սրբաբերդ, էջ 248): Եթե այս թվականը ստույգ է, ապա պարզվում է, որ իր կյանքի վերջին տարիներին ևս նա շարունակում էր պայքարել իր կաթողիկոսական համայնքի համար, որոնց անունները սակայն չեն հիշատակված սույն հրովարտական:

Մեկիք Հայկազի ազգաբանության մասին, տե՛ս սույն ժողո-
վածուի № 9 մայկերազրի ծանոթագրությունը:

Վալկերագիր 16. — Այս վալկերագիրը, որ պարունակում է մի-
այն շեյխուլ-խալամի կողմից հրապարակված ֆաթվան, և հալ ու-
լաթնների սոցիալ-իրավական վիճակի մասին չափազանց կարևոր
տվյալներ է հաղորդում, մեզ է հասել միանգամայն անվթար բնա-
զրույի: Գրված է բավական պարզ, նասիս գրութչամբ, ունի՝ ալի մաս-
նակի երանգներով:

Յաթիվայի շարագրման թվականը չի նշված։ Շեյխու-ռէ-իսլամի
— بندة شاه ولايت يوسف — Սրբու-
կնիքի վրա կարդացվում է. «۱۰۳۰» — 30-րդ հարյուրամյակի
— 1030»։ Հիջրի թիվ 1030 թվա-
թյան թաղավորի ծառա՝ Յուսուֆ — 1030»։ Հիջրի թիվ 1030 թվա-
թյան թաղավորի ծառա՝ Յուսուֆ — 1030»։ Հիջրի թիվ 1030 թվա-
կանը համընկնում է մեր թվագրության 1620—1621 թվականնե-
րին, որն անշուշտ չի կարելի վստահ կերպով ընդունել որպես
վավերագրի շարագրման թվական։ Ամենայն հավանականությամբ
այն կարող է գրված լինել 1620-ական թվականներին։

Սույն ֆաթիվայի լուսանկարը և բնագրին հաջերեն թարգմանութունը առաջին անգամ լույս է տեսել Մատենադարանի «Բան-բեքի» Գհատորում գետեղված մեր մի հոդվածի մեջ (տե'ս Հ. Փա-

փաղյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. Գ, 1956, էջ 86—99):

Ուշագրավ է նույն վավերագրի մյուս էջում նոտր գրով տրված հայերեն անոտացիան, որտեղ միանգամայն հակառակ բացատրություն է տրված և աղավաղված է վավերագրի իմաստը: Ըստ այդ անոտացիայի հայ ապագաների մահմեդականությունը ընդունած ժառանգները ոչ թե իրավունք ունեն ժառանգելու իրենց հոր կամ մյուս ազգականների թողած ամբողջ հարստությունը և հայ ժառանգներին զրկելու ժառանգությունից, այլ իբր ընդհակառակը նրանք իրենք են զրկվում այդ ժառանգությունից որևէ մաս ստանալու իրավունքից,

Ահա այդ անոտացիան.

«Զորս ֆարվայ գոյ յայս թղթոջ: Նախապէս այս՝ զի հայ ոմն տաճկացեալ Մէհտի անուանի և սատակի. մնալ նորալ սրդի մի հայ՝ անունն Շահնազար նաև թողունք ի կողմանէ աղջկան և ալ ազգայինք: Հարցանեն զարին թէ տաճկացելոյ ապրանքն որդւո՞յն հասանի, թէ միւս ազգականացն, և նա ասէ թէ որդւոյն: Երկրորդ՝ հարցանեն թէ ոմն մեռաւ, և մնաց նորալ կըրայր մի հայ և Բ (2) կըրոր որդիք ևս տաճկացեալք: Այժմ վախճանեցելոյ ապրանքն հայ կըրօրն հասանի թէ տաճկացելոյն: Ասէ թէ հայ կըրօրն հասանի: Երրորդ հարցանեն թէ՝ սոյն Բ (2) տաճկացեալքս ի հայու թեան իւրեանց ընդ հօրեկրօրն իւրեանց գժառանգութիւնս ոմանըս բաժանեալ են, է ևս ալ ինչ՞ զոր տակաւին չեն բաժանեալ: Այժմ զի տաճկացն հասանի՞ նոցա զմնացեալն ևս ընդ հօրեկրօրն իւրեանց բաժանել թէ ոչ, պատասխանէ թէ՝ ոչ, զոր ինչ ի հայու թեան առին, այն և եթ է բաժին նոցա: Զորրորդ հարցնեն թէ նոյն վերոյիշեցեալ Շահնազարի որդին թէ տաճկացի, յապրանաց հօրն հասանի՞ նմա բաժին, թէ ոչ: Եւ այսմ ևս պատասխանէ թէ ոչ»:

Ալ ձեռագրով վերջում ավելացրած է՝ «ուրացուցի (կարգն «ուրացողի» — Հ. Փ.) դաւի չի լին[ի]»:

Վավերագրի բնագրի այս միանգամայն սխալ և կամայական բացատրությունը անշուշտ կատարվել է ավելի ուշ. համեմատյալ դեպքս ոչ անմիջապես ֆաթվայի շարադրման ժամանակ: Փաստաթուղթը անհրաժեշտ է եղել նրա մեջ հիշատակված անձնավորություններին, որոնք չկարողանալով իրենց մեջ ծագած վեճերը հարթել, գիմել են Շարին, որպեսզի վերջինս իր հեղինակավոր խոսքն ասի այդ մասին:

Վավերագիրը այնուհետև, հայտնի է թե ինչ ճանապարհով, (հավանաբար ԺԸ դարից ոչ շուտ) բերվել է Էջմիածին, որտեղ և պետք է գրված լինի վերոհիշյալ անոտացիան, ամբողջապես փոխելով վավերագրի միտքը և հարմարեցնելով քրիստոնյաների շահերին:

Կարելի է չկասկածել, որ այս ֆաթվան գոյություն է ունեցել նաև Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք, և որովհետև վավերագրի բովանդակությունը ոչնչով չի առնչվում Էջմիածնի կամ մյուս վանքերի կալվածատիրություն կամ մուաֆուկյան պատմության հետ, ուստի և նրա կողմից առանձին ուշադրություն չի արժանացել:

Վավերագիր 17. — Հրովարտակը պահպանվել է ԺԸ դարի առաջին տասնամյակներում հանված մի պատճենով: Պատճենի հարազատությունը հաստատող կնիքներից մեկի վրա կարդացվում է հիշրեթի 1119 թվականը (1707 թ.): Վավերագիրը լավ է պահպանված, տեքստը պարզ է ու ամբողջությամբ ընթերցանելի: Աղավաղված է միայն հրովարտակի թվականը: Վավերագրի վերջում բավական պարզ գրված է «سنة ثلث و الف», որը բացահայտ զբոսական պարզ գրված է «ثلاثين — երեսուն» բառը պատճենում աղավաղվել է ու դարձել «ثلاث»:

Հիշրեթի 1030 թվականի դարձի՝ երկրորդ ամսին, այսինքն 1621 թ. մարտին, Շահ Աբրահամ Նովրուզը տոնում էր Մադանդարանում (ԹԱԱ, հ. Գ, էջ 674), որտեղ և նրան են ներկայացել բանում (ԹԱԱ, հ. Գ, էջ 674), որտեղ և նրան են ներկայացել Բզումալի թովմա առաքյալի վանքի վանականները և ստացել այս հրովարտակը:

Վավերագրի մյուս էջում մանր նոտր գրով կատարված է հետևյալ կիսագրագետ հայերեն մակագրությունը.

«Շահի ընտղամն է (ալ ձեռագրով՝ «տաւաւոն է»), որ վանքին ջանիբեն, որ ընտղամնիս որ առնի, ով որ տալ ոչ իր հաթիմն առնի տալ»:

Վավերագիր 18. — Հրովարտակը պահպանվել է բնագրով, նորոգված և փակցված է սպիտակ կտավի վրա: Նորոգությունը կատարված է ոչ ուշ քան ԺԸ դարը: Իսկ կտավի վրա Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք կատարված են հետևյալ մակագրությունները.

1. «Ե. Մովսէս կաթողիկոսի լուսարարութեան ռադամն է, զոր մեծ Շահարասն է տուեալ ի թուին տաճկաց ՌԼԶ»:

2. «Շահի ամրն է չրաղյուքեան»:

3. «Անօղոտ»:

Վերջին մակագրութեամբ Ս. Երեանցին ցանկացել է նշել, որ
սույն հրովարտակը Էջմիածնի վանքի կալվածատիրութեան և մու-
ֆութեան իրավունքների հաստատման և ապացուցման համար
որեւէ արժեք չի ներկայացնում:

Առաջին մակագրությունը, որով տրված է հրովարտակի համառոտ անոտացիան, քիչ ասլ խմբագրությունամբ գտնուով Լենք հաև «Զամբու»-ով (էջ 211):

Դարանագրքին և Դավրիժեցիին միասերան վկայում են, որ Մովսես վարդապետ Խոտանանցին մոմ սպիտակեցնելու արհեստի շնորհիվ կարողացել է ձեռք բերել Շահ Արթուր համակրանքը և խոշա նազարի միջնորդութլամբ շահը նրան է շնորհել էջմիածնի վանքի լուսարարութլան պաշտոնը (Դարանագրքի, էջ 292—295, Դավրիժեցի, էջ 233—234):

Դարանագրքին մեջ է բերում նաև սույն հրովարտակի «Ժարգմանութունը» աղավաղելով բնագիրը և չափազանցնելով Մովսես վարդապետին շնորհված իրավունքները: Համոզվելու համար, թե որքան պետք է զիջել լինել նման «Ժարգմանութունները» կամ «պատճենները» որպես հավաստի վավերագիր և ստույգ սկզբնաղբյուր ընդունելուց, բավական է համեմատել սույն հրովարտակի հրատարակվող բնագիրը Դարանագրքու ժամանակագրության հետևյալ հատվածի հետ.

«Յայնժամ՝ ետուր նմա հրովարտակս, — գրում է Դարանաղ-
ցին, — կնքեալ մատանեաւն եւ հրամանս եւ պատուէրս սաստկա-
գինս եթէ՝ ոչ ընդունողացն զհրամանս իմ անպիտի պատժոց ար-
ժան կառնեմ: Եւ պատճէն հրովարտակին էր այն՝ եթէ «Ես Շահ
Յապազս ետու գիր հրամանաց Մուսայ խալիֆին, որ երթալ նըս-
տի իմով հրամանաւն յմէջքիլիսայն: Եթէ՝ անդ ով ոք իցեն, ի
մեծաց կամ ի փոքունց, մի իշխեսցեն հրամանաց դորա կալ հա-
կառակ կամ տալ պատասխանի, այլ զինչ եւ կամեսցի արասցէ ըստ
կրօնից օրինաց իւրեանց, եւ որքան կարասցէ՝ զխախտեալ եկեղե-
ցիսն վերստին նորոգեսցէ եւ նոր եկեղեցի ալ հիմնարկեսցէ եւ
շինեսցէ՝ որքան կարասցէ, եւ մի յազգաց մերոց կամ ի պարս-
կականացն հակառակ կայցեն, եւ խափանել ջանայցեն, որպէս
զազգն թուրքաց. եւ թէ ոչ որ յանդգնութիւն արասցեն եւ հակա-
ռակեսցին հրամանաց իմոց եւ ոչ կամեսցին լսել ինձ օն եւ օն
արասցէ Տէր եւ օն եւ օն յաւելցի, եթէ զայնպիսիս ոչ բնաջինջ եւ
ազգաշինջ ոչ առնիցեմ եւ կորուսանիցեմ զլիշատակս նոցա լերկ-
րէ» (էջ 294—295):

Վալկերազիր 19.—Սևֆյան Շահ Սաֆիի առաջին հրովարտակ-
ներից է: Շահ Սաֆին գահ բարձրացավ Շահ Արբասի մահից 10
օր հետո 1629 թ. հունվարի 29-ին (ԶԹԱՍ, էջ 7):

Այս հրովարտակի բնագիրը անհետացել է հաղանաբար ժիզարում: Պատճենը հանված է նույն դարի 30—40-ական թվականներին, հաստատման էջի քննիչից մեկի վրա կարգացվում է հիշքի թի 1047 թվականը (1637—1638 թթ.): Սիմեոն Երևանցին նույն այս հրովարտակի մասին գրում է.

«Շահ Սեֆու ռազամի սաւատն է, բայց հաստատուն կնքով,
լորում Շահ-Ալեֆին զհարիւր թուման մուխաթէն բանալ ի սուրբ
Աթոռոյս ըստ արգալի Մովսէս կաթուղիկոսին, որ էր հաստատե-
ցեալ ի մեծէ Շահ-Ապստէն, ի ժամանակս Մելքիսէթ կաթուղիկո-
սին: Որ գրի ի տաճկաց Ռի՛Ր թուին» («Զամբո», էջ 211, համա-
էջ 104 և 130):

Այլ կապակցություններ հորից հշում է, որ այդ հրովարտակի բնագիրը չի գտնվ. «Եւայց ռադամս այս ոչ տեսաք մեք՝ այլ զըստւրաթն», — գրում է նա (էջ 130):

Վալդերազրի մյուս էջի հալերեն համառոտ անոտացիաները
և կատարված են Ս. Երևանցուց առաջ: Վերջինս միայն նշել է
Վալդերազրի համարը՝ 2 (6): Այդ անոտացիաները երկուսն են.

1. ԵՋ. Շահի հուբի սաւառն ա, որ Մոլմէս կաթուղիկոսն ձ
(100) քուման վեր էկալ էջմիածնա:

2. Շշարիւր քուման մուխարայէն, զոր Շահարան առաջին
կղեակ է ի վերայ Միլթիսէթ կաթողիկոսին Մօլսէս կաթողիկոսին
արգ է արարեալ Շահնէֆուն և զայս ռազամս առեալ, որ ալ մի
ևս տացէ սուրբ Աթոս զձ (100) քուման: Ի թուին տաճկաց
Ռւբ:

Առաջին Դավրիժեցու «Պատմութեան» ի գլխում համառոտա-
կի նկարագրված են սույն հրովարտակում հիշված զեպքերը, ա-
ռանց սակայն որոշակի ժամանակագրութեան: Ըստ Դավրիժեցու
Խոջա Նազարի հրավերով Սյահան է գնում նաև Մովսէս վարդա-
պետ Խոտանանցին, որ այդ ժամանակ էջմիածնի լուսարարապե-
տըն էր (յալ. 18) և «միջնորդութեամբ խօջայ Նազարիս բազում
տըն էր (յալ. 18) և լողնակի աշխատութիւնս կրեալ, հազիւ թե կա-
դանձս ծախեալ և յողնակի թուման մուղադայն, որ ծանր բեռն ան-
բացին բառնալ զհարիւր թուման մուղադայէն» (էջ 239):
Եւ թէ՛ անցայ ի հարիւր թուման մուղադայէն» (էջ 239):

Այնուհետև Դավրիժեցիին նշում է, որ այս հրամանը ստա-

նախուց հետո հայերը խնդրում են նաև էջմիածնի կաթողիկոս նը-
շանակել Մովսես վարդապետին և այլ մասին ևս ստանում են
հատուկ հրովարտակ: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, նույն այս
հրովարտակով նորընծա շահը ազատելով վանքին հարյուր թուման
միանվագ փիշքաշի պարտավորությունից, միաժամանակ Մովսես
վարդապետին նշանակում է էջմիածնի կաթողիկոս:

Հրովարտակի այդ հատվածից այն տպավորություն է ստաց-
վում, որ նախօրոք արդեն հայերը նրան ընտրել էին որպես
իրենց գերագույն հոգևոր պետ՝ կաթողիկոս և հետո միայն շահն
իր հրովարտակով հաստատում է նրան այդ պաշտոնում: Մինչդեռ
Դավրիժեցիին այդ մասին գրում է, թե երբ Շահն ետ գհրաման և
թուղթ կաթողիկոսության Մովսէս վարդապետին, ապա ամենայն
ազգն Հայոց, որք յարեկէս և յարեմուտս կալին՝ միաբանեցան
թղթով և բանիւ և արարին զՄովսէս վարդապետն կաթողիկոս,
և հաստատեցին ի սուրբ Աթոռն էջմիածին» (էջ 239):

Ինչպես վերը շեշտեցինք, Դավրիժեցիին այս դեպքերը նկա-
րագրելիս որոշակի թվականներ չի նշում, մինչդեռ այս և № 12
վավերագրերի շնորհիվ հնարավոր է լինում պարզել, որ էջմիած-
նի վանքի հարյուր թուման «փիշքաշը» կամ «մուղղան» հաս-
տատվել է 1617 թ. մայիսին և վերացել 1629 թ. օգոստոսին:

Վավերագիր 20.—Հիշրեթի 1040 թ. զիհաջա ամսին Շահ Սա-
ֆին Իրանի արևմտյան նահանգներում օսմանյիների դեմ մղած
կռիվներից, մի քանի բերդերի վերագրավումից և դեպի Նաջաֆ ու
Քարբալա կատարած սխառագնացությունից հետո, նոր վերադար-
ձել էր Սպահան (ՁԹԱԱ, էջ 80): Սուլն հրովարտակը տրված է
այդ նույն ամսին, այսինքն մայրաքաղաք վերադառնալուց անմի-
ջապես հետո:

Հրովարտակը գրված է 1604 թ. Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից
հրապարակված հրովարտակի (վավ. 2) հիման վրա, որն իր հեր-
թին հիմք է ունեցել Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդեի կողմից
հրապարակված հրովարտակը (տե՛ս վավ. 2-ի ծանոթագրությունը):
Այսպիսով, Սեֆյանների տիրապետության շրջանում Դարաշամբի
Ստեփանոս Նախավկայի կամ Մադարդա վանքի վալեյած մուա-
ֆուլթյան իրավունքների մասին գրավոր վկայությունները հաս-
նում են մինչև ԺՁ դարի վերջին քառորդը: Սակայն ինչպես գի-
տենք, նրանք այդ արտոնությունները ունեցել են հնուց անտի,
որոնք 1475 թվականին հաստատվել են Աղ-Կուլուլու Ուզուն Հա-
սանի հրովարտակով (տե՛ս ՄՊՀ, պրակ Ա, վավ. 5): Ամենայն հա-

վանականությամբ այդ իրավունքները վերահաստատվել են նաև
Շահ Իսմայիլ Ա-ի և Շահ Թահմազի կողմից, որոնց հրովարտակ-
ները սակայն չեն պահպանվել:

Սուլն հրովարտակը մեզ է հասել չափազանց լավ պահպան-
ված բնագրով: Սկզբում հիշված «هو الله سبحانه — օրհնյալ է աստ-
ված», «الملك لله — Իշխանությունն աստծունն է» և «يا محمد يا
فرمان همايون شرف — Ով Մուհամմադ, Ով Ալի» խոսքերը գրված են ոսկեգույն
թանաքով: Հրովարտակի բուն տեքստի սկզբի «نفاذ یافت»
— Արքայական հրամանագիրս հրապարակվեց» խոսքե-
րը, ինչպես միշտ, գրված են կարմիր թանաքով: Հրովարտա-
կի ամբողջ տեքստը գրված է համեմատաբար պարզ շիքասթե
գրությունով: Կնիքը նույնպես պարզ է և միանգամայն ընթեռ-
նելի:

Վավերագրի մյուս էջում կան հետևյալ հայերեն մակագրու-
թյունները.

1. «Շահապասին (!) մաֆի ռադամ է սրբոյ նախավկայի մը-
քին»:

2. «Նախավկային է, մաֆի ռախամ է»:

3. «Շալ սէվէյ. Պետոս վարդապետին է տված թէ վանքն
զատ չի տա»:

Վավերագիր 21.— Հիշրեթի 1043 թվականի ձմեռը Շահ Սա-
ֆին բանակ էր դրել Թավրիզում: Ռամազան ամսի 21-ից, (որ
այդ տարի համընկնում էր մարտի 21-ի գարնանամսի օրվան)
մինչև նույն ամսի վերջը տեղի նովրուզի (Ամանօր) տոնակատա-
րությունից հետո միայն՝ շավվալ ամսի սկզբից, որ սուլն հրո-
վարտակի հրապարակման ամսաթիվն է, շահը նոր սկսում է ըզ-
բազվել պաշտոնական գործերով (ՁԹԱԱ, էջ 159):

Դիվան-ալ-սադարաթի վճիռը տրված է Միրզա Հաբիբուլլա
Իբն-Սեյիդ Հուսեյնի կողմից, որն ստանձնել էր սադրի պաշտոնը
մոտ մեկ տարի առաջ՝ հիշրեթի 1042 թվականին (նույն տեղում, էջ
91—92):

Հրովարտակը պահպանվել է բավական անվթառ բնագրով, և
արժեքավոր է հատկապես նրա համար, որ չի վերաբերում վակ-
ֆային հոդատիրությունը: Մատենադարանի հնագույն հրովարտա-
կըն է՝ տրված այգու մուլքային սեփականության իրավունքների
հաստատման կապակցությամբ: Կարելի է նաև այն տեսակետից,
որ վկայում է ժե՛ղաբի առաջին կեսում Մակվում ապրող հայ

մելիքների մասին, որոնց վերաբերյալ այլ աղբյուրներում հիշատակություններ չեն հանդիպում:

Դիվան-ալ-սադարաթի միսալը և շահի հրովարտակը գրված են միաժամանակ, նույն թղթի տարբեր երեսների վրա: Հրովարտակի վերևում գրված Շահ Սաֆիի կնիքը բավական պարզ է և ընթեռնելի: Սակայն տարբերվում է նախորդ՝ 1631 թ. հրովարտակի (վալ. 20) կնիքից:

Կնիքի կողքին կատարված է հետևյալ հայերեն մակագրությունը.

«Շահ Սէֆիի ռա[ղա]մն է վանքին նեղութիւն տու[ո]ղաց դէմ. թէ չ[տա]ն»:

Մակագրության ներքևում այլ ձևադրով գրված է՝ «№ 103»:

Այս համառոտ անոտացիան թեև ճիշտ չէ, սակայն այն գալիս է վիպելու, որ վեճի առարկա խաղողի այգին ի վերջս նվիրաբերության կամ այլ ճանապարհով դարձել է Մակիի Թաղեոս առաքյալի վանքի սեփականությունը, իսկ սույն հրովարտակը, որ ծառայել է նաև որպես կալվածագիր, երկար ժամանակ գտնվել է վանքի արխիվում և ի վերջո շատ ուրիշ փաստաթղթերի հետ միասին, հետագայում բերվել է Էջմիածին:

Վերջում նշված «№ 103»-ը հավանաբար ցույց է տալիս Թաղեոս առաքյալի վանքի կալվածատերերի և հրովարտակների ու այլ պաշտոնական վավերագրերի հերթական համարը:

Վավերագիր 22. — 1634 թվականի ամառը Շահ Սաֆիի դռնվում էր Թավրիզից հարավ, Սալալան լեռան ամառանոցներում, որտեղ և գրի է առնված այս հրովարտակը (ՁԹԱ, էջ 161—162):

Հրովարտակը պահպանվել է անվթար բնագրով: Չորս կողմերից վարդագույն թղթեր են խալցիս, որի հետևանքով վավերագրի ներկայիս մեծությունը 81×21 սմ է: Մյուս էջում կատարված է հետևյալ հայերեն մակագրությունը.

«Շահին ռաղամն է. որ Քշառղ թէմ է սրբոյ Էջմիածնի»:

Վավերագրի վերի մասից փակցված թղթի մյուս էջում Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու օրոք կատարված է հետևյալ հայերեն համառոտ անոտացիան.

«Է. Շահէֆու ռաղամն է, զոր տուեալ է վասն Գանձասարու և Խաչէնու երկրին, զի սրբոյ Էջմիածնի լիցին հնազանդ. և նորին կաթողիկոսին զիուիրակութիւն տացին: Զի արդ են արաբեալ շահին ժողովուրդքն Խաչէնու, թէ յառաջ սրբոյ Էջմիածնի

եմք եղեալ թէմ, նոյնպէս և այժմ կամիմք լինիլ, և Գանձասարու կաթողիկոսն ի վերալ մեր մի իշխեսցէ. ի թուին տաճկաց ՌԽԴ»:

Վերջում Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով ավելացված է. «Որու սա-վատ մի ևս զոյ զոր գտցես սոյն ցուցակաւ և է համարուս»:

Պահպանվել է նաև հիշյալ պատճենը, որ հանված է ԺԷ դարի կեսերին (թղթ. 2ա, վալ. 35, մեծ. 31×22 սմ, գիր՝ շիքաթե-նասթաալիդ): Այս պատճենի մյուս էջում կրկնված է վերը մեջ բերված համառոտ անոտացիան, իսկ վերջում, նույնպես Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով, ավելացված է. «Զսորին ապն գիտ սոյն ցուցակաւ և է նշան համարուս»:

Պատճենի հարադատությունը հաստատված է հետևյալ մակագրությամբ. «السواد مطابق و موافق لاصلہ الاشراف القدس الارتفاع — الاعلى حرره الداعي — موهر —»:

Սույն պատճենը սրբազնագույն, վեհագույն և բարձրագույն իսկականի հետ ճիշտ է, գրեց աղոթա-րար՝ կնիք: Կնիքի վրա կարդացվում է հիշրեթի 1161 թվականը, որ համապատասխանում է մեր թվագրության 1748 թվականին:

Հրովարտակի և՛ բնագրի, և՛ պատճենի մասին հիշատակված է Սիմեոն Երևանցու «Ջամբու» աշխատության ժ և Ի գլուխներում (տես էջ 79 և 211):

Վավերագիր 23. — Սույն հրովարտակի հայերեն թարգմանու-թյունը 1858 թ. լույս է տեսել Սարգիս Զալալյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատության Բ հատորի հա-վելվածում (էջ 487):

Հրովարտակը մեղ է հասել անվավեր պատճենով: Ընդօրինակությունը կատարված է խնամքով, պահպանելով գրության ձևն ու չափը: Վավերագրի մյուս էջի մակագրություններն ու կնիքնե-րը ևս ուշադրությամբ պատճենահանված են: Մյուս էջի վրա կա հետևյալ հայերեն մակագրությունը. «Շահ Սաֆիի ըռաղամն է, տաճկաց 1044 թ. Արցախ»:

Կնիքների վրա կարդացվում են «Թաղի», «Մեհդի», «Մուհամ-մադ-Մոհսէն», «Ասդուլլահ» և «Մուհամմադ-Սալէ» անունները, որոնցից առաջինը էէթեմադ-ուդ-դովլե Միրզա Թաղիի կնիքն է, որ այդ պաշտոնը վարում էր մինչև մահը: Նա սպանվեց 1645 թ. հոկտեմբերի 11-ին (Արքանտամե, էջ 65): Իսկ վերջինը ԺԷ դարի նշանավոր պատմիչ Իսքանդար Մուհուդեղբոր որդու, Միրզա Մու-համմադ-Սալեհի կնիքն է: Սա Շահ Սաֆիի պալատական բանաս-տեղծներից և գլխավոր գլխավոր գլխերներից էր, որ գրված էր

էէթեմադ-ուդ-դովլեի տրամադրութեան տակ և գրում էր արքունի հրովարտականները (ՁԹԱԱ, էջ 208):

Նույն թղթապանակում կա նաև սույն հրովարտակի մի ավելի անհաջող պատճեն, հանված հալանաբար ԺԹ դարի վերջերին (թղթ. 2ա, վավ. 34բ, մեծ. 35 X 22 սմ, գիր՝ նասթաւլիդ):

Ժէ դարի պատմիչ Մուհամմադ-Յուսուֆի վկայութեամբ Շահ Սաֆին 1635 թվականին Նովրուզը տոնել է Ղազվինում (ՁԹԱԱ, էջ 164), ուստի պետք է ենթադրել, որ սույն հրովարտակի շարադրման ժամանակ, այսինքն 1634 թ. գեկտեմբերին նա գտնվում էր Ղազվինի Սեֆյան շահերի ձմեռանոցում:

Հրովարտակն ստացող Գրիգոր կաթողիկոսը Խ. Գադյանի ձեռագրաց ցուցակում պահպանված Գանձասարի կաթողիկոսների մեղ ծանոթ ցուցակում հայտց ԲԶԳ (1634) թվականի տակ հիշված վերջին կաթողիկոսն է. նշված թվականը, ինչպես տեսնում ենք համընկնում է սույն հրովարտակի թվականին: Ներկա հատորի № 5 վավերագրից մենք արդեն գիտենք, որ 1606 թվականին Շահ Աբբաս Ա-ի հրովարտակով Գանձասարի կաթողիկոսութունը վերստին տրվում էր Հասան-Ջալալյան Հովհաննես Ը-ին, որը թեև 1574 թ. դարձել էր կաթողիկոս, սակայն հետագայում՝ թուրքաց տիրապետութեան շրջանում, Գանձասարի աթոռը նրա ձեռքից դուրս էր եկել (տե՛ս վավ. 5-ի ծանոթագրութունը): Թե մինչև երբ է իշխել Հովհաննես Ը Հասան-Ջալալյանը, հայտնի չէ, սակայն վերահիշյալ ցուցակում 1633 թվականին հիշվում է Շահ-մասուրեցի Հովհաննեսը:

Արցախի Քսուռ գավառի Հախում գյուղի Ս. Նշան եկեղեցու ավետարանի հիշատակարանում պահպանված մի տեղեկութեան համաձայն, այս վերջին Հովհաննես կաթողիկոսը 1633 թվականին «Մատենցաւ ի ձեռն պարսիկ ազգին, տարան ի դուռն շահին» («Արցախ» էջ 333): Ինչպես սույն վկայութունից, այնպես նաև հրատարակվող հրովարտակի սկզբի տողերից զգվար չէ եզրակացնել, որ աթոռակալական երկպառակութուններն ու ինտրիգները շարունակվում էին նաև այս շրջանում: Բողոքալուրները այս անգամ գիմել են Իրանի բանակի զխաւբը հրամանատար և Ազերբայջանի բեկլարբեկ Ռուսթամ-բեկ սիփահաւարին, որը 1633 թվականի գարնանը մեծ բանակով անցավ Ղարաբաղով և գնաց ճնշելու վրաց Թեյմուրազ թագավորի զխաւբորած ապստամբութունը (ՁԹԱԱ, էջ 114—118):

Հրովարտակի շարադրանքը այնպիսին է, որ կարծես թե Ռուսթամ բեկ սիփահաւարը Հովհաննես կաթողիկոսին ուղարկել է շահի մոտ, որպեսզի վերջինս հաստատի նրա կաթողիկոսական իրավունքները: Սակայն վերը հիշված հիշատակարանի գրիչ Հովհաննես երեցը այդ մասին արձանագրում է որպես ոչ ցանկալի իրողութուն: Նրա գրածից պարզ երևում է, որ ինչ-որ հակառակորդների գրգմամբ նրան բռնել են և ուղարկել արքունի դուռը, և մինչև հիշատակարանի գրութեան ժամանակները դեռ հայտնի չի եղել թե ինչով կվերջանա այդ գործը. «Վերջն ասուած գիտէ», — ասված է հիշատակարանում: Սակայն ինչպես պարզվում է, Հովհաննեսը վերահաստատվել է կաթողիկոսական պաշտոնում և մեկ տարի հետո՝ 1634 թվականին վախճանվել:

Թե ով էր Հովհաննեսին հաջորդող Գրիգոր կաթողիկոսը և ինչ ազգակցական կապեր ուներ նախորդ կաթողիկոսների հետ, այդ մասին որոշակի տեղեկութուններ չկան: Սակայն պետք է մտածել, որ սա ևս սերում էր Հասան-Ջալալյաններից:

1639 թվականին Գանձակում արտագրված մի ավետարանի հիշատակարանում նա անվանված է «Նորընծայ Գրիգոր կաթողիկոս» («Մատենադարան», ձեռ. № 7980, էջ 294բ): 1634 թ. շահական հրովարտակ ստացող կաթողիկոսին 1639 թվականին չէր կարելի «նորընծայ» կոչել: Ուստի սխալ չէր լինի ենթադրել, որ թեև 1634 թվականին նա շահից ստացել է կաթողիկոսութեան իրավունք, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով (հալանաբար շարունակվող աթոռակալական վեճերի պատճառով) օծումը տեղի է ունեցել ավելի ուշ, թեև 1638 թվականին: Իսկ այնուհետև նա ֆնացել է կաթողիկոսական դահի վրա մինչև իր մահը, որը տեղի է ունեցել 1653 թվականին (տե՛ս Տապանագրի արձանագրութունը, «Արցախ» էջ 176, հմմտ. «Ջամբու», էջ 79):

Վավերագիր 24.— Շահ Սաֆին 1639 թվականի գեկտեմբերին իր արքունի անձնակազմով գտնվում էր Սեֆյան շահերի Մազանդարանի ձմեռանոցում (ՁԹԱԱ, էջ 337—338), որտեղ և գրի է առնված սույն հրովարտակն ու Դիվան-ալ-սադարաթի միսալը:

Այս վավերագիրը պահպանվել է շարիաթական-նոտարական պատճենով: Գրված է թղթի երկու երեսի վրա. առաջինում շահի հրովարտակը, իսկ երկրորդում՝ միսալը: Չնայած վավերագիրը մասամբ քաղքալված է, սակայն տեքստը փաստված չէ, պատռված է միայն վավերագրի ներքևի մասի ձախ անկյունը, որտեղ եղել է

հրովարտակի թվականը: Պատճենը հանված է ժ.է դարի 50-ական թվականներին: Իսկականի հետ ճիշտ լինելը հաստատող մականոր-թյան կնիքի վրա կարգացվում է հիշքերի 1067 թ., որ համապա-տասխանում է մեր թվագրության 1656—1657 թթ.:

Հրովարտակի բովանդակությունից հնարավոր է պարզել, թե ում է տրված կամ ում նախաձեռնություններ է ձեռք բերված այս փաստաթուղթը: Պարզ է սակայն, որ այն էջմիածնի վավերա-գրերի խմբից է: Այնպես պետք է «Ջամբու»-ում հիշված լինելու այս մասին: Վավերագրի վրայի հայերեն համառոտ անոտացիան եւ չի համարակալված և բոլորովին նման է մյուս վավերագրերի վրա Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք գրված անոտացիաներին:

Դիվան-ալ-սադարաթի միսալի վերևի մասում մուգ, սև թա-նաքով և խոշոր նոսր գրով նախապես գրված է եղել «Յովհաննէս վարդապետի հանած եկեղեցեաց հօքմի սաւառն է», ապա ավելի բաց գույնի թանաքով, սովորական գրությամբ, համանաբար ժ.է դարում ավելացված է՝ «որ տաճկաց հետ հայն վէճ ունենալ միմիայն յեկեղեցին մտանէ, ձեռքն աւետարանի վրայ դնէ ընդունելի է: Ու մանք տղէտ տաճիկք ալ և ալ բանիւք կամին երդում տալ՝ այն ոչ է ընդունելի»:

Առաջին համառոտ մականորությունը հայանաբար ժամանա-կակից է սույն պատճենին: Այնպես որ կարելի է չկասկածել, որ իրոք հրովարտակն ստացել է Հովհաննէս վարդապետը, որ ամե-նայն հայանականություններ Տաթևի վանահայր Հովհաննէս Շարան-օղլին է: Նա ժ.է դարի խոշոր եկեղեցական գործիչներից էր, որ տարբեր հարցերով բազմիցս դիմել է Սեֆյան շահերին և նրան-ցից հրովարտակներ ստացել: Այժմ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում կան բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք վիա-լում են նրա բուռն և արդյունավետ գործունեության մասին ժ.է դարի երկրորդ կեսում:

Առաջին հիշատակությունը Տաթևի վանահայր Հովհաննէս վարդապետ Շարանօղլու մասին վերաբերում է 1642 թվականին (Սիսական, էջ 24, «Տաթև» տարեգիրք, 2 տարի, 1930 թ., էջ 347), սակայն ինչպես երևում է նա իր գործունեությունը սկսել է ավելի վաղ՝ 1639 թվականին, ձեռք բերելով այս կարևոր փաստա-թուղթը:

Վավերագիր 25.— Շահ Աբբաս Բ-ի (1642—1667), Մատե-նադարանում գտնվող բազմաթիվ հրովարտակներից առաջինն է՝ տրված 1644 թվականին, այսինքն նրա թագավորության երկրորդ

տարում: Թեև ստացողի անունը չի հիշված, սակայն, ինչպես այդ մասին նշված է «Ջամբու»-ում, կարելի է չկասկածել, որ այն տրե-ված է Փիլիպոս կաթողիկոսին: Նա 1644—1645 թթ. բավական հրովարտակներ է ստացել Շահ Աբբաս Բ-ից, որոնք վերաբերում են ինչպես էջմիածնի, այնպես նաև առհասարակ հայոց եկեղեցու իրավունքներին և հալ ու լաթների սոցիալ-իրավական վիճակին (տե՛ս սույն ժողովածուի №№ 26, 27, 28, 29, 30 վավերա-գրերը):

Վավերագրի առաջին էջի վրա գրված է շահի հրովարտակը, որով հաստատված է մյուս էջի վրա գրված Դիվան-ալ-սադարա-թի միսալը:

Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու օրոք այս վավերագիրը նորոգ-ված է. շուրջը դեղին գույնի թուղթ է փակցված և վերի մասից վավերագրին կցված սպիտակ թղթի վրա կատարված է հետևյալ հայերեն մականորությունը.

«Թ. Երկրորդ Շահ Աբբասի ռադամն է, զոր գրէ ընդ ֆարվա-լի Շարիֆ, թէ ի Հատրէջան երկրոջն ոմանք իւլաֆի Շարի հա-յոց զգաւ պահանջն, որպէս առգ եղե, մի լիցի այնպէս: Եւ ի ժամանակս օսմանցոցն զի շարժէ աւերեալ եկեղեցիսն եթէ հալք կամիցին նորոգել, մի ոք զնոսա արգելցէ որովհետեւ մեզ հնա-դանդ և ջազիազիւզաւ են: Եւ ի բանս օրինաց նոցա մի ոք խառ-նեացի: Ի թաին տաճկաց ՌՄԳ: Այս համառոտ անոտացիան հա-մարյա նույնությամբ կրկնված է նաև «Ջամբու»-ում (էջ 211—212):

Այս հրովարտակը առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն է, որտեղ խոսվում է ավերված վանքերի ու եկեղեցիների վերանո-րոգման թույլտվության մասին: Վանքերի նորոգության գործը, ինչպես գիտենք, մեծ թափ ստացավ ժ.է դարի երկրորդ կեսում Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցու և Հակոբ կաթողիկոս Զուղայե-ցու օրոք (տե՛ս Դավրիժեցի, զլ. ԻԶ):

Տես նաև վավ. 30-ի ծանոթագրությունը:

Վավերագիր 26.— Շահ Աբբաս Բ-ի այս հրովարտակը, որ տրված է ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի վճռի, մեզ է հա-սել բավական անվթար բնագրով: Շուրջը կարմրավուն թուղթ է փակցված և վերևի մասում Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու օրոք տրված է վավերագրի բովանդակության հետևյալ հայերեն անո-տացիան.

«Ժ. Փոքր Շահաբասի ռադամն է, որ է վասն սրբոյ աթոռոյս

վախուս մըքերին, հողերի, ջրադացաց և այգեաց, որոնց աղա-
զաւ գրեալ է շնխալամն երկրիս մերոյ զվկայութիւն, թէ դիտեմ
ես, որ այսք մուլք ի բնէ վախս են էջմիածնայ: Որք են ի էջ-
միածին գեղջս Շորաքեաթ կոչեցեալ տեղին: մինչ ի Փոքր բլուրն
և Ջանանի ջրադացն, Ա. ջրադաց Խանաղի այգւոյ մօտն, Ա.
հող ևս ի ներքին կողմն սրբոյ Աթոռոյս, որ է քսան խալվարի
տեղ, Ա. տեղի ևս Հէրանանկ կոչեցեալ, որ է մինչև ցՔիւլթափէն,
Ա. հող ևս այսկոյս գետոյն, զոր Բազրկեան եօլի կոչեն, Ա. հող ևս
Սադախլուի տեղի կոչեցեալ, ընդ մեջ որոյ անցանէ արիս մի, Ա.
հող ևս, զոր Իլանլու կոչեն, ի ներքոյ Քեօնաւալանին, Ա. հող ևս ի
վերին կողմն Իլանլուին, զոր Շահարխի կոչեն, Ա. ևս, զոր Հաճի-
լաքի տեղ կոչեն, Ա. ևս, զոր Քարաքիթ կոչեն, Ա. ևս, զոր Հոփի-
սիմէի տեղ կոչեն: Իսկ և Մարտիրոսի այգին, Շահէտանի բաղ-
ջայն, Գեօրկու բաղջէն և Գրիգորի բաղջէն, Ղարիպայ գերեզմանն,
և Գ. բահէն ջրի տեղն: Եւ Շահն ի միւս կողմն թղթոյս ռաղամ
գրէ, վասն ամենից վերոասացելոցս, զի մի ոք ձեռնամուխ լիցի:
Ի ՌԾԴ թուին տաճկաց:

Թեև քնագրում այդ մասին չի հիշված, սակայն համեմատու-
թյունը ցույց է տալիս, որ սույն հրովարտակը գրված է 1613
թվականի Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Մելքիսեթ կաթողիկոսին տրու-
ված հրովարտակի հիման վրա (վավ. 19): Բոլոր հոդակառուները,
այդիներն ու պարտեզները հիշված են նույն հերթականությամբ,
իսկ նկարագրությունները բառ առ բառ համընկնում են իրար:
Այս մասին մանրամասն գրում է նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երե-
վանցին (տե՛ս վավ. 19-ի ծանոթագրությունը): Սակայն նա սխալ-
վում է, կարծելով թե այս վճիռները կամ «միսալները» տրված են
Երևանի շխուռլ-խալամի կողմից: Ինչպես այս, այնպես նաև մյուս
նման հրովարտակների մասին խոսելիս նա գրում է. «Յորոյ մի
կողմն Շխ-խալամն զփաթվալ գրէ, և ի միւս երևան Շահն ռաղամ
գրէ» (Ջամբու, էջ 211 և այլն): Նման միսալները առհասարակ
տրվում էին մայրաքաղաքի գլխավոր հոգևոր ատյանի՝ «Դիվան-
ալ-սադարաթի» պետ սադր-ուլ-մամալիքի կողմից: Այդ մասին
որոշակի կերպով նշված է այս և նման բազմաթիվ այլ վավերա-
գրերի մյուս էջի վրա գրված շահի հրովարտակում:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ երկու վավերագրերի վրայի
հայերեն անոտացիաների մեջ առաջին հերթին թվարկված հոդա-
կառուների շարքում հիշված է նաև «Շորաքեաթ կոչեցեալ տեղին»
կամ «Որք են Շորաքեաթ տեղիքն»: Շահ Աբբաս Բ-ի սույն հրո-

վարտակի պարսկերեն քնագրում ևս գրված է. «شور و کات — Շորա-
քյաթ», որ բառացի նշանակում է «աղուտներ»: Սակայն 1613 թվա-
կանի հրովարտակի քնագրում նույն վայրը անվանված է «شوقکات»
— Շոգակաթ: Հավանական է, որ այդ հոդերը իրոք նախագես
կոչվել են «Շոգակաթի» հոդեր, որոնք հավանաբար պատկանել
են Շոգակաթի մատուռին: Սակայն տարիներ շարունակ խապան
մնալով դարձել են անջրդի աղուտներ և ժողովրդական ստուգա-
բանություններ սկսել են կոչվել «Շորաքյաթ» հոդեր: Սիմեոն կաթո-
ղիկոսը հետևյալ կերպ է նկարագրում այդ հոդերը.

«Դէպի հարաւակոյս ի վայր քան զճանապարհն Քալարու
տեղիք գոն, որ Շորաքեաթ ասին, մինչև ի Բ (Չ) փոքր բլուրնե-
րն (որք Խօշաթափալ (Ջուլդ բլուրներ — Հ. Փ.) ասին, որք են
սահմանք ի մէջ մեր դիւղիս և Շօրլու գեղջն), որք են մինչև եր-
կու հարիւր հիսուն սօմարի տեղ, որք ի մէջ ռաղամիցն ևս Շօ-
րաքեաթ գրին» (Ջամբու, էջ 152: Նույն տեղում տես նաև հրովար-
տակում հիշված մյուս կալվածների նկարագրությունը):

Այս հրովարտակը 1613 թ. Շահ Աբբաս Ա-ի հրովարտակից
տարբերվում է նաև Դիվան-ալ-սադարաթի միսալի լուսանցքում
կատարված մակագրություններ, որ հավանաբար ալիւսացված է շխու-
ռլ-խալամի կողմից, և որտեղ փորձ է արված «բացատրելու» ինչ-
պես հայոց եկեղեցու, այնպես նաև ընդհանրապես հայ համայնքի
նկատմամբ Շահ Աբբաս Բ-ի օրոք կիրառվող հանդուրժողական
քաղաքականության պատճառները:

Վավերագիր 27.— Հրովարտակը շարադրված է հիշրեթի
1048 (1638) թ. Շահ Սաֆիի կողմից հրապարակված նույնանման
մի հրովարտակի հիման վրա, որի տեքստը համարյա թե ամ-
բողջությամբ մեջ է բերված:

Շահ Սաֆիի հիշյալ հրովարտակը մեզ չի հասել, սակայն
նրա մասին հիշատակում է նաև Սիմեոն Երևանցին: Նա գրում է.

«Շահ-Սեֆու ռաղամ, լորում գրէ թէ՛ նուիրակացն էջմիած-
նի և կամ խալիֆայի մարդկանցն ամենեկին մի ոք խօսեցի և
խառնիցին ի բանս և ի գործս նոցա, և կամ զբան ինչ պահան-
ջիցեն ի շրջին աստ և անդ, ըստ արգալի Փիլիպպոս կաթողիկո-
սին, ի ՌԽԼ թուին տաճկաց: Ապա վերջում ալեկացնում է՝ «Զոր
գիտ ցուցակաւն... համարով» (Ջամբու, էջ 219): Հերթական հա-
մարը պետք է լինի «Ը», և իրոք այժմ վավերագրի մեջ «Ը»
համարը չկա:

Հիշատակելով սուլն՝ № 27 վավերագրի մասին, Սիմեոն Երևանցին նորից հիշեցնում է Շահ Սաֆիի նշված հրովարտակր. «Յիշէ ևս թէ որպէս ի Ռիւլ թուին Շահ Սէֆին ևս է տուեալ այսպէս ռադամ, որպէս ի վերդ գրեցաւ», — գրում է նա (Ջամբու, էջ 212): Պարզ է, ուրեմն, որ այդ հրովարտակր մինչև ժ.Բ. դարի վերջերը գոյութիւն է ունեցել: Սա թերեւս այնքան էլ մեծ կորուստ չէ, քանի որ, ինչպէս ասվեց, այդ հրովարտակր ամբողջ բնագիրը մեջ է բերված Շահ Աբբաս Բ-ի հրատարակվող հրովարտակում, ուր նշված է նաև հիշյալ հրովարտակի հրապարակման թվականը:

Հրովարտակը մեզ է հասել բավական լավ պահպանված բընագրով, կնիքը, որ կրում է հիշրեթի 1052 (1642) թվականը, քառանկյունի է և տարբերվում է Շահ Աբբաս Բ-ի նախորդ և հաջորդ մի քանի այլ հրովարտակների կնիքներից, որոնք շրջանակաձև են և ավելի խոշոր: Սրանց կենտրոնում գրված են «سند شاه — ولايت عباس — Սրբութեան թագավորի ծառա՝ Աբբաս» խոսքերը, իսկ շուրջը շիաների 12 խմայնների անունները: Սակայն այս քառանկյունի կնիքի վրա միայն կրկնված է վերոհիշյալ կնիքների կենտրոնական շրջանակի մակագրութիւնը: Պարզվում է, որ Սեֆյան շահերը ունեցել են տարբեր ձևի կնիքներ, որոնք օգտագործվել են տարբեր բովանդակութեան հրովարտակների համար. շրջանակաձև կնիքները այն հրովարտակների համար, որոնք սկսվում էին «فرمان همايون شد — Արքայական հրաման եղավ» խոսքերով, այսինքն «Ֆերմաններէ», իսկ քառանկյունի կնիքները «حكم جهانمطاع شد — Աշխարհաստատ հրամանագիրս հրապարակվեց» խոսքերով սկսվող հրովարտակների, այսինքն «հոքմների» համար: Տես նաև սուլն ժողովածուի №№ 10, 23, 36, 42 հրովարտակները:

Նման հրովարտակների, կամ «հոքմ»-երի կնիքների և, եթե այն տրված է նախորդ թագավորներից մեկի հրովարտակի հիման վրա, նաև կնիքի կողքին գրված «شاه باباام انار الله برهاند» — Իմ թագավոր հայրը, թող աստված լուսավորի նրա հոգին» խոսքերի շուրջը դարգարվում էր ոսկեգույն թանաքով:

Սույն հրովարտակի աջ, ձախ և ներքին եզրերին երկու ամ, իսկ վերին մասից 24 ամ լայնութեամբ գեղին թուղթ է փակցված: Այս վերջինիս մյուս էջի վերին մասում, հավանաբար Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ, խոշոր նոսր գրով մակագրված է.

«[Շ]ահապազի տուած հուլմն է վասն ազալաթի (արդարութեան), որ ինչ տեղ հոգեոր տիրի աշակերտ շրջի այլն [տեղ]ի բէգլարէգին նորա հետ բան չունի»: Վերջում Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով ավելացված է. «Փոքր Շահապասին է: 1055 թուին տաճկաց» և համարակալված է «ԺԳ» (13):

Մյուս էջի էթեմադ-ուդ-դովլեի կնիքի վրա կարդացվում է «تقى — Թադի» անունը և հիշրեթի 1026 (1617) թվականը: Ինչպէս տեսնում ենք կնիքը բավական հին է, սակայն հալանի է, որ Միրզա Թադին էթեմադ-ուդ-դովլեի պաշտոնը զբաղեցնում էր Շահ Աբբաս Բ-ի թագավորութեան առաջին երեք տարիներին և շուտով, ենթարկվելով պալատական ինտրիգների, սպանվեց Ջանի խան զոռչիրաշու ձեռքով հիշրեթի 1055 թվականի շաարան ամսի 20-ին (1645 թ., հոկտ. 11): Այսինքն սույն հրովարտակի հրապարակումից վեց ամիս հետո (Աբբասնամե, էջ 64—65):

Վավերագիր 28.— Հրովարտակը պահպանվել է բավական անվթար բնագրով: Նախապես նորոգված է եղել և շուրջը գեղին գուլնի թուղթ է փակցվել, ապա կրկին անգամ նորոգվել և ամբողջապես փակցվել է 61×30 սմ մեծութեան կարմիր թղթի վրա:

Վավերագրի մյուս էջի վերին մասում Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու օրոք, մանր նոսր գրով կատարված է հետևյալ հայերեն մակագրութիւնը. «ԺԲ. Երկրորդ Շահ Աբբաս ռադամն է, վանորէից հարկին ազագաւ, թէ զոր ինչ լաւաջմէ լաւուրց Ամիր-գիւնայ խանին տուեալ են, Մահմատղուլի խանն վերահասու լիցի և գնոյնն առցէ, և զաւելի ինչ մի առնուցու: Ի թուին տաճկաց ՌԾԵ»:

Այս անոտացիան համարյա նույնութեամբ կրկնված է նաև «Ջամբու»-ում (էջ 212):

Հրովարտակի առաջին տողից իմանում ենք, որ այն գրված է հիշրեթի 1030 թ, սաֆար ամսին (1620 դեկտ. 26—1621 հունվ. 24) հրապարակված Շահ Աբբաս Ա-ի նույնանման մի հրովարտակի հիման վրա, որը մեզ չի հասել: Նախորդ հրովարտակի (վավ. 27) ծանոթագրութեան մեջ նշեցինք, որ չի պահպանվել նաև այդ հրովարտակի շարագրմանը հիմք ծառայող հիշրեթի 1048 թ. հրապարակված Շահ Սաֆիի հրովարտակը: Հետևում է եզրակացնել, որ այն հրովարտակները, որոնց հիման վրա հետագայում տրվել են նույն բովանդակութեան այլ հրովարտակներ, առանձին ուշա-

դրության և խնամքի չարժանանալով, շարքից դուրս են եկել և անհետացել:

Շահ Արքան Բ-ի պալատական պատմիչ Մուհամմադ-Թահեր Վահիդ Ղազվինիի վկայությամբ, էէթեմադ-ուդ-դովլե Միրզա Թադիի սպանությանից հետո, որ քստ նույն ազդուրի տեղի էր ունեցել հիշրեթի 1055 թ. շաարան ամսի 20-ին (1645 թ. հոկտ. 11), շահը ախլ պաշտոնը վերստին հանձնում է Խալիֆե-Սուլթանին, որը ինչպես Շահ Արքան Ա-ի, այնպես նաև Շահ Սաֆիի օրոք երկար ժամանակ դանդաղ էր այդ պաշտոնում (Արքանամե, էջ 65—66): Ինչպես սույն, այնպես նաև հաջորդ հրովարտակը (վաժ. 29), որոնցից առաջինը գրված է հիշրեթի 1055 թ, սաֆար ամսին, (1645 թ: մարտ 29 — ապրիլ 27), իսկ երկրորդը նույն թվականի առերի՝ առաջին ամսին (ապրիլ 27—մայիս 27), այսինքն Միրզա Թադիի սպանությանից 5—6 ամիս առաջ, կնքված են հիշյալ Խալիֆե-Սուլթանի կնիքով:

Այս փաստը կարող էր առիթ տալ կասկածելու Միրզա Թադիի սպանության, Մուհամմադ-Թահեր Վահիդի նշած թվականի վրա (թեև նա չափազանց վստահելի ազդուր է), և թե չլինել վերջին հրովարտակի հետ միաժամանակ (1055 թ. առերի՝ առաջին ամսին) տրված մի այլ հրովարտակ (վաժ. 30), որը կնքված է Միրզա Թադիի կնիքով: Միրզա Թադիի սպանության թվականը ստույգ է, ինչպես նաև ստույգ են հիշյալ հրովարտակների թվականները: Հրովարտակները գրվել են Միրզա Թադիի էէթեմադ-ուդ-դովլետ-թյան օրոք, սակայն դրանց հաստատումը վերջինիս կողմից ձեռնարկվել է մինչև նրա մահը, ուստի և կնքվել է նոր նշանակված էէթեմադ-ուդ-դովլետի՝ Խալիֆե-Սուլթանի կնիքով:

Մուհամմադ-թահերը «Արքանամե»-ի ԺԶ գլխում, որը ներկայացված է Միրզա Թադիի սպանության նկարագրությանը, պատմում է թե ինչպես վերջինս սկսել էր չարաշահել իր պաշտոնը և անխոհեմաբար չափազանց վատ և անբարեացակամ վերաբերմունք էր ցույց տալիս ամիրներին, զինվորականությանն ու ռալաթներին (էջ 64): Պետք է ենթադրել, որ նման վերաբերմունքի է արժանացել նաև Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցին, որի հետևանքով էլ այս երկու հրովարտակների կնքումն ու վավերացումը ձգձգվել է հատմիսներ շարունակ: Հատկանշական է նաև, որ ձգձգվել է հատկապես այս երկու հրովարտակների հաստատումը, որոնք վերաբերում են էջմիածնից գանձվող հարկերի քանակին և գուծանները հարկերից ազատելուն: Այլ խոսքով դրանք երկուսն էլ կարե-

վոր էին վանքի անտեսության վիճակը բարելավելու տեսակետից, իսկ մյուս հրովարտակը (վաժ. 30) վերաբերում էր միայն վանքերի նորոգման իրավունքին և անմիջական նշանակություն չունեցող էջմիածնի անտեսության համար:

Հրատարակվող հրովարտակի մյուս էջի հաստատման կնիքներից մեկի վրա կարգացվում է «عز وجل — Աղուրլու» անունը և հիշրեթի 1035 (1625—1626) թվականը: Դա Աղուրլու-բեկի կնիքն է, որ Խալիֆե-Սուլթանի հետ միաժամանակ նշանակվել էր դիվանբեկի պաշտոնում: Շահ Արքան Բ-ի հրամանով նա այդ պաշտոնից հեռացվեց և կուրացվեց հիշրեթի 1066 (1656) թվականին (Արքանամե, էջ 219—221):

Վավերագիր 29.— Հրովարտակը պահպանվել է բնագրով, նորոգված և փակցված է 60×24 սմ մեծության մուգ կարմիր թղթի վրա: Մյուս էջում Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու օրոք, մասնը նորը գրով կատարված է հետևյալ հայերեն մականգրությամբ.

«ԺԱ. երկրորդ Շահ Արքանի ռաղամն է վասն սրբոյ Աթոռոյ մէկ գութանի մաղափութան, որ յստաջագոյն ևս է լեալ մաղափ, այլ յետոյ իշխողն երկրիս մերոյ Մահմատգուլի խանն, կամեցեալ է առնուլ զբահրայ, և Փիլիպոս կաթողիկոսն արգ է արարեալ Շահին, և Շահն, զայս ռաղամն տուեալ է, զի մի տացուք մեք զբահրայն: Ի թուին տաճկաց ՌԾԵ»:

Այս հրովարտակը առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն է, որտեղ հիշատակվում է էջմիածնի վանական անտեսության մեջ գութանի դորձածության մասին: Սիմեոն Երևանցին նույնպես վկայում է, որ Փիլիպոս կաթողիկոսը «ի բազմացուցանելն զմիաբանսն սրբոյ Աթոռոյս, զանգս և զարտորայս և վասն սերմանելոյ՝ որպէս ասացուք լառաջ, սկսաւ և զյատուկ գութան մի ի կիր արկանել (որ չգոյր լառաջ)»:

Այնուհետև շարունակելով խոսել գութանի մուսփության մասին, Սիմեոն Երևանցին փորձում է «վերաշարադրել» սույն հրովարտակի բովանդակությունը. «Իսկ չարն Մահմատ Ղուլի, որ խան էր երկրիս Երևանու, — գրում է նա, — կամեցաւ հնգորդ առնուլ (այսինքն զպահրա) ի ցանկեկոց հասիցն սրբոյ Աթոռոյս: Վասն որոյ և նոյն երանելին արգ առնէ երկրորդ Շահ-ապասին՝ թէ սուրբ Աթոռս ի բնէ անտի մաղափ էր լեալ, այսինքն ազատ յամենայնէ, այժմ ի յաղքատութենէ մէկ գութանի վարելոյ չափ տեղ հազիւ կարեմք զսերմն արկանել յերկիր, Մահմատ-Ղուլի

խանն կամի ի նմանէ ևս զպահրա առնուլ: Եւ Շահն ռաղամ տալ
սոստիկ թամպէհով, զի մի ձեռնամխիցին թէ Մահմատ-Ղուլի
խանն և թէ ալլը ի խնդրել զպահրա ի սրբոյ Աթոռոյոս սերման-
ցըն» (Ջամբու, էջ 131):

Դժվար թե Սիմեոն կաթողիկոսը ձեռքի տակ ունեցած լինի
Փիլիպոս կաթողիկոսի դիմումը, ուստի և այդ դիմումի բովան-
դակութիւնը նա հավանաբար տալիս է ենթագրութեամբ: Հրատա-
րակվող հրովարտակը գալիս է վկայելու, որ Փիլիպոս կաթողի-
կոսը պետք չունի այդպիսի բովանդակութեամբ խնդրագիր ներ-
կայացնելու: Նա ներկայացրել է հիշրեթի 1048 թ. ռարի՝ առաջին
ամսին (1638 թ. հուլիս 13 — օգոստոս 12) մեկ գութանի մուս-
ֆության վերաբերյալ հրապարակված Շահ Սաֆիի հրովարտակը,
ուղղված Երևանի բեկլարբեկ Քյալը-Ալի խանին և խնդրել հաստա-
տել այն նոր բեկլարբեկ Մուհամմադկուլի խանի անունով: Այդ
հրովարտակի համառոտ բովանդակութիւնը մեջ է բերված հրա-
տարակվող հրովարտակում:

Այստեղից պետք է հղրակացնել, որ գութանի կիրառութեան
թվականը էջմիածնի վանական անասութեան մեջ ոչ թե 1645
թվականն է, այլ 1638, կամ թերևս ավելի վաղ, սկսած Փիլիպոս
կաթողիկոսի աթոռակալութեան առաջին տարիներից, ինչպես այդ
մասին գրում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին:

Բանն այն է, որ Երևանցին տեղյակ է եղել Շահ Սաֆու վե-
րոհիշյալ հրովարտակին: Նույն տեղում նա գրում է. «Բայց լառաջ
քան զայս ի ՌՍԸ թուին տաճկաց՝ սոյն երանելիս Սէֆի Շահին
ևս արդ արարեալ, զմէկ գութանի մաղաֆութեան ռաղամ առնու,
որոյ զսուրեթն գիտ ցուցակաւն» (էջ 131): Սակայն «Ջամբու»-ի,
պարսից շահերի հրովարտակների նկարագրութեանը նվիրված, Ի
գլխում այս հրովարտակը չի հիշված:

Այս մեկ գութանի մուսֆության իրավունքը Շահ Աբրահ Բ-ի
կողմից վերստին հաստատվել է Հակոբ Զուղալեցու օրոք, հիշրեթի
1069 թվականի ջումադի երկրորդ ամսին (1659 թ. մարտ) տրված
հրովարտակով (թղթ. 1բ, վավ. 104): Երկրորդ գութանի մուսֆու-
թյան իրավունքը էջմիածինը ստանում է առաջինից մոտ 80 տարի
հետո՝ 1712 թվականին (տե՛ս Կաթողիկոսական գիւման, թղթ. 1գ,
վավ. 248, հմմտ. Ջամբու, էջ 220):

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Սիմեոն Երևանցին իր
հաջորդներին խորհուրդ չի տալիս այս երկու հրովարտակները
ցույց տալ պետական պաշտոնյաներին, եթե վանքը ունի մեկից

ավելի գութաններ. «Բայց զայս իմա, — գրում է նա, — զի որով-
հետև յարգալում մէկ գութան միայն գրի, վասն որոյ և Շահն ևս
ի ռաղամումն զմէկ գութան միայն մաղաֆ առնէ, ուստի ոչ պար-
տիս զայս ռաղամս ցուցանել՝ յորժամ գութանի աղագաւ գրուց
լինիցի և գու աւելի ունիցիս զգութան» (էջ 131): Քիչ հետո, Հա-
կոբ Զուղալեցու ստացած հրովարտակի առիթով, նորից շեշտում է՝
«Սակայն և այս ռաղամ լայնժամ լինի օգուտ ի ցուցանելն՝ յոր-
ժամ զմի գութան միայն ի կիր արկանիցէ Աթոռս որպէս և ի
վերդ ասացաւ» (էջ 132): Հետևում է հղրակացնել, որ էջմիածնի
վանքի գութանների քանակը ԺԸ դարի 70-ական թվականներին
բազմապատկիւ էր մի քանի անգամ:

Վավերագիր 30. — Այս հրովարտակը բավական քալքալված
է եղել և նորոգվել է հավանաբար Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու
օրոք: Վավերագրի շուրջը գեղնավուն թուղթ է փակցված, որի
մյուս էջի վերին մասում, մանր նոսր գրով կատարված է հետե-
վյալ հալերեն մակագրութիւնը. «ԺԴ. Փոքր Շահ Աբրահ Բ-ն է
վասն եկեղեցիաց նորոգութեան և շինութեան: Թուին տաճկաց
1055»: Այս անստացիան համարյա նույնութեամբ կրկնված է
«Ջամբու»-ում (էջ 212):

Հրովարտակը գրված է Շահ Սաֆիի կողմից Երևանի բեկլար-
բեկ Քյալը-Ալի խանին ուղղված մի այլ հրովարտակի հիման վրա,
որի համառոտ բովանդակութիւնը մեջ է բերված, սակայն թվա-
կանը չի նշված:

Ինչպես պարզվում է, Փիլիպոս կաթողիկոսը ստիպված է
եղել Շահ Սաֆիի օրոք ստացած բոլոր հրովարտակները, որոնք
ուղղված էին Քյալը-Ալի խանին, ներկայացնել Շահ Աբրահ Բ-ին
և դրանք վերահաստատել տալ նոր բեկլարբեկի՝ Մուհամմադկուլի
խանի անունով (տե՛ս վավ. 27, 28, 29):

Ավելիված եկեղեցիների և վանքերի վերանորոգումներ թույ-
լատրվում էր նաև Շահ Աբրահ Բ-ի հիշրեթի 1053 թ. զինաջա
ամսին (1644 թ. փետրվար 10 — մարտ 10) տրված հրովարտակով
(վավ. 25), սակայն հրատարակվող հրովարտակից պարզվում է, որ
այդ իրավունքը Փիլիպոս կաթողիկոսը, ավելի առաջ ստացած է
եղել Շահ Սաֆիից: Վանքերի և եկեղեցիների վերանորոգման հար-
ցին վերաբերող այդ առաջին փաստաթուղթը չի պահպանվել:
Այդ մասին «Ջամբու»-ում ևս ոչինչ չի նշված:

Թեև այդ հրովարտակի ստույգ թվականը չի հիշված, սակայն
ամենայն հավանականութեամբ, այն պետք է ստացված լինի հիշրեթի

1048 թ. սկզբներին (1638 թ.), երբ, ինչպես արդ մասին ասված է Շահ Աբբաս Բ-ի 1645 թ. հրովարտակում (վավ. 27), արդ թվականին Փիլիպոս կաթողիկոսը մի շարք հարցերով դիմած է եղել Շահ Սաֆիին և վերջինս լուրաքանչլուր հարցի վերաբերյալ առանձին հրովարտակներ է ավել:

Վավերագիր 31.— Պահպանվել է ոչ շարիաթական-նոտարական պատճենով: Արտագրությունը կատարված է բավական անխնամ և բազմաթիվ աղավաղումներով ու բացթողումներով: Հատուկ անունների և տեղանունների ընթերցումը պայմանական է և կարոտ է հետագա ճշման, իսկ կնիքների պատկանելիությունը հնարավոր չի պարզել:

Հրովարտակի սկզբի տողերից պարզվում է, որ այն արված է Շահ Թահմազ Ա-ի օրոք՝ հրապարակված մի այլ հրովարտակի հիման վրա, որի հրապարակման թվականը, սակայն, չի հիշված։ Պետք է ենթադրել, որ այս վեճը ծագել է դեռևս ժԶ դարում։ Սակայն ժէ դարում ևս նորից այդ կապակցություններ վեճեր են առաջացել և կարիք է գգացվել Շահ Աբրահա Բ-ից ստանալ այս հրովարտակը, որը հենվում է շուրջ 100 տարի առաջ հրապարակված հրովարտակի և Շարի արձանագրություն վրա։

Վազկերազրի ձախ կողմի վերին մասում կատարված մի ալ մակադրութլունից պետք է ենթադրել, որ ալ մասին տարածալ նութլուններ են եղել նաև սուլն հրովարտակի հրապարակումից շատ ալիկի հետո: Մակադրութլան վերջին տողերը չեն վերծանված պտանհնը հանողի կողմից, ուստի և հնարավոր չէ որոշել թե ո՞րք և ո՞ւմ կողմից է կատարված ալն: Սակայն գրութլան և շարադրութլան ձևից պետք է ենթադրել, որ դա մի հրամանագիր է տրված ԺԲ դարում, Ղարաբաղի խաներից մեկի կողմից, ի հաստատումն Շահ Աբբաս Բ-ի սուլն հրովարտակի:

Վալերագիր 32.— Այս հրովարտակը ՀՍՍՍի Պեա. կենտ. ար-
խիիի վազիրագրերից է և պատկանում է Գաշաթաղի վազիրագրե-
րի խմբին: (Ամս. 9 և 15).

Այս խմբի առաջին երկու հրովարտականքը (վավ. 9 և 15), տրված Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից, անմիջապես վերաբերում են Քաշաթաղի Մելիք Հայկադին և հաստատում են նրա մեկիքական ու կալվածատիրական իրավունքները, մինչդեռ այս հրովարտականք Մելիք Հայկադի կամ նրա հաջորդների մասին ոչինչ չի ասված։ Սակայն կարելի է չկասկածել, որ հրովարտականք հիշված դյուղերը գտնվել են Քաշաթաղի մելիքների իրավասության տակ, ուստի և

այս հրովարտակիր, որ փաստորեն ծառայել է որպես հանձնարարական գրություն, թիուդար Աբրահամի սուլթանը ներկայացել է նրանց, որպեսզի նրանց միջոցով ստանա հասանելիք գումարը: Որ ալդ գյուղերը պատկանել են Մելիք-Հալիաղյաններին դա ապացուցվում է նաև այն փաստով, որ թիու է տրված եղել միայն այդ գյուղերից դանձիոդ թաֆավութ. և ջիզյան (գլխահարկը), որը հատուցվում էր պետութան:

Հրովարտակիր գրված է պարզ շիջասթե գրութչամբ և ամբողջապես ընթեռնելի է: Առանձին գյուղերի հարկային գումարենբը ևս, որ գրված են սայադով նուշնպես հեշտութչամբ ընթերցվում են: Սակայն նշված չորս գյուղերից միայն առաջինի անունը հնարավոր եղավ ճշակել, իսկ մյուս գյուղերի անունները չեն վերծանվում: Զի պարզվում նաև թե վերջին 196 զինարը ինչ անվան տակ էր գանձվում:

Մյուս էջում կատարված մակագրություններն ու վավերացրելի ռեգիստրացիային վերաբերող գրությունները ևս պարզ են, սակայն կնիքներից միայն էէԹեմագ-ուդ-դովլե Սալիֆե-Սուլթանի կնիքն է պարզ կարդացվում. մյուս կնիքների պատկանելությունը հնարավոր չկապ պարզել:

Վավերագիր 33. — Հրովարտակը մեղ է հասել ոչ շարիա-
թական-նոտարական պատճենով: Պատճենահանումը կատարված է
պահպանելով գրության ձևն ու չափը: Վավերագրի առաջին էջի
արտագրությունը կատարված է չափազանց խնամքով: Սակայն
մյուս էջի հարկային հաշվումներն ու հարկատու օրյակների ա-
նունները ամբողջապես աղավաղված են: Շահ Արքաա Բ-ի կնիքը
և իր բոլոր մանրամասնությամբ վերծանված է: Սխալ է ընթերց-
ված կնիքի թվականը՝ «1050»: Շահ Արքաա Բ-ն դահ բարձրացավ
հիշերթի 1052 թ. սաֆար ամսի 16-ին, հինգշաբթի օրը (1642 թ.
մայիս 16) 11 տարեկան հասակում (Արքաանամե, էջ 18): Կնիքի
վրա անշուշտ նշված է եղել վերոհիշյալ 1052 թվականը, որը պարզ
կարդացվում է նրա բոլոր հրովարտակների, ինչպես շրջանաձև,
ալիպես նաև քառանկյունի կնիքների վրա (սկս հրովարտակների
ֆոտոպատճենները):

Սույն հրովարտակը պատկանում է Գանձասարի վայելեա-
գրերի խմբին: Այս փաստը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ վա-
րդապետի մյուս էջում հիշված հարկատու գլուղները պատկանել են
Գանձասարի վանքին, որպէս մուլք, իսկ նրանցից զանձվող պե-

տական հարկերը (مالوجهاث و وجوهاث و حقوق ديوانى) տրված են հզել զոռչի Գլոզա-բեկին որպես սոյուրդալ: Դժբախտաբար, ինչպես առվեց, վանքապատ-կան այդ գլոզերի անունները հնարավոր չէր ձեռնել:

Հրովարտակը շարադրված է նախապես Շահ Սաֆիի կողմից տրված մի այլ հրովարտակի հիման վրա, որի թվականը սակայն չի հիշված: Շահ Աբբաս Բ-ի սուլն հրովարտակի հրապարակումից հետո, Շահ Սաֆիի հիշյալ հրովարտակը այլևս կորցնում է իր ար-ժեքը, ուստի և հատուկ ուշադրություն չարժանանալով, անհետա-ցել է:

Վավերագիր 34.— Երևանի բեկլարբեկ Քելիսուսրով խանի (1647—1652) այս անդրանիկ հրամանալիքը պահպանվել է բնա-դրով: Նորոգված է և վաղցված ամուր թղթի վրա: Բնագրի սկզբ-բում բացակայում են խանական հրամանագրերին կամ թաալիզանե-րին հատուկ «حكم على شد» — Բարձրագույն հրամանալիքս հրա-պարակեց» խոսքերը, որ հավանաբար պետք է գրվեր կարմիր թանաքով, սակայն չի գրվել և տեղը ազատ է մնացել: Հարկային հաշվումներն ու հարկատու օրվեկանների անունները գրված են բավական պարզ և ամբողջությամբ ընթեռնելի են:

Մյուս էջում կա մի համառոտ հայերեն մակագրություն.

«Քեալ Սոսրով խանի հուրմն է վասն էջմիածնալ հողի, ջրի, ջրաղացի, ալդեստանի և ալլոց», այլ ձեռագրով ավելացված է՝ «մին տարւոյ»:

Այնուհետև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու կողմից տրված է հետևյալ ընդարձակ անոտացիան.

«Գ. Այս Քելիսուսրով խանի տուեալ մաշաֆուրեան գիրն է, որ ըստ ազալի Փիլիպպոս կաթողիկոսին, մաշաֆ է արարեալ գարբոյ Աթոռոյս մալուհաթն, բալաթն, ջրաղացն և ոչխարն:

Մալուհաթն է Դ (4) քուման, էմ (7000) [դեան] Գ (3) ապասի, էն (97) գում (47697 դինար):

Եւ բալաթն է Գ (3) քուման, էմ (7000 [դեան] Բ (2) ապասի (37400 դինար), զոր բաժանէ ի թղթոջս ի վերա Թ (9) ալդեսց սրբոյ Ա. Ժուլոյ, որոց Դ (4)-ըն են լեւան, Բ (2)-ըն ալդեսց սրբոյ Ա. Ժուլոյ, մինն Գետարդեղու անուամբ, և Անուպատին անուամբ՝ ի Ջորագեղ, մինն Գետարդեղու անուամբ, և մինն Սարգսի որդի Թումանի ալդի կոչի, Բ (2)-ըն են ի Օշական, մինն Ատիբէլի ալդի կոչի, և մինն Շաղվերթու ալդի, Ա (1)-ըն է ի Նորք, որ Դաւիթ վարդապետի ալդի կոչի: Եւ Ա-ըն ի Փարա-քար, և Ա-ըն ի Մշտարակ:

Եւ Ջորագեղ մալն է Ա (1) քուման Դ (4000) [դեան] Ա (1) ապասի, էն (87) դեան (14287 դինար): Այլ իբրեւ զիւրա-քանչիւրոց մալն ուրոյն ուրոյն գրէ, առաւելացուցանէ: Իսկ ջրա-ղացք են. Ա (1) լեւան, որ Սարգսենց կոչի, Բ (2) ի Դոխս, որք Մարտիրոսի կոչին, Գ (3) ի Ջորագեղ, Բ լեւանին և Ա ի Նո-րագեղ:

Իսկ ոչխարն է ՌԸԾԾ (1850) և մալն սոցա է Ե (5) քու-ման Բ (2000) [դեան], Ե (5) շահի (52250 դինար):

Ի վախճանի գրէ առ միրզալան գհրաման թէ ալսոքիկ մա-ղաթ են, մի ոք իշխեսցէ առնուլ ինչ ի լեւանին լաղազս ալսո-ցիկ: Ի թուին տաճկաց ՌԾԷ (1057): Ի սմանէ մի ևս զոյ, զոր սոլն խանս ի ՌԾԹ (1059) թուոյն է տուեալ, ըստ օրինակի սո-րին, լոյժ լաւ:

Սուլն անոտացիայի մեջ կան ակնհայտ սխալներ:

Նախ մալոզհաթի ընդհանուր գումարը ոչ թե 47697, այլ 47694 դինար է: Այնուհետև Սիմեոն Երևանցին ճիշտ չհասկանա-լով հարկային հաշվումները կարծել է թե «մալոզհաթը» առանձին պարտավորություն է եղել, իսկ «բաղաթն» ու «ջրաղացքն» ալ: Այնինչ վավերագրում նախապես տրված է էջմիածնին մուաֆ արված ամբողջ հարկերի ընդհանուր գումարը՝ 99944 դինար, որը բաղկացած է երկու մասից՝ ա) մալոզհաթ՝ 47694 դինար և բ) չո-բանբեկի գումարներ՝ 52250 դինար: Իր հերթին մալոզհաթը գանձ-վել է ալդիներից և ջրաղացներից, որոնցից՝ առաջիններից ընդ-հանուր գումարով գանձվել է 33411 դինար, իսկ վերջիններից, ալսինքն ջրաղացներից, 14283 դինար, որոնց գումարը լինում է 47694 դինար: Սիմեոն Երևանցին ուշադրություն չի դարձրել մա-լոզհաթից վերև տրված ամբողջ հարկերի ընդհանուր գումարին և չի կարողացել ճիշտ վերլուծել այս հարկային հետաքրքիր հաշ-վարկը:

Սխալ է ընթերցված նաև ոչխարների զլխաքանակը: Արաբե-րեն «راس» — գլուխ» բառը, որ գրված է շիքասթի գրությամբ նմանեցվել է սալադի 1000-ին, ինչպես նաև «900» թիվը կարգա-ցել են «800», որի հետևանքով ոչխարների զլխաքանակը դարձել է 1850: Այնինչ բնագրում բավական պարզ գրված է «950 գլուխ»: Այս սխալը սրբագրված է երկու տարի անց՝ հիջրեթի 1059 թ. նույն հարցի վերաբերյալ Քելիսուսրով խանից ստացված մի այլ հրովարտակի մյուս էջի վրա կատարված անոտացիայում (առևս վավ. 36-ի ծանոթագրությունը):

Մասնակի համեմատությունից դժվար է նկատել նաև մյուս հարկալին գումարներում արտահայտված սխալները:

Այս և մի քանի այլ հրովարտականի վրա կատարված հայերեն անոտացիաների մեջ «թուման» բառը փոխարինված է այսպիսի «» մի նշանով, որը ինչպես երևում է ընդունված է կղել ժԸ դարում:

Օշականի ալղիներից երկրորդի անունը հրովարտակի բնագրում գրված է այսպես سوسو, որը մենք դժվարացանք որևէ անվան նմանեցնել, և հիմք ընդունելով մյուս էջի հայերեն անոտացիան թարգմանեցինք «Շաղվերթի ալղի»:

Բնագրում Փարաքար գյուղը անվանված է Շիրաբադ: Փարաքար անունը, ամենայն հավանականությամբ, հետադադում առաջացել է ալղ գյուղի բնակչության սոցիալական առանձնահատուկ վիճակից: Ինչպես երևում է նրանք կղել են «փարեքար — كاره» (մասնավճար) գյուղացիներ, որոնք աշխատելով կալվածատիրական հողերի վրա, ստացված բերքի որոշ մասը վերցրել են որպես աշխատավարձ: Աշխատավոր գյուղացիության շահագործման այս ձևը համեմատաբար լայն կիրառում գտավ հատկապես ժԷ դարի վերջերին և աճյունահատ ևս կիրառվում էր Երևանի խանությունում և Արևելյան Հայաստանի մյուս մարզերում:

Դոխս գյուղը հրովարտակում անվանված է «Թոս — طوس»:

Դա համարելով զրչի սխալ այստեղ ևս առաջնորդվել ենք հայերեն անոտացիայով և թարգմանությամբ մեջ վերականգնել ենք ճիշտ անունը: Բնագրի մյուս աղբյուրական տեղանունները, ինչպես միշտ, նպատակահարմար գտանք տալ նույնությամբ:

Դրանք են.

Չալ կալթարան — Դեառագի

Չուլագչի — Նորք

Դարաքյանդի — Չորագի

Ուլքիլիսա — Էջմիածին կամ Վաղարշապատ:

Այս և նույն բովանդակությունն ունեցող № 36 հրովարտակի մասին հիշատակված է «Ջամբու»-ի ժԴ և ԻԱ գլուխներում: Ալղիների և ջրաղացների թիվը ճիշտ է հիշված, սակայն ոչխարների գլխաքանակը մի տեղ գրված է 1850, իսկ մյուսում 850 (էջ 132 և 228), որոնք, ինչպես վերը նշվեց, հետևանք են պարսկերեն բնագրի սխալ ընթերցման:

Վավերագիր 35. — Հրովարտակը պահպանվել է շարիաթական-

նոտարական պատճենով և հաստատված է Շարի նոտարական գրասենյակի՝ մահդարի պետի կնիքով: Բնագրի մյուս էջի բոլոր մակագրություններն ու վավերագրի ռեզիստացիային վերաբերող նշումները ուշադրությամբ պատճենահանված են:

Մյուս էջում Սիմեոն կաթողիկոսից առաջ կատարված են հետևյալ մակագրությունները.

1. «Նորագեղու, Գուրեհանի, չեալու գիւղի մլքերաց շահի տված քաւաւդի սաւառն է. [Թ] ՃԺԹ (1670)»:

2. «Նորուց մլքին համար շահի լուղամի սուրաքն է: Էս սուրաքի սալքն հետ Սարգսին է. թվին ՌՃԻԳ (1674)-ին մարտի 2 (6)-ին»:

Հավանաբար Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով ջնջված են այս մակագրության սկզբի «Նորուց մլքի համար» խոսքերը, ինչպես նաև ջնջված են թվականի ՃԻԳ (123) թվերը և ներքևում գրված է ՂԶ (96): Աղբյուրով թվականը դարձել է ՌՂԶ (1647), որ ոչ ճշգրիտ հաշվով մոտենում է հրովարտակի թվականին:

Այս մակագրությունից հետո կա նաև մի սխալ և անգրագետ մակագրություն ևս. «Անգնուն (°) վասն առուացն և վասն ալղոց հին գիր»:

Ապա հաջորդում է Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք մանր նոտր գրով գրված հետևյալ անոտացիան.

«Երևանցի խօջալ Յակոբն արգ առնէ Շահին թէ Նորագեղ, Եւլճի և Դեալքանա գիւղորայքն իմ մուլքն են, (գրէ և զթիւ դապաւալիցն զորս ցուցեալ է Շահին ի թղթօջս, և զգինս գիւղորէիցն): Եւ լորժամ ասէ. Թահմազղուի խաւքն զնաց ի լերկրէս, եկն ի դրանէն արքունի Փօլատ բէկ ոմն, արկանել զապրանս Թահմազղուի խաւքն ի դաւքար: Եւ լայնժամ Միր Սուճա ոմն, զիմ այս Գ (3) գեօզս առ նախանձու ետ ի դաւքար արկանել, իրր թէ Թահմազղուի խաւքն են: Ուստի Մահմադղուի խաւքն զնոսա զալթեալ եկեր: (Դրէ գքանիս ամացն, և զիւրաքանչիւր ամի մուտալիւն): Եւ Շահն գրէ առ Երևանու զաղիսն և մեծամեծսն առնուլ ի Միր Սուճալէն զայնքան ամաց հասից գինն, և հասուցանել ի զիւանքն արքունի: Նաև վերահասու լինիլ խօջալ Յակոբի դաւալալիցն և զստոլին արգ առնել ինքեան: Եւ նոքա զՄիր Սուճայն գտանել ոչ կարեն, բայց դաւալալիցն հասու լեալ, արգ առնեն Շահին թէ խօջալ Յակոբինն է այս Գ (3) գիւղից մուլքն: Վասն որոյ Շահն զայս ռաղամս տա, զի խօջալ Յակոբն զիւր մուլքսն զաւթեացէ: Բայց այս սաւառն է, և սորա սալքն չգտաք»:

Եւ այն որ ի վերոյ գրեալ են թէ ասլն մնաց առ Սարգիսն, Սարգիսն այն որդի է այս Յակոբիս, որ լիտոյ տաճկացեալ Սարուխան է անուանեալ: Լեալ է այս ի թուին տաճկաց ՌԾԼ:

Անտառացիայի վերջում Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով ավելացված է. «Յետոյ մինչ Նորագեղու և Եայճի գեղի մուլքն սրբոյ Աթոռոյ տան, վասն որոյ զայս գիրս ես տան մեզ»:

Սիմեոն Երեանցին «Ջամբռ»-ում բազմիցս անդրադառնում է այս հրովարտակին: Նա մանրամասն խոսում է խոջա Հակոբի (որին հաճախ անվանում է Հակոբջան), նրա հոր խոջա Սեթի և որդիների ու թոռների մասին, որոնցից ինչպես նվիրատվութիւն, այնպես նաև դնման ճանապարհով Հակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցին բաժանեց զյուզեր և այլ անշարժ կալվածներ է ձեռք բերել (տե՛ս «Ջամբռ», էջ 121, 122—125, 180—181, 184, 188, 214, 263, 264, 265 և այլն): Իր գրքի ԺԳ գլխում նա թվարկում է վանքապատկան զյուզերը և ձեռքի տակ ունեցած փաստաթղթերի հիման վրա տալիս է այդ զյուզերի ձեռք բերման կամ սեփականացման պատմութիւնը: Գեղարքունիք (Գյուղչա-Դանդիզ) գավառի Ամիրի զյուզ և Ծաղկունից ձոր (Դարաչիչազ) գավառի Յալջի զյուզերի պատմութիւնը տալիս, նա նորից հիշում է այս հրովարտակը և համառոտ կերպով վերապատմում է նրա բովանդակութիւնը (էջ 124): Այնուհետև շարունակելով պատմել թե ինչ ձեռք են այդ զյուզերը գարձել էջմիածնի սեփականութիւններ, տալիս է նաև հրովարտակի սույն պատճենի պատմութիւնը:

«Այս լիտոյ, — գրում է Երեանցին, — յորժամ խօջալ Յակոբն Նորագեղ գեղոյն վախճաւ տա սրբոյ Աթոռոյ և եղբորորդին իւր Սահակ քեալանթարն զԵայճի գեղի մուլքն և զԱմիրի գեղի մուլքն ծախէ Յակոբ կաթողիկոսին՝ որպէս ասացաք. վասն որոյ և Յակոբ կաթողիկոսն ի յառնուէն զգեղօրայս զայս՝ խնդրէ ի նոցանէ և զայս լիշեալ ռաղամս ի հաստատութիւն բանին՝ իբրեւ զհին զապալալ. բայց ի ռաղամումն՝ որովհետև Գեօլ-քեանդն ես է գրեցեալ՝ որ ոչ էր Աթոռոյս, այս Գեօլ-քեանդ գեղիս յաղաղաւ Յակոբի որդի Սարուխանն (որ ի վերդ լիշեցաւ) ոչ տալ զայս ռաղամս Յակոբ կաթողիկոսին, ալ զսուրաթն նորին գրեցեալ Շխիսլամին և կնքեցուցեալ՝ տալ Յակոբ կաթողիկոսին, և զայս ռաղամս առ լիքեանս պահեն» (էջ 125):

Երեանի բեկարբեկ Թահմազկուլի խանի և նրա հետ միասին Թուրքիա ուղարկված այլ անձնավորութիւնների սեփականութիւն կոնֆիսկացիան տեղի է ունեցել Շահ Սաֆիի կողմից Երեանի

քերդի վերադարձումից հետո: Երեանը, երեք ամիս տևող պաշարումից հետո վերադարձվեց 1636 թ. մարտի 30-ին (ԶԹԱԼ, էջ 181, համտ. Դավրիժեցի, էջ 642, Զաքարիա Սարկավազ, հ. Բ, էջ 11): Վեճերն ու քաջքուկներն խոջա Հակոբի հիշյալ և այլ կալվածների շուրջ, որոնք բռնի կերպով մտցված են եղել Թահմազկուլի խանի վաքի՝ Մուրադ բեկի ստացվածքների ցուցակի մեջ, բաժանեց երկար են տևել, և, ինչպես պարզվում է հրովարտակի բովանդակութիւնից, թեև Շահ Սաֆու օրոք հարցը վճռված է եղել հօգուտ խոջա Հակոբի, սակայն հետագայում նորից բարդութիւններ են առաջացել, որոնք առիթ են հանդիսացել այս բաժանեց ընդարձակ և հարցի համարյա ամբողջ պատմութիւնը պարունակող հրովարտակի հրապարակմանը:

Խոջա Հակոբին և նրա որդիներին պատկանող զյուզերից և այլ կալվածներից շատերը (Յալջի, Ամիրի զյուզ, Նորագեղ, Եղվարդ և այլն), ինչպես վերը նշեցինք՝ նվիրաբերման կամ գնման ճանապարհով հետագայում անցել են էջմիածնի վանքին (տե՛ս Ջամբռ, գլ. ԺԳ): Այդ է պատճառը, որ հիշյալ զյուզերին վերաբերող շատ կալվածագրեր և հրովարտակներ պահպանվել են վանքի արխիվում և այժմ գտնվում են Մատենադարանի «Կաթողիկոսական գիվան»-ի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդի տարբեր թղթապանակներում:

Այս վավերագրերը ժամանակագրական կտրվով լույս կտեսնեն «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ»-ի և «Կալվածագրեր»-ի հերթական պրակներում:

Վավերագիր 36. — Քելխոսրով խանի այս հրամանագիրը գրված է նրա կողմից հիշրեթի 1057 թ., այսինքն սույն վավերագրի թվականից երկու տարի առաջ տրված մի այլ հրամանագրի հիման վրա (վավ. 34), որի ամբողջ տեքստը այստեղ մեջ է բերված:

Լուսանցքի մակագրութիւնը կատարված է Քելխոսրով խանին հաջորդած Մուհամմադկուլի խանի (1652—1656) օրոք: Կնքված է ոմն Ալլահվերդու կնիքով, որը հավանաբար Երեանի խանութիան զլիսավոր ֆինանսական պաշտոնյան է եղել:

Մյուս էջում կան հետևյալ հայերեն մակագրութիւնները.

1. «ՃԼԴ (134). Քեալ Սոսրով խանի հուլմն է էջմիածնալ հողի ալգեաց տանեաց (ի. տ. տանց), ջրաղացի, ձիթհանքի (1)»:
2. «Քեալխոս[ր]ով խանի լիտին հօրմն է, որ քան զառաջինն

լաւ է և հաստատաւ: Այլ ձեռագրով տվիւցւում է. «մէջն բաց, կարդան»:

Առաջին մականգրութեան սկզբի 134 համարի մասին տե՛ս վաղ. 42-ի ծանոթագրութիւնը:

Այնուհետև հաջորդում է Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք գրված հետեւյալ մանրամասն անոտացիան.

«Գ. Քէլիխոսրով խանն՝ ըստ արգալի Փիլիպպոս կաթողիկոսին, մալաֆ է արարեալ զորոյ Աթոռոյս մալուհաթն, բաղաթն, ջրաղացն և ոչխարն, և տուեալ է զթուղթ ի ՌԾԷ (1057) թուին տաճկաց: Յետոյ միքալաթն այնմ ունկնդիր չլինելով քանիցքս անգամ ևս տուեալ են զվերոյ ասացելոց խարցն: Վասն որոյ Փիլիպպոս կաթողիկոսն միւս անգամ ևս արգ առնէ նոյն խանին, և խանն գրեալ զայս թուղթս վերստին ըստ օրինակի առաջին թղթոյն, տալ մեղ, որ է այսպէս. Մալուհաթն Դ (4) բուման, էմ (7000) [ղեան], Դ (3) ապասի, Դ (97) գեան (47697 գինար):

Եւ բաղաթն Դ (3) բուման, էմ (7000) [ղեան], Բ (2) ապասի (37400 գինար), զորս բաժանէ ի վերա թ (9) այգեաց որոյ Աթոռոյս, որոց Դ (4)-ըն լերեան, Բ (2)-քն Անապատին անուամբ ի Ձորագեղ, մինն Դատարգելու կոչի, և մինն Սարգսի որդի թու մանի այգի կոչի, երկուքն են ի լճական, մինն Ատիբէկի այգի կոչի, և մինն Շաղվերթու այգի, մինն է ի Նորք, որ Դաւիթ վարդապետի այգի կոչի, մինն ի Փարաքար և մինն ի լճտարակ:

Եւ ջրաղացաց մալն է Ա (1) բուման, Դ (4000) [ղեան], Ա (1) ապասի, Ձէ (87) գեան (14287 գինար): Այլ իբրեւ ուրոյն ուրոյն գրէ զիւրաքանչիւրոց մալն, զջրաղացացն առաւելացուցանէ և զայգեացն պակաս բերէ, իսկ ջրաղացք են Ա (1) լերեան, որ Սարգսեանց կոչի, Բ (2) ի Դոխս, որք Մարտիրոսի կոչին, Դ (3) ի Ձորագեղ, Բ (2) լէշմիածին, և Ա ի Նորագեղ:

Իսկ ոչխարն է ԹՃԾ (950. նախապէս գրված է եղել ԱՌԼՃԾ (1850), հետո ԱՌ-ն ջնջել են իսկ Լ-ն գործրել են Թ), և սոցա մալն է Ե (5) բուման, Բ (2000) [ղեան], Ե (5) շախի (52250 գինար):

Ի վախճանի գրէ առ միքալայն զսաստիկ քամբէն, թէ այս գրեցեալքս ևս մալաֆ ևմ արարեալ, ի սոցանէ զխարն ինչ մի առնուք, և ի գաւթարն մի արկանէք, և թէ արկեալ ևս իցէք, ի բաց հանջիք ի միջոյ գաւթարին: Ի թուին տաճկաց ՌԾԷ (1057)»:

Թվականը սխալ է, պետք է լինի 1059, Ջամբուտ թվականը ճիշտ է նշված. «Սոսրով խանն (որ չորրորդ էր զինի. Ամիրկիւնէ խանին), երկու թաղա տալ ըստ խնդրոյ Փիլիպպոս կաթողիկոսին և մաղաֆ առնէ զսուրբ Աթոռս, ի ՌԾԷ և ի ՌԾԹ թուոջն տաճկաց», — գրում է Երեանցին (տե՛ս Ջամբու, էջ 228, հմմտ. էջ 132):

Տե՛ս նաև վաղ. 34-ի ծանոթագրութիւնը:

Վալերագիր 37. — Հրովարտակի եղբրին մուգ կարմիր գույնի թուղթ է փակցված: Կնիքի շուրջը զարդարված է կարմիր, կապույտ, կանաչ և ոսկեգույն թանաքով նկարված զարդերով: Նույն գույներով էլ վալերագրի շուրջը շրջանակներ են դրված:

Վալերագրի մյուս էջում նախապէս եղել է հետեւյալ հայերեն համառոտ անոտացիան.

«Թուին ՌՂԹ (1650)-ումն որ հոգեոր տէրն Շահապաղին փէշքաշ էր ուղարկեր...» (շարունակութիւնը ջնջված է): Մականգրութեան ոճից երևում է, որ այն կատարված է Փիլիպպոս կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ, իսկ Սիմեոն կաթողիկոս Երեանցու օրոք գրված է հետեւյալ անոտացիան.

«ԻԲ. Երկրորդ Շահաբասին Փիլիպպոս կաթողիկոսն զընծայս լղէ, և շահն զխիլայ լղէ և գրէ զշնորհակալութիւն: Ի թուին տաճկաց ՌԿ»: Սույն մականգրութեան ձախ կողմում, հալանարար Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով, ավելացված է՝ «անօգուտ է»: Դա նըշանակում է, որ վալերագիրը էջմիածնի կալվածների և նրանց տրված հարկային խմունիտետի տեսակետից որեւէ արժեք չի ներկայացնում: Այսպէս է մականգրված համարյա բոլոր նման բովանդակութիւն ունեցող հրովարտականների վրա (տե՛ս վաղ. 10-ի ծանոթագրութիւնը):

Այս հրովարտակը, որ Շահ Աբբաս Բ-ի հիշբեթի 1060 թվականից պահպանված առաջին հրովարտակն է, «Ջամբու»-ում նույն թվականի հրովարտականների շարքում հիշված է ամենից վերջը, դրա համար էլ, ինչպէս վերը տեսանք, ընկել է ԻԲ (22) համարի տակ, այնինչ ժամանակագրական կարգով շահական հրովարտականների շարքում (զի. Ի) պետք է լինի ԺԵ (15)-րդը:

Սիմեոն Երեանցին այս հրովարտակին հարկ է համարել անգրադառնալ միայն երկու տողով. «Փաքր աղամ մի ևս շնորհակալութիւն վասն ընծայիցն Փիլիպպոս կաթողիկոսին և զխելալ լղելոյն: Գիտ ցուցակաւն և [ԻԲ] համարողն, ի ՌԿ թուին Տաճկաց»:

Վալերագիր 38. — Հրովարտակի շուրջը երկու սանտիմետր

լաւնութեան դեղին թուղթ է փակցված և վերցված է սև, կապույտ և ոսկեգուլն թանաքով գծված շրջանակի մեջ: Կնիքի շուրջը ևս զարդարված է ոսկեգուլն թանաքով: Վալերազիրը նորոգված է Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք և վերի մասից վարդագուլն թուղթ է փակցված, որի վրա կատարված է հետևյալ անոտացիան.

«Ժ.2. Փոքր Շահաբասի ռաղամն է, զոր տուեալ է վասն սրբոյ Աթոռոյս վախուսայ ալգեացն և ջրաղացացն: Զի Փիլիպպոս կաթողիկոսն արգ է արարեալ թէ՛ և թէ աստ ի մեր գեղջս և թէ լալլ ուրեք, ունիմք մեք գվախուբ ալգիս և ջրաղացս և զալլ մուլքս, որոց ձեռնամուխ լինին խանք և օմալք, և ոչ թողուն մեզ վայելի: Եւ խանն երկրիս մերոյ ևս վկայելով սմին, գրէ գվկայութիւն ի նոյն արգալոջ: Եւ Շահն գրէ զռաղամ սաստիկ քամբեհով, զի մի ոք իշխեսցէ զայն առնել: Եւ վախուսայ ալգիքն և ջրաղացքն, որք գրեցեալք դոն ի սոյն ռաղամոջ, են այսոքիկ.

Ի լերեան Անապատի ալգին, Գետարգելու ալգին, Սարգսի որդի Լալի (պետք է լինի «Թումանի» Հ. Փ.) ալգին, ի նորք Դաւիթ վարդապետի ալգին, ի յՕշական Ատիրէկի ալգին, Շաղվերթու վարդապետի ալգին, ի յՕշական Ատիրէկի ալգին, Շաղվերթու պատի ալգույն, ալգի մի ի Փարաքար, ալգի մի ի Զորագեղ, ի ներքոյ Անապատի ալգույն, ալգի մի ի յԱշտարակ: Եւ ջրաղացք են այսոքիկ. Ի լերեան Սարգսի ջրաղացն, ի Դոխս Մարտիրոսի Բ (2) ջրաղացքն, երեք ջրաղացք ի Զորագեղ, Ա. (1) ջրաղաց ի Նորագեղ և Բ (2) ջրաղաց ի լեջմիածին գեղջս: Ի թուին տաճկաց Ռ. Կ»:

Հրովարտակի մյուս էջի կնիքներից ընթերցվում են միայն էէթեմադ-ուդ-գուլի Խալիֆե-Սուլթանի և Հաբիրուլլա սադրի կնիքները:

Այս հրովարտակի պատճենը արտագրված է Էջմիածնի և Երեանի խանութեան ալլ վանքերի կալվածագրերի ու ալլ փաստաթղթերի մեզ ծանոթ մատյանի ալն բաժնում, որը վերնագրված է՝ صورت فرامین پادشاهان صفویه که در خصوص املاک مفصله شرف «Սեֆյան շահերի հրովարտակների պատճենները, որ Սեֆյան շահերի հրովարտակված են կից հիշված մուլքերի վերաբերյալ»: Հրովարտակի պատճենին հետևյալ վերնագիրն է տրված՝ «فرمان شاه» — Դրախտաբնակ Սեֆյան Շահ Աբբասի հրովարտակը» (տե՛ս հիշյալ մատյանը, էջ 29—32. Կաթող. դիվան, թղթ. 1q, վավ. 881, դեր՝ շիքասթե-նասթաալիդ):

Սույն հրովարտակի մասին «Ջամբու»-ում գրված անոտացիան բավական տարբերվում է հրովարտակի վրայի անոտացիայից

և պարունակում է որոշ մանրամասնություններ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ներկայացրած խնդրագրից:

«Փոքր Շահ-Ապասին ռաղամ, զի Փիլիպպոս կաթողիկոսն արգ առնէ թէ՛ ալս Աթոռս թէ ի լայս գեղոս և թէ լալլ ուրեք ունի գմուլքս, գալգիս, և զջրաղացս, որք ի բնէ վախմ են Աթոռոյս, և ալժմ խանք և ալլք իշխողք ոչ թողուն մեզ վայելել զնոսա: Երկրիս իշխող Խոսրով խանն ևս ի սոյն արգալումս գվկայութիւն գրէ կաթողիկոսի արգալին: Յորում ինն ալգի գրի և ինն ջրաղաց գոլ Աթոռոյս: Որոց աղագաւ Շահն սաստիկ թամպէհ գրէ, զի մի ոք լիցի ձեռնամուխ, ի Ռ. Կ թուին Տաճկաց» (Ջամբու, էջ 212—213, տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 132):

Փիլիպպոս կաթողիկոսի ակնարկված խնդրագիրը (արգան) սույն ժողովածուի № 39 վավերագիրն է, որտեղ նշված հարկային-ֆինանսական որոշ բացատրությունները, տրված ոմն Մուհամմատ-Սալեհի կողմից, Սիմեոն կաթողիկոսը սխալմամբ վերագրում է Քելիսոսբով խանին:

Վավերագիր 39.— Այս հրովարտակը իր բնույթով տարբերվում է մյուս հրովարտակներից: Սա փաստորեն Փիլիպպոս կաթողիկոսի ներկայացրած խնդրագիրն է, որի մեջ առաջ քաշված առանձին հարցերի վերաբերյալ շահը վավերագրի լուսանցքներում տվել է իր վճիռը: Որոշ դեպքում հարկ է եղել զիմելու ֆինանսական օրդաններին և նրանցից ստացված տեղեկանքների հիման վրա համապատասխան կարգադրություններ անել: Սակայն, ինչպես պարզվում է, առաջին և վերջին հարցերի մասին հրապարակված են նաև անշատ հրովարտակներ (տե՛ս վավ. 38-ի և 43-ի ծանոթագրությունները):

Վավերագիրը հետաքրքիր է հատկապես խնդրագրերի մատուցման և դրանց ընթացք տալու ու բավարարելու ընդունված կարգի ուսումնասիրության տեսակետից: Շահի կողմից կատարված համառոտ մակագրությունների հաստատման կնիքները ևս տարբերվում են ալլ հրովարտակների, ֆերմանների ու հոքմերի վրա գրված կնիքներից: Վավերագիր 27-ի ծանոթագրության մեջ առիթ ունեցանք նշելու, որ ֆերմանները կնքվում էին կլոր, իսկ հոքմերը քառանկյունի կնիքներով: Այս վավերագրից պարզվում է, որ շահերը ունեցել են նաև հատուկ ձվաձև կնիք, որով կնքել են նման մակագրությունները: Դա հավանաբար եղել է մատանու վրա փորագրված կնիք:

Վավերագրի շուրջը նախապես զեղնավուն թուղթ է փակ-

ցըված և զիսկ իսկ բնագիրը վերցված է կապույտ, սև և ոսկեգույն թանաքով զծված շրջագծի մեջ: Շահի կնիքները (չորս տեղ) զարդարված են ոսկեգույն թանաքով: Ավելի ուշ վավերագիրը վերանորոգվել է ու շուրջը 2 սմ լայնությամբ կարմիր թուղթ է փակցվել, իսկ վերի մասից ավելի մեծ թուղթ է փակցված, որի վրա կա մի խիստ համառոտ ու կիսադրագետ հայերեն մակագրություն:

«Շահ Ապասի ռադամն է որոց տնօրինութեանց (°) նշանակեալքն այն կամի: Թղթով վերալ գրեալ կալ որոց տնօրինութիւնքն (°) գրեցեալ ի վերալ ճերմակ թղթովն սոյն ռադամի»:

Սխմեոն կաթողիկոսի օրոք բուն վավերագրի մյուս էջի վրա մանր նոսր գրով տրված է հետևյալ անոտացիան.

«ԺԼ. Փոքր Շահարասի ռադամն է, որով արգ առնէ Փիլիպպոս կաթողիկոսն վասն երեք և Դ (4) բանից: Նախ ցուցանելով դրարերարութիւնս իւր զորս արարեալ էր երկրիս գոհողադարալի ինն ջրադացի ջուրն բերելով, և Մուրթուղալ փաշային ԲՃ (200) բուման տալով և լիտս դարձուցանելով, ապա խնդրէ, զի մադամ արասցէ զսրբով Աթոռոյս մուլքն, թէ զջրադացսն, թէ զվարելաւորսն, թէ զտաւարս և թէ զոչխարս: Դարձեալ խնդիր առնէ թէ ի Քրիստոսէ մինչև ցայժմ Աթոռս մեր ունի գվախուալ տեղիս և գմուլքս, իսկ այժմ ձեռնամուխ լինին նոցալ և մեզ ոչ տան: Նա և արգ առնե վասն Երուսաղէմ գնալու: Եւ այս խնդիրքս, որոյն ուրոյն գրեցեալք գոն ի թղթոջս, զորս Շահն կատարեալ է և ի զլուսս իւրաքանչիւր խնդրոցն գրեալ է զհրաման և կնքեալ: Ի ՌԿ թուին տաճկաց»:

Վավերագրի մյուս էջի աջ անկյունը կնքված է Փիլիպպոս կաթողիկոսի կրոր կնիքով:

Վերի անոտացիան համարյա նույնությամբ մեջ է բերված նաև «Ջամբու»-ում (էջ 213), որին նախորդում է հիշրեթի 1060 թվականին Շահ Աբբաս Բ-ի կողմից հրապարակված մի այլ հրովարտակի նկարագրությունը, որտեղ, թեև համարյա նույն հարցերն են արծարծված, սակայն, պարունակում է բավական կարևոր տեղեկություններ, հատկապես էջմիածին գյուղի մուլքի վերստին հետ ստանալու վերաբերյալ:

Այդ հրովարտակը մեզ չի հասել, ուստի ավելորդ չենք համարում հիշյալ անոտացիան մեջ բերել այստեղ ամբողջությամբ.

«Փոքր Շահ-Ապասին ռադամ, զի Փիլիպպոս կաթողիկոսն արգ առնէ թէ՝ գոհողալ-դարալի ջուրն (որ է ինն ջրադացի ջուր) բերի ի դեսս մեր խառնեցի, որ մեծ օգնութիւն կզէ երկրիս. բայց

մեզ ոչինչ օգուտ, զի մուլք գեղջս մերով (որ բնական Աթոռոյս է լիալ) այն ևս Ամիրիունէ խանի որդի Թահմազ-ղուլի խանն իւր տօնլուղի տեղ գաւթեալ կկեր, որ և մինչ ցայսօր այնպէս ալք ուտեն, խնդրեմ զի մեզ շնորհեսցես զմուլք գեղջս մերով: Երկրիս իշխող Խոսրով խանն ևս յայս արգալոջս գրէ զվկայութիւն, և զբարեբարութենէ կաթողիկոսին, և խնդրէ կատարել զխնդիր նորին: Վասն որով և Շահն ռադամ գրէ բաշխելով ոչ միայն մուլքն շէշդանկ գեղջս մերով, այլ և զբոլոր մուտախիլն սորին, որ զրի հարիւր իննսուն խալուար և հինգ լիտր: Գիտ զայս ռադամս լիւրեսն գրեցեալ ցուցակաւ և [ԺԷ] համարովն, ի ՌԿ թուին Տաճկաց: Յիշեցաւ այս ի ԺԵ (պետք է լինի ԺԳ—Հ. Փ.) զլուսն ի ճառս մլքատուութեան գեղջս մերով: Որ կարի պիտանի է, մանաւանդ որ ինն ջրադացաց ջուր յատուկ սրբով Աթոռոյս դով ի դետրս մեր, բացի հասարակ բաժնէն, որով կէսն Աթոռոյս է» (Ջամբու, էջ 213):

Իսկ ԺԳ զլուսն խոսելով նույն հրովարտակի մասին, նորից համարյա նույնությամբ վերապատմում է վերի անոտացիան, շեշտում Բեյխոսրով խանի դրական վերաբերմունքը այս խնդրում և նշում որ չյայս ռադամումս լիշի թէ գեղջս այսմիկ հասլ և մուլքն հարիւր իննսուն խալվար և Ե (5) լիտր և կէս ևս ավելի է լիալ, զոր տուեալ է Աթոռոյս (էջ 104):

Վավերագրում նշված Փիլիպպոս կաթողիկոսի տարիքը չի կարելի ստույգ համարել, Դավրիժեցին, որ ժամանակակից էր, նշելով Փիլիպպոսի մահվան տարիքը՝ հայոց ՌՃԴ (1655) թվականը, ավելացնում է «և արար նա կաթողիկոսութիւն քսան և երկու ամ և երեք ամիս և ինքն էր վաթսուն և երեք ամաց, յորժամ վախճանեցաւ» (տե՛ս, էջ 345):

Վավերագիր 40.— Հրովարտակը տրված է էջմիածնի վանքի գործերի վարիչ ոմն Թումանի խնդրագրին ի պատասխան և կրնքված է Շահ Աբբաս Բ-ի բարձրագույն գիվանի կնիքով: Այս և հետագա բազմաթիվ այլ հրովարտակների վրա, որոնք տրված են նման խնդրագրերին ի պատասխան, հանդիպում ենք այս կնիքին: Կնիքի բովանդակությունն է. «مسودة ديوان اعلى بنده شاه و لايت عباس ثانی — Սրբության թագապորի ծառա Աբբաս Բ-ի բարձրագույն գիվանի գրության կնիքը — 1055»:

Այս վավերագիրը պահպանվել է միանգամայն անվթար բընագրով, շուրջը երկու սմ լայնությամբ գեղին թուղթ է փակցված:

Հետագայում վերի եզրից փակցված է մի վարդագույն թուղթ — պահպանակ, որի վրա նախապես մակագրված է.

«Քեօյարի էլլի կալ նստելուն ի վերա տաշտաց գիւղօրէից էջմիածնի, հրամայէ ոչ թողացուցանել»:

Հաջորդում է Սիմեոն կաթողիկոսի հետևյալ մակագրութիւնը:

«Ի. Երկրորդ Շահաբասի ռազամն է վասն Բաթրինն գիւղին, զի սրբոյ Աթոռոյս Վէրի թումանն առգ առնէ Շահին վասն քեօյարի տաճկացն, որք ի նոյն գեղջն իջեալք զբազմ աւերա առնէին: Եւ Շահն զայս ռազամս տալ սաստիկ հրամանաւ, մի ես առնել զայն: Ի Ռկ թուին տաճկաց»:

Վավերագրի մյուս էջում կան էէթեմադ-ուդ-գովլի Սալիֆե-Սուլթանի և Հաբիրուլլա սադրի կնիքները: Կա նաև մի երրորդ կնիք, որի բովանդակութիւնը չի կարգացվում: Հավանաբար դա նազիրի կնիքն է:

Այս վավերագրի պատճենը (վաքիլ թումանի խնդրագիրն ու շահի հրովարտակը) արտագրված է էջմիածնի և Երևանի խանութիւն ալ վանքերի հրովարտակներն ու կալվածագրերի մատյունի 32 - 33 էջերում (տե՛ս Կաթող. գիւման, թղթ. 1դ, վավ. 882, գիր շիքասթե-նասթաակիդ):

Տե՛ս նաև Ջամբու, էջ 126 և 214:

Վավերագիր 41. — Հայ համայնքի ներքին ինքնավարական իրավունքների մասին վկայող Շահ Աբբաս Բ-ի այս չափազանց արժեքավոր հրովարտակը մեզ է հասել միանգամայն անվթար բնագրով:

Դիվան-ալ-սադարաթի միտալը, որ կնքված է Հաբիրուլլա սադրի կնիքով և հաստատված 2 ալ կնիքներով, գրված է բավական պարզ շիքասթե գրութիւնով և ամողջապես ընթեռնելի է: Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս էջի վրա գրված շահի ֆերմանի մասին:

Շահի կնիքը վերցված է քառանկյունի, ոսկեգույն շրջանակի մեջ: Իսկ վավերագրի այն էջը, որտեղ գրված է շահի ֆերմանը, երիզված է սև, կապույտ և ոսկեգույն թանաքներով զօծված շրջագծով: Ոսկեգույն թանաքով են գրված նաև կնիքից վերև «هو الملك لله» — Նա է: Իշխանութիւնն աստծուն է» խոսքերը:

Վավերագրի աջ, ձախ և ներքին եզրերին 3—4 սմ լայնութիւն իսկ վերին եզրին 22×17 սմ մեծութիւն գեղին թուղթ է:

փակցված: Այս վերջինիս վրա էլ տարբեր ժամանակներում գրված են վավերագրի բովանդակութեան հետևյալ համառոտ անոտացիաները.

1. «Յայսմ գրեալ լինի թէ հալք ընդ հալոց ունիցին զվէճ և կամք իցէ նոցալ զի վէճ իւրեանց վճռեսց[էն] իւրեանց օրինօք, չունիցի արգելք: Իսկ թէ վէճ հալոց լինիցի ընդ տաճկաց և տաճիկ հրավիրել կամիցի զհայն ի դատարան տաճկաց պարտ է դատատանաւ վճռել»:

2. «Ազալաթի ռազամն է, որ է Շահ Աբասին փոքեր, որ իբր թէ հալք եթէ միմեանց հետ զաւի ունենան, իւրեանց խալիֆայից և կամ իւրեանց ալ կարդացողաց մօտն գնան և իւրեանց զաւից կարեն, տաճիկք չխառնուին, և կամ մահալ առնեն: Մէկ էլ թէ հալոց ազգն որք իւրեանց զաւն վախմ առնեն սուրբ էջմիածնալ, տաճիկք մահալ չառնեն և չխառնուին»:

Վերջին անոտացիայի վերևում, ամենայն հավանականութեամբ Սիմեոն Երևանցու ձեռքով գրված է «ԺԵ» համարը և արաբական թվերով նշված է հրովարտակի թվականը «\ . 70 » (1060):

Նույն բովանդակութեամբ համառոտ մի անոտացիա տրված է «Ջամբու»-ի Ի գլխում (էջ 212), որտեղ նույնպես շեշտված է միայն հալքի միջև ծագած ներքին վեճերը հայ հոգեւորականների կողմից լուծելու և վանքերին ու եկեղեցիներին կալվածներ և ալ շարժական ու անշարժ հարստութիւններ նվիրելու (վակֆ անելու) իրավունքը: Բնորոշ է, որ բոլոր երեք անոտացիաների մեջ ոչ մի խոսք չի ասված այն մասին, որ եթե վիճող կողմերը երկուսն էլ հալ լինեն և ցանկանան դիմել մահմեդական դատարանին, նույնպես թույլատրվում է: Վավերագրի վրայի երկրորդ մակագրութեան մեջ, ինչպես նաև Ջամբուում տրված անոտացիայում, անտեսված է նաև կողմերից մեկը մուսուլման լինելու դեպքում անպայման մահմեդական Շարի ատյաններին դիմելը պարտադիր լինելու հանգամանքը:

Վավերագիր 42. — Հրովարտակը պահպանվել է միանգամայն անվթար և ամբողջապես ընթեռնելի բնագրով: Շահի կնիքը վերցված է քառանկյունի ոսկեգույն շրջանակի մեջ: Իսկ հրովարտակի բնագիրը երիզված է սև, կապույտ ու ոսկեգույն թանաքով զօծված շրջագծով: Ոսկեգույն թանաքով են գրված վավերագրի վերին մասում հիշված «هو الملك لله» — Նա է: Իշխանութիւնն աստծուն է» խոսքերը: Հրովարտակի սկզբի «فرمان همايون شد» — Արքայական հրաման

եղաւ», կնիքի մոտ նշված, Շահ Սաֆիին վերաբերող «شاه باباام — انار الله برهانه» — Իմ թագաւոր հալը, թող աստիճան լուսավորի նրա հոգին» և բնագրի 8-րդ տողում Շահ Արքայի Բ-ին վերաբերող «لا — մենք» խոսքերը գրված են կարմիր թանաքով:

Վալերազրի շուրջը նախապես ղեկնավուն թուղթ է փակցված եղել, իսկ ավելի ուշ, աջ և ձախ եզրերից 4—5 սմ լայնութիւն և վերի եզրից 26×26 մեծութիւն վարդապուն, ամուր թուղթ է փակցվել, որի վրա Սիմեոն Երեանցու օրոք գրվել է հետևյալ հայերեն համառոտ անոտացիան.

«ԺԹ. Փոքր Շահ Արքայի ռազամն է, որոյ տրդ են արարեալ ժողովուրդն Շամախու և Շրուանու, թէ որպէս մեք յառաջ սրբոյ էջմիածնի եմք եղեալ թեմ նոյնպէս և այժմ լիցուք և զմեր նուիրակութիւն նորին կաթողիկոսացն տացուք և Գանձասարու կաթողիկոսն մի իշխեսցէ ի վերա մեր: Վասն որոյ և Շահն զայս ռազամս տուեալ է, զի այնպէս լիցի: Ի թուին տաճկաց Ռկ»:

Սույն անոտացիան համարյա նույնութեամբ կրկնված է «Ջամբրն»-ում (էջ 213—214, հմմտ. նաև էջ 79):

Պահպանված է սույն հրովարտակի ժԲ դարի սկզբներին հանված մի պատճենը, որը ձևով և ունեցել նաև Սիմեոն Երեանցին (թղթ. 2ա, վավ. 43, մեծ $43 \times 22,5$, զիր՝ նախապաշտպան):

Այս պատճենի վրա ևս գտնվում է նույն համառոտ անոտացիան, որն անշուշտ ավելի վաղ է կատարված, քան բնագրի վրայինը: Սկզբում միայն ավելացված է Սիմեոն կաթողիկոսի նոր համարակալութիւնը՝ «ԺԹ»: Իսկ լուսանցքում վրացերեն, շեղակի գրված է «შაჰბაჰი ოქტობრი» (Շահ Արքայի երկրորդ):

Այստեղ սակայն կա նաև մի այլ համառոտ անոտացիա.

«Փոքր Շահարաս սաւնի (երկրորդ) եօթմի սաւառն է» այլ ձևադրով ավելացված է՝ «Շամախու կողմն սուրբ էջմիածնայ թեմն է»:

Այս անոտացիայից առաջ հիշված է «ՃԼԳ» (133) թիվը: Ինչպես այս, այնպես նաև վավ. 36-ի վրա պահպանված մի այլ համառոտ անոտացիայի սկզբում նույն ձևադրով նշված ՃԼԳ համարները ենթադրել են տալիս, որ Սիմեոն կաթողիկոսից առաջ ևս ինչ-որ մեկը զբաղվել է վանքում պահվող պարսկերեն վալերազրիի ուսումնասիրութեամբ, դասակարգել ու համարակալել է դրանք: Դա ամենայն հավանականութեամբ կատարվել է ժԲ դարի սկզբներից ոչ շուտ: Վերահիշյալ պատճենը, ինչպես ասվեց,

հանված է ժԲ դարի սկզբներին, պատճենի հարադասութիւնը հաստատող կնիքի վրա կարդացվում է հիշքերթի 1118 (1706—1707) թվականը:

Այս հրովարտակում համարյա ամբողջութեամբ մեջ է բերված հիշքերթի 1043 թ. զինաշջա ամսին (1634 մայիս 29—հունիս 26) նույն հարցի վերաբերյալ Շահ Սաֆիի կողմից հրապարակված հրովարտակի տեքստը: Այս հրովարտակը հավանաբար էջմիածնի արխիվը մուտք չի գործել և գտնվել է Շամախու հայերի ձեռքում, ինչպես այդ ամսին նշված է հրատարակվող հրովարտակի սկզբում: Զամբում ևս այդ հրովարտակի մասին ոչինչ չի հիշված: Շամախու հայերը այդ հրովարտակը ստացել են Փիլիպոս Աղբալիցու կաթողիկոսութեան առաջին տարիներին: Նույն ժամանակին է վերաբերում նաև հիշքերթի 1044 թ. մուհառամ ամսին (1634 հունիս 27 — հուլիս 26) հրապարակված Շահ Սաֆիի հրովարտակը, որով հաստատվում է էջմիածնի հոգևոր իշխանութիւնը նաև Քաջաթաղի հայութեան նկատմամբ (տե՛ս վավ. 22):

Վավերագիր 43. — Իր խնդրագրի վերջում Փիլիպոս կաթողիկոսը թույլտվութիւն էր խնդրել Նրուսաղեմ ուխտի գնալ, իսկ շահը տեղն ու տեղը կատարած համառոտ մակագրութեամբ թույլատրել էր նրան՝ մի տեղակալ նշանակել և ճանապարհ ընկնել (տե՛ս վավ. 39): Այս հրովարտակը փաստորեն հրապարակվել է որպես կաթողիկոսի ուխտագնացութեան արտոնագիր:

Բնագիրը երիզված է կապույտ, կանաչ, սև և ոսկեգույն թանաքով գծված շրջագծով: Կնիքի շուրջը զարդարված է ոսկեգույն թանաքով: Վալերազրի եզրերին երկու սմ լայնութեամբ, իսկ վերի մասից 23×16 սմ մեծութեան կարմրագույն թղթեր են փակցված:

Մյուս էջում հայերեն մակագրված է.

«Երկրորդ Շահարասինն է»: Այս ավելի խոշոր նոսր գրով տրված է հետևյալ անոտացիան.

«Բ. Փիլիպոս հոգևոր տիրի ռազամն է, որ ու պ տեղս դնէ ամենայնք հնազանդ լինին նմա և խօսացն դուրս չեղնին»:

Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքով տրված է նոր համար՝ «ԲԱ» և մանր նոսր գրով ավելացված է. «Յեղուսաղէմ գնալուն, Ե. Դ. (1060) Ռկ թուին տաճկաց»:

Սիմեոն Երեանցին իր աշխատութեան մեջ երկու տողով հիշել է նաև այս հրովարտակը.

«Փոքր Շահ Ապասին ռադամ վասն Փիլիպպոս կաթողիկոսին
Երուսաղէմ գնալուն և վասն նորա վէքիլին մի ոք ներհակելուն:
Գիտ ցուցական և [ԻԱ] համարովն, ի ՌԿ թուին տաճկաց» (Ջամ-
բըռ, էջ 214):

Դավրիժեցին Փիլիպպոս կաթողիկոսի ալս ճամփորդութեան
սկիզբը դնում է հալոց ՌՃ (1651) թվականին: Կաթողիկոսը նախ
շրջում է Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայ-
րերում և միայն հաջորդ տարվա սկզբին հասնում Երուսաղեմ:
Նույն թվականին նա Երուսաղեմից մեկնում է Կոստանդնուպո-
լիս ուր մնում է մեկ տարի և հալոց ՌՃԲ (1653) թվականին
վերադառնում էջմիածին (տե՛ս, էջ 338, 645—646):

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՐԿԱՅԻՆ, ՍՈՅԻԱԼԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ
ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Արվար-ե ջամ' — ابواب جمع (արար.) — Հարկերի հաշվառման
ալն ձևը, ըստ որի տվյալ հարկատու օրյկտից, կամ առանձին
գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր հարկերը մանրամասնու-
թյամբ հաշվվում էին և, առանձին մատյաններում գրանցվելուց
հետո, գրամական արտահայտությամբ, ընդհանուր գումարով ի մի
էին բերվում, որպես այդ օրյկտի ընդհանուր հարկային պարտա-
վորություն: Տե՛ս Ա 103:

Աղալար — عدالت (արար.) — Արդարություն, արդարադա-
տություն, դատ:

Ալաֆե — علفه — տե՛ս ալաֆե և ուլաֆե, Ա 103:

Ալաֆե և Ուլաֆե — علفه و علوفه (արար.) — Ա 103:

Աղա — آقا (թուրք.) — Պարոն, տե՛ր. մանր ֆեոդալներին և
կրտսեր պաշտոնեականներ տրվող տիտղոս: Հատկապես ալաֆես
էին կոչվում քրդական ոչ մեծ տոհմերի տոհմապետները:

Ամիլ — عامل (արար.) — Հարկերի գանձումն իրականացնող
պաշտոնյա: Տե՛ս Ա 104:

Ամիր — امیر (արար.) — Բարձրաստիճան զորահրամանա-
տար, քոչվոր ռազմական միավորների առաջնորդ:

Ամիր-ուլ-ումարա — امیر الامر (արար.) — Ալաֆես էին կոչ-
վում բարձրագույն զորահրամանատարները, նահանգապետներն ու
կուսակալները: Բառացի նշանակում է «ամիրների ամիր» և համա-
պատասխանում է հալոց «իշխանաց իշխան» տեղմինին: Սա փաս-
տորեն թուրքական «բեկլարբեկ — بيكلربك» տեղմինի արաբական
համանիշն է: Տե՛ս Ա 106:

Ամր — امر (արար.) — Հրաման, բարձր կարգադրություն:

Ապասի, ճիշտը՝ արասի — عباسی (արաբ.) — Արծաթ դրամ, որ շրջանառության մեջ գրվեց Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի օրոք: Մեկ արասին հավասար էր 200 գինարի: ՀՍՍՌ Պատմ. թանգարանում գտնվող սեֆյան դրամների գանձերի հիման վրա, դրամագիտական բաժնի գիտ. աշխատող Խ. Մուշեղյանը գտնում է, որ ժ-է դարի 30-ական թվականներին մեկ արասին պարունակում էր 4,66 գր արծաթ, մինչդեռ Շահ Արբաս Ա-ի օրոք այն կշռում էր 7,7 գր: Զաքարիա Ագուլեցու տվյալներով նույն դարի 60-ական թվականներին ևս արասու քաշը տատանվել է 7—9 գր միջև:

Ասլ — اصل (արաբ.) — Իսկականը, վավերագրի բնագիրը, օրիգինալը:

Ասլարեջե — اورچہ (պարսկ.) — Հաշվապահական հին տերմին, որ համանաբար գալիս է Մասանյան շրջանից: Սեֆյանների օրոք այսպես ևն կոչվել հարկային այն մասլանները, որոնց մեջ մանրամասն հաշվառման էին ենթարկված լուրագրանչուր հարկատու օրվեկաից ստացվող հարկերը՝ ըստ հատուցման առանձին նըմանքների: Ասլարեջեի հատուկ գաֆթարներ կային ոչ միայն մայրաքաղաք Սպահանում, այլ նաև նահանգային խոշոր կենտրոններում:

Այս գաֆթարները, ինչպես նաև ասլարեջեի հարկային հաշվումներին հետ կապված հաշվապահական բոլոր գործարքները, վըստահված էին հատուկ բարձրաստիճան պաշտոնյաների, որոնք կոչվում էին «ասլարեջեհնալիս» (اورچہ نویس), և ամսիշապես ենթակա էին «մուսթուֆի-ուլ-մամալիք»-ին (ան'ս): Բնակչությանից գանձվող հարկերի հաշվին տրված թիւնամահներն ու նման մյուս հրավարտակները, ինչպես նաև դրանց վերաբերող բոլոր պաշտոնական գրությունները, հաստատվում էին ասլարեջեհնալիսի ստորադրությամբ և կնիքով, որից հետո հանձնարարվում էր դրանցման հատուկ մատյաններում:

Վսոյ. 12-ում հիշված «ասլարեջեհար — اورچہ دار» տերմինի տակ պետք է հասկանալ ասլարեջեհնալիսներին ստորադաս ասլարեջեի գիլանատան գրագիրներին, որոնք պահում էին մատյանները, կատարում էին գրանցումներն ու այդ գործի հետ կապված այլ կարգի անխնիկական աշխատանքներ:

Ավարեջեդար — اورچہ دار (պարսկ.) — ան'ս ասլարեջե:

Ավարիդար — عوارضات (արաբ.) — Ա. 105:

Արգ — عرض (արաբ.) — Խնդիրք, «արգ անել», — խնդրել, նաև զեկուցել:

Արգա — ճիշտը՝ արիզե — عرضہ (արաբ.) — Խնդրագիր:

Բահրա — ճիշտը՝ բահրե — برہ (պարսկ.) — տն'ս բահրաջե:

Բահրաջե — برچہ (պարսկ.) — Հողագործ գյուղացիության կողմից պետությանն ու կալվածատիրոջը հատուցվող հողալին անտան, որի պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրաջե-յե դիվանի» (برچہ دیوانی), իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը՝ «բահրաջե-յե մալիքանե» (برچہ مالکانه): Վերջինս սովորաբար կոչվում էր միայն «մալիքանե» կամ պարզապես «մուլք», երբեմն նաև «ուջրաթ-ուլ-միսլ» (اجرة المثل), որ բառացի նշանակում է «որպես վարձ»: Տն'ս Ա. 106, 112, 115, 122:

Բաղաթ — باغات — Պարտեզներն «باغ — ալգի» բառի արացված հոգնակի ձևն է:

Բաղչա — ճիշտը՝ բաղչե — باغچه — Փոքրիկ այգի, պարտեզ:

Բարավարդ — بر اوراد (պարսկ.) — Հաշվարկ, դուրս բերում, բարձրացում: Բնակչությանից գանձվող հարկերի հաշվին պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը տրվող թիւնային գումարների այնպիսի հաշվարկ, որով բազմապատկվում էին թիւնգարին հատուցվող հարկերը և ընդհանուր գումարով մի քանի անգամ զերազանցում թիւնամահում նշված ուժնիկի նախնական գումարը:

Բեկ — بیک (թուրք.) — Տեր, պարոն, զինվորականությանն ու ցեղապետներին տրվող տիտղոս:

Բեկլարբեկ — بیکلر بیک (թուրք.) — Սեֆյան Իրանում այսպես էին կոչվում սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները: Տն'ս Ա. 106:

Բիգար — بیکار (պարսկ.) — Ա. 106:

Դանգ — دانگ (պարսկ.) — Կալվածատիրական՝ մուլքային գյուղերից ստացվող ամբողջ եկամուտը կամ անտան, որ սովորաբար կոչվում էր «մուլք», գիտվում էր որպես մի ամբողջություն և, ծանրության մանր միավոր «մսխալ»-ի նման բաժանվում էր 6 դանգի: Գյուղերի մուլքերը առուձախի էին ենթարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր «շեշդանգ — شش دانگ»

(վեց դանգ), այնպես նաև մի քանի, երբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որն անվանվում էր «թասուջ — طسوج»:

Դավի — دعوی (արաբ.) — Վեճ:

Դավթար — տե՛ս գաֆթար — Ա. 108:

Դասթանգազ — دست انداز (պարսկ.) — Ա. 107:

Դասրուր — دستور (արաբ.) — Հրահանգ, կարգադրություն, օրենք: Տե՛ս գասթուր-ուլ-ամալ:

Դասրուր-ուլ-ամալ — دستور العمل (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «գործողության հրահանգ»: Դա այն հրահանգը կամ նախապես մշակված ու օրինականացված կարգն էր, որով պետք է առաջնորդվեին ֆինանսական-հարկային պաշտոնյաները տվյալ հարկատու օբյեկտի հարկերի չափը որոշելիս և դանձելիս:

Դարուղա — داروغه (մոնղոլ.) — Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի ոստիկանապետը, որ ակտիվ մասնակցություն ուներ բնակչությանից դանձվող հարկերի իրացման գործում: Արքունի դի-չուխունից դանձվող հարկերի իրացման գործում: Արքունի դի-չուխունից դանձվող հարկերի իրացման գործում էր «դարուղե-յե գաֆթարխանե — داروغه دفترخانه» (գաֆթարխանի դարուղա) կամ «դարուղե-յե գաֆթարդարի — داروغه دفتر داری» (գաֆթարդարի դարուղա), որը ամսիչապես ենթարկվում էր «մուսթուֆի-ուլ-մամալիքին» (տե՛ս):

Դաֆթար — دفتر (արաբ.) — Ա. 108:

Դաֆթարդարի — دفتر داری (արաբ.-պարսկ.) — Արքունի արխիվի զլխավոր վերահսկողություն՝ գլխառնապետություն:

Դաֆթարդարիի դարուղա — داروغه دفتر داری (մոնղոլ.-արաբ.-պարսկ.) — տե՛ս դարուղա:

Դաֆթարխանե — دفترخانه (արաբ.-պարսկ.) — տե՛ս գաֆթար, Ա. 108: № № 12 և 19 հրովարտականներից պարզվում է, որ այս տերմինը համանիշ է «գաֆթարդարի»-ին (տե՛ս):

Դաֆթարխանի դարուղա — داروغه دفترخانه (մոնղ.-արաբ.-պարսկ.) — տե՛ս դարուղա:

Դեան — տե՛ս դինար:

Դերվիշուրյուն — درویش (պարսկ.) — Բառացի՝ «աղքատություն», «չքավորություն». գործ է ածված վանականի, կուսակրոն հոգևորականություն, աշխարհիկ վայելքներից ու հարստությունից հրաժարված կրոնավորների խմբատով:

Դինար — دینار (արաբ.) — Դրամական մանր միավոր, որ հայկական աղբյուրներում հաճախ անվանվում էր նաև «դեան» կամ

«դիան»: Ժե՛ դարում դրամական ամենափոքր միավորը եղել է 5 դինարը, որը կոչվում էր մեկ «դադրեկի», մեկ «փարա»-ն հա-վասար էր 10 դինարի, 20 դինարը կոչվում էր «բիսթի», 50 դի-նարը՝ «շահի», 100 դինարը՝ «մահմուդի» կամ «սաննար», 200 դինարը՝ «աբասի», որը արժաթ դրամի հիմնական միավորն էր (տե՛ս), այնուհետև եղել են նաև 1,5 արասանոցներ՝ «սիսաննար» (300 դինար), 2,5 արասանոցներ (500 դինար), 5 արասանոցներ (1000 դինար): Խոշոր դրամական հաշվումները կատարվում էին «թումանով», որը հավասար էր 10.000 դինարի:

Դիվան — دیوان (արաբ.) — Ա. 108:

Դիվան-ալ-սադարաթ — دیوان الصدارت (արաբ.) — Կրոնա-կան բարձրագույն առաջնորդի՝ սադրի ատյանը: Տե՛ս սադր:

Դիվանբեկի — دیوان بیکی (արաբ.-թուրք.) — Այսպես էր կոչվում գերագույն դատավորը, որ մեծ լիազորություններ էր վա-լելում: Երկրի բոլոր կողմերից բոլոր հարցերի շուրջը արված բո-ղոքները ուղղվում էին դիվանբեկին: Վերջինս սովորաբար դրանք ներկայացնում էր քննության սադրի զլխավորած Շարի հոգևոր խորհրդին՝ Դիվան-ալ-սադարաթին և կամ կոնկրետ հարցերի վե-րաբերյալ դիմում էր սադրին՝ նրա կարծիքն իմանալու: Վերջի-նիս կողմից տրված վճիռները ենթակա էին հաստատման դիվան-բեկի կողմից առանց որի դրանք չէին կարող օրինական համարվել:

Դիվանբեկին փաստորեն քաղաքացիական դատարանի ֆունկ-ցիաներն էր իրագործում և առաջնորդվում էր սովորություններին կամ «ուրֆ»-ի (عرف) օրենքներով (տե՛ս), սերտ կապ պահպանելով սակայն հոգևոր դատարանի պետի՝ սադրի հետ:

Զաբթ անել — ضبط نمودن (արաբ. պարսկ.) — Դրավել, բռնադրավել, կոնֆիսկացիայի ենթարկել:

Զաբիթ — ضبط (արաբ.) — Դրավող, բռնադրավող, կոնֆիսկա-ցիայի որոշումն իրագործող: Ժե՛ դարում «զաբիթ» էին կոչվում նաև պետական հարկերի վարձակալները, որոնք նախապես որոշ գումար մուծելով պետական դանձարանը, իրավունք էին ստանում տվյալ օբյեկտի հարկերը դանձելու:

Զառաբի — ضربی (արաբ.) — «Զառաբա — ضرب» (զարկել) բայի ենթակայական ձևն է, որ նշանակում է «դրամահատ»: Զա-ռաբիները սովորաբար լինում էին հարուստ վաճառականներ,

որոնք կապալով էին վերցնում երկրի տարրեր քաղաքներում գտնվող պետական փողերանոցները:

Զատ — ذ (թուրք.) — Բան, իր, որն է արժեքավոր առարկա, հարստություն:

Զաքյաթ — ذكوة (արաբ.) — Եկամտի ¹/₄₀-ի չափով եկեղեցուն կամ մզկիթին վճարվող տուրք. հայերեն՝ «քառասնից»:

Վավերագիր 17-ում այս տուրքը անվանված է «զաքյաթ լիլ-լահ», որ նշանակում է «հանուն աստծու» կամ «աստծո համար» արվող «զաքյաթ»:

Զաքյաթ-լիլլան — ذكوة لله — տե՛ս զաքյաթ:

Զիմմի — ذمی (արաբ.) — Ա. 108:

Էեքեմադ-ուդ-դուլլե — اعتماد الدوله (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «պետություն վստահություն»: Այսպես էր կոչվում պետության առաջին վեզիրը, որ կոչվում էր նաև «Մեծ վեզիր» («Վեզիր-ե Աազամ — وزير اعظم»): Նա վերահսկում էր երկրի բոլոր վարչական և ֆինանսական գործերին, փաստորեն կառավարելով մինիստր-նախագահի և արտաքին գործերի մինիստրի ֆունկցիաները:

Էլլի — Ելշար՝ էլ — ایل (թուրք.) — Յեղ: Հատկապես այսպես էին կոչվում քոչվոր ազգերի ցեղերը:

Ըռաղամ — տե՛ս ռաղամ:

Ըռքսում — շիշար՝ ոռքսում — رسوم (արաբ.) — Անձամբ պետական պաշտոնյաների և հոգևորականության օգտին գանձվող տուրքեր: Տե՛ս Ա. 119:

Թաբին — تابین (արաբ.) — Ենթակա, ստորադաս, շարքային: Այսպես էին կոչվում հատկապես կրտսեր զինվորականները, որոնք կցված էին այս կամ այն բարձրաստիճանի զինվորականին և զրտնրվում էին նրա հրամանատարության տակ:

Թալիթ — طالب (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «պահանջող», որն է բանի «ձգտող»: Վալ. 22-ում այն գործ է ածված հոգևոր վիճակի մեջ մտնող հավատացյալների իմաստով: Դատելով բառի իմաստից պետք է ենթադրել, որ այս տերմինով ցանկացել են շեշտել ավելի հոգևոր վիճակի կամավոր կերպով այս կամ

այն կրոնական հաստատությունը ենթակա լինելու հանդամանք: Նույն վավերագրում գործածված «թալիթանե» տերմինի տակ պետք է հասկանալ այն եկեղեցական տուրքերը (նվիրակության և այլ դամարներ), որ տվյալ թեմի հավատացյալները՝ «թալիթները» պարտավորվում էին վճարել էջմիածնին:

Թալիթանե — طالبانه (արաբ.-պարս.) — տե՛ս թալիթ:

Թալաբբոլ — تقبل (արաբ.) — Ստանձնում, ընդունում, պաշտոն ձեռք բերելու նպատակով հանձն առած դրամական պարտավորություն:

Թախիլդար — تحصيلدار (արաբ.-պարսկ.) — Հարկերը գանձող: Դրանք այն անձնավորություններն էին, որոնք, ի դիմաց իրենց սոճիկի, իրավունք էին ստանում այս կամ այն հարկատու օբյեկտից ստացվող հարկերը գանձելու:

Թամբեհ — Եիշար՝ քանբեհ — تنبيه (արաբ.) — Խիստ նկատողություն, նախազգուշացում:

Թանխան — تنخواه (պարսկ.) — Հարստություն, ապրանք: Ժամանակակից պարսկերենում գործ է ածվում խոշոր գումարի, դրամագլխի իմաստով. ԺԷ—ԺԸ դարերում և մինչև օրս էլ Իրանի գյուղական շրջաններում հասկացվում է որպես կանխիկ դրամին փոխարինող համարժեք այլ ապրանք կամ հարստություն, ԺԷ դարի վավերագրերում և այլ սկզբնաղբյուրներում գործ է ածված պետական պաշտոնյաների և զինվորականության սոճիկների դիմաց՝ բնակչությանից գանձվող հարկերի հաշվին արվող հատուցումների իմաստով: Վավերագրերում սովորաբար հանդիպում է է «թանխան-ե մավաջիր — تنخواه مواجب» («սոճիկի թանխան») ձևով. այսինքն սոճիկի դիմաց արվող կամ սոճիկին փոխարինող հատուցում, որը կարող էր լինել ինչպես հացահատիկ և այլ մթերքներ, այնպես նաև կանխիկ դրամ, եթե հարկը դրամական հարկ էր:

Թալրիզի քուման — تومان تبریزی (մոնղոլ.-պարսկ.) — տե՛ս թուման:

Թարաքյամե — تراکمه — Թուրքմեն (ترکمان) անվան աբրահական հոգնակի ձևն է: Այսպես էին կոչվում թուրքմենական վաչկատուն ցեղերը, որոնք ԺԷ—ԺԸ դարերում դեռևս հաստատուն ձևաանոցներ չունեին: Ավելի ուշ և մինչև օրս էլ Իրանում այս անվան տակ հասկանում են ընդհանրապես խաշնարած-քոչվոր ցեղերին:

խաղեմ — خادِم (արար.) — Ծառա, սպասավոր, պաշտոնյա:
Այսպես էին կոչվում հատկապես Շար'ի նոտարական գրասենյակ-
ների պետերը, որոնք նշանակվում էին տեղի հոգեորականության
շարքերից:

խալ'աթ — خالط (արար.) — Հյուրասիրության և կամ դա-
նազան տոների առթիվ կազմակերպված ընդունելությունների ժա-
մանակ, հարգանքի և մեծարման նպատակով տրվող մեծարժեք
նվեր, որը մեծ մասամբ լինում էր շքեղ և թանկագին հագուստ:

խալիֆա — خليفه (արար.) — Բառացի նշանակում է «հա-
ջորդ»: Մուհամմեդից հետո այսպես էին կոչվում ամբողջ մու-
սուլմանների գերագույն առաջնորդներն ու Արաբական լայնածա-
վալ պետություն՝ Սալիֆաթի պարագլուխները: Իրանում ԺԶ—ԺԹ
դարերում խալիֆա էին անվանում հալոյ կաթողիկոսներին, հա-
մարելով նրանց քրիստոնյաների մարգարեի՝ Քրիստոսի հաջորդը:

խալվար — տե՛ս խարվար:

խան — خان (մոնղոլ.) — Ա. 110:

խասսե-յե շարիֆե — خاصة شريفه (արար.) — Ա. 110:

խարն — տե՛ս խարաջ, Ա. 110:

խարվար — خوار (պարսկ.) — Կազմված է պարսկերեն
«խար — خَر» (էջ) և «բար — بار» (բեռ) բառերից և բառացի
նշանակում է «իշարեն»: Քաջային խոշոր միավոր, որ հավասար էր
100 մանի (տե՛ս): Եթե ի նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր
Թավրիզի ման կշռում էր 3000 գրամ, ապա մեկ խարվարը կա-
րող էր կշռել 300 կիլոգրամ:

խիլա — տե՛ս խալ'աթ:

խլաֆի Շար' — خلاف شرع (արար.) — Ապօրինի, հակառակ
«Շար'»-ի:

խոնդկար — خندكار (թուրք.) — Պարսկերեն «Մուղավանդ-
գար خنداوندكار» (տե՛ս) բառի ազավաղված ձևն է: ԺՆ դարից
սկսած այսպես էին կոչվում թուրքական սուլթանները: Որոշ ու-
սումնասիրողներ հիմք ընդունելով այս անվան բարբառային «խոն-
քյար» արտասանությունը, այն ստուգաբանում են որպես «ա-
րյուն թափող», «արյունարբու», որը բացահայտ սխալ է:

խոջա — خواجه (պարսկ.) — Մոշոր առևտրով զբաղվող գրա-
մատեր, մեծահարուստ վաճառական:

կոնալդա — قنغا (թուրք.) Զաղաթայի լեզվով նշանակում
է «օթեան»: Այսպես է կոչվել արքունի սուրհանդակներին, պե-
տական պաշտոնյաներին և բնահանրապես պաշտոնական, հաճախ
նաև ոչ պաշտոնական գործերով երթևեկող բարձրաստիճան և
կրտսեր պաշտոնեությունը հյուրընկալելու պարտավորությունը, որ
հայկական աղբյուրներում անվանվում է «բռնահյուր»:

կուշչի — قوشچی (թուրք.) — Այսպես էին կոչվում թագա-
վորական հատուկ թռչնանոցներում պահվող և բուծվող որսորդա-
կան գիշատիչ թռչուններին՝ բազեններին և ուրուրներին (բազ,
շահբաղ, շահին, զոզան և այլն) խնամող պաշտոնյաները՝ բազե-
պանները, վազ. 12-ում այս տերմինը օգտագործված է զլխավոր
բազեպանի՝ Արքունի թռչնանոցների պետի խմաստով:

Հաբս անել — حبس نمودن (արար.-պարսկ.) — Բառացի նշա-
նակում է «բանտարկել», «արգելափակել»: Գործ է ածված վան-
քերին և եկեղեցիներին նվիրվող վակֆային կալվածները տվյալ
կրոնական հաստատությունը ամրացնելու խմաստով:

Հակիլ-իլլահ — حق الله (արար.) — Բառացի «Իրավունքն
աստծունն է»: Հոգևոր տուրք, որ իր խմաստով կարող է համա-
պատասխանել եկեղեցական տուրքերից՝ կաթողիկոսական կամ
առաջնորդական «իրավունք»-ին:

Համեսալե — همه ساله (պարսկ.) — Բառացի՝ «ամենամյա»:
Այսպես էր անվանվում ռոճիկների հատուցման այն ձևը, ըստ
որի ռոճիկ ստացող պաշտոնյան իրավունք էր ստանում, ցնոր
տնօրինություն, ամեն տարի նույն վալրի հարկերի հաշվից ստա-
նալու իր ռոճիկի գումարը: Այսպիսի իրավունք ստացող զինվո-
րականներն ու պետական պաշտոնյաները կոչվում էին «համեսա-
լեդար»:

Համեսալեդար — همه ساله دار (պարսկ.) — տե՛ս համեսալե:

Հասիլ — حاصل (արար.) — Հասույթ, բերք, որևէ կալվա-
ծից ստացվող եկամուտ:

Հավալե — حواله (արար.) — Ա. 111:

Հաքիմ — حاکم (արար.) — Գավառապետ, քաղաքացիա-
կան դատավոր:

Հոկուկ-ե դիվանի — حقوق دیوانی (արար.-պարսկ.) — Ռա-

լաթների հարկային պարտավորությունները պետություն նկատմամբ:

Հոքմ — حکم (արաբ.) — Հրամանագիր, հրաման, բարձր կարգադրություն:

Հոքում — տե՛ս հոքմ:

Հուհար — հիշար՝ հոջար — حجت (արաբ.) — Փաստ, ապացույց, որևէ բան ապացուցող գրություն կամ արձանագրություն:

Հուքմ — տե՛ս հոքմ:

Ղաբալե — قبالة (արաբ.) — կալվածագիր:

Ղազի — قاضی (արաբ.) — Դատավոր, Շարի՛ի դատական ատյանի պետը, որը նշանակվում էր բարձրաստիճան հոգեփորականության շարքերից:

Ղոռչի — قورچی (թուրք.) — Թագավորական հեծյալ գվարդիայի զինվոր:

Ղուլամ — غلام (թուրք.) — Բառացի նշանակում է «ըստրուկ», «ծառա»: Այսպես կամ պարզապես «ղուլ» էին կոչվում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Սրանք փաստորեն կազմում էին շահի անձնական թիկնապահների գվարդիան՝ «ղուլլար — قللر», որոնց թիվը տարբեր աղբյուրների վկայությամբ տատանվել է 10—30 հազարի միջև: Շահ Աբբաս Ա-ն հատուկ ուշադրություն էր նվիրում ղուլամներին, անվանելով նրանց իր «հեծյալ ենիչերիները»:

Ղալերագիր 34-ից պարզվում է, որ շահի օրինակով, ղուլամների հատուկ ջոկատներ ունեին նաև վիլայեթներում և սահմանամերձ կուսակալություններում իշխող բեկլարբեկերը:

Մալ — مال (արաբ.) — Ա. 112:

Մալիյե — مالیه (արաբ.) — Ժե դարից և ավելի վաղ ժամանակներից գոյություն ունեցող գլխավոր եկամտահարկի «մալ»-ի (տե՛ս Ա. 112) տարբերակներից, որ ավելի գործածական դարձավ ԺԸ դարում և փոխարինում էր «մալ»-ին կամ «մալուջաթին»: ԺԹ դարում և մինչև օրս էլ Իրանում այն գործ է ածվում հոգնակի «մալիյաթ — مالیات» ձևով:

Մալիք — مالك (արաբ.) — Սեփականատեր, մուլք ունեցող կալվածատեր:

Մալոջհաթ — مالوجهاث (արաբ.) — Ա. 112:

Մալունհաթ — տե՛ս մալոջհաթ, Ա. 112:

Մահալ — محال (արաբ.) — Շրջան, գավառ, տե՛ս Ա. 113:

Մահզար — محضر (արաբ.) — Ատյան, շարիաթական-նոտարական գրասենյակ, տե՛ս շարիաթ:

Մաղաֆ — տե՛ս մուաֆ, Ա. 114:

Մաղաֆուրյուն — տե՛ս մուաֆ, Ա. 114:

Ման — من (պարսկ.) — Ծանրություն չափ: Սեֆեիդների օրոք Իրանում ընդունված էր «թավրիզի ման» կոչվող քաշի միավորը, որը հավասար էր 2000 գր: Իսկ Թավրիզի ներքին շուկայում այս «սաղաթ — سقط» (թերի) կոչվող մանին զուգահեռ, հատկապես գյուղատնտեսական ապրանքների համար, ավելի լայն կիրառություն ուներ տեղական մանը (աղբրեջ. «բաթման»), որը կշռում էր 4500 գր:

Մանա, հիշար՝ մանե՛ — مانع (արաբ.) — Արգելող, արգելք հանդիսացող:

Մանալ — منال (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «ինչք», «ստացվածք», «հարստություն»: Սկզբնաղբյուրներում և վավերագրերում հերեման «մալ և ջհաթ» («մալոջթահ») հարկային տերմինի փոխարեն, հանդիպում է «մալ և մանալ» («մալոմանալ») տերմինը, որից կարելի է ենթադրել, որ «մանալ»-ը փոխարինում էր «ջհաթ» կամ «մալթավաջջհաթ» տերմիններին: Սակայն վավ. 39-ում այն օգտագործված է իրեն համանիշ «մալ»-ի կամ ընդհանրապես «մալոջհաթ»-ի իմաստով (տե՛ս Ա. 112):

Մաջլիսնվիս — مجلس نویس (արաբ.-պարսկ.) — Այլ անունով կոչվում էր նաև «յոսկիանվիս — واقعه نویس», որ նշանակում է «դեպքերն արձանագրող»: Սա փաստորեն շահի անձնական քարտուղարն էր և իր ղեկավար արքունի հիերարխիայում մեծ վեզիրից կամ էէթեմադ-ուդ-գովլիից հետո գրավում էր երկրորդ տեղը: Նա կրում էր նաև «վազիր-ի չափ — وزیر چپ» («Չախակողմյան վեզիր») անունը, որովհետև պաշտոնական ընդունելությունների և արքունի խորհրդակցությունների («մաջլիս — مجلس») ժամանակ նստում էր շահի ձախ կողմում (այս կողմում նստում էր Մեծ վեզիր էէթեմադ-ուդ-գովլին):

Մուսթովֆի-ուլ-մամալիքի առաջ հաշվետու էին դաֆթար-խաների դարուղան, նազիրը, սահիբթովչինը, ավարեջենվիսը և հարկային-ֆինանսական գործերի հետ առնչվող մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Հարկ եղած դեպքում նա իրավասու էր ստուգելու նաև արքունի կալվածների և վակֆային ստացվածքների գըլ-խավոր հաշվապահության («մուսթովֆի-և խասսե — مستوفى خاص») և «մուսթովֆի-և մովկուֆաթ — مستوفى موقوفات» գործերը:

Մուսթովֆի-ուլ-մամալիք — مستوفى الممالك (արաբ.) — տե՛ս մուսթովֆի:

Մուտախլ, ճիշտը՝ մագախլ — مداخل (արաբ.) — Հասույթ, եկամուտ:

Նազիր — ناظر (արաբ.) — Արքունի ծախսարարապետ, մատակարարումների գլխավոր վերակացու, որը գլխավորում էր արքունիքին առընթեր բոլոր տնտեսական հաստատությունները՝ «բուլուլթաթ»-ը, դրա համար էլ նա սովորաբար կոչվում էր «նազիր-և բուլուլթաթ — ناظر بيوتات»: «Բուլուլթաթի» մեջ մտնում էին արքունի պահեստները, խոհանոցները, ախոռատները, հատկապես հագուստներ և հանդերձանք արտադրող արհեստանոցներն ու գործատները և այս կարգի տնտեսական այլ հաստատություններ: Որքանով որ արքունի մատակարարումների մեծ մասը կատարվում էր ի հաշիվ բնակչությանից ստացվող հարկերի և ընդհանրապես սերտ աղերս ուներ ընդհանուր ֆինանսների հետ, ուստի հարկերի հետ կապված և տնտեսական հարցեր շոշափող բոլոր հրովարտակները ենթակա էին նազիրի հաստատմանը, որը վավերագրի մյուս երեսում մակագրում էր՝ «աչքի անցկացվեց» (بنظر) ու կնքում: Մի այլ մակագրությամբ՝ «համեմատվեց» (مقابله شد) նա հաստատում էր նաև շահի կողմից տրվող պարգևներին, շնորհումներին և այլ նվիրատվություններին վերաբերող հրովարտակները:

Շահական արքունիքի օրինակով, առանձին երկրամասերում իշխող խաների և բեկլարբեկերի գլխավոր ծախսարարները ևս կոչվում էին նազիրներ:

Նալաթլամա, ճիշտը՝ լառնաթնամե — لعنت نامہ (արաբ.-պարսկ.) — Նզովագիր: Սովորաբար այսպես էր անվանվում նվիրարբեման ակտին կամ «վակֆնամե»-ին կցվող և նրա վերջաբանը հանդիսացող արձանագրությունը, որի մեջ խստագույն անհեծքներ

էին հղվում այն մարդկանց հասցեին, որոնք կիտրձեին խախտել նվիրարբեմող կալվածներից ստացվող եկամուտների տնօրինման այն կարգը, որը սահմանված է նվիրատուի՝ «վակիֆ»-ի կողմից և շարադրված տվյալ վակֆնամեի մեջ:

Նահիա — ناحيه (արաբ.) — Շրջան, գավառ:

Շահի — شاهی (պարսկ.) — Դրամական միավոր, որ հավասար էր 50 դինարի (տե՛ս):

Շահալիսաթ — شقاقصات (արաբ.) — Ապօրինի պահանջ-մուկներ, շահատակություններ, հարստահարություն, Ա. 117:

Շար՝ — شرع (արաբ.) — տե՛ս շարիաթ:

Շարիաթ — شریعت (արաբ.) — Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ և հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական-դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար՝»: Շարիաթի կամ Շար՝ի հոգևոր դատարաններում էին քննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջը քաղաքացիների միջև առաջացած վիճերը: Այդ ատյանին կից կային նաև նոտարական գրասենյակներ՝ «մահդար»-ներ, որտեղ տեղի էին ունենում կալվածքի առուժախի, վարձակալման, փոխառություն, ամուսնության և քաղաքացիների սոցիալական գրությունը վերաբերող այլ ակտեր, կազմվում էին արձանագրություններ և տրվում էին համապատասխան փաստաթղթեր ու նոտարական պատճեններ:

Շեյխիսլամ, տե՛ս շեյխ-ուլ-իսլամ:

Շեյխ-ուլ-իսլամ — شیخ الاسلام (արաբ.) — Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի մուսուլմանների գլխավոր կրոնապետը: Յուրաքանչյուր խոշոր նահանգական-վարչական կենտրոն ուներ իր «շեյխ-ուլ-իսլամ»-ը, որը գլխավորում էր «Շար՝»-ի հոգևոր դատական խորհուրդը: Խորհուրդում քննվող զանազան հարցերի մասին շեյխ-ուլ-իսլամները տալիս էին վճիռներ՝ «ֆաթվաներ», որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին գործադրման տվյալ նահանգի կամ շրջանի սահմաններում:

Շեշդանկ — شش دانگ (պարսկ.) — տե՛ս դանգ:

Շիա — شیعه (արաբ.) — Մուսուլմանական երկու խոշոր աղանդներից մեկը, որ Սեֆեդիների օրոք Իրանում դարձավ պե-

տական կրոն: Հակառակ մյուս՝ «սյուննի» (سنی) աղանդի, շիա-
ները Մուհամմեդի անմիջական հաջորդն են համարում նրա փե-
սային՝ Ալիին և նրան նախորդող Աբուբարքը, Օմարի և Օսմանի
խալիֆայությունը դիտում են որպես ապօրինի և բռնի խլված իշ-
խանություն:

Շիգար — شیکار (պարսկ.) — Ա. 117:

Շիրադ — شلتاق (մոնղոլ.) — տե՛ս շիլթադաթ, Ա. 117:

Շիրթադար — شلتاقات (մոնղոլ.) — Ա. 117:

Չոբանբեկի — چوبانبکی (պարսկ.) — Տերմինը արված է
տեղական՝ ադրբեջանական արաամանություն, պարսկական ար-
տասանությամբ պետք է կարդալ «չուխանբեկի»: Սա մեծ մա-
սամը կանխիկ դրամով գանձվող ալն հարկն էր, որ գանձվում էր
մանր եղջերավոր անասուններից: Որոշ աղբյուրներում, հատկա-
պես վրաց թագավորների երկկնդվյալ հրովարտակներում, որպես
համանիշ, նույն հարկի համար օգտագործվում է նաև «քոդավ —
کداو» տերմինը:

Չրադշուբյուն — (թուրք.-պարսկ.) «Չրադշիգյարի — چراغچی
» բառի հայացված ձևն է, որ պետք է թարգմանել «լուսա-
րարություն»:

Չարր — چبر (արաբ.) — Բռնություն:

Չադիդ-ուլ-իսլամ — جدید الاسلام (արաբ.) — Նոր մահ-
մեդականություն ընդունած: Այսպես էին կոչվում ալն քրիստո-
նյաներն ու ալլադավանները, որոնք հասուն տարիքում հալատա-
փոխ էին լինում և մահմեդականություն ընդունում:

Չադիագյուզար ճիշտ՝ ջիգյագոզար — چزیه گذار (պարսկ.) —
Ջիգյա հատուցող, գլխահարկ վճարող: Այսպես էին կոչվում հա-
կապես քրիստոնյաները, հրեաներն ու մյուս ալլադավան ժողո-
վուրդները, որոնք պարտավոր էին հալատի համար հատուկ գըլ-
խահարկ՝ «ջիգյա» վճարել: Այդպիսի կոչվում էին նաև «գլխամի»,
տե՛ս Ա. 108:

Չամ՝ — جمع (արաբ.) — տե՛ս արվար-ի ջամ՝:

Չանիբ — جانب (արաբ.) — Կողմ:

Չիգյա — چزیه (արաբ.) — Ա. 118:

Չուլջանբեշ — جوشن کش (պարսկ.) — Հիշատակված է

միայն վավ. 1-ում, որպես զորքի տեղակ: Տերմինի ամենա-
հավանական վերծանումը այս է, որ կարելի է թարգմանել «զրա-
հակիր» — (جوشن — զրահ, کش — կրող): Բնագրում մոռացված է
کش բառի սկզբի ک — տառի վերին գիծը՝ «քաշիդե»-ն: Հավա-
նաբար խոսքը վերաբերում է կրծքազրահ հագած զինվորներին:

Ռախամ, տե՛ս ռադամ:

Ռադամ — رقم (արաբ.) — Թագավորական հրովարտակ:

Ռայար, ճիշտը՝ ռաիյար — رعیت (արաբ.) — Ա. 118:

Սադարա-ի դիվան — صدارت دیوان (արաբ.-պարսկ.) —
Հոգևոր դատարանի նախագահություն: Տե՛ս սադր:

Սադր — صدر (արաբ.) — Կրոնական գերագույն սուաջ-
նորդ, հոգևոր բարձրագույն ատյանի պետ: Ժե՛ դարում գլխավոր
սադրերը երկուսն էին՝ «սադր-ի խասե — صدر خاص» և «սադր-ի
ամմե — صدر عام», այս վերջինը կոչվում էր նաև «սադր-ուլ-
մամալիք»: Ավելի վաղ շրջանում այս երկու պաշտոններն էլ վա-
րում էր մեկ բարձրաստիճան հոգևորական: Հետագայում սակայն
տարբեր մարզիկ էին նշանակվում, որոնցից ավելի մեծ իրավունք-
ներ էր վայելում «սադր-ի խասե»-ն և կրում էր «սադր-ուլ-
սուդուր — صدر الصدور» (սադրերի սադր) տիտղոսը: Նա էր նշա-
նակում բոլոր վիլայիթների շեյխ-ուլ-իսլամներին, զադիններին, հո-
նակում բոլոր վիլայիթների շեյխ-ուլ-իսլամներին, զադիններին, հո-
գևոր դպրոցների մուդառիսներին, մզկիթների սուաջնորդներին,
մութավալլիներին ու մուսթովֆիներին և անօրինում էր հոգևոր
պաշտոնություն հետ կապված բոլոր դրոժերը: Նա գլխավորում
էր հոգևոր գերագույն ատյանը՝ «Դիվան-ալ-սադարաթը» և ներկա
էր լինում գիվանբեկի գլխավորած քաղաքացիական դատարանի
ալն նիստերին, որտեղ քննվում էին «էհդա-ի արբան — احداث
اربانه» («չորս դիավածներ») կոչվող քրեական հանցանքները՝
(սպանություն, բռնաբարություն, ատամ ջարդել և կուրացնել):
Սադրերի կալացրած վճիռները ենթակա էին վավերացման դիվան-
բեկի կողմից և շահի հրովարտակով հաստատվելուց հետո՝ հանձ-
նարարվում էին գործադրության:

Սալամանե — سلامانه (արաբ.-պարսկ.) — տե՛ս սալամի,
Ա. 119:

Սալամի — سلامی (արաբ.) — Ա. 119:

Սահիբ բուլջիհ — صاحب توجیه (արաբ.) — տե՛ս թուվջիհ:

Սահի — ثانی (արաբ.) — երկրորդ:

Սավաա, ճիշտը՝ սավադ — سواد (արաբ.) — Պատճեն:

Սարխաթ — سرخط (պարսկ.-արաբ.) — Ֆեոդալներին, հոգևորականությանը, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և հատկապես զինվորականությանը տրվող ոռճիկների և այլ կարգի պարգևատրությունների իրացմանը հսկող և հաշվառման ենթարկող հատուկ գրասենյակ, որի պետը կոչվում էր «Բարձրագույն Դիվանի սարխաթնալիս» («սարխաթնալիս-ն դիվան-ն սալա — سرخط نویسنده»)։ Սա բարձրագույն դիվանի 18 խոշոր ֆինանսական պաշտոնյաներից մեկն էր, որ «լաշգյարնվիս»-ի հետ միասին հրահրում էր զինվորականությանը տրվող ոռճիկներին։ Ռոճիկների հատուցման, պաշտոնների և այլ պարգևատրությունների վերաբերյալ տրվող բոլոր հրովարտակները առանց սարխաթնալիսի ստորագրություն և կնիքի համարվում էին անվավեր։ Ներկայացվող բոլոր հրովարտակները նա գրանցում էր հատուկ մատյանում, որ կոչվում էր «սարխաթի դաֆթար», ապա հրովարտակի մյուս էջի վրա մակագրում էր «արձանագրվեց սարխաթի դաֆթարում» (ثبت دفتر سرخط شد) և կնքում։

Սարխաթի դաֆթար — دفتر سرخط (արաբ.) — տե՛ս սարխաթ:

Սարքար — سرکار (պարսկ.) — Գործերի լիազոր-կառավարիչ, տնօրեն։ Գործ է ածվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատություն կամ վարչություն իմաստով, ուստի որոշ դեպքերում թարգմանված է «սարքարություն»։

Սարքարություն — տե՛ս սարքար:

Սեիդ — سيد (արաբ.) — Տեր, պարոն։ Այսպես էին կոչվում հատկապես այն հոգևորականները, որոնք, իբր սերած էին Ալլի սերունդներից։

Սիփահի — سپاهی (պարսկ.) — Այսպես էին կոչվում ժՁ դարում և ժէ դարի սկզբում Սեֆեհիների հեծյալ զորամասերի զինվորները, որոնք Շահ Աբրահա Ա-ի օրոք վերակազմվեցին և անվանվեցին զոռչիներ (տե՛ս)։

Սիփահալար — سپهسالار (պարսկ.) — Այսպես էր կոչվում բանակի գլխավոր հրամանատարը։ Ժէ դարի առաջին կեսում այս պաշտոնում սովորաբար նշանակվում էին Ազերբայջանի բեկլար-

բեկերը։ Ավելի ուշ սիփահալարությունը այլևս մնացուն պաշտոն չէր, այլ նշանակվում էր միայն արտակարգ դեպքերում՝ պատերազմների կամ պատժիչ արշավանքների ժամանակ։

Սոյուրդալ — سیورغال (մոնղոլ.) — Ֆեոդալական պարզևատրման ձևերից, որ երևան եկավ սկսած ԺԴ դարից և սկզբնական շրջանում խոշոր ֆեոդալական տիրույթի բնույթ էր կրում։ Այս ինստիտուտը ավելի լայն տարածում ստացավ հատկապես ԺԵ դարում՝ Կարա-Կոյունլուների և Աղ-Կոյունլուների տիրապետության շրջանում։ Այդ ժամանակ սոյուրդալ ստացող քոչվոր ավատատերերը մուսաֆուլյան լայն իրավունքներ էին վայելում և փաստորեն հանդիսանում էին որպես սոյուրդալ իրենց տրված ընդարձակ երկրամասի ինքնիշխան տերեր, պարտավորվելով միայն զորքով օգնել իրենց սյուզերենին արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ մղվող պատերազմների ժամանակ։

Սեֆեհիների օրոք, երբ լայն տարածում ստացավ պարզևատրման և ոռճիկների հատուցման թիուլալին սիստեմը, խիստ սահմանափակվեցին սոյուրդալի ինստիտուտի գործողության շրջանակները, որի հետևանքով մեծ չափով կերպարանափոխվեց այն, դառնալով թիուլալին ընդհանուր սիստեմից բխող պարզևատրությունների տարբերակներից մեկը, որը կարող էր նաև ժառանգական բնույթ կրել։

Ժէ դարի սոյուրդալների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն պրակի առաջաբանը, էջ 57—60։

Սուլթան — سلطان (արաբ.) — Սեֆյան Իրանում այսպես էին կոչվում սահմանամերձ կուսակալությունների կամ բեկլարբե-կունլուների մեջ մտնող և անմիջապես սահմանի մոտ գտնվող ավելի փոքր վարչական միավորների կառավարիչները, որոնք նշանակվում կամ հեռացվում էին բեկլարբեկի հայեցողությունից և գտնվում էին վերջինիս անմիջական հրամանատարության տակ։

Սուրաթ — صورت (արաբ.) — Պատճեն։

Սուֆի — صوفی (արաբ.) — Այսպես էին կոչվում կղզղլաշները ադանդին հարած շիա մահմեդականները, որոնք իրենց համարում էին ժե դարում Արդաբիլում մեծ հուշակ և ժողովրդակա-նություն ձևով բերած Շեյխ Սաֆի-է-Գեհիի հետևորդը։ Շեյխ Սաֆին Սեֆեհիների նախահայրն էր, որի անունով և կոչվում էր ավելի քան 200 տարի Իրանում իշխող այդ թագավորական հարստությունը։ Վաղ. 39-ում շեշտված է, որ Նախջևանի և Օրդուբա-

դի ժողովուրդը շիա և սուֆի լինելով կողմնակից էր սեֆյան իրա-
նին և դեմ էր օսմանցիներին, որոնք սյուննի էին:

Վալ. 1-ում հիշված սուֆիները, խոշոր սրբալույսե-
րին և հատկապես Շեյխ Սաֆիի գերեզմանը ամփոփող Արզաբիլի
մեծ մզկիթին առնթին հավատացյալ զինվորների կամ «մու-
րիդ»-ների ջոկատներում հավաքագրված քոչվոր ռազմիկներն են:
Սուֆիների այս զինվորական կազմակերպությունը առանձնապես
ուժեղ էր ժ.Ձ դարում և կարևոր դեր էր խաղում Սեֆիների իշ-
խանություն ամրապնդման գործում:

Վազիֆե — وظیفه (արաբ.) — Հատուկ պարգև, որ կենսա-
թոշակի բնույթ էր կրում և շահի կամ խոշոր ֆեոդալների կող-
մից ի նշան մեծարման և հարգանքի արվում էր զինականնե-
րին, գրողներին, անվանի մարդկանց ու հոգևորականներին որ-
պես կեր:

Վախմ — տե՛ս վակֆ, Ա. 130:

Վախմիաքնամա — տե՛ս վակֆնամե:

Վախուպ — տե՛ս վակֆ, Ա. 120:

Վակիֆ — واقف (արաբ.) — Վակֆ անող, եկեղեցուն կամ
մզկիթին, որևէ բան, հարստություն, հող կամ կալված նվիրող:

Վակֆ — وقف (արաբ.) — Ա. 120:

Վակֆնամե — وقفنامه (արաբ.-պարսկ.) — Եկեղեցուն կամ
մզկիթին արվող վակֆալին ստացվածքների նվիրաբերության առ-
թիվ կազմված արձանագրություն:

Վաքիլ — وکیل (արաբ.) — Լիազորված անձ, ներկայացու-
ցիչ, Ա. 121:

Վեզիր — وزیر (արաբ.) — Սեֆիների օրոք այսպես էին
կոչվում այն բարձրաստիճան ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք
մուսթովֆիների հետ միասին (տե՛ս) հսկում էին պետություն, «
քունիքի և բանակի ֆինանսներին և զինվորականությանը տր
ուժեղիկների բաշխման գործին»: Նրանք անմիջապես պատասխա-
տու էին էֆենդադ-ուդ-դովլեի առաջ և փաստորեն հանդիսանու-
էին վերջինիս ազենաները ֆինանսական գործերի կառավարչու-
թյուններում՝ սարքարություններում (տե՛ս): Երկրամասալին և
նահանգալին խոշոր կենտրոններում, ինչպես օրինակ, Ազերբայջանի
կենտրոն՝ Թավրիզում կամ Ֆարսի կենտրոն՝ Շիրազում ևս կալին
լայն արտոնություններ վալիլող վեզիրներ, որոնք հանդիսանում

էին մեծ վեզիր՝ էֆենդադ-ուդ-դովլեի ներկայացուցիչները իրենց
հնթակա մարդերում:

Վեքիլ — տե՛ս վաքիլ:

Վիլայեթ — ولایت (արաբ.) — Երկիր, երկրամաս, նահանգ,
Ա. 121:

Վջուհաթ — وجوهات (արաբ.) — Ա. 121:

Ուլադ — الاغ — տե՛ս ուլադ և ուլամ, Ա. 121:

Ուլադ և ուլամ — الاغ و الام (մոնղոլ.) — Ա. 121:

Ուլամ — الام — տե՛ս ուլադ և ուլամ, Ա. 121:

Ուլուֆե — علوفه (արաբ.) — տե՛ս ալաֆե և ուլուֆե, Ա. 103:

Ուրֆ — عرف (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «սովո-
րուլթ»: Այսպես էին կոչվում սովորույթալին օրենքով առաջնորդ-
վող քաղաքացիական դատարանները, որոնց զլխավորում էին տե-
ղական նահանգապետներն ու դավառապետները՝ խաները, բեկ-
լարբեկերն ու հաքիմները: Ուրֆի դատարանների դերը մեծ էր
հատկապես երկրի ոչ մուսուլմանական բնակչության ունեցող նա-
հանգներում: Ընդհանրապես Ուրֆի դատարանները ալիլի մեծ
իրավասություններ ունեին և Շարի հոգևոր դատարանների վճիռ-
ները մեծ մասամբ հնթակա էին նրա վավերացմանը: Ուրֆին էր
վերապահված հատկապես քրեական խոշոր հանցանքների (սպա-
նություն, բռնաբարություն, մարմնական վնասվածքներ հասցնել)
քննությունը:

Փաշա — پاشا (թուրք.) — Պարսկերեն «փադիշահ — شاه»
(արքա, թագավոր) բառի աղավաղված և հապավված ձևն է, որ
Թուրքիայում որպես տիտղոս արվում էր բարձրաստիճան զինվո-
րականներին, նահանգապետներին ու կուսակալներին:

Փարվանչե — روانچه (պարսկ.) — Հրամանագիր, հրովար-
տակ:

Փեշքաշ — տե՛ս փիշքաշ:

Փիշքաշ — پیشکش (պարսկ.) — Բառացի նշանակում է
«առջև դնել», «մատուցել»: Չանաղան առիթներով բնակչության
կողմից ֆեոդալներին և պետական պաշտոնյաներին նվերների ան-
վան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև ստորագաս պաշտո-
նյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեոդալների կող-
մից՝ շահին մատուցվող նվեր:

Քալանթար — کلانتر (պարսկ.) — Ա. 122:

Քարբալի — کربلائی (արաբ.) — Քարբալա այցելած ուխտավորների անվանը կցվող մականիք:

Քեռչարի — (թուրք.) — Քոչվոր:

Քյադխուդա — کدخدایا (պարսկ.) — Ա. 122:

Քյաթիր — کاتب (արաբ.) — Գրագիր:

Քյոֆշան — کفشان (պարսկ.) — Այսպես էր կոչվում գյուղի սահմանների մեջ մտնող ամբողջ հողային տարածությունը, կամ, ավելի շուտ, տվյալ գյուղի համայնքի իրավասության տակ գտնվող և նրա կողմից մշակվող ամբողջ հողային ֆոնդը: Այս տերմինը հաճախ օգտագործվում էր նաև հողային տարածությունների վերջին սահմանագծի իմաստով:

Օլքա — الكاء (թուրք.) — Ա. 123:

Օմալ, ճիշար՝ ումմալ — عمال (արաբ.) — տե՛ս ամիլ, Ա. 104:

Ֆարվա — فتوی (արաբ.) — Ա. 123:

Ֆարվայի Շար՝ — فتوی شرع (արաբ.) — տե՛ս ֆաթվա, Ա. 123:

Ֆախմ — տե՛ս վակֆ, Ա. 120:

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

I

У К А З Ы

(1601—1650 гг.)

Во втором выпуске „Указов“ серии „Персидские документы Матенадарана“ публикуются 43 указа первой половины XVII в.

Расшифровка указов и подготовка их к печати, перевод на армянский язык и комментарий, словарь с пояснением терминов и предисловие принадлежат А. Д. Папазяну. Прилагаемый к выпуску русский перевод документов, предисловия, терминологического словаря и комментария выполнен М. О. Дарбинян.

В ближайшие годы будут изданы также указы второй половины XVII в. и XVIII—XIX вв.

Тесную связь с указами имеют относящие к тем же векам владенные. Научная публикация владенных и возможность их использования параллельно указам будет в значительной степени способствовать изучению аграрных отношений XIV—XIX вв.

Исходя из этого, сочтено целесообразным следующую книгу издаваемой серии посвятить владенным; этот первый выпуск „Владенных“ охватит все хранящиеся в архивных фондах Матенадарана документы XIV—XVI вв.

Матенадаран

ПРЕДИСЛОВИЕ

В начале XVII в. в жизни армянского народа произошли события, определившие дальнейшие его судьбы. Совершились почти небывалые по своим масштабам сдвиги, которые представляли собой заключительный этап бедственных потрясений, периодически повторявшихся на протяжении предшествующего столетия.

На протяжении всего XVI в. на территории Армении, Азербайджана и отчасти Грузии с большими или меньшими перерывами велись длительные, кровопролитные войны между османской Турцией и сефевидским Ираном. Эта вражда, внешне часто носившая религиозно-догматический характер, имела свои серьезные политические, стратегические и экономические причины, из которых важнейшей было стремление османской Турции овладеть Южным Азербайджаном, Закавказьем и Дагестаном, установить свое господство над торговыми путями, проходившими через Армению и Азербайджан, и главными центрами шелкового производства.

Частые передвижения сотысячных вооруженных армий нанесли тяжелый удар экономике страны, и на протяжении десятилетий экономическая жизнь не могла шагнуть вперед. Положение населения было чрезвычайно тяжелым, особенно в тех областях Армении, через которые проходили главные пути, по которым двигались войска. Во время периодических отступлений кызылбашских войск опустошались все те области, через которые должна была пройти армия противника, обширные пространства обращались в пустыню, сжигались посевы, уничтожались склады зерна и других продуктов.

Говоря о подобной военной тактике, давным-давно знакомой иранской армии, шах Тахмасп I в своей памятной записи отмечает:

«Когда я получил весть о том, что Хондкар достиг Сваза и должен три недели ожидать там, пока намаслят верблюдов, я пригласил к себе старшин, видных людей и кедхуда окрестных мест и сообщил им, что нашим воинам предписано, отступая перед турецкой армией, сжечь и уничтожить все зерно и урожай близлежащих мест... [Мы] уничтожили и сожгли в этих местностях зерно, а источники воды закрыли. Ибо, как это ясно каждому умному человеку, война подобна карточной игре: нужно любыми средствами продвигать дело вперед и поставить противника на колени. Война — это мошенничество, — заявляет Али, — во время войны, бегством ли, обманом ли, следует сделать так, чтобы никакие средства не были оставлены врагу»¹.

В армянских источниках того же периода времени — памятных записках и мелких хрониках, имеются многочисленные свидетельства о том, что кызылбашская армия со всей точностью претворяла в жизнь упомянутую тактику шаха Тахмаспа. Разрушению и ограблению подвергались в особенности области Западной Армении: Басен, Хнус, Эрзерум, Баберд, Ерзинка, Дерджан, Муш, Хлат, Арцке, Арчеш и Ван, жители которых угонялись в плен.

Не менее безжалостному разрушению подвергались города и села Южного Азербайджана и Персидского Ирака, если возникала необходимость эвакуации этих местностей². Однако в любом случае положение армянского населения было несравненно тяжелее, ибо согласно мусульманским законам во время войны имущество христиан считалось «халал» (дозволенным мусульманским законом), а их пленение и обращение в рабство допускались шариатом. Если население мусульманских районов лишалось пристанища и зимних запасов и т. п., то армянским районам помимо всего этого, угрожала также опасность пленения, рабства и физического уничтожения. В своей памятной писи шах Тахмасп рассказывает о пленении армянских детей

¹ تذكرة شاه طهماسب — Тазкаре-е шах Тахмасп, изд. полк. Д. С. Филота, Калькутта, 1912, стр. 51—52 (перс. текст).

² Тазкаре-е шах Тахмасп, стр. 37.

в Хнусе, Баберде и Эрзеруме и массовом переселении населения, покидавшего места своего прежнего жительства, чему он лично был свидетелем¹.

Последний период персидско-османских войн длился около 12 лет и завершился в 1590 г. Константинопольским миром. В 1587 г. под давлением вождей и влиятельных амиров больших племен Румлу и Устаджлу сефевидский шах Султан Мухаммад Худабанде уступил трон своему младшему сыну, шаху Аббасу I.

Стремясь в первую очередь укрепить восточные границы страны, молодой шах все силы направил на то, чтобы вытеснить узбекские войска, которые захватили весь Хорасан и Сивистан. Поэтому он был вынужден согласиться на чрезвычайно тяжелые условия мира, предложенного Турцией Ирану в 1590 г. в Константинополе, согласно которому все Закавказье и Азербайджан, за исключением областей Ардебиля и Талиша, отходили к Турции.

Во время разрушительных нашествий 1578—1590 гг. очень пострадали центральные районы Армении и, в особенности, села и поселки Араратской долины. Необузданное ограбление населения и разрушения, совершенные османской армией, достаточно подробно описаны в современных турецких источниках. Курдский историк Шараф-хан Бидлиси, очевидец и участник нескольких походов, рассказывает, как сразу же после захвата какой-либо области или крупного населенного пункта турками назначались чрезвычайные сборщики налогов (даруга и ясахчи), которые отправлялись в окрестные деревни и поселки, чтобы забрать у крестьян последние запасы хлеба². Жители тех городов, где турками были построены новые крепости, обязаны были удовлетворять все нужды охранявшего крепость гарнизона. По свидетельству Искандара Мунши, беспощадно срезались плодовые деревья, снимались двери и окна домов с тем, чтобы в зимние месяцы их могли исполь-

¹ Тазкаре-е шах Тахмасп, стр. 58—60.

² Scharaf-nameh ou histoire des kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée par V. Veliaminof-Zernof, S. Peterbourg, 1860, t. II, стр. 286, (перс. текст).

зовать в качестве топлива¹. Тот же источник свидетельствует о фактах увода турецкими солдатами в плен не только христиан, но и мусульманских райатов-шиитов (азербайджанцев)².

Во вновь захваченных областях турецкие власти производили перераспределение земель. Большая часть обширных земельных владений в порядке, установленном в османской Турции, передавалась в пожизненное владение высшим военным чинам в качестве «зиамет»-а или «тимар»-а за придворную и военную службу, либо жаловалась с правом наследственного владения вождям курдских племен в качестве «арпалык»-а, или «оджаклык»-а. Те же земли, которые не раздавались в виде «тимар»-ов и «зиамет»-ов, считались государственным земельным фондом, или «мири», и взимавшаяся с них рента-налог поступала непосредственно в государственную казну.

Место кызылбашской кочевой аристократии заняли турецкие военные наместники — паши и курдские амиры. Таким образом, и в период турецкого господства военно-феодалная знать являлась главным эксплуатирующим классом и на основе временного или наследственного права держала в своих руках основное средство производства — землю, обладала широкими правами по отношению к непосредственным производителям — земледельцам-райатам и пользовалась покровительством светских и духовных властей.

Вся масса трудящегося крестьянства, подвергавшаяся беспощадной феодальной эксплуатации, по-прежнему оставалась в бесправном, рабском положении и, подвергаясь экономическому и внеэкономическому принуждению, выполняла многочисленные налоговые обязательства как по отношению к крупным и мелким землевладельцам, так и по отношению к государственным властям. В период турецкого господства бедствием для трудящихся стали строившиеся и восстанавливавшиеся повсюду крепости и укрепления, которые ежегодно поглощали большое число рабочих рук и становились причиной разорения крестьянского хозяйства.

¹ تاریخ عالم آرای عباسی — Тарих-е аламара-е аббаси (далее ТАА), Тегеран, 1897, т. II, стр. 231 (перс. текст).

² Там же, т. II, стр. 345.

После подписания мирного договора шах Аббас приказал кочевым кызылбашским племенам, обосновавшимся в Карабахе и Юж. Азербайджане, переселиться в глубь страны, обещая предоставить им новые яйлаги и кишлаки в областях персидского Ирака и Мазандарана. Некоторые племена (элы и оймаги), избегая турецкого господства, раз и навсегда перекочевали в сторону Мазандарана, Ирака и других областей, однако, большое число кочевников, которые уже за многие десятилетия до этого обосновались в различных местностях Азербайджана и особенно в Карабахе (где они имели поместья, пахотные земли, сады и другое имущество, и которым было трудно отказаться от всего этого), остались на своих прежних местах¹.

Политика пересмотра права распоряжаться землями и особенно крупными феодальными владениями, проводившаяся центральной турецкой властью, не могла не вызвать глубокого недовольства среди местных крупных и мелких феодалов. И вот в первые же годы турецкого господства повсюду возникают и постепенно принимают широкие размеры недовольство и протесты против подобной захватнической политики. Противоречия более чем обострились в последние годы XVI века, когда началось бегство как больших групп — отдельных племен и общин, так и армянских, грузинских и азербайджанских видных феодалов, светских и духовных деятелей. Беглецы гостеприимно встречались в Иране, получали надежное убежище и удостоивались особого внимания шаха Аббаса.

К шаху переходили не только те феодалы, владения которых были захвачены, но также и те, которые, хотя и сохранили свои княжеские права, однако подвергались постоянным притеснениям и произволу со стороны турецких властей. На них возлагались тяжелые обязательства единовременных платежей в царскую казну, они подвергались конфессиональным преследованиям и повсеместно сталкивались с религиозной нетерпимостью.

«Многие из князей и правителей мусульманских и христианских, — пишет Аракел Даврижеци, — из страны Атрпатакан отправились к царю персидскому, ибо племя осман-

¹ ТАА, т. II, стр. 279.

ское ущемляло их крайне жестокими притеснениями, требованием тяжелых налогов, и угнетением обделяли и грабили и преследовали за веру; многими другими муками мучали не только армян, но и грузин, и мусульман (азербайджанцев) и из-за этих притеснений отправились к царю персидскому, [надеясь, что], быть может, при нем найдут облегчение уклонившиеся от османской службы»¹.

Продолжая рассказывать о лицах, укрывшихся в Иране, Аракел Даврижеци упоминает также имена ряда видных армянских светских и духовных феодалов Сюника и Арцаха².

Одновременно шах внимательно следил за ходом событий и посредством беглых феодалов старался приобрести расположение у оставшихся в своих владениях армянских, грузинских, азербайджанских и курдских владетелей, которые в свою очередь думали, «что, выказав свою преданность шаху, найдут у него какое-нибудь облегчение и помощь против их притеснений и налагаемых повинностей»³.

В начале XVII в., когда на восточных границах Сефевидского государства был обеспечен длительный мир и когда мощное движение джалалиев, постепенно расширяясь, охватило почти все центральные и восточные области Малой Азии, угрожая самому существованию Османского государства, шах Аббас счел целесообразным воспользоваться случаем, чтобы вернуть обратно области, захваченные Турцией по миру 1590 г.

14 сентября 1603 г. армия кызылбашей выступила из Исфахана и поспешно направилась к Азербайджану. В Казвине к ней присоединились особые войсковые части «горчи» и «гуламов» бывшей столицы во главе с даруга Амир-Гуна бек Каджаром. Вскоре на помощь подоспели войска Ардебильского хана Золфегара⁴.

28 сентября Тавриз был уже захвачен, а застигнутые плох немногочисленные турецкие силы оказали небольшо-

противление у находящегося в 30 км севернее Тавриза города Софиан, откуда, потерпев поражение, отступили в сторону Нахичевана.

Получив весть о том, что Тавризская крепость уже сдавалась и что сам шах с большой армией двинулся к Нахичевану, турецкие войска под командованием бегларбека Еревана, паша Мухаммад Шерифа, не полагаясь на укрепления Нахичевана, оставили там 150 янычар, а сами, отступив, укрепились в Ереванской крепости. Шах Аббас 20 дней оставался в Тавризе. За это время турки, угнав в сторону Нахичевана большое количество райатов и заставляя их работать день и ночь, построили вокруг крепости двойную стену. Однако и эта крепость сдавалась почти без сопротивления, после чего кызылбашаи направились к Еревану.

В это время в системе укреплений Еревана насчитывались три отдельные крепости, из которых главной была та, которую в 1583 г. построил Фархад паша и которая звалась «старой крепостью». Эта крепость имела прочные стены и была окружена глубокими рвами. Вторую была маленькая крепость, на холме, расположенном к юго-востоку от старой крепости, на правом берегу реки Раздан, которая звалась «Гёзчи-кала» («наблюдающая крепость»). Третью крепость (расположенную очень близко к старой крепости, к югу от нее) построили войска, отступившие из Нахичевана; они не успели окружить ее стеной и вырыть вокруг ров¹.

Осада крепости длилась более 8 месяцев, при этом райаты окрестных деревень несли большие потери, чем воюющие стороны.

«И в эти дни,— пишет Аракел Даврижеци,— повелел шах войскам персидским идти в страну Араратскую и во все окрестные с нею области, вывести отовсюду мужей, которых зовут райатами,— как христиан, так и мусульман, какого бы они ни были племени, собрать и привести их в персидский стан, чтобы были соратниками персидских войск в изгнании сибаев и иным сотрудничеством помогали войскам персидским. И в час сражения, когда атаковали, гнали сибаев, выдвигая вперед хри-

¹ Аракел Даврижеци, История, Вагаршапат, 1896, стр. 15 (на древнеарм. яз.), ср. ТАА, т. II, стр. 440—441.

² Там же, стр. 16.

³ Там же, стр. 17.

⁴ ТАА, т. II, стр. 441—442, см. также документ № 1 настоящего сборника.

¹ ТАА, т. II, стр. 446, сравн. Chardin J. Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, t. II, p. 219. Tavernier J. Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, t. I, p. 40.

стиан, подставляли их под огонь и мечи, из-за чего уничтожались племя армянское обеими сторонами — спереди османами, а сзади персами»¹.

Во время осады шах, давая одновременно своим военачальникам воинские части, отправлял их в различные места, чтобы овладеть ими и захватить добычу. Так, в сторону Гянджи он отправил Амир-Гуна хана Каджара, который предал огню и мечу деревни и поселки тех мест и с большой добычей вернулся в Ереван. Таким же набегом подверглись и Басен, Хнус, Карин, Арчеш и другие районы Западной Армении².

В июне 1604 г. после нескольких решительных атак Ереванская крепость была взята. Бегларбекство Чухур-Саада (Ереван), которому в дальнейшем подчинялась и олка Туман-е Нахчевана, было отдано Амир-Гуна хану Каджару. Нахичеванская олка была передана Максуд султану Кангарлу, после чего это ханство до начала XIX в. оставалось в руках Кангарлу, а Кагзван со своей округой был отдан в качестве олки Нафас султану Саадлу. Здесь же к шаху Аббасу явились объявившие себя «шахисеван» амиры курдских племен Хаккари, Махмуди и Думбули, которым были пожалованы соответствующие тиули³.

После захвата Еревана, на Гянджу и ее окрестности был вторично совершен набег. Вскоре, однако, была получена весть, что Джгал-оглы Синан паша во главе многочисленного войска уже прибыл и стал лагерем в Мушской долине и продолжает набирать войско, чтобы идти походом на Ереван. Применяя старую кызылбашскую тактику, шах Аббас приказал своим войскам отступить через Ереван и Нахичеван к Тавризу, распорядившись одновременно поджечь и разрушить все поселения и города, сжечь и уничтожить все зерно и посевы, а население угнать в глубокий тыл. Придворный историк шаха Аббаса следующим образом описывает разрушения, совершенные руками кызылбашских войск:

«В это время тень господ, его святейшество шах, с целью поставить врага в затруднительное положение и нанести

¹ Даврижец, стр. 26.

² Там же, стр. 30, сравн. ТАА, т. II, стр. 452.

³ ТАА, т. II, стр. 452—456.

ему поражение, отправил победоносных воинов группами и поодиночке в области Карса и Заришата, чтобы они сожгли и уничтожили зерно и пастбища тех мест. Было решено, чтобы все благоустроенные места, расположенные от дороги, по которой должны были пройти войска врага, на расстоянии нескольких дней пути, были опустошены, а на полях не осталось и следа от существующих там посевов, пастбищ и населенных мест. Тех райатов из этих мест, которые не являются коренными жителями, увести с собой. Жителей тех мест, которые являются сторонниками турок и окажут сопротивление и не пожелают переселиться, беспощадно ограбить и уничтожить.

Получив этот приказ, победоносные воины продвинулись до Хасан-Гала, который находится между Карсом и Эрзерумом, беспощадно опустошили, разграбили, разрушили и подожгли посевы и пастбища, и около двух-трех тысяч семей армян и кочевых племен, которые имели там летние (яйлагы) и зимние (кишлаги) пастбища, пригнали в эти места, откуда отправили [их] к Арагу. Во время этого похода победоносные воины захватили большое число овец и скота. Они привели с собой также 20000 некоренных жителей, которые приняли у кызылбашей мусульманство»¹.

Набегам подвергалась вся Центральная Армения. На протяжении своей многовековой истории армянский народ быть может никогда не испытывал подобных потрясений. Особые отряды кызылбашских воинов словно буря пронеслись по отдельным областям Армении, оставляя за собою пустыню и дымящиеся руины. Колоссальные массы трудящегося народа со всех сторон сгонялись к Араратской долине, чтобы оттуда быть отправленными в степи Центрального Ирана.

Следует отметить, что переселению подлежали все, независимо от пола, возраста и вероисповедания. Именно в это время шах отомстил тем азербайджанским племенам, которые после мира 1590 г. не подчинились его приказу и не переселились в Мазандаран. Он насильно перегнал несколько азербайджанских племенных объединений, обосновавшихся в Карабахской степи, в восточные районы страны².

¹ ТАА, т. II, стр. 463, сравн. Даврижец, стр. 35.

² Там же, стр. 280.

Основной стратегической целью этих насильственных переселений было опустошение тех территорий, через которые должна была пройти турецкая армия. Однако одновременно шах намеревался заселить всей этой массой переселенцев окружающие его столицу обширные пространства и, тем самым, дать толчок развитию земледелия, ремесел и торговли в центральных районах страны. Особенную заинтересованность он выказал при переселении жителей богатого и торгового города Джуги, находящегося на берегу Аракса.

По свидетельству Аракела Даврижеци, среди 300000-ой массы людей, угнанных в глубины Ирана, были жители различных областей Армении. «Ибо, угоняя [жителей] страны, — пишет автор, — [он] отправил в Персию [население] не одной или двух, но многих областей, начиная от границ Нахчевана и через Егегнадзор к берегам Гегамским, области Лори и Гамзачимана, Апарана, Шарапхана, Ширакван, Зарышат, некоторую часть из сел Карса, и ущелье Кагизван полностью, и всю страну Алашкертскую, и села Маку, и Агбакскую страну, и Салмаст, и Хой, и Орми и всех пришельцев и чужеземцев, остававшихся в городе и селах Тавриза, всю Араратскую долину и город Ереван, страну Грхбулахскую, Цагкунц-дзор, Гарну-дзор, Урца-дзор; но прежде этих области Карина, Басена, Хнуса, Маназкерта, Арцке, Арчеша, Беркри и Вана; добычу и пленных доставили в Ереван и угнали, увели с собой»¹.

Как видим, с особой строгостью указ о переселении был осуществлен по отношению к областям Араратской страны. Однако, как это ясно видно из сохранившегося в тех же источниках описания героического сопротивления, оказанного крестьянством Гарни кызылбашским войскам, исполнявшим приказ о переселении² (что подтверждается и свидетельством Искандара Мунши о том, что «все население Ереванской области было переселено в Карадаг, за исключением небольшой части, которая засела в горных расселинах и неприступных местах»³), значительному числу крестьян, особенно в горных

¹ Даврижеци, стр. 52—53.

² Там же, стр. 47—52.

³ ТАА, т. II, стр. 415.

местностях, все-таки удалось избежать насильственного переселения и остаться в местах их старого жительства.

Отступая из пределов Карса, шах Аббас сперва остановился в крепости Агджа-кала, а затем быстрым переходом дошел до Эчмиадзина. Когда шах находился в Эчмиадзине, армия Джгал-оглы уже достигла Карса. Поэтому шах приказал поспешно угнать собранных в Араратской долине переселенцев, которые, согласно Даврижеци, двигались на юг, растянувшись на протяжении однодневного пути.

Ценою десятков тысяч жертв эта колоссальная масса переселенцев поспешно перешла реку Аракс и направилась в глубины Ирана. О безмолвных страданиях армянских женщин и молодых девушек, маленьких детей и вообще всех переселенцев, о голоде, холоде, притеснениях, угоне в плен и истязаниях говорят современные памятные записи и свидетельства очевидцев. Подробное описание событий сохранено в истории Аракела Даврижеци¹, в воспоминаниях армянского католического священника Августина Баджеци и, особенно, католического патера Ф. Антуана Гувеа².

Таким образом, кызылбашам удалось избежать сражения с главными турецкими силами. Турецкие же войска, пройдя через опустошенные местности, достигли берегов Аракса усталыми и совершенно обессиленными. Синан паша был вынужден исполнить требование озлобленных янычар и, не встретившись с силами врага, отправиться зимовать в Ван.

Хотя весной следующего года военные действия возобновились, однако, после нескольких незначительных стычек, в решающем сражении, разыгравшемся около Софиана, Синан паша потерпел сокрушительное поражение и бежал.

В 1606—1610 гг., когда кызылбашская армия продолжала победоносные завоевания в Азербайджане и Грузии, в Араратской стране и тех областях Армении, которые были подвергнуты воюющими армиями разрушениям, в стране свирепствовал голод. Называвшие себя джалалиями шайки безнаказанно

¹ Даврижеци, стр. 60—61.

² К. Патканян, Реликвии армянской словесности, Петербург, 1884, стр. 6—7 (на арм. яз.). Эзев Г. А., Сношения Петра Великого с арм. народ., стр. 465—474.

но совершали набеги на области Араратской страны и отнимали у населения последние крохи¹.

В этот же самый период Амир-Гуна хан развернул энергичную деятельность с тем, чтобы привлечь курдских вождей, сопредельных с Ереванским ханством племен и подчинить их власти шаха Аббаса. В ответ на набеги масс «джалалиев» в область Гехаркуни, Амир-Гуна хан со своим войском совершил поход через Алашкерт до пределов Вана и Арцке, откуда вернулся в Нахичеван и явился к шаху. Он привел с собой амиров, живших в тех местностях курдских племен Махмуди, Хаккари, Рожак и др., которые удостоились внимания шаха и обосновались в своих прежних местах².

Однако Амир-Гуна хан был озабочен вопросом нового заселения страны и восстановления ее хозяйства. Несмотря на годами тянувшееся военное положение, ему все-таки удалось сделать в этом направлении практические шаги. С большой энергией он старался вновь заселить находившиеся в окрестностях Еревана опустевшие села. С этой целью он несколько раз организовал походы в области Карса, Вана и Муша и, угнав оттуда большое число армянских райатов с их семьями, поселил в разрушенных селах Араратской долины³.

Хотя шахом был дан строгий указ о том, чтобы до тех пор пока с турками не заключен мир, в окрестностях Еревана и особенно в пограничных районах не пахали и не сеяли, однако Амир-Гуна хану удается убедить шаха и в ближайших к Еревану районах приступить к некоторым земледельческим работам. Искандар Мунши, говоря о развернувшихся по инициативе Амир-Гуна хана строительных работах, пишет:

«Удостоившись высокой чести стать правителем Еревана, Амир-Гуна хан смог в прошлом (1607) и в этом (1608) году достигнуть некоторых успехов, о которых мы считаем нужным рассказать отдельно.

¹ В. Акопян, Мелкие хроники, Ереван, 1951, т. I, стр. 184—185 (на древнеарм. яз.).

² ТАА, т. II, стр. 555.

³ Закария Саркаваг, История, т. I, Вагаршапат, 1870, стр. 46 (на древнеарм. яз.); сравн. Мелкие хроники, т. I, стр. 187.

Как было сказано, когда победоносные воины приступили к восстановлению Ереванской крепости и заполнили крепость необходимыми запасами и вооружением, тогда Амир-Гуна хану и его подданным, которые до этого находились иногда в Ериджаке, Ордубаде, а иногда в Нахичеване, было предписано прийти и обосноваться здесь. Побуждаемый любовью и преданностью, которые он питал к его величеству, уповая на милосердие божие и на бесконечное августейшее благоденствие, Амир-Гуна хан отправился туда, чтобы обосноваться на жительство в этом разрушенном и безлюдном месте, где не осталось даже следа благоустроенности и жизни. Тех из своих подданных и подчиненных людей, к которым он имел больше доверия, поместил внутри крепости, а остальных поселил вне крепости (в городе) и в разрушенных сельских местностях. Очень многих людей из находившихся в Азербайджане различных элов, улусов и таракаяма он убедил и привез в Ереван. Оймагу Агджа-Коюнлу и элу Муса-оглы Баят Каджарам, которые согласно высочайшему повелению прибыли из Арага (Персидский Ирак) специально к нему на служение, он дал юрты и кишлаги в подходящих местах Еревана и Шарура.

Так как каждый раз во время походов османская армия проходила через область Еревана, поэтому было предписано, дабы, пока дела Азербайджана не закончены, поля этих мест не обрабатывались и оставались запущенными, чтобы армия противника, проходя там, не могла сделать запасов. Однако Амир-Гуна хан попросил у шаха позволения произвести в окрестностях крепости некоторые посевные работы, чтобы воины могли обеспечить своих лошадей кормом, и, если до жатвы будет получена весть, что армия противника вступила в эти пределы, можно немедленно уничтожить весь урожай, если же ничего не случится, можно будет в один день убрать и перебросить урожай в крепость и тем самым увеличить запасы воинов. Таким образом, в окрестностях крепости и ближайших местностях воины сделали довольно много посевов. В это время многие из простых райатов Еревана, которые укрылись в различных уголках, или не имели возможности уйти в Араг, почуяв запах строительства, стали по-одному, по-два выходить, и в каждом

месте, собравшись по два-три дома, начинали заниматься земледелием»¹.

Продолжая описывать деятельность Амир-Гуна хана, Искандар Мунши рассказывает также и о возглавлявшихся им победоносных сражениях, которые велись, в особенности, в районе Карса. Здесь дана подробная история захвата крепостей Магасберд, Мджынкерт, Карс, а в дальнейшем также Маку и Баязед².

Во время этих частых походов, организовывавшихся с целью разрушений, захвата добычи и массового переселения населения, изменялся также и этнический состав населения Восточной Армении и в особенности равнинных районов Араратской страны. Хотя значительной частью земледельцев-райатов по-прежнему оставались армяне, однако немалое число составляли и обосновавшиеся в обезлюдившихся селах кочевники, которые уже начали заниматься земледелием.

Амир-Гуна хан проявлял особенное рвение в деле увеличения армянского населения своей страны, что обещало ему большие доходы. Помимо многочисленных других налогов, армянские райаты уплачивали наличными особую подушную подать — джизья, которая составляла чрезвычайно большую сумму. Это и было причиной того, что через несколько лет после переселения 1604 г. он всячески содействовал возвращению переселенцев, задабривал и помогал им. Не довольствуясь этим, он насильно переводит с запада большое число армянских семей и поселяет их в Араратской стране.

Быстрому заселению страны способствовало и то обстоятельство, что Араратская долина, будучи сравнительно более плодородной, давала возможность вновь переселившимся быстрее закладывать основы хозяйства и развивать его.

В 1612 г. был заключен мирный договор между персидским Ираном и османской Турцией. Деятельное участие в мирных переговорах, происходивших в Салмасте, принимал также Амир-Гуна хан, который занимался в особенности вопросами уточнения пограничной линии.

¹ ТАА, т. II, стр. 520.

² Там же, стр. 520.

Однако этот мир продлился недолго. Он был нарушен летом 1616 г. нападением турок на Ереван. На этот раз туркам не удалось захватить Ереванскую крепость. После длившихся два с половиной месяца осадных боев, командующий турецкой армией Окюз Мухаммад паша убедился, что его войска отрезаны от тыла и что ему не только не удалось полностью осадить крепость, но и сам он попал в опасную ловушку. Чувствуя безнадежность своего положения, он обратился к шаху с предложением мира, попросив одновременно, чтобы действующим в тылу кызылбашам было предписано позволить турецким войскам пройти в Ерзерум. Во время этого похода и отступления турецкие войска понесли тяжелые потери¹.

Сразу же после отступления турок шах Аббас из Гехаркуника спустился в Ереван, чтобы лично проверить укрепления крепости, которые были возведены в 1607 г. по его особому распоряжению. Именно в это время шах пожаловал Амир-Гуна хану титул «Сару аслан» («Белокурый лев») за храбрость, проявленную во время осады крепости и победоносных боев, ведшихся в Западной Армении.

После этого поражения весной 1618 г., вновь начав военные действия под командованием адмирала Халила пашы, турки перенесли их в Южный Азербайджан. Пользуясь отсутствием шаха Аббаса, который в это время находился в Ширване, турецкая армия произвела большие опустошения в тех местах, однако в сражении при Сараве потерпела поражение и отступила, угнав с собой около 30000 армянских и азербайджанских крестьян из областей Маранда, Хоя, Салмаста и Тавриза. Их поселили на землях Вана и Диарбекира².

В 1618 г. был вновь заключен мир, согласно которому Ереван должен был остаться в руках Ирана, а Багдад перейти к Турции. Хотя после заключения мира между армиями противников произошло несколько крупных столкновений, в результате которых Багдад был захвачен шахом Аббасом, однако в направлении Еревана не было серьезных военных действий. Этому в особенности способствовало начавшееся в Эрзеруме и его окрестностях крупное восстание (1623—1627)

¹ ТАА, т. II, стр. 636—639.

² ТАА, т. III, стр. 657—658, ср. Чамчян, т. II, стр. 588 (на древне-арм. яз.).

под руководством Абаза паши, которое встречало поддержку различных слоев трудящихся и чем далее, тем все более ширилось. Это движение не только мешало продвижению турецких войск в сторону Еревана, но и принуждало одновременно значительное число янычарских войсковых частей вести длительные и безрезультатные бои против войск восставшего Абаза-паши, не давая им возможности участвовать в военных действиях, направленных против кызылбашей.

В 1625 г. в Грузии вспыхнуло крупное восстание под руководством великого моурави Георгия Саакадзе. Во время кровопролитных боев, которые велись против восставших, Амир-Гуна хан получил тяжелое ранение. Его перевезли в Ереван, где он несколько месяцев был прикован к постели и умер в том же году. Преемником этого хана-полководца стал его сын Тахмазули хан.

Период бегларбекства Амир-Гуна хана длился ровно 20 лет (1605—1625). На протяжении этих 20 лет он смог сделать очень многое и способствовал восстановлению страны. Мероприятия, предпринятые им для улучшения сельского хозяйства и развития производительных сил (которые продолжались и при его сыне Тахмазули хане), в высшей степени способствовали начавшемуся в дальнейшем экономическому подъему.

По определению Закарии Саркавага Канакерци Амир-Гуна хан был «мужем храбрым и выносливым, неустрашимым и безбоязненным, строителем и другом христиан. [Начав] править Ереваном, он тотчас же приступил к строительству и увеличению [числа] населения. Сперва принялся [он] строить крепость, а затем дворцы и виноградники, цветники и сады, прорыл каналы и увеличил количество воды. В нескольких местах облегчил он также и налоги, снял тяжкое бремя с вышних классов (крестьян). Но [вместо того] увеличил он сухра, т. е. барщину»¹.

Далее, описывая походы, совершенные им в сторону Карина, Муша и Вана (откуда он привел большое число армянских переселенцев, которых поселил в расположенных между Ереваном и Эчмиадзином селах Кялара, Гёггюмбет, Кавакерт (Джафарабад), Паракар, Сапат и др.), автор продолжает:

«И так жил он, совершая подвиги и благоустраивая страну Араратскую. Любил он и племя армянское и всегда отправлялся в дома христиан, ел и пил с ними. И назначил гаварапетов, т. е. меликов. Поставил он гаварапетом Котайка и Анберда некоего Давуда из села Канакер. А некоего Гёзал бека из Карби сделал другом и советчиком Давуда. И что бы не [намеревался] предпринять хан, [обо всем] советовался с ними. И, когда восседал на пиршествах, справа и слева от себя сажал мелика Давуда и Гёзал бека и говорил: «Вы — отцы мои, я — сын ваш». Так поступал он, чтобы понравиться всем и чтобы были они прилежны в благоустройстве страны. И так в благоразумной мудрости провел он жизнь свою до самой смерти»¹.

В условиях соседства с враждебной Турцией Иранский двор и в первую очередь военный губернатор Араратской страны должны были создать в стране устойчивую опору в лице армянского населения, имевшего в стране наибольший удельный вес.

Стратегическое мероприятие шаха Аббаса и Амир-Гуна хана, целью которого было стремление путем создания опустошенных пространств приостановить походы турецких сил в сторону Азербайджана и берегов Каспийского моря, имело результаты, противные ожидаемым. Снимая с мест и истощая коренное армянское население страны, они тем самым очищали от всяких помех путь для сильного соперника Ирана. Обратное переселение армян в коренные области их жительства, предоставление им на определенное время незначительных привилегий было очень выгодно для Ирана не только с экономической, но и с государственно-политической точки зрения. Это стало особенно заметно во время очередного похода турок в 1632 г. и в дальнейшем.

Однако не следует забывать, что как всегда, так и в этом случае, близкие взаимоотношения Амир-Гуна хана, а в дальнейшем и его сына Тахмазули хана с представителями армянского эксплуатирующего класса — меликами, танутерами и особенно высшим духовенством, очень мало облегчали тяжелое положение армянских трудящихся, которые стонали под тяжким бременем налогов. Это ясно видно хотя бы из сохранившегося в I томе истории Закарии Саркавага описания сбоя

¹ Закария Саркаваг, т. I, стр. 45—46.

¹ Закария Саркаваг, т. I, стр. 46—47.

ра налогов в селе Канакер. Несчастные райаты подвергались самым тяжким физическим истязаниям, побоям; их подвешивали за руку и избивали до тех пор, пока все суставы выходили из своих сочленений, выдергивали ногти на ногах и руках и т. д.¹.

В действительности во времена правления упомянутых ханов права армянских феодалов — светских и духовных — в отношении трудящихся укрепились. Это доказывают факты проявленной ими большой заботы при защите прав особенно духовенства Эчмиадзина; к этому мы еще вернемся.

В январе 1629 г. сразу же после смерти шаха Аббаса I на престол в Исфахане вступил его внук шах Сафи. Новокоронованный шах в первый же год своего царствования был вынужден отразить серьезные атаки, предпринятые турецкими войсками.

Выход из строя такого серьезного противника, каким был шах Аббас I, ободрил султана Мурада и дал ему больше надежд на окончательную победу. И вот, после неудачного нападения на крепость Ахалцхе в 1629 г., организованного небольшими силами Ардаганского паши, весной 1630 г. большая турецкая армия под командованием Хосрова паши предприняла поход на Багдад. Этот поход, однако, не увенчался успехом. Туркам не удалось захватить Багдад, и разъяренные янычары совершили набег на области Кирманшаха и Хамадана, но, натолкнувшись на серьезное сопротивление кызылбашей, вынуждены были отступить и отправиться на зимовье в Тохат².

На следующий год Тахмазкули хан организовал большой поход в области Западной Армении и сумел достигнуть Арцке и Хлата. Как пишет Искандар Мунши, поход этот был направлен в особенности против живших в этих областях турков Махмуди и других курдских племен, которые постоянно совершали набеги на граничившие с Ереванским ханством области³.

¹ Закария Саркаваг, т. I, стр. 66.

² ذیل تاریخ عالم آرای عباسی — Зейл-е Тарих-е аламара-е аббаси (в дальнейшем ЗТАА), Тегеран, 1938, стр. 53—56 (перс. текст). Ср. Даврижец, стр. 572.

³ Там же, стр. 79.

Эти частые набеги причиняли очень большой ущерб райатам пограничных сел, которые, живя в вечном страхе, не могли спокойно развивать свое хозяйство.

Характерно свидетельство Григора Даранагци об этом. Говоря об опасном положении крестьянства Араратской области, автор пишет: «Остается сказать о племени маров, то есть курдов, что они, находясь близко от верхней страны, совершали на нее постоянные набеги и угоняли в плен [людей] в Багеш, в Арчеш, Ван и Востан. И они постоянно угоняют в плен армян, [находящихся] под властью персов, и вот уже 32 года как постоянно враждуют друг с другом персы и турки и не перестают вести друг против друга жестокие войны»¹.

Однако от этих походов Тахмазкули хана страдали не столько курдские племена, которые запирались в Арчеше, Хлате и других крепостях, сколько армянские земледельцы-райаты, которых на сей раз угоняли кызылбашы, чтобы поселить их в обезлюдившихся селах Араратской области.

В 1632 г., когда шах Сафи, став во главе многочисленного войска кызылбашей, пытался утопить в крови восстание, руководимое грузинским царем Теймуразом, новый турецкий поход опустошил Ширакскую равнину и области Апарана, Карби и Грхбулага. Пользуясь тем, что Тахмазкули хан был вынужден принять участие со своими войсками в боях, которые велись в Грузии, турки беспрепятственно дошли до Котайка и разграбили богатые села этого района. Героическое сопротивление турецким разбойничьим шайкам оказали жители сел Егвард. Шах позволил Тахмазкули хану вернуться в Ереван и возглавить борьбу населения против турецких грабителей. С помощью стрелков, собранных из сел Егвард, Канакер, Норагавит, Эчмиадзин, Ошакан и др., Тахмазкули хану удалось обратиться в бегство уже устрешенных турецких солдат, которых он преследует до стен Карса, и вернуться с многочисленными пленными².

¹ Григор Даранагци, Хроника, Иерусалим, 1915, стр. 298—299 (на древнеарм. яз.).

² Закария Саркаваг, т. I, стр. 85—87.

Летом 1635 г. развернулись военные действия больших масштабов, главной ареной которых вновь стала Восточная Армения. Еще в марте — апреле того же года через вернувшихся из Константинополя купцов были получены вести о том, что султан Мурад готовится выступить с большим войском в поход на Ереван. Султан Мурад в результате этого похода (з котором, по свидетельству источников, принимало участие свыше 400 000 человек), надеялся не только захватить Ереван, но и вновь овладеть Закавказьем и Юж. Азербайджаном и восстановить границы 1603 г.

Хотя шах Сафи и приказал остальным ханам Ширвана, Карабаха и Закавказья отправиться в Ереван, чтобы принять участие в защите крепости, и одновременно дал Джани беку Шамлу распоряжение отправиться со своим войском, чтобы ежечь все посевы на пути турецкой армии и угнать население, однако эти мероприятия не предотвратили турецкого нападения и не спасли Ереванскую крепость. 25 июля 1635 г. турецкие войска начали осаду крепости, а спустя всего лишь 7 дней Тахмазкули хан прекратил сопротивление и отправил султану Мураду ключи от крепости. Как Закария Саркаваг, так и историк Мухаммад-Юсуф повествуют, что быстрому падению крепости способствовало предательство вакиля Тахмазкули хана, Мурад бека. Последний, турок по происхождению, в дни правления Амир-Гуна хана бежал из Карса, поступил на службу к хану и возглавлял его войска во время походов по ту сторону границы¹.

Так как крепость сдалась почти без всякого сопротивления, султан Мурад пожаловал ее защитникам «аман» (милость). Тахмазкули хан со всей своей семьей и слугами был отправлен в Константинополь, где ему пожаловали поместья в Скутари. Охранявшим крепость кызылбашам было разрешено отправиться кто куда пожелает².

Оставив своего великого везира Муртуза пашу и 1000 янычар в Ереванской крепости, сам султан Мурад быстрыми переходами отправился в Тавриз. Крепости Маку и Баязед также сдались туркам без сопротивления. Вскоре султану Му-

раду удалось, не встречая сопротивления, овладеть Нахичеваном и двинуться к Тавризу. В Тавризе турки оставались всего лишь три дня, в течение которых безжалостно разграбили этот богатый город и убили многих из его жителей. Когда же войска шаха Сафи приблизились со стороны Сараба к Тавризу и начали окружать город, турки, избегая окружения, удалились через Хой и Салмаст в сторону Вана¹.

В ноябре того же года шах Сафи выступил со своим войском из Тавриза и направился в Ереван. Он приказал содрать с изменников-ханов, сдавших без сопротивления крепости Маку и Баязед, кожу и, набив ее соломой, доставить к нему; этот приказ был немедленно исполнен. В середине декабря войска шаха уже достигли Еревана и окружили крепость, ожидая ответа командующего гарнизоном Муртуза паша на посланный ему ультиматум, чтобы начать бомбардировку. 25 декабря Муртуза паша весьма презрительно ответил шаху, что ни за какую цену не сдаст крепости. После этого началась одна из самых долгих — три с половиной месяца — осад крепости.

Следует сказать, что янычары оказывали очень упорное сопротивление. Неоднократно делая из крепости вылазки, они наносили противнику поражение в открытом поле. Однако длительная и снежная зима 1635—1636 гг., из-за которой дороги из Эрзерума на Ереван оказались на долгие месяцы закрытыми, помешала посланным из Константинополя вспомогательным войскам достигнуть Еревана. Будучи совершенно отрезанным от помощи извне, гарнизон крепости продолжал до конца сопротивляться. Чтобы овладеть стенами крепости, кызылбаша были вынуждены ценой больших жертв все время штурмовать ее. В конце концов после нескольких ожесточенных атак, которыми руководил бегларбек Азербайджана сипахсалар Рустам хан, 26-го марта 1636 г. кызылбашам удалось в нескольких местах проникнуть через внешнюю стену внутрь, а 2-го апреля после упорного и ожесточенного сопротивления, во время которого был убит Муртуза паша, сдалась и цитадель².

¹ Закария Саркаваг, т. II, стр. 4—6, ЗТАА, стр. 169.

² Там же, стр. 6.

¹ ЗТАА, стр. 172.

² ЗТАА, стр. 175—182.

В Ереванской крепости попали в плен к кызылбашам и были высланы в Персию хаким Карса Шейххан паша, паша Мараша — Ибрагим, паша Тохата — Сундук, паша Баберда — давтардар Мухаммад, вали Бурсы — еничериагаси Али паша и более 10 других высокопоставленных пашей и военных. Солдатам турецкого гарнизона Еревана шах позволил вернуться в свою страну, однако по пути их ограбили кызылбаши. Основательно реконструировав и укрепив крепость, шах Сафи новым бегларбеком Еревана назначил хакима г. Лар, Фарсского вилайета Кялб-Али хана, который во время боев, ведшихся за захват крепости, особо отличился своими подвигами¹.

После этих событий в Араратской стране и вообще в Закавказье крупные военные действия прекратились. Спустя два года главный театр турецко-персидских войн переместился в Месопотамию, тогда как центральные области Ереванского ханства подверглись нападению войск Эрзерумского пашалыка, к которым присоединились и привезенные из Крыма 500 татар.

Кялб-Али хан попытался выступить из крепости и прогнать татар, которые совершали набеги на села Гырхбулаг. Однако около Котайкского села Птгни он потерпел поражение и с трудом сумел бежать и укрыться за стенами крепости. Вскоре были пущены ложные слухи, будто Тавризский хан сипахсалар Рустам с 12000 воинов движется к Еревану. Услышав об этом, турки и татары стали поспешно удаляться. Воспользовавшись случаем, ханские войска вышли из крепости и в местности, именуемой Дашкясан (Карахат), устроили большую резню татар².

Турецко-персидская война, продолжавшаяся в XVII в., которая с перерывами в несколько лет тянулась более 35 лет, окончилась в 1639 г. заключенным в Константинополе миром, согласно которому Багдад и Арабский Ирак отходили к Турции, тогда как западные границы Закавказья и в особенности Араратской страны оставались без изменения. Таким образом, вся Восточная Армения, в составе населения которой, начиная с 1603 г., произошли, как мы это видели, крупные сдвиги,

¹ Даврижеци, стр. 642; ЗТАА, стр. 182.

² Закария Саркаваг, т. II, стр. 16—17; Даранагци, стр. 578—580.

на довольно долгий промежуток времени (около 80 лет), вновь осталась под властью сефевидского Ирана.

Начинается длительный период мирного развития, который был ознаменован известным подъемом экономической и культурной жизни страны.

* * *

Мы особо остановились на истории политических событий в Восточной Армении и, в частности Араратской стране, потому что публикуемые нами документы почти все без исключения относятся к восточным областям исторической Армении и, как увидим ниже, в значительной степени помогают изучению интересующего нас исторического периода.

В последние столетия истории армянского народа своей сравнительно оживленной политической жизнью и большой активностью различных слоев населения бросается в глаза Восточная Армения. Именно здесь, несмотря на уже знакомые нам тяжкие условия, в первой половине XVII в. восстанавливается и сосредоточивается довольно густое армянское население, обновляется и усиливается общенациональный центр духовной власти — Эчмиадзин, и именно здесь, начиная со второго десятилетия XVII в., вновь начинается имеющее важное значение для последующей истории армянского народа брожение умов, оживление национально-освободительных идей, интеллектуальной жизни и интереса к вопросам просвещения.

В истории последних столетий общественно-политической жизни армянского народа, давным-давно лишенного своей государственности, значительную роль играет армянско-григорианская церковь, которую турецкие и персидские власти фактически признавали общей духовной властью всех армян, проживавших не только в собственно Армении, но и в дальних и близких местах колонизации. С этой точки зрения особую важность приобретает вопрос о том, каково было положение армянской церкви и ее главного центра Эчмиадзина в данный исторический период и какую роль она играла в различных областях общественной жизни.

В чрезвычайно неутешительной и мрачной действительности XVI в. армянская церковь была близка к распаду, а ар-

мянское духовенство находилось на грани вырождения. Духовные должности более, чем когда-либо, превратились в предмет торговли, купли-продажи.

Темнота и невежество царили в некогда главных центрах науки и рукописной культуры — больших и малых монастырях средневековой Армении. Школа и образование находились в еще более критическом положении.

Эта печальная действительность особенно уродливые формы приняла в начале XVII в., когда страна и народ переживали тяжелый политический и экономический кризис. В монастырях свили себе гнездо уродливые и гнусные нравы, беспощадное разоблачение которых мы находим в «Истории» современника, Аракела Даврижеци.

«Каждый монастырь народа армянского,— пишет Даврижеци,— каждый чернец, имели свое отдельное имущество, сады и цветники, ульи и дом, и погреб, и амбары, и [свои] доходы, а общие доходы монастыря, разбив на части, делили между собой. И все это они тратили на свои нужды и [нужды] родственников и людей приятных им. И места, посвященные господу-богу, где находились мощи святых и чудотворные и благодатные образа божьи, заполнили женщинами и женами и родичами своими»¹.

Испорченность нравов была всеобщей. Более чем нечестивую жизнь вели как сельские священники и низшие чины церкви, так и высокопоставленное духовенство и католикосы.

«Также и сельские иереи,— продолжает Даврижеци,— только по названию священники, но одни взяли полномочия мелика, другие танутера, иные распутники и двоеженцы, а некоторые, примкнув к иноплеменным князьям, стали приспешниками их злых дел и предателями христиан...

И не только сельские иереи и иноки, согласно сказу, вели пустую, несправедливую жизнь, но и католикосы, ибо не один, а три и четыре католикоса, так как из-за честолюбия и жадности [они], подобно мытарям, взяв на себя откупные и налоговые обязательства, получали от царя персидского власть католикоса и святой престол в Эчмиадзине и, показы-

¹ Даврижеци, стр. 288.

ваясь среди народа, окружали себя царскими слугами и иноплемennыми солдатами, и, подобно сыновьям Ильи, взымали церковные подати (*գիրքի և զհասի*) с народа полностью и жестоким насилием. Подобно тому, как католикосы получали сан [с помощью] серебра и взяток, точно так же и рукоположенные ими епископы и священники, невежественные, пустые и ничемные, как говорится в псалме, которые были служителями чрева, все время пили вино под песни гусанов, как светские князья, с утра до вечера занятые развлечениями, непристойными речами и суетой»¹.

Во время великого переселения в Исфахан отправились и два сопредельных католикоса — Мелкисет и Давид, первый из которых вскоре сумел вернуться и, пользуясь покровительством Амир-Гуна хана, продолжал обирать народ. Эчмиадзин в это время был полуразрушен и пустынен. По свидетельству того же историка Аракела в эти годы в Эчмиадзине не было монахов. Католикос сидел в Ереване или, разъезжая по стране, занимался сбором пожертвований. В монастыре и вокруг него царили полное запустение и разруха. Лишь иногда какой-нибудь мусульманский дервиш зажигал там свечу и собирал с прохожих милостыню².

Хотя католикос Давид остался в Исфахане, однако, и он представлял себя в качестве Эчмиадзинского католикоса. Вскоре между двумя католикосами началась ожесточенная борьба за единовластное обладание престолом Эчмиадзина. Как было сказано, Мелкисета защищал бегларбек Еревана Амир-Гуна хан, меж тем Давид постоянно обращался с жалобами к шаху, прося восстановить его права католикоса.

Все современные историки единогласно свидетельствуют, что по образу жизни Давид был личностью более положительной, Мелкисет же ни перед чем не останавливался, чтобы обеспечить свою единоличную власть и, пользуясь своим положением, скопить большие богатства. С этой целью он, колеблясь, пустил в продажу католическим миссионерам известные святыни армянской церкви. В свое время это рассматри-

¹ Даврижеци, стр. 289—290.

² Там же, стр. 303—304.

валось как большой грех и святотатство. Однако в Исфахане армяне Джуги во главе с католиком Давидом подали по этому поводу жалобу шаху. Шах приказал преследовать и наказать всех участников этого дела, а католика Давида особой грамотой отправил в Ереван, чтобы он сварил там мир и вник во все дела Эчмиадзина (док. 10).

Давид так и не смог найти общий язык с до мозга костей испорченным Мелкисетом и, вновь явившись к шаху, рассказал ему о новых низостях Мелкисета. Вскоре по приказанию шаха католикос Мелкисет был схвачен, подвергнут пытке и оставлен в заключении в стане шаха. И в то время, когда усугублялись внутренние междоусобия, шах Аббас лелеял новый план: имея целью окончательно привязать многотысячное армянское население к местам нового жительства, он решает разрушить Эчмиадзинский храм, заставить перевезти его камни в Исфахан и в Новой Джуге построить новый Эчмиадзин с патриаршым престолом.

Следует сказать, что эта программа перенесения Эчмиадзина и утверждения центра католикосата всех армян в Исфахане значила, что от родной земли будут оторваны не только те армяне, которые живут в Иране, но и живущие в собственно Армении и соседних странах, что усилятся уже достаточно распространявшиеся децентрализаторские настроения, что будет нанесен серьезный удар забрежжившим в народе освободительным настроениям и стремлению к возрождению.

Все это хорошо знали имевшие свободный вход в шахский дворец именитые ходжи и другие влиятельные армяне, которые сумели убедить шаха отказаться от этого намерения и удовлетвориться лишь перевозкой нескольких десятков камней Эчмиадзинского храма и «Дланью Лусаворича»¹.

Как верно заметил Лео, великое бедствие XVII в. для армянского народа было одновременно мощным стимулом к жизни все скрытые в народе силы для сопротивления и отражения следовавших друг за другом губительных для нации ударов².

В эти мрачные и критические времена появились даже вид-

¹ Даврижеци, гл. XVII.

² Лео, История Армении, т. III, Ереван, 1946, стр. 272.

ные светские и духовные деятели, которые смогли сыграть значительную роль в различных областях национально-общественной жизни. С этой точки зрения особого внимания заслуживает деятельность армянского торгового сословия персидской столицы — Исфахана и в особенности роль пользовавшихся особым покровительством шаха ходжей, которые, как мы видели, умели использовать свое влияние и благоприятно разрешить тот или иной возникший в армянской действительности и имевший важное значение для будущих судеб армянского народа вопрос.

Нельзя также отрицать роль, которую играли в Восточной Армении, в областях с преимущественно армянским населением и особенно в Гехаркунике, Сюнике и Арцахе восстановленные в своих наследственных владениях армянские светские феодалы-мелики. Некоторые из них, как, например, гехаркуникский мелик Шахназар, Яври и Кямал, Дизакский мелик Суджум, Кечизский мелик Пашик, особенно же Кашатагский мелик Айказ и многие другие удостоились доверия шаха и своей деятельностью способствовали развитию интеллектуальной жизни и культурному строительству.

Вместе с тем в армянской общественной жизни главная роль принадлежала все-таки духовенству, среди которого, как мы это видели, царил невежество и вырождение. Однако параллельно некоторому оживлению экономической жизни обновляется и получает новый толчок и монастырская жизнь, на арену выходят новые церковные деятели, которые изучают древнюю армянскую литературу, занимаются различными областями средневековой науки и открывают монастырские школы в различных частях страны. Это было значительным культурным явлением, ибо, как пишет Даврижеци, «до той поры народ армянский погрязал в невежестве, и не только не читали, но даже не знали букв и могущества книг; поэтому в глазах людей книга стала бесполезной и, как сук, отпавший от дерева, завалилась где-то, покрывшись землею и пеплом»¹.

В 1610 г. по инициативе и при материальной помощи кашатагского мелика Айказа, непосредственными усилиями епископа Саргиса и священника Киракоса Трапизонци была ос-

¹ Даврижеци, стр. 255.

нована школа Большой Пустыни (Мец Анапат) около Татева, которая была призвана сыграть большую историческую роль в интеллектуальном возрождении начала XVII в. Вышедшие отсюда церковные деятели рассеивались по далеким и близким районам Армении, повсюду развертывая плодотворную преподавательскую деятельность. Примечательно, что этому начавшемуся повсюду интеллектуально-образовательному движению оказали поддержку и помощь вышедшие из торгового сословия светские деятели и отдельные представители класса феодалов.

В Восточной Армении особенно бросались в глаза двое из старших вардапетов Большой Пустыни — Мовсес Хотананци и Погос Мокаци. Выйдя из Воротанского ущелья, они начали обходить главные центры Айрарата и Сюника и основывать там школы. Исполняя эту миссию, они часто бывали гонимы и преследуемы невежественным и темным духовенством, занимавшим высокие церковные должности. Однако дух времени был иным; широкие слои общества, ненавидевшие этих гонителей, всячески помогали и содействовали представителям Сюникской школы и их борьбе против реакционных элементов.

Мовсесу Хотананци, однако, предназначено сыграть решающую роль в обновлении главного церковного центра — Эчмиадзинского католикосата и укреплении его позиций. Мы считаем излишним излагать здесь историю борьбы за патриарший престол, развернувшуюся вокруг Эчмиадзинского католикосата и возникших вследствие этого тяжелых условий, которым посвятили обширные главы как историки-современники Даврижеци и Даранагци, так и последующие исследователи — М. Орманиян, Лео и др.¹ Последним погубным следствием годами длившихся ожесточенных междоусобий было то, что в 1617 г. католикос Мелкисет согласился ежегодно платить в государственную казну 100 туманов наличными с тем, чтобы освободиться от заключения и вновь получить патриарший престол в Эчмиадзине.

¹ См. Даврижеци, гл. XVII, XVIII; Даранагци, стр. 284—297, М. Орманиян, Азганатум, часть II, стр. 2311—2400 (на арм. яз.); Лео, История Армении, т. III, стр. 268—269, 280—290 (на арм. яз.).

Эта сумма была назначена в качестве ежегодного жалованья («хамесале») царскому сокольничьему Агурлу беку, который немедленно отправил подчиненных ему солдат в Эчмиадзин, поручив им остаться там и обеспечить ежегодную уплату этой суммы католикосом. Потеряв свой авторитет, католикос Мелкисет лишился и всяких доходов. Его путешествие, совершенное с целью сбора пожертвований, также не дало никаких результатов; народ отказывался платить церковные подати (хас и иравунк) неоднократно скомпрометированному католикосу. Последний обращался к посредничеству сопровождавших его персидских солдат, пытаясь насильственно собрать с народа и уплатить обещанную сумму. Однако и это средство не дало результатов, и с годами у Эчмиадзина накопился долг в несколько сот туманов с чудовищными процентами.

В эти годы вардапет Мовсес Хотананци получил от Амиргуна хана ереванскую часовню апостола Анании, где он продолжал свою преподавательскую деятельность. Благодаря большой популярности он удостоился особого внимания и симпатий хана. А когда выяснилось, что он владеет искусством белить свечи, его пригласили в царский дворец, чтобы он обучил этому мастерству ремесленников царской мастерской, и шах Аббас лично принял его и обещал исполнить все его желания.

Житель Джуги ходжа Назар и другие армянские деятели пытались убедить вардапета Мовсеса принять Эчмиадзинский католикосат, однако, последний отказывался, довольствуясь должностью лусарара (ризничьего), в которой он надеялся беспрепятственно заниматься обновлением монастыря и работами по его благоустройству.

Католикос Мелкисет пытался использовать популярность вардапета Мовсеса еще до того, как тот приступил к исполнению обязанностей лусарара, и предложил помазать его в католикосы, надеясь тем самым поднять авторитет патриаршего престола и, получив помощь народа, избавиться от тяжелого долга. Когда же вардапет Мовсес решительно отказался, он помазал в католикосы своего племянника по брату Саака, для того, разумеется, чтобы превратить Эчмиадзинский монастырь, подобно другим монастырям Армении, в свое наследственное

владение. Однако и Саак не смог покрыть быстро растущие долги монастыря и однажды, следуя примеру своего дяди, тайно выехал из Еревана и через города Нахичеван и Чорс бежал в Ван.

Будучи с 1627 г. лусараром Эчмиадзина, Мовсес Хоганацци приступил к ремонту монастыря и восстановлению братства. На следующий год он совершил путешествие в Казвин, надеясь освободить Эчмиадзин от ежегодного обязательного налога в 100 туманов. Однако приближенные шаха и армяне Джуги нашли время неподходящим и отсоветовали обращаться с этим вопросом к шаху. После нескольких месяцев безрезультатного обивания порогов дворца, он с пустыми руками возвратился обратно. Но, спустя короткий промежуток времени, в январе 1629 г. от ходжи Назара было получено письмо, в котором последний сообщал о смерти шаха Аббаса и приглашал Мовсеса в Исфахан, выражая надежду получить от новопомазанного шаха указ, освобождающий от уплаты обязательного налога в 100 туманов.

На этот раз время было действительно благоприятным. Ходже Назару и другим видным армянам после затраты больших средств удалось не только отменить этот налог, но и добиться утверждения вардапета Мовсеса в сане католикоса Эчмиадзина.

Следует отметить, что эти 100 туманов «пишкаша», или, как пишет Даврижец, «мугада»¹ действительно были чрезвычайно тяжелым налогом, который в конечном счете платился не монастырем, а армянскими трудящимися. Говоря о заботах вардапета Мовсеса, Даврижец особо подчеркивает это обстоятельство: «Вардапет отец Мовсес постоянно имел на сердце заботу и печалился и болел о 100 туманах мугада, кои были тяжким бременем и наложили нерасторжимые на святой престол Эчмиадзина, и не только на него, но и весь народ армянский»², — пишет он.

Освободившись от столь тяжелой обязанности, католикос Мовсес получил большие возможности заняться строительством,

¹ *مقطع* (араб.) — отрезанный, определенный, т. е. неизменный, систематический взимаемый налог определенных размеров.

² Даврижец, стр. 308.

вом, которое, однако, ему не было суждено довести до конца. Он скончался в 1632 г., завещав продолжение начатого дела своему ученику Филиппосу Агбакеци.

В 1633 г. Филиппос был официально помазан в католикосы Эчмиадзина. Время его патриаршества длилось более 20 лет (1633—1655), в течение которых он сумел развернуть несравненно более бурную и плодотворную строительную и восстановительную деятельность, чем его предшественник. При нем в значительной степени расширились монастырские поместья и увеличились возможности орошения земель; монастырь начал также покупать мулки.

На протяжении XVI в. и особенно в начале XVII в., в вышеописанные бедственные годы, монастырь лишился как 7 крупных сел, отданных Эчмиадзину во время Григора Маквеци Рустамом Орбеляном, так и приобретенных в дальнейшем мулков. Из указа шаха Аббаса I, опубликованного в 1612 г. и фатвы шейх ул-ислама (док. 11) выясняется, что в это время Эчмиадзинский монастырь не имел ни одного села-мулка и его поместные возможности не выходили за пределы нескольких участков земли, садов и одной маслобойни, находившихся в самом Эчмиадзине или селе Вагаршапат. Лишь в 1620 г. Амир-Гуна хан постоянной шарнатской грамотой (док. 14) вернул Эчмиадзину село Вагаршапат (Учкилиса), которое он захватил еще в 1605 г.

В 30—40-х годах XVII в. новое монастырское хозяйство переживает значительный подъем. Вследствие начавшегося в стране определенного экономического оживления материальное положение населения в значительной степени улучшилось. Армянские общины как в самой стране, так и вне ее, не желавшие платить Мелкисету и Сааку ни гроша, в дни патриаршества Мовсеса и Филиппоса предоставили средства на восстановление разрушенных церковных учреждений, в первую очередь Эчмиадзина.

Изменение направления вод, текших со стороны Эчмиадзина к р. Ахурян, и удвоение, благодаря новому каналу, орошительной системы р. Касах, на что ушли значительные средства, в большой степени способствовали повышению урожайности в одной из центральных областей Араратской страны —

махале Карби. Благодаря этому Эчмиадзин также получил возможность расширить свое поместное хозяйство и обработать новые земли. Начиная с этого времени, 50% всех водных ресурсов р. Касах стали использоваться Эчмиадзинским монастырем, из-за чего очень часто возникала острая борьба между отдельными общинами соседних сел и монастырем.

По окончании последнего похода султана Мурада и нового завоевания Еревана шахом Сафи в 1636 г., католикос Филиппос с новым размахом начинает заниматься упорядочением и расширением монастырского хозяйства, а после мира 1639 г. его усилия были направлены на восстановление, расширение и большее упрочение давних прав монастыря на налоговой имунитет и муафство.

В 1638 г. католикос Филиппос получает от Ереванского хана Кялб-Али (1636—1639) муафское право на один монастырский плуг, благодаря чему становится возможным в большей мере увеличить общую площадь пахотных земель монастыря (док. 29). В 1644 г. на основании указа, полученного от шаха Аббаса II, и отношения Диван-ал-садарата, он вновь восстанавливает вакуфные права Эчмиадзина относительно прежних монастырских поместий (док. 26). На следующий год он добивается получения нового указа, направленного Ереванскому бегларбеку Мухаммадкули хану (1639—1647), который ограничивал размеры поголовной подати — «тафавут-е джизья», взимавшейся с монастырей Ереванского ханства, и предписывал не превышать норм, установленных в прошлом (док. 28).

Положение становится более чем благоприятным, когда в 1647 г. бегларбеком Еревана назначается Кейхосров хан. Он дарит католикосу Филиппосу малоджахат 9 новых монастырских садов и 9 мельничных жерновов, а также суммы чобанбеки 950 голов мелкого рогатого скота (док. 34). Это стало, что ежегодный доход Эчмиадзина возрос на 9994 тара (около 10 туманов) — сумму достаточно ощутимую. Данное отношение нового хана к Эчмиадзину и армянам современники объясняли тем, что он был грузин (насиленно обращенный в мусульманство).

Спустя два года, вероятно в то время, когда в результате внутренних интриг Кейхосров был вызван в Исфахан и страной правил его наместник Мухаммад бек и калантар Кара-

Кубад, делается новая попытка взыскать с Эчмиадзина вышеупомянутые малоджахат и суммы чобанбеки. Однако хан вскоре возвращается в Ереван и новым указом повторно освобождает Эчмиадзин от этих налогов, отмечая, что эта сумма дарится католикосу в качестве «ежегодного ин'ама»¹ (док. 36).

Католикос Филиппос умел вести упорную борьбу со всякого рода посягательствами государственных чиновников и защищать права самоуправления Эчмиадзина и армянской общины (док. 22, 24, 25, 27, 30, 42). Он получил от шаха Аббаса II более двух десятков указов, которыми вновь утверждались и узаконивались правовые и судебные функции армянской церкви в отношении армянского населения (док. 41). Разreshалось беспрепятственно ремонтировать и перестраивать все монастыри и церкви (док. 25, 30), укреплялись и фиксировались вакуфные права Эчмиадзина и других монастырей (док. 26, 38, 39) и пресекались захватнические тенденции кочевников в отношении монастырских земель (док. 40).

При католикосе Филиппосе была заложена основа практики приобретения мулков на деньги, что стало особенно широко применяться в патриаршество его преемника Акопа Джугаеци (1655—1680). В 1633 г., когда католикос Филиппос стал преемником Мовсеса Хотананци, Эчмиадзинский монастырь, как мы это видели, имел всего лишь 6 дангов мулка села Вагаршапат. Неизвестно, каким путем новоизбранный католикос смог приобрести также село Кираджлу, которое еще в 1432 г. принадлежало Эчмиадзину². Начиная с 1640 г. католикос Филиппос свои денежные средства вкладывает в богатое садами село Ошакан, причем начинает покупки в этом селе по пол, по одному данга; до 1645 года ему удается приобрести 4 данга (т. е. четыре из шести)³ села, после чего ему уже не удается увеличить число сел Эчмиадзина приобретением новых мулков.

¹ انعام — (араб.) — подарок, награда.

² Матенадаран, Диван католикоса, папка 1а, док. 41 и 42, Джамбр, стр. 103. Во время католикоса Филиппоса Эчмиадзин приобрел также 6 дангов села Мугни, которые католикос подарил монастырю св. Георгия в Мугни (см. Матенадаран, диван католикоса, папка 1б, док. 116, Джамбр, стр. 118).

³ Диван католикоса, папка 1а, док. 61а, 61б, 61г, 63, 64, 65а, 65б, 66, 74а, 74б, 74г.

Велика была роль католикоса Филиппоса как в восстановлении прав Эчмиадзина в отдельных епархиях, так и в благоустройении и улучшении материального положения многочисленных больших и малых монастырей Восточной Армении (Ованнаванк, Бджни, Хорвирап, Мугни, Санаин и др.). Плодотворны были и его путешествия в Иерусалим и Константинополь (1651—1653), во время которых он с успехом упорядочил дела этих двух патриаршеств, а также Сисского католикосата, сумел положить конец годами продолжавшимся междоусобиям, улучшил материальное положение и приобрел денежные средства на строительство Эчмиадзинской колокольни. Он обращал также внимание на основание и развитие школ. В первые годы своего патриаршества он перевел в Эчмиадзин школу Ованнаванка, основанную усилиями Мовсеса Хотананци, чтобы иметь возможность стать ближе ко всем нуждам школы. При нем интенсивно копировались древние рукописи и, наконец, именно по его заказу, вардапет Аракел Даврижеци написал свою ценную объемистую историю, которая была окончена в 1662 г.

После длившегося на протяжении столетий бесплодия в области историографии, появление такого крупного историка, как Аракел Даврижеци, само по себе служит неоспоримым доказательством не только определенного оживления, начавшегося в экономической и культурной жизни, оно в то же время показывает, что с середины XVII в. среди различных слоев армянского народа и в рядах видных светских и духовных деятелей появились освободительные настроения и стремление к самоуправлению, которые все усиливались и, начиная с конца столетия, привели к реальным достижениям.

Следует с удовлетворением отметить, что большое количество документов, заключенных в этом втором выпуске «Персидских указов Матенадарана», еще раз подтверждает достоверность данных Даврижеци и более чем укрепляет у исследователей в сообщаемые им важные исторические свидетельства.

Однако, если персидские указы при изучении истории Эчмиадзинского монастыря и католикосата всех армян служат подтверждением и частично также дополнением к данным Даврижеци и иным современным источникам, то указы, отно-

к другим монастырям, особенно Гандзасарскому католикосату, обладают большой ценностью и весьма помогают выяснению вопросов истории экономической жизни Армении вообще и монастырей—в частности. Мы имеем в виду те из монастырей Восточной Армении, которые в начале XVII в. еще сохранились в качестве центров армянской церковной власти и их права, как таковые, с древнейших времен признавались мусульманскими властями. Такими важными центрами были Гандзасар, Татев, Агулис, Дарашамб и Маку.

Из указов, опубликованных шахом Аббасом I и шахом Сафи в 1606 и 1634 гг. (док. 5 и 23), выясняется, что борьба за патриарший престол, начавшаяся в Гандзасарском католикосате еще в XVI в., продолжалась и в начале XVII века, и лишь ценою упорных и длительных усилий Хасан-Джалаляны смогли сохранить свои позиции¹.

Чрезвычайно важные сведения сохранились в указе, обнародованном в 1607 г. (док. 7), который касается поголовной подати («тафавут-е джизья»), взимаемой с Гандзасара. Согласно этому указу Гандзасарский монастырь во время походов шаха Аббаса находился в разрушенном состоянии² и даже в этих условиях вынужден был платить тиулдару Хачена 15324 динара поголовной подати. Из этого документа мы узнаем, что тиулдар, не довольствуясь этим, пытался каждый год взимать с Гандзасарского монастыря такой же откупной налог или «мугада», какой взялся платить католикос Эчмиадзина или «мелкисет». С этой целью он извлек на свет указ шаха Тахмаспа, данный им в 1560 г. сыну Амира, Магакии, мошенническими средствами добившемуся Гандзасарского престола, которому Магакия брал на себя обязательство платить за патриарший престол определенную сумму в царскую казну.

Одновременно из документов, касающихся Гандзасара, и, в особенности, из вышеупомянутого указа от 1606 г. (док. 5) выясняется, что вообще монастырь был освобожден от всех тех налогов и обязанностей, которые в обязательном порядке

¹ Подробности см. в комментарии к этим документам.

² Ремонт монастыря был осуществлен Абовом Юзбаши, сыном Талишского мелика Овсеп, в 1657 г. См. Лапидарную летопись, стр. 186, С. Джалаляни, Путешествие в Великую Армению, т. I, стр. 192.

взимались с трудящихся слоев населения. Сравнение этих многочисленных обязанностей и податей с налоговыми обязанностями как предшествующих веков, так и первой половины XVII в., в том числе и налоговыми обязательствами, упомянутыми в указе док. 33 данного сборника, позволяет заключить, что Гандзасарский монастырь и ряд других монастырей, которые на протяжении столетий находились в руках духовных лиц, происходивших из одной и той же семьи, с точки зрения налогового иммунитета или муафства своим наследственным характером чрезвычайно похожи на владения — союргалы. Ниже у нас будет повод обратиться к вопросу социальной сущности подобных церковных владений более подробно.

Свидетельства, касающиеся земельных владений Гандзасарского монастыря, чрезвычайно отрывочны. У нас под рукой имеются три указа (док. 13, 31, 33), опубликованные в 1620, 1645 и 1647 гг., которые касаются налогов, взимавшихся с нескольких известных и неизвестных сел в областях Хачена и Варанда. Хотя в этих указах относительно принадлежности упомянутых сел Гандзасарскому монастырю ничего определенного не сказано, однако, тот факт, что монастырь проявил заинтересованность в вопросе государственных налогов, взимавшихся с этих сел, и в этой связи в указанные выше годы и, как выясняется из содержания указов, в другое время по иным поводам получил соответствующие указы, дает право предположить, что эти села принадлежали монастырю на правах мулльской собственности. Что эти села являлись мулльской собственностью, а не вакуфными поместьями, наделенными правом муафства, особенно ясно видно из союргального указа документа 33. Благодаря этому указу становится ясным, что государственные налоги, взимавшиеся с целого ряда сел (имена которых очень искажены переписчиком и не расшифровываются), были пожалованы в качестве союргала вел у горчи Гёкча беку.

Нет сомнения, что еще в предшествующее столетие и в более ранние времена монастырь имел также отдельные вакуфные участки земли, поля и иное достояние¹, о которых, од-

¹ См. Лапидарную летопись, стр. 108, 118, 156, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 179.

нако, отдельных указов или иных официальных документов до нас не дошло. Ограниченность числа документов, касающихся поместных возможностей монастыря так же, как и отсутствие эпиграфических данных относительно дарений земель и иного имущества, свидетельствует о том, что по сравнению с Эчмиадзином материальные возможности Гандзасарского монастыря в первой половине XVII в. были более ничтожны и ограничены.

Известно, что уже с XIV в. Гандзасарский католикосат находился в руках феодального дома хаченских Хасан-Джалалянов и представлял собой наследственное владение духовных феодалов, вышедших из этой семьи. Как таковой, он не имел общенационального значения, и его власть простиралась лишь на некоторые округа областей Арцах и Парисос исторической Армении.

В большей части шахских указов Гандзасарский монастырь именуется монастырем «Агванского Хачена», или просто «Хаченским». В указах XV—XVI вв. особо подчеркнуто название «Агванк», которое, без сомнения, не следует понимать в смысле всей Албании. Это наименование проникло в указы из армянских документов и применялось в смысле «Албанского католикосата». В указах XV—XVI вв. не указаны четко границы епархий и уделов, подчинявшихся Гандзасарскому престолу¹. Меж тем, в указах, опубликованных в 1606 г., и, особенно, в 1634 г., по этому поводу имеются определенные свидетельства. Из указа шаха Аббаса I от 1606 г. (док. 5) выясняется, что в этом году права Гандзасара распространялись лишь на области Хачена и Гандзака. Указ же шаха Сафи от 1634 г. (док. 23) свидетельствует о том, что Гандзасарский монастырь, воспользовавшись господствовавшими в Эчмиадзине до 1630 г. неурядицами, сумел расширить границы своего влияния и распространить свое духовное господство также на епархии, в прошлом подчинявшиеся Эчмиадзину. Согласно этому указу в 30 г. XVII века Гандзасару подчинялись уделы Гандзака, Карабаха, Ширвана, Шамахи и Зарузбила². В указе, получен-

¹ См. Персидские указы Матенадарана (ПУМ), вып. I, док. 3, 6 и 18.

² Округ Зарузбил приблизительно соответствует области Сотк в Сюнике исторической Армении и охватывает районы, лежавшие к юго-востоку от озера Севан.

ном католиком Мелкисетом в 1617 г. (док. 12), в числе уделов, подчиненных Эчмиадзину, упомянута также и Гандзакская епархия. Однако, как видим, спустя 17 лет она упоминается уже в числе уделов, подчиняющихся Гандзасару.

Длившаяся десятилетия ожесточенная борьба между Гандзасаром и Эчмиадзином велась не столько из-за Гандзака, сколько из-за господства над епархиями Кашатага и особенно Шамахи. Из опубликованного в 1634 г. указа шаха Сафи (док. 22) узнаем, что в этом году население Кашатага обратилось к шаху с просьбой, чтобы последний пригрозил католику Гандзасару, который пытался незаконно захватить этот удел и требовал с него церковных податей, меж тем испокон веку Кашатагский округ был подчинен Эчмиадзину, которому и платил свои церковные подати.

Начиная с еще раннего времени, яблоком раздора между Эчмиадзином и Гандзасаром была, в особенности, епархия Шамахи-Ширвана; борьба, разыгравшаяся вокруг нее, продолжалась и на протяжении XVIII в. Из указа шаха Аббаса II от 1650 г. (док. 42) узнаем, что еще в 1634 г. армяне Шамахи вместе с армянами Кашатага также обратились к шаху Сафи и получили указ о том, что их епархия принадлежит Эчмиадзину. Они доказали, что с давних времеч подчинялись католику Эчмиадзину, следовательно, Гандзасарский католикос не имеет права вмешиваться в дела их епархии. Однако, как видим, в 1650 г. появилась необходимость вновь обратиться к шаху с этим вопросом и получить от шаха Аббаса II новый указ. Это означает, что Гандзасар продолжал претендовать на эту епархию.

Страстное желание армян Гандзака, Кашатага и, особенно, Шамахи подчиняться Эчмиадзину было связано с общенациональным значением Эчмиадзина и исходило из идеи создания единого общенационального центра армянской церковной и светской власти, идеи, широко распространенной среди разных ветвей армянского народа, главными пропагандистами которой были представители армянского торгового сословия, действовавшие как в Шамахе, так и в Новой Джуге, Агулисе и других торговых центрах.

Другим крупным церковным центром Восточной Армении

было Сюникское митрополитство Татев. Согласно списку, сохранившемуся в рукописи № 6271 Матенадарана, во второй половине XVII в. в Татевскую епархию входили следующие 14 областей: Гегвадзор, Багаберд, Какаваберд, Мацр, Ачанан, Дилаберд, Маганджуг, Баркушат, Занказор, Каштаг, Чавинтур, Карадаг, Веридзор и Сисиан. В эти 14 областей входили 264 армянских села¹.

Как видим, власть Татев распространялась не только на почти всю центральную часть исторического Сюника, но и на обширную и обладавшую довольно густым армянским населением область Карадага, которая находится на правом берегу Аракса.

Из шахских указов XVI в., а также из мирского приговора Гехаркуникских меликов от 1513 г. ясно видно, что в XVI в. Татеву подчинялся также Гехаркуникский или Гекчайский вилайет, ради овладения которым Сюникские епископы Татев боролись долгие годы². Однако, как это видно из приведенного выше списка, в XVII в. последний вновь вышел из подчинения Татеву и, вероятно, подчинялся непосредственно Эчмиадзину.

Ценные свидетельства сохранились также и относительно поместных возможностей Татевского монастыря в первой половине XVII в. В указах предшествующего столетия имеется несколько списков монастырских сел. В последнем указе, данном шахом Тахмаспом I Сефевидом в 1562 г., упомянуты следующие села, находящиеся в областях Сисиана, Воротана и Гехи: Бнунис-Тас, Каракилиса, Дастакерт-Гёлязи, Свари (Сваранц), Агакянди (Аганц), Ташу-Малдаш, Татев, Тандзатап, Хотанан, Халидзор, Шнхер, Хот, Борди и Киц³.

Большую часть этих сел под видом продажи подарил монастырю сын Сюникского князя Бешкена Орбеляна, Амир Рустам. В Матенадаране хранятся шариатские протоколы этой «продажи», составленные 30 октября 1450 г.⁴ Из памятной записи, сохранившейся на оборотной стороне этого документа, выясняется, что в конце XVI в., во время турецкого господства,

¹ См. [Мнимую] хронику Степанноса Орбеляна, Ереван, 1942, стр. 41—43 (на древнеарм. яз.).

² ПУМ, вып. I, док. 2, 4, 8, 10; Г. Алишан, Сисакан, стр. 241.

³ Там же, док. 17.

⁴ Матенадаран, Диван католикоса, папка 2а, док. 3.

вокруг поместий Татев разгорелись споры и распри, вследствие чего некоторые из поместий вышли из-под власти монастыря. В годы, предшествовавшие походам шаха Аббаса, эти споры расследовались местным турецким судьей. Когда же персы захватывают последнего и уводят в плен в Персию, он забирает с собой и вышеупомянутую владенную. Четыре года и пять месяцев монастырь был лишен этого документа, которым только и мог доказать свои собственнические права в отношении этих сел. Необходимость в этой владенной была столь остра, что некий молодой человек из села Агверц взялся отправиться в Персию, найти судью-турка и доставить обратно владенную. Возвращение владенной рассматривалось как важное событие, а поступок молодого человека из Агверца как заслуживающая упоминания важная услуга.

Этот факт служит доказательством того, что в конце XVI века некоторые села и другие поместья вышли из-под власти монастыря, однако, после восстановления персидского господства монастырь сумел восстановить свои собственнические права в отношении монастырских поместий.

За списком вышеупомянутых 264 сел 14 областей Татевской епархии следует чрезвычайно ценный список взимавшейся с монастырских сел и других поместий десятины и иных доходов. В числе упомянутых сел нет лишь Хотанана и Борди, в прошлом принадлежавших монастырю.

В вышеупомянутых мулкских селах монастырь имел также обширные пахотные земли, сады, сенокосы, маслобойни, овчарни, хлевы и другое доходное имущество. Число монастырских пахотных земель было чрезвычайно велико, и занимали они значительную часть общей посевной площади (кёфшан) села. Известную часть этих земель монастырь обрабатывал барщинным трудом — «кор»-ом или, как иано в списке доходов монастыря, «джар»-ом райатов своего села, а остальную, большую часть отдавал в арендное пользование крестьянам того же села.

Из относящихся к Татевскому монастырю персидских документов второй половины XVII в. выясняется, что крестьяне, члены общины, обрабатывавшей монастырские земли этой категории, помимо помещичьей ренты или мулка, брали на себя

обязательство платить монастырю за эти вновь арендованные земли дополнительную ренту в размере $\frac{2}{10}$ урожая с поливных земель и $\frac{1}{10}$ с земель неполивных¹.

Таким образом, благодаря приобретенным как в результате пожертвований, так и иными, большей частью мошенническими путями, обрабатываемым землям, права пользования которыми сельская община лишилась и которые стали полной собственностью монастыря, Татевская обитель сумела удвоить и утроить доходы, получаемые с его сел.

Это сравнительно более обеспеченное материальное положение, безусловно, сыграло свою положительную роль при основании новой Сюникской школы. Хотя основатели Пустыни имели такого достаточно влиятельного и сильного сподвижника, как Мелик-Айказ, однако, вряд ли было бы возможно без согласия предварительного содействия Татева основать при этом крупном церковном центре столь новое по своему характеру и важное учебное заведение.

Свидетельства относительно личностей настоятелей Татевского монастыря и их деятельности чрезвычайно отрывоч-

¹ Матенадаран. Диван католикоса, папка 2а, док. 54, 55, 65, 87 и папка 2б, док. 110. Последний документ включает в себе также интересные подробности относительно носившей чрезвычайно острый характер социальной борьбы между принадлежавшим Татеву селом и монастырем. Это — прошение настоятеля монастыря вардапета Ованнеса, написанное в 1683 г. везиру Азербайджана. Из содержания этого прошения видно, что площадь обрабатываемых земель села Татев была очень сильно сокращена, и крестьяне были вынуждены обратиться к монастырю, чтобы последний позволил им использовать те земли, которые, оставаясь более 100 лет необработанными, заросли лесами. Монастырь соглашался с условием, что крестьяне, использующие эти земли, помимо принятой поместной ренты, будут платить дополнительную ренту в размере $\frac{1}{10}$ полученного урожая. Хотя крестьяне вначале соглашались на это, однако, используя на протяжении ряда лет упомянутые земли, они затем самовольно начинают обрабатывать также и другие монастырские земли, превращая их в огороды, гумна, и отказываются платить монастырю ренту. Вардапет Ованнес обращается к посредничеству государственных лиц и, насильно собрав с крестьянских токов в счет продолжительной ренты снопы, перевозит их на монастырский ток. Крестьяне вынуждены были молчать до тех пор, пока государственные чиновники не удалились из села, но затем напали на монастырский ток и вновь отобрали у монастыря собранные снопы.

ны. Однако на основании указа шаха Аббаса I от 1607 г. (док. 8) можно заключить, что в первой половине XVII в. Татевский монастырь и Сюникское митрополитство находились в руках духовных лиц, происходивших из семьи Орбеянов. В этом указе сказано: «Епископ Месроп попросил, дабы настоятельство и ризничество [того] места (Татев) было втретично вверено ему, и поскольку с давних времен настоятельство и ризничество Татевского монастыря принадлежали его предкам, согласно прежнему порядку мы вновь жалуем эту должность ему, чтобы он занимался этим делом как должно». Указы XV—XVI вв. служат доказательством того, что предками епископа Месропа были не кто иные, как потомки одного из отпрысков Сюникских Орбеянов, видного церковного деятеля, вардапета Шмавона Ангехакотци¹.

В первые же месяцы отвоевания Восточной Армении кызылбашами по инициативе отдельных церковных деятелей укрепляются также позиции монастыря Магарда, или св. Степанноса Первомученика в Дарашамбе и монастыря апостола Товмы в Агулисе. Весною 1604 г. настоятели этих монастырей представились шаху Аббасу и, предъявив указы, полученные от его отца, султана Мухаммада Худабанде и предшествовавших ему шахов, получили новые указы (док. 2 и 4), которыми шах вновь утверждает как поместно-вакуфные, так и все те муафские права упомянутых монастырей, которые были получены в давние времена от армянских князей и царей и в предыдущие столетия подтверждены также властителями Ак-коюнлу и первыми Сефевидами².

Древнейший персидский документ, данный по поводу налогового иммунитета Дарашамбского монастыря и братства, относится к 1475 г. Это — указ Узун-Хасана Ак-коюнлу, которым последний, исходя из ранее установленных законов, освобождает монастырскую братию от обязанностей платить харадж и джизью³. Указы, данные монастырю в 1475 г., от-

носительно муафских прав, до нас не дошли. Одно из содержания указа султана Мухаммада Худабанде, которое вкратце излагается в указе шаха Аббаса I от 1604 г., становится ясным, что во второй половине XVI в. между монастырем и общиной села Дарашамб возникли некоторые разногласия. Они, безусловно, опять относятся к муафским правам монастыря, которые очень часто игнорировались государственными чиновниками, вследствие чего с общины Дарашамба требовали уплаты малоджахата монастырских земель, находившихся в пределах села, а также поголовной подати монахов. Сельская община, в свою очередь, потребовала от монастыря соответствующего возмещения, что и послужило поводом к опубликованию этого указа.

Распри такого рода повторялись довольно часто. Монастырские поместья в Дарашамбе, Астате и других местах в качестве вакфов были освобождены от уплаты государственных налогов, однако, поскольку они вначале были зачислены в общий земельный фонд села, сельская община обязана была платить также налоги, относящиеся к этим землям, против чего и протестовали крестьяне — члены общины.

Персидские указы как Дарашамба, так и Агулисского монастыря были большей частью опубликованы либо по поводу этих споров (док. 2, 4, 6, 20)¹, либо в связи с взиманием с монастырских уделов церковных податей (док. 17). Из этого, опубликованного в 1621 г., указа выясняется, что Агулисский монастырь апостола Товмы взимал церковные подати как с армянского населения Агулиса, так и с большей части армян округа Азад-Джиран (Гохти) и армян Нахичевана.

Дарашамбский монастырь Степанноса Первомученика, или иначе Магарда, также являлся одним из важных центров армянских церковных властей, чье духовное господство распространялось на некоторую часть округа Азад-Джиран и, в особенности, на расположенные к югу от Аракса области Чорса и Хоя с густым армянским населением².

Достаточно обеспеченное и устойчивое положение имел и монастырь апостола Тадеоса в Маку, которому подчинялись

¹ См. ПУМ, вып. 1, док. 8, 10 и их комментарии, см. также комментарий к док. 8 настоящего выпуска.

² См. Владенные, сост. Ар. Абраамян, вып. 1, Ереван, 1941, стр. 8—12 (на арм. яз.); ПУМ, вып. 1, док. 5, 12, 14, 20, 22.

³ ПУМ, вып. 1, док. 5.

¹ См. также ПУМ, вып. 1, док. 15, 20, 22.

² Там же, док. 16; см. также комментарий к этому документу.

области Маку, Салмаста, Урмии и ряд других заселенных армянами областей Южного Азербайджана¹.

* * *

Документы, содержащиеся в этом втором выпуске «Персидских указов Матенадарана», относятся большей частью к вышеупомянутым монастырям Восточной Армении и являются исключительно важным источником для изучения сущности муафства, данного армянской церкви и армянскому духовенству, и привилегий, пожалованных вакуфному землевладению. Муафство, как своеобразный институт налогового иммунитета, присущего феодальному обществу, существовал как в доисламский, так и в исламский период, вплоть до нашего времени.

Как мы уже имели повод отметить на предшествующих страницах, монастыри, расположенные в Восточной Армении, пользовались правом муафства, которое давалось религиозным учреждениям, и, согласно принятым законам, освобождались от некоторых налогов и повинностей, взимаемых в обязательном порядке с трудящихся слоев населения.

В XV в. главной формой жалованного землевладения было «союргальное» землевладение. Ленники, получавшие союргал, также пользовались достаточно широкими правами муафства, взамен которого они обязаны были участвовать со своими войсками во всех походах туркменских владетелей и воевать с их противниками. Однако союргалы жаловались не только вождям туркменских и курдских племен или высокопоставленным военным чинам, но и видным представителям духовенства.

Уже начиная с царствования Узун-Хасана Ак-коюнлу (1468—1478) число крупных феодальных союргальных владений начинает сокращаться, и все более широкое распространение получают «олка» и «икта», или «икта-е тамли». Источники свидетельствуют о том, что на протяжении всего периода господства Ак-коюнлу (1468—1502) большое число союргалов было дано, в особенности, высокопоставленному духо-

¹ ПУМ, вып. I, док. 16, ср. также с Мелкими хрониками, т. I, стр. 298, 305; Е. Франкян, Атрипатакан, Тифлис, 1905, стр. 30 (на арм. яз.).

венству — казиям, алимам, шейхам и др.¹. Даже падишах Ахмад, который во время своего краткого царствования попытался провести коренные реформы и объявил недействительными все союргалы, пожалованные его предшественниками, не задел союргалов, пожалованных духовенству, и уважил его права муафства².

Однако, поскольку союргалы, пожалованные духовенству и крупным церковным учреждениям, не были обусловлены государственной военной службой, они, само собой разумеется, совпадали с давним институтом муафства. И с этой точки зрения, союргалы такого порядка, существовавшие с XV в. и до начала XVII в., были ничем иным, как освобожденными от всех государственных налогов земельными или иными доходными владениями, которые были пожалованы влиятельным семьям духовных лиц и наследственно находившимся в их руках церковным учреждениям.

Таким крупным владением были большое святилище Ардебиля и пожертвованные ему в разные времена обширные поместья, которые принадлежали потомкам шейха Сафи-едина. Такие же обширные и богатые поместья имели потомки шейха Захид Гилани в Муганском районе и других прикаспийских областях³. Эти поместья рассматривались в качестве союргала не только монгольскими и туркменскими султанами, господствовавшими здесь в XIV—XV вв., но и временно захватившим эти места ханом Золотой орды, Джанибеком и Тимур Ленгом⁴.

В союргальных грамотах, данных также крупным религиозным учреждениям, подробно указывалось, от каких налогов и обязанностей они освобождались, и предписывалось амирам, даруга и старшим и младшим государственным чиновникам данного района никогда, ни под каким видом не вступать на

¹ Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 150.

² Там же, стр. 150—151.

³ Шейх Хусейн ибн-шейх Абдал Захиди, Силсила-ул-насаб-е Сафавийе, изд. Ираншахр, Берлин, 1924 г. (перс. текст), стр. 105—110.

⁴ Там же, стр. 43 и 48.

территорию поместий, принадлежащих данному учреждению. Их предупреждали «держатъ свои перо и ноги короче и не приближаться к этим местам»¹. Создавалось положение, при котором такого рода церковные союргалы, подобно союргалам, пожалованным светским феодалам, имели широкое самоуправление и местные власти не были уполномочены вмешиваться в их дела.

В одном указе шаха Аббаса, данном в 1600 г. мечети шейха Сафи, ардебильскому хакиму строжайше предписывалось ни в коем случае не вмешиваться в дела управления мечетью и дозволить, чтобы споры, возникающие между их райатами, рассматривались и разрешались только распорядителем и управляющим делами мечети в присутствии членов Шар'а². Это означает, что им давались также судебные и административные права. И с этой точки зрения эти союргалы были похожи на союргалы, пожалованные светским феодалам.

В источниках имеются свидетельства о собственном управлении делами или «саркарствах» крупных религиозных учреждений, находившихся как в Ардебиле, так и в других местах и о состоявших при них многочисленных крупных и мелких чиновниках. Эти учреждения имели даже особые вооруженные отряды, с помощью которых они осуществляли сбор налогов, взимавшихся с райатов, и в необходимых случаях подавляли мятежные выступления последних.

Конечно, как правило, союргалы, данные религиозным учреждениям и духовенству, не были обусловлены военной службой, однако в мусульманском мире закон «джихад»-а позволял, в случае необходимости, использовать также подчинявшиеся духовным лицам и состоявшие при религиозных учреждениях военные силы — отряды «мурид»-ов и «суфи»-ев. Довольно определенное свидетельство об этом имеется в указе шаха Аббаса I, отправленном в сентябре 1603 г. хакиму ардебилля Золфегар хану (док. 1). Предприняв военные действия против османской Турции и мобилизовав с этой целью все военные силы страны, шах предписывает Золфегар хану немедленно собрать находящиеся под его командованием военные

соединения, в том числе и отряды «суфи»-ев, и спешно присоединиться к армии, идущей походом на Тавриз.

Таким образом, следует заключить, что, хотя духовные феодалы и не были обязаны поставлять ежегодно определенное количество воинов, или, как было принято их называть, «ясагкеш»-ов, которые подвергались строгому учету со стороны высших военных инстанций, однако, находившиеся в их распоряжении военные силы, состоявшие в собственных дисциплинарных органах и составлявшие довольно ощутимое число, могли быть мобилизованы и использованы общим командованием во время военных действий.

Право муафства, данное армянским монастырям и армянскому духовенству, многими сторонами было похоже на муафство, пожалованное мусульманским религиозным учреждениям и духовенству и, следовательно, по своему существу было связано с феодальным институтом союргала. Как известно, многие из монастырей, начиная уже с XIV в., превратились в наследственные владения и находились в руках духовных лиц, происходивших из отдельных феодальных семей. Это явление имело, безусловно, свои серьезные социальные и политические причины; вместе с тем, однако, не следует игнорировать и тот факт, что это была одна из характерных черт союргалов, пожалованных духовенству.

В указах, данных католикосам Гандзасара, а также настоятелям Татевского, Хавуц-Тарского, Дарашамбского и др. монастырей, особенно подчеркивается, что эти монастыри были наследственной собственностью; лишь на основе наследственного права католикосы или епископы, получавшие указ, могли вступить во владение монастырем и распоряжаться монастырем и доходами, поступавшими с его поместий (док. 5, 8, 20)¹.

Такие монастыри-союргалы, дававшиеся армянским духовным феодалам, подобно другим союргалам освобождались от многочисленных и разнообразных налогов. В указах, данных монастырям, государственным чиновникам также предписывается «держатъ перо и ноги короче и сдержаннее и не приближаться к этим местам»². Монастыри имели экономии, кото-

¹ قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند و پیرامون نگر دند

² Силсила-ул-насаб-е Сафавийе, стр. 109.

¹ См. также ПУМ, вып. I, док. 3, 6, 8, 10, 18.

² Там же, док. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 17.

рые распоряжались доходами с монастырских поместий. В памятных записях армянских рукописей XV в. сохранились также свидетельства относительно вооруженных отрядов, которые находились в распоряжении крупных монастырей и влиятельных армянских духовных лиц¹.

Хронологическое изучение указов ясно показывает процесс постепенного лишения монастырей и армянского духовенства их прав. Если в указах, написанных в XV в., а частично и в XVI в., подчеркивается право их полного муафства в отношении всех видов налогов (в том числе и факт их освобождения от мала и джизья, что дает нам право определенно говорить о союргальном характере муафства, пожалованного превратившимся в наследственные владения монастырям), то указы XVII в. большей частью свидетельствуют о том, что права эти постоянно все более органичивались, и многие из вышеупомянутых монастырей были вынуждены под тем или иным названием систематически вносить в государственную казну определенную сумму.

Так, например, в указе жены султана Джаханшаха Каракоюнлу, Бегум-хатун от 1462 г., данном Гандзасарскому католику Ованнесу, особо подчеркивается, что братия монастыря, помимо других многочисленных налогов и обязанностей, освобождается и от обязанности платить джизья. В указе падишаха Якуба Ак-коюнлу от 1487 г. приводится по этому поводу выдержка из данной имамом фатвы, согласно которой «если имам данного времени от джизья освободит монахов, то это разрешается шариатом». Из этого указа выясняется, что при Ак-коюнлу духовенство Гандзасара также не платило поголовной подати. Указ Хасан-Алия Кара-коюнлу от 1468 г., данный Татевскому монастырю, и указ Узун-Хасана Ак-коюнлу от 1475 г., данный монастырю Степанноса Первомученика в Дарашамбе, свидетельствуют, что эта привилегия отменена не

¹ Л. С. Хачикян, Памятные записи армянских рукописей XV в., часть I, Ереван, 1955, стр. 626, предисловие, стр. 47, ср. А. Манандян и Р. Ачарян, Новые армянские мученики, научн. изд., Вагаршапат, 1903, стр. 313 (на арм. яз.).

только к духовенству Гандзасара, но и к духовенству других монастырей¹.

В этих же указах имеются свидетельства об освобождении упомянутых монастырей и от «мал»-а. Это означает, что монастырям, которые являлись наследственным владением, официально было дано право полного муафства. Как это ни странно, однако, согласно установленному правилу они не должны были также платить взимавшуюся со всех без исключения христиан поголовную подать «джизья», которая в армянских источниках часто именовалась «ценой веры».

Эти факты дают нам возможность выяснить только правово-официальную сторону налогового иммунитета, применявшегося властями в отношении армянского высокопоставленного родовитого духовенства в мирных условиях. Речь не идет о частых случаях притеснений, злоупотреблений и совершавшихся под разными предлогами взысканий, которые в условиях кочевого феодализма были явлениями закономерными и характерными для этого общества.

В указе шаха Тахмаспа I от 1570 г., данном Гандзасарскому монастырю, упоминаются все те налоги и обязанности, от которых освобождалась братия монастыря. Здесь нет лишь упоминания об освобождении от джизья². Быть может, одного этого указа сочли бы недостаточным для утверждения, что, начиная уже со второй половины XVI в., черное духовенство официально также было обязано платить поголовную подать. Однако указ, данный в 1606 г. шахом Аббасом I тому же монастырю (док. 5), еще более подтверждает это наше предположение, а в другом указе (док. 7), опубликованном в 1607 г., уже весьма определенно указываются размеры поголовной подати, взимавшейся с монастыря — 15324 динара. В этом последнем указе содержатся также ценные данные относительно попыток в шестидесятых годах XVI в. взимать ежегодно определенную откупную сумму с Гандзасарских католиков.

Указы первой половины XVII в. уже не оставляют никаких сомнений в том, что с середины предшествующего столетия армянское духовенство и религиозные учреждения в большей

¹ ПУМ, вып. I, док. 3, 4, 5, 6.

² Там же, док. 18.

Нахчевани, тексты которых опубликовала в 1952 г. Анн К. С. Ламбтон¹.

Из указа, написанного в 1656 г., узнаем, что, начиная уже с XVI в., из сумм малоджахата и вджухата, взимавшихся с города Тавриза и некоторых других мест Азербайджана, 30695 динаров были даны в качестве сюргала Мир Неематулла Абдулвахоби, который, вероятно, был одним из видных духовных деятелей своего времени. После его смерти этот сюргал перешел к его сыну, Мир Абдулла, а затем—к внуку, Мир Мухаммад Ибрагиму. В указе, полученном последним, было отмечено, что часть этого сюргала, который получался со счета поголовной подати, взимавшейся с армян Азербайджана, должна была быть отданной сыну дяди (брата отца) Мир Мухаммад Ибрагима, Мир Мухаммаду-Багиру. Однако Мир Мухаммад Ибрагим попытался присвоить долю последнего. Лишь после долгой тяжбы Мир Мухаммаду-Багиру удалось утвердить свои наследственные права.

В данном указе, получателем которого был внук Мир Мухаммада-Багира, Мир Абдулвахоб, излагается во всех подробностях хронологическая история этого сюргала до 1656 г. Второй указ уже содержит в себе последующую историю дробления сюргала до 1703 г., когда эта часть отданной в сюргал поголовной подати, взимавшейся с армян и евреев Азербайджана, была уже поделена между более чем 10 сендами, происходившими из духовного семейства Абдулвахобиев².

Утверждение распространенной тиульной системы феодального жалованного землевладения и уплаты жалованья государственным и военным чинам, и возникшее вследствие ее дальнейшего развития широкое распространение «хамесале» и дававшихся в счет жалованья «танха» и возмещений иного порядка, как было сказано, окончательно видоизменил институт сюргала, превратив его в одну из разновидностей феодальных пожалований, исходивших из общей системы тиула.

Именно в этот период основным оплотом налогового иммунитета церковных учреждений продолжает оставаться право

¹ Ann K. S. Lambton, Two Safavid Soyurghals, Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, 1952, p. 45.

² Там же, стр. 49—51.

муафства, предоставлявшееся только вакуфным поместьям. Отныне духовенству больше не давался полный налоговый иммунитет. Лишь в исключительных случаях отдельным духовным деятелям удавалось получить личные привилегии. В первой половине XVII столетия указами о муафстве, полученными Эчмиадзинским монастырем, были освобождены от государственных налогов лишь те монастырские поместья, которые в разное время были пожертвованы или отданы в вакф монастырю верующими (док. 26, 34, 36, 38, 39).

История налогового иммунитета монастырских земель и поместий еще не была подвергнута тщательному исследованию. Известно, что поместья и иное имущество, принадлежавшее как мусульманским религиозным учреждениям, так и армянским церквям и монастырям, назывались «вакуфным» имуществом («مووقوفات» — мовкуфат). Поместья назывались так, потому что в свое время они были пожертвованы верующими или отданы в вакф религиозным учреждениям. На арабском языке «вакф» (وقف) дословно означает «остановиться», «сделаться неподвижным»; и действительно, вакуфные поместья после того, как они были пожертвованы данному учреждению, больше не подлежали отчуждению и превращались в вечную собственность последнего. С доходов подобных поместий государство не взимало налогов, следовательно, доход весь целиком оставался тому же религиозному учреждению. Этот доход шел либо на нужды последнего, либо на указанные жертвователем благотворительные и иные цели. В указе шаха Аббаса I от 1612 г., заключавшем список вакуфных поместий Эчмиадзина, читаем: «Если действительно нижеупомянутые земли и мулки пожертвованы армянами в вакф Учкилисе, то никто не имеет права владеть ими на правах мулка. Пусть никогда не покупают и не продают вакф и позволяют, чтобы «мутавалли» (распорядитель) или надзиратель получал с них доходы и тратил их на цели, указанные «вакифом» (жертвователем)» (док. 11).

Однако монастыри имели и такие поместья и другие доходные объекты, которые были не подарены, но куплены на наличные деньги и которыми они владели не в качестве вакфа, но как купленным мулком.

Согласно существовавшему закону, эта форма собствен-

ности подлежала обложению налогом. Почти во всех документах, касающихся монастырей Восточной Армении, в особенности во владенных и в «вакфнаме», а также в большей части указов считали необходимым подчеркнуть вакуфный характер монастырских поместий, ибо, как было сказано, только в этом случае они могли быть освобождены от налогов, уплачиваемых государству (док. 4, 11, 14, 26, 34, 36, 38, 39, 41)¹.

Начиная с 40-х гг. XVII в. своими благоприобретенными мулками особенно бросается в глаза Эчмиадзинский монастырь. Хотя первые письменные свидетельства относительно покупки мулков относятся ко времени католикосата Филиппоса Агбакеци, однако, можно не сомневаться, что уже и до этого монастырь имел благоприобретенные поместья, за которые был вынужден платить определенный налог (док. 34, 36).

Вышеупомянутым указом шаха Аббаса I от 1612 г. был утвержден лишь список вакуфных земель, садов и одной маслобойни, без указания на налоговые привилегии, которые жаловались им. Тот же список был вновь утвержден в 1644 г. шахом Аббасом II; при этом подчеркивалось, что «если эти места навечно сделаны вакфом и закреплены за упомянутой церковью (Эчмиадином), и черед распоряжаться дошел до избранного христианина, католикоса Филиппоса, то никто не имеет права без шариатской причины причинять ему беспокойство и служить препятствием. Но нужно позволить, чтобы вышеупомянутый распорядитель тратил доходы, получаемые каждый год с указанных вакфов, на цели, определенные жертвователем в вакф» (док. 26).

Из надписи, сделанной на полях документа рукою садра, нетрудно догадаться, что эти поместья были предметом каких-то посягательств, вследствие чего католикос Филиппос был вынужден с помощью нового указа, подчеркнуть и права распорядителя, восстановить вакуфную собственность на эти поместья. Садр счел необходимым дополнительно надписать еще раз подчеркнуть, что «согласно шариату, если объект является вакфом, то собственность прочна» и что «только после очень внимательного уточнения и доказательства посредством

¹ См. также ПУМ, вып. 1, док. 2, 4, 8, 10, 11, 17, 21.

судей и точных фактов можно отобрать вакф и [нужно быть] осторожным, чтобы [это] соответствовало духу Шар'а и ничего незаконного не совершилось» (док. 26).

Эти пахотные земли и сады находились в селе Вагаршапат, следовательно их государственные налоги были зачислены в общую сумму малоджахата, взимавшегося с тех же сел, а село Вагаршапат, как нам известно, в свою очередь принадлежало Эчмиадзинскому монастырю в качестве мулка. Вполне возможно, что и здесь муафство, относившееся к вакуфным поместьям, осуществлялось за счет райатов того же села. На предшествующих страницах мы уже имели повод говорить об этом обычае, который на протяжении веков практиковался в Дарашамбе и Агулисе¹.

На основании указа, полученного в 1647 г. католикосом Филиппосом от Ереванского бегларбека Кейхосрова, следует заключить, что большое число монастырских поместий (сады и мельницы), находившихся вне села Вагаршапат, подлежало обложению налогами, и лишь в указанном году по особой просьбе католикоса Кейхосров-хан уступает ему малоджахат этих поместий (47694 динара) и суммы чобанбеки (52250 динаров), взимавшиеся с 950 голов монастырского мелкого рогатого скота, в качестве жалуемого католикосу «ежегодного дара» (انعامه سالانه — ин'ам-е хамесале). Хотя в документе подчеркнуто, что эти поместья являются вакуфной собственностью, однако, тот факт, что до 1647 г. монастырь был вынужден платить за них налог, позволяет предположить, что эти сады и мельницы, если не полностью, то в своей значительной части являлись благоприобретенной собственностью.

Эту уступку следует рассматривать не в качестве муафства, предоставлявшегося вакуфной собственности, но как пожалование сюргального характера, выраженное в определенной сумме, которое делалось высокопоставленному духовенству. Фактически эта сумма жаловалась лично католикосу Филиппосу в качестве кормления, хотя в действительности она касалась собственно монастырского хозяйства и в значительной степени способствовала улучшению материального положения монастыря.

¹ См. также ПУМ, вып. I, предисловие, стр. 32—33, док. 15, 20, 22.

Налоговые привилегии, дававшиеся на имя католикоса, фактически касались монастыря и в дальнейшем служили для католиков основанием, чтобы возобновлять эти привилегии на свое имя. Так, например, в 1638 г. католикос Филиппос сумел получить от шаха Сафи особый указ, согласно которому одна плужная упряжка, использовавшаяся в Эчмиадзинском хозяйстве, освобождалась от платившегося государству налога — малийе, в качестве муафства, пожалованного католикосу. Предъявив этот указ, католикос в 1645 г. получает от шаха Аббаса II новый указ, которым последний восстановил пожалованное его отцом католикосу право муафства на упомянутый плуг (док. 29). На основании этого последнего указа преемник католикоса Филиппоса, Акоп Джугаеци получает от шаха Аббаса II новый указ, коим это муафство возобновляется на его имя. Это постоянно возобновлявшееся на имя католикоса муафство одного плуга длилось в Эчмиадзинском монастыре довольно долго, а в 1712 г. католикосу Александру Джугаеци удалось получить от шаха Султан-Хусейна право муафства еще на один плуг¹.

¹ Матенадаран, Диван католикоса, тиража 1 г, док. 248, сравн. Симеон Ереванци, Джамбр, Вагаршанат, 1873 г., стр. 220 (на древнеарм. яз.). В то время, когда мы сдали в печать настоящий выпуск ТУМ, русский перевод „Джамбр“-а покойного ак. Ст. Малхасянца еще не был выпущен в свет, поэтому в предисловии и комментариях к документам мы ссылаемся на армянский текст.

следнего и передается в качестве кормления («вазифе») като-
ликусу. Таким образом, райаты села Вагаршапат свои госу-
дарственные налоги и повинности также обязаны были выпла-
чивать монастырю (док. 39).

После всего этого можно с полным основанием утверждать, что Эчмиадзин, как и другие монастыри Восточной Армении, не пользовался полным налоговым иммунитетом и, как показывают публикуемые в данном выпуске документы, был вынужден ежегодно вносить в государственную казну определенную сумму вместо поголовной подати («джизья» и «таделенную сумму вместо поголовной подати («джизья» и «тафавут-е джизья»)), поземельного налога и налога на собственность («маложахат» и «вджухат»), а также поголовной подати скота («суммы чобанбеки») и других налогов (док. 2, 7, 20, 28, 34, 36, 39). В первую очередь обложению налогом подлежало, безусловно, не вакуфное, а приобретенное имущество и доходные объекты, и возможным средством предотвратить такое обложение были распространенные формы пожалований личного характера (союргалы, ин'амы, вазифе, либо просто муафство), получившие широкое распространение в XVII в. и находившиеся под общим контролем сидевшего в столице главного мустовфия или мустовфи-ул-мамалика, которые давались католикосам и настоятелям монастырей¹.

Следует с сожалением отметить, что несравненно меньшее число составляют документы, касающиеся армянского светского землевладения. Большая часть указов, а также владенных, будучи сохранена в монастырях, касается самих же монастырей. Однако иногда, во время купли или дарения некоторых поместий в руки монастырей попадали также владенные и указы, написанные на имя прежних владельцев села или поместья, которые дают возможность составить приблизительное представление о размерах и общем состоянии армянского светского землевладения данного периода времени.

С этой точки зрения заслуживают внимания содержащиеся в данном выпуске указы шаха Аббаса I от 1604 и 1620 гг., шаха Сафи от 1634 г. и шаха Аббаса II от 1646 и 1648 гг. (док. 3, 15, 21, 32, 35).

¹ V. Minorsky, *Tadhkirat al mulūk, a manual of Safavid administration*, London, 1943. стр. 27 (персидский текст).

Указ 1604 г. касается 3 дангов мулка села Сагмосаванк и свидетельствует о незавидном положении армянского мулкского землевладения в последние десятилетия XVI века. Согласно этому документу, хотя половина этого села и принадлежала в качестве наследственной собственности дочери Кеджавона, Вахах, однако, возможно в период турецкого господства она была присвоена другими и лишь на основании данного указа была возвращена ее прежним владельцам.

Здесь, без сомнения, мы имеем дело ни с чем иным, как с сохранившимся по наследству ничтожным осколком крупного армянского землевладения более раннего времени, которое в конце концов пресеклось, будучи отданным в дар Эчмиадзину¹.

Последние свидетельства о крупном армянском феодальном землевладении Араратской земли относятся к XV веку. Особенно усилились притеснения и преследования последних отпрысков армянской феодальной знати во второй половине столетия. Параллельно насильственному обращению в мусульманство применялись также конфискации незначительных остатков вотчинных поместий феодальных домов, которые осуществлялись ставшими господами положения туркменскими властителями².

Однако в XVI—XVII веках продолжало развиваться благоприобретенное землевладение. Отдельные представители армянского зажиточного сословия, мелики и ходжи, покупали на наличные деньги как крупные, так и мелкие участки земли и сады, а также мулки целых сел. Указом шаха Сафи от 1634 г. восстанавливаются собственные права Мелик-Костандина из Маку на его благоприобретенный виноградник с 500 саженьцами, при этом отмечается, что этот виноградник «перешел к нему на основании шариатской продажи и, со о имеющимся в руках Мелик-Костандина шариатским догам, ныне находится в его законном владении» (док. 21)

¹ Джембр, стр. 289.

² Подробнее о конфискациях земель армянских феодалов см. А. Папазян, Институт «бейт-ул-мал» и конфискации земель армянских феодалов в XV в., «Историко-филологический журнал», 1958, № 2 (на арм. яз.).

В первой половине XVII в. в Ереване в качестве владельцев мулкских сел были известны сыновья и внуки ходжи Сета (ходжа Акоп и Григор, ходжа Саргис и калантар Саак и др.), которые покупали села у наследников бегларбека Амир-Гуна хана. В окрестностях Еревана и других близлежащих районах они имели многочисленные села, часть которых (Яйджи, Амри гюх, Норагех, Егвард и др.) была либо пожертвована Эчмиадзину, либо куплена последним при католикосе Акопе Джугаеци¹.

Чрезвычайно интересный и ценный материал относительно помещичьего достатка ходжи Сета и его наследников содержится в указе шаха Аббаса II от 1648 г. (док. 35). Указ заслуживает внимания также примечательными фактами о неустойчивом и необеспеченном положении армянского светского помещичьего землевладения, о произволе, проявлявшемся в отношении их поместий, о злоупотреблении государственными должностными лицами их положением и привилегиями и мошенническом присвоении мулков.

Как из этого документа, так и из целого ряда других владенных, относящихся ко второй половине XVII в., видно, что ходжа Акоп и его наследники были вынуждены десятки лет подавать жалобы к царскому двору, чтобы спасти свои поместья от расхищения. В конце концов, некоторые из его наследников принимают, как свидетельствует католикос Симеон Ереванский, как наследников-христиан многие ванци, магометанство, а из наследников-христиан многие жертвуют часть поместий в вакф или продают их Эчмиадзину.

Большую ценность представляют выписки, касающиеся общинных размеров натуральной ренты (мулка), платившейся в разные годы общинами упомянутых во владенной сел Яйджи, Гёлкянд и Норагех владельцу сел, которые взяты из общего списка доходов поместий Тахмазкули хана. В результате внимательного изучения документа выясняется, что после того, как вместе с поместьями перешедшего на сторону турок Тахмазкули хана казной были конфискованы вышеупомянутые три села, в действительности принадлежавшие ходже Акопу, поместья, в действительности принадлежавшие государству по своим доходам этих сел в качестве платившейся государству повинности даются вместо жалованья сперва в форме танха, а

¹ Джембр, стр. 121, 122—125, 180—181, 184, 188, 214, 263—265.

затем хамесале, сначала везиру Азербайджана, а затем бегларбеку Еревана Мухаммадули хану.

Несколько иным было положение армянского светского землевладения в горных районах Восточной Армении, в густо населенных армянами центрах Сюника и Арцаха. Там еще оставались мелкие армянские феодалы-мелики, которые из поколения в поколение господствовали в отдельных областях. В отличие от меликов, господствовавших в равнинных областях, городах и местечках городского типа, которые были выборными и представляли перед государственными властями местную общину, Сюникское и Арцахское меликства носили наследственный характер и кроме светской власти обладали и военными функциями. Такие мелкие феодалы-князья имели, естественно, и вотчинные поместья, которыми они владели как «наследственными мулками» (املاك موروثی).

В Государственном Центральном архиве АрмССР сохранилось несколько указов и владений, которые проливают новый свет на историю правления и на поместное достояние Кашатагского Мелика-Айказа и его преемников¹.

Мелик-Айказ, который во время походов шаха Аббаса отличился проявленной им верностью, значительными услугами и храбростью и удостоился особого внимания и любви шаха, имел возможность в больших размерах расширить свои поместья и, кроме вотчинного села Ханацах, овладеть и другими селами, расположенными в местах, подчиненных его власти. Об этом свидетельствует полученный им в 1620 г. указ шаха Аббаса I (док. 15), который был опубликован в подтверждение решения Диван-ал-садарата, данного садром Рафи'-ед-дин Мухаммадом. Из этого документа выясняется, что Мелик-Айказ имел мулки не только в Каштаге, но и в районах Кафана.

Все указы, находящиеся в этой группе персидских документов Гос. Центр. архива, относятся к Кашатагскому району. Среди них имеется несколько тиулنامه, которые большей частью написаны в начале XVIII в. То обстоятельство, что они находятся вместе с указами, данными лично на имя Мелик-Айказа, позволяет предположить, что эти тиулنامه также относятся к Мелик-Айказам и даны в счет государственных нало-

гов, взимавшихся с принадлежавших им сел. Это особенно явно видно из указа (док. 32), данного шахом Аббасом II в месяце зикаада 1056 г. хиджры (9 дек. 1646—7 янв. 1647), где среди перечисленных податных сел упоминается и вотчинное село Мелик-Айказянов — Ханацах. В этом указе имеется определенное свидетельство о том, что государственные налоги, взимавшиеся с этих пяти сел, находившихся в Кашатаге, еще в дни царствования шаха Аббаса I были даны в качестве тиула, вероятно, местному хакиму Аббаскули султану, а за счет поголовной подати частично и бегларбеку Карабаха.

Как видим, в эти годы собственнические права Мелик-Айказа или его наследников распространялись только на мулк этих сел и, несмотря на свое княжеское положение, он не имел права взимать со своих сел государственные налоги, иными словами, не пользовался правами сююргала или тиула. Можно предположить, что такие права он имел в принадлежавших ему других мулских селах (в Кафанах и иных местах), однако, у нас имеется мало оснований для такого предположения, ибо таким объектом могло быть в первую очередь именно село Ханацах, являвшееся его резиденцией.

Тем не менее, кажется мало вероятным, чтобы Мелик-Айказ, который пользовался довольно большими привилегиями, не был удостоен различных пожалований, в том числе таких пожалований и вознаграждений, как сююргал и тиул. В современных источниках описывается, как еще во время осады Еревана (окт. 1603 — янв. 1604) местные феодалы и духовенство представлялись шаху и после изъявления покорности восстанавливались в своих владениях¹. Аракел Даврижеци говорит о восстановлении помещичьих прав Гехаркунического мелика Шахназара указом, данным в эти годы².

В конце труда М. Смбатянца «Тегатир Гехаркуни цовазард гавари» (Описание украшенной морем Гехаркунической области) приводятся в армянском переводе 17 персоязычных указов и иных документов. Из указа, данного шахом Тахмаспом I в месяце рамазан 966 г. хиджры (7 июня — 6 июля 1559

¹ ТАА, т. II, стр. 445; Даврижеци, стр. 27.

² Даврижеци, стр. 96.

¹ Гос. Центр. архив АрмССР, фонд 59, дело а и б.

Гехаркуникскому Мелик-Беку, видно, что эти поместья (8 сел) были наследственными мулками Мелик-Шахназара¹.

Заслуживает внимания опубликованный Смбатянцем третий указ, который был дан шахом Аббасом I сыну Мелик-Шахназара, Кямалу в месяце зихаджа 1012 г. хиджры (май—июнь 1604). Этим указом шах за храбрость, проявленную в боях с врагами, жалует сыну Мелик-Шахназара, Кямалу право взимания государственных налогов с села Гарасахкал, расположенного в подчиненном Нахичеванскому ханству округе Зарузбил². Название этого села не упоминается в вышеупомянутом указе шаха Тахмаспа, из чего следует заключить, что оно не принадлежало Мелик-Шахназарянам. В указе шаха Аббаса также нет никаких упоминаний о принадлежности этого села Кямалу. Остается предположить, что оно либо принадлежало в качестве мулка иному лицу, либо являлось государственной собственностью (дивани).

Итак, чем же объяснить тот факт, что как в этом случае, так, вероятно, и во время пожалований кашатагскому Мелик-Айказу, право тиула и другие подобные права давались не за счет государственных налогов с принадлежавших меликам сел, и, наоборот, государственные налоги, принадлежавших им сел отдавались в качестве тиула другим должностным и высокопоставленным лицам?

По нашему мнению здесь проявился один из интересных моментов внутренней политики шаха Аббаса. Известно, что начиная с гораздо более раннего времени жалование военным чинам и государственным должностным лицам давалось за счет государственных налогов с местностей, определяемых по совершенно случайному признаку. Практика раздачи налоговых нарядов на отдельные районы и сельские общины вместо жалования и вообще сумм, причитающихся с государства получила широкое распространение в Ильханском государстве. Однако эта применявшаяся при Сефевидах и, особенно, в это время

¹ М. Смбатянц, Описание украшенной морем Гехаркуникской области, что ныне [зывается] Нор-Баязетская область, Вагаршапат, 1896, стр. 784—785 (на арм. яз.).

² М. Смбатянц, указан. труд, стр. 786—787. Название Зарузбил в переводе Смбатянца превратилось в Зарушбил.

шаха Аббаса децентрализованная система возмещения жалования, с точки зрения формы распределения носила сугубо централизованный характер и имела целью лишь предотвратить возможность укрепления и укоренения власти амиров, военщины и высокопоставленных должностных лиц в данном месте.

Внимательное изучение персидских документов Грузинского Государственного музея показывает, что в XVII в. эта политика частично применялась и в отношении грузинских феодалов. Так, например, из указа шаха Султан-Хусейна от 1693 г. узнаем, что в указанном году государственные налоги сел Хасанкянди и Кармундж Гёкча-Дангизского махала (Гехаркуник) Ереванского ханства, которые прежде были отданы в тиул сыну шахского гулама Сисиоглы Бабуне бека, Заза беку, отбираются у последнего и передаются другому гуламу — грузину Зал беку¹.

Сочетание мулских землевладельческих прав с привилегиями тиула в отношении больших или малых земельных единиц — сел и групп сел — могло превратить господствовавших на местах мелких властителей и меликов в независимых и полных владельцев пожалованных им общин, а следовательно, и обширных земельных пространств, которые тем самым превратились бы в независимые феодальные владения, наподобие получивших в XIV—XV вв. широкое распространение икта' и союргалов, пользовавшихся полным налоговым иммунитетом. Возникновение таких независимых и пользовавшихся правом полного муафства владений под властью лиц, которые приобрели на местах широкую популярность и влияние, ни в коей мере не соответствовало преследуемой шахом Аббасом политике создания централизованного государства, тем более в том случае, когда речь шла об армянских князьях, известных в областях с густым армянским населением.

Таким образом, как видим, публикуемые указы в значительной степени помогают нам выяснить социальную сущность армянского светского и духовного землевладения и ряд важных вопросов, касающихся социального положения и классовых

¹ მაქარ ხუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, I, თბილისი, 1949, стр. 104.

интересов эксплуатируемых сословий. Тщательное исследование неустойчивого и необеспеченного положения землевладения армянских духовных и светских феодалов, налоговых привилегий, вышеописанных ограничений, их экономического могущества и данных им некоторых отдельных пожалований является тем фундаментом, на котором только и можно построить историю начавшихся в XVII в. по инициативе и при активном участии этих слоев освободительных движений и более практических начинаний конца столетия.

В рамках данного предисловия нельзя дать более широкий и всесторонний анализ фактического материала, заключенного в публикуемых документах. Поэтому мы вынуждены довольствоваться рассмотрением лишь нескольких наиболее важных вопросов, которые, по нашему мнению, имеют более существенное значение для изучения истории армянского народа данного периода. Предлагая вниманию исследователей указы первой половины XVII в., мы питаем надежду, что они дадут возможность осветить многочисленные вопросы, связанные как с историей землевладения и аграрных отношений, так и с налоговой системой и общим государственным устройством и феодальными отношениями Сефевидского государства.

❖ ❖
❖

Интерес, вызванный первым выпуском указов, и опубликованные в связи с этим рецензии¹ еще раз подтверждают историческую ценность и значение персидских документов, хранящихся в архивных фондах Матенадарана.

Особенно поощрительным было любезное письмо заслуженного востоковеда и лучшего знатока средневековых текстов В. Минорского. Одновременно пользуемся случаем выразить благодарность и другим нашим коллегам — А. Ализаде, С. Джикию, В. Путуридзе, О. Чехович за их горящие письма и ценные замечания.

Сейчас, когда после опубликования 1-го выпуска указов прошло достаточно времени и когда мы сдаем в печать 2-й

¹ Рецензии о первом выпуске помещены в следующих советских и иностранных журналах: „Известия“ Арм. АН, серия общ. наук, 1957, № 4 (на арм. яз); „Вопросы истории“, 1956, № 10, „Базмавеп“, 1957, № 3—4, Венеция (на арм. яз.); *Przegląd Orientalistyczny*, 1957, № 3, Варшава (на польском яз.).

выпуск, безусловно, будет уместным обратиться к замечаниям на 1-ый выпуск и изложить свою точку зрения на несколько возникших в связи с ними вопросов.

Следует сказать, что как в рецензиях, так и в личных письмах и беседах каких-либо принципиальных замечаний по поводу персидских текстов документов и их перевода не было сделано. Были указаны некоторые отклонения от проекта правил издания документов¹, опубликованного в 1954 г. по инициативе Института истории АН СССР, причем подчеркивалось неправомерное использование курсива, которым выделялись налоговые и социальные термины в переводе документов. Безусловно, нельзя оспаривать ту точку зрения, что переводы текста документов должны даваться корпусом, а курсивом лишь заглавия, данные переводчиком, комментарии и другие поясняющие слова. В первом выпуске мы придерживались следующего принципа: тексты указов и решения высших духовных присутствий даются корпусом, а надписи, протокольные отметки, сделанные на оборотной стороне документа, а иногда и списки сел,— петитом. Вопрос вида букв решен здесь, пожалуй, верно; исключение составляют лишь налоговые и социальные термины, которые, чтобы выделить их, даны курсивом. И поскольку курсивом даются также примечания, следовательно, тем самым нарушается вышеупомянутый принцип, что и вызывает некоторую путаницу.

Мы затрудняемся отказаться от принципа выделения терминов, ибо, как неоднократно подчеркивалось читателями-специалистами, это чрезвычайно облегчает использование книги и, делая особенно рельефными основные достоинства документа, дает возможность с первого же взгляда воспринять его как исторический первоисточник. Именно с этой точки зрения было сочтено целесообразным выделение терминов производить буквами, которые отличались бы от букв заголовков и примечаний. Следовательно, в этом выпуске указов курсивом даются заголовки, следующие непосредственно вслед за заголовками краткие описания документов (которые в 1-ом выпуске даны корпусом) и примечания описательного и пояснительного характера, данные переводчиком. Корпусом даны собственно

¹ Правила издания документов (проект), Москва, 1957.

тексты документов и их приписки. Что же касается встречающихся в тексте налоговых, социальных и иных терминов, то они даны жирным шрифтом (даруга, тиул, малоджахат, итла и т. д.).

Других замечаний относительно формы публикации документов не было, поэтому, составляя этот выпуск, мы руководствовались теми же принципами, что и изложенные в предисловии к 1-му выпуску (стр. 159—161).

Другое более принципиальное и важное замечание касается терминологического словаря. По мнению некоторых специалистов, особенно востоковедов-иранистов, не было необходимости для объяснения терминов прилагать к переводу отдельный словарь, но следовало встречающиеся в тексте и непереведенные термины объяснять сразу же в подстрочных примечаниях, ссылаясь на соответствующий источник.

Отказ от словаря нам представляется нецелесообразным, так как один и тот же термин часто встречается в разных документах и, следовательно, нужно либо каждый раз объяснять его, либо, в лучшем случае, объяснив его в первом случае, во всех остальных отсылать читателя к первому объяснению, указывая соответствующую страницу той же книги. С практической точки зрения это, конечно, весьма нецелесообразно и затруднит пользование книгой, тогда как объединение объяснения терминов в отдельном словаре намного облегчит его и даст возможность исследователю сразу же в алфавитном порядке найти краткое объяснение незнакомого ему термина. В то же время это в значительной степени освобождает переводы документов от излишних ссылок и подстрочных примечаний.

Что же касается формы и характера словаря, то следует отметить, что востоковедение и в особенности изучение восточных документов не являются у нас самоцелью; изучение и публикация восточных (персидских, арабских, тюркских) источников должно лишь способствовать научному и равному изучению истории, а также фольклора, литературы и разных областей культуры армян и других народов Закавказья. Но, разумеется, объективно это будет также способствовать развитию востоковедения вообще.

Мы несколько не сомневаемся в том, что более широкие и насыщенные ссылками историко-филологического характера

пояснений терминов могут быть в большей степени использованы исследователями и в свою очередь послужат основой для научного обобщения. Однако, исходя из вышеизложенного, следует иметь в виду, что более тщательное исследование всех терминов, встречающихся в документах, не входит в задачи настоящего издания. Здесь встречаются такие термины, исследованию которых посвящены как отдельные статьи, так и монографические труды¹. Большое число терминов до сих пор еще не исследовано в полной мере и может послужить темой для новых статей и работ. По необходимости и мы были вынуждены на предыдущих страницах настоящего предисловия и в предисловии к 1-му выпуску обратиться к этимологии некоторых терминов и попытались выяснить их социально-экономическую сущность. Мы намерены более обстоятельно исследовать термины, связанные с административной и социальной системами, в особенности с системами феодального землевладения и налоговой политики в Сефевидский период в специальном исследовании, посвященном истории аграрных отношений в Восточной Армении в XVI—XVII вв. В словаре, прилагаемом к переводу настоящего издания указов, объяснения терминов не носят характера всестороннего историко-филологического исследования и имеют целью в кратком словарном изложении дать лишь тот основной смысл, который содержал в себе тот или иной термин в период изложения документа и в особенности в данном контексте.

Термины, встречающиеся в текстах указов, не переведены лишь с целью избежать искажения смысла. От этого принципа мы не уклонялись даже в тех случаях, когда персидский термин можно было заменить иногда полностью, а чаще приблизительно соответствующим по смыслу русским синонимом. Если же иногда, в исключительных случаях, мы вынуждены уклоняться от этого принципа, то в таких случаях мы обязательно даем в скобках и персидский термин. Однако, как это отмечено в предисловии к 1-му выпуску, основным принципом, которому мы часто жертвовали и стилистическими правилами языка перевода и, как справедливо указывали некоторые ре-

¹ См. статьи и труды В. Минорского, И. Петрушевского, А. Ализаде, П. Арутюняна и др. исследователей.

цензенты, допускали некоторые стилистические шероховатости, является принцип верности стилю документа и духу времени, чем в меру возможности обеспечивается непрогрешимость документа, его историческая достоверность и полноценность.

В словаре, прилагаемом к переводу, нашли место все термины, встречающиеся как в тексте, так и в написанных в разное время на документе армянских аннотациях, в том числе и термины, которые объяснены в словаре 1-го выпуска. Однако, чтобы избежать повторений, мы не даем объяснения таких терминов, но отсылаем читателя к 1-му выпуску, указывая соответствующую страницу книги. Мы поступаем иначе лишь в тех случаях, когда объяснение, данное в предыдущем выпуске, кажется нам неудовлетворительным и мы считаем необходимым уточнить смысл термина дополнительными пояснениями. Мы не ссылаемся на 1-й выпуск и в тех случаях, когда термин объяснен одним или несколькими синонимами, либо кратким предложением. К более важным терминам, которые в 1-м выпуске получили несравненно более широкое толкование, мы считаем необходимым обратиться и здесь, пытаясь дать их более исчерпывающее объяснение и указывая одновременно соответствующую страницу 1-го выпуска. Искривленные формы терминов, встречающихся в армянских аннотациях, даны без изменения, рядом отмечается их правильное произношение. Если же в этом словаре или в 1-ом выпуске имеется и правильная форма, в таких случаях мы отсылаем читателя к ней и объяснение даем под верной формой. Ссылаясь на 1-й выпуск, мы указываем страницы сокращенно, следующим образом: I, 103, I, 106 и т. д.

В настоящем выпуске собраны все указы, имеющиеся в фондах Матенадарана, числом 40¹ и 3 указа из Гос. Центр. ар-

¹ В предисловии первого выпуска указов (стр. 1), говоря об истории армянских переводов персидских документов, подстрочных примечаниях отметили, что у нас нет точных сведений относительно местонахождения персидских оригиналов указов, опубликованных М. Смбатянцем. Однако недавно, когда данный выпуск уже давно был сдан в издательство и печатался, Матенадаран приобрел у частного лица местное дело гехаркунических Мелик-Шахназарянов — две объемистых папки, в одной из которых оказались не только оригиналы, опубликованных Смбатянцем документов и их нотариально заверенные копии (см. его же „Тегатир Гехаркуни цовазард гавари“, стр. 784—803 (на арм. яз.).

хива АрмССР. Из указов Матенадарана 39 хранятся в папках 1а, 1з и 2а Дивана католикоса, а один извлечен из рукописи № 73 фонда восточных рукописей Матенадарана. 3 указа Государственного архива зарегистрированы в деле I фонда № 59; их фотокопии находятся в Матенадаране, в папке № 4 Дивана католикоса. В кратком описании этих трех указов речь идет об оригиналах, указываются соответствующие фонды Гос. Центр. архива АрмССР, номера дела и листа.

16 из вышеупомянутых 43 указов (док. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18) даны шахом Аббасом I в 1603—1627 гг., 6 (док. 19, 20, 21, 22, 23, 24) — шахом Сафи в 1629—1639 гг. и 17 (док. 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43) — шахом Аббасом II в 1644—1650 гг. Документы 14, 34 и 36 относятся к числу указов ереванского бегларбека; первый из них дан в 1620 г. Амир-Гуна ханом Каджаром, два последних — Кейхосров ханом в 1647 и 1649 гг. Исключение составляет лишь фатва шейх-ул-ислама (док. 16), опубликованная в 1621—1622 гг. И, хотя она не была утверждена шахским указом, однако, поскольку все фатвы и мисалы, утвержденные указами, публикуются и будут публиковаться в следующих выпусках «Указов» серии «Персидские документы Матенадарана», было сочтено целесообразным поместить ее и другие фатвы такого рода, которые встретятся в дальнейшем, в очередных выпусках указов.

но и ряд других ценных документов, из которых Смбатянец не обратил внимания. Документы расположены в хронологическом порядке, к ним прилагаются русские переводы. Это дело составил в 50-х годах XIX века Давид хан Мелик-Шахназарянц Шахпурянц, чтобы доказать русским властям свои наследственные права. В деле содержатся 23 персидских документа, самым ранним из которых является указ шаха Тахмаспа I от 944 г. хиджры (1538), данный Мелик Беку Шахназарянцу, а последним по времени — приказ ереванского сардара Хусейн хана от 1241 г. хиджры (1825), данный самому Давид хану. Помимо упомянутого указа шаха Тахмаспа, который с хронологической точки зрения нужно было бы включить в 1-ый выпуск, здесь имеются 5 указов шаха Аббаса I и 1 указ шаха Сафи, которые относятся к первой половине XVII века, и, как было упомянуто, по независящим от нас причинам остаются вне данного выпуска. Чтобы избежать грубого нарушения в хронологическом порядке нашей настоящей публикации, мы вынуждены поместить упомянутые 7 документов в предполагаемом последнем выпуске указов XVII века в качестве приложения.

В воскресенье 21-го числа (28 сент.) перед крепостью Тавриза, и нигде не будем останавливаться, ибо намерены достигнуть Тавриза так [скоро], чтобы не дать возможности паше Тавриза войти в город.

По получении этих сведений необходимо распространить слух о том, что его августейшее величество направилось к Мазандарану, затем сообщить [об этом] амирам Азербайджана, в особенности Сейеди султану Хнуслу и Имамкули султану Бабердлу и всем тем, кто там пребывает и сделать так, чтобы в пятницу 20-го числа раби' II (15 сент.), когда мы станем на привал в Уджане, Ваше превосходительство со всей армией Азербайджана и амирами — сипахиями, суфиями, джовшанкешами (?), мулазимами и другими прибыли к нам на слушание.

Разумеется, в этом вопросе следует быть осторожным, дабы до тех пор, пока наши победоносные знамена не заколышутся в тех краях, все это хранилось в строжайшей тайне и османы не имели сведений о продвижении победоносных знамен. Примите это как строжайшее повеление и ожидайте нашего победоносного вступления, мы же вскоре прибудем. Такова ваша обязанность.

[Написано 10-го числа раби' II 1012 г. (17 сент. 1603 г.).]

ДОКУМЕНТ 2

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1604 г. о государственных налогах, взимаемых с монастырских поместий и монахов монастыря Степанноса Первомученика в Дарашамбе

Папка 1а, докум. № 32, оригинал, размер 39×15 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

* Мой отец-царь, да просветит господь-бог его душу!

Августейший указ последовал о том, что на днях жители Дарашамба в Туман-е Нахчеван, монахи Саркис и вардапет

Анания прибыли к воротам прибежища мира и показали указ его святейшества царя*-небесного обитателя, краткое содержание которого следующее:

«Пусть мелики, калантары, кедхуда и райаты Дарашамба в Туман-е Нахчеван в вопросе взимания мала, джизья и тафавут-е джизья поступают с местными монахами и чернецами в порядке, установленном с давних времен по сей день».

По этому поводу они испросили святейший указ на свое имя, а посему мы повелеваем, чтобы хакимы, тиулдары, мелики и калантары в вопросе взимания малоджахата с принадлежащих им в Яздабаде (Астапат) и других местностях посевов, мулков, земель, виноградников, садов и мельниц, а также джизья и тафавут-е джизья упомянутой общины (монахов) поступали в том порядке, в каком поступали начиная с прошлых времен и поныне. Пусть не пренебрегают установленным порядком и принятыми законами и не требуют с них подати мухдис. Пусть не выходят за пределы законности, не пренебрегают содержанием указа небесного обитателя — царя и, считая это строгим распоряжением, не требуют ежегодно нового указа.

Написан в месяце зикаада 1012 г. (апрель 1604 г.)

На одоротной стороне имеется следующая запись: Зарегистрировано в [дафтарх] аваредже и товджиха Верховного дивана. Имеются также четыре печати различных размеров, на первой легко можно прочесть надпись „Гулам шаха Аббаса, Аликули, 1007 год“.

ДОКУМЕНТ 3

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1604 г., данный в подтверждение обнародованного при сем решения военного Диван-ал-садарата о том, что половина села Сагмосаванк принадлежит дочери Кеджавона Вахах

Папка 18, документы № 910 и 911, копии, письмо шикастэ

Место печати шаха Аббаса.

Августейший указ последовал о том, чтобы поступали согласно обнародованному при сем и достойному подражания мисалу высочайшего и блистательного Диван-ал-садарата, не отклонялись от его содержания и смысла, считали решение

священного Шар'а обязательным и избегали противодействия сему высочайшему повелению и достойному подражания мисалу. Таковые подлежат преследованию.

Уполномоченные хакима Чухур-Саадского вилайета обязаны оказывать в этом вопросе законную помощь, в любом случае принимать это как строгое предписание и считать своей обязанностью.

Написан в месяце мухаррам 1013 г. (30 мая — 29 июня 1904 г.).

Акт составлен в присутствии Шар'а

Тугра Диван-ал-садарата Шар'а

Так как было объявлено о том, что половина всего поместья села, именуемого Сагмосаванк, которое находится в [одной] из областей Грузии Чухур-Сааде, является законным наследством дочери зимми Кеджавона, Вахах и находится в ее руках, поэтому никто не имеет права незаконно помешать ей владеть этим имуществом. Если кто-либо вопреки священному шариату захватил ее бахраче, пусть после законного (шариатского) «требования и доказательства» возвратит [его] законному владельцу и никакой мотивировкой не пытается сохранить в своих руках.

Пусть считают обязательным достойное подчинения решение Шар'а и не отклоняются с прямого пути шариата, если же возникнет какая-либо законная жалоба относительно этого вопроса и не смогут разрешить в наиболее удобном и близком месте, тогда пусть разрешат спор через присутствие судей стана, чтобы было проверено и принято решение, согласное достойному повиновения Шар'у.

Уполномоченные хакима [того] места обязаны в этом вопросе оказывать законную помощь и не позволять, чтобы кто-либо воспротивился содержанию этого акта.

В месяце мухаррам 1013 г. от бегства пророка (30 мая 29 июня 1604 г.).

Место печати Садарат-е дивана

Верховный стан пребывает [здесь], те из людей этого вилайета, которые имеют друг с другом тяжбу, пусть явятся.

Место печати

ДОКУМЕНТ 4

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1604 г. о включении малоджахата и других налогов вакуфных мулков, принадлежащих монастырю апостола Товмы в Агулисе, в общую сумму налогов, взимаемых с общины Агулиса, и о совместном их взимании

Папка 1а, документ № 30, оригинал, размер 37×15 см, письмо шикаста

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

Августейший указ последовал о следующем.

Так как стало известно, что вакуфные мулки Агулисского монастыря, которые находятся в Шорлуте, долине реки Вананд и других местах занесены в аббаб-е джам' Агулиса, который относится к Хассе-е шарифе и, начиная с давних времен и по сей день, своим малоджахатом и ихраджатом были объединены с райатами Агулиса, мы решили, что, если начиная с давних времен упомянутые вакуфные мулки были занесены в аббаб-е джам' Агулиса, то пусть согласно прежнему порядку и принятому обычаю [в вопросе] малоджахата считаются вместе с райатами и меликами Агулиса. Пусть не будут несправедливыми сотоварищами и выполняют свои диванские обязательства.

Пусть хакимы и даруга Агулиса оказывают в этом вопросе помощь и никому не позволяют незаконно сопротивляться.

Написан в месяце раби' I 1013 г. (28 июля — 26 августа 1604 г.).

На полях: «Пусть поступают в порядке, принятом во времена царя-обитателя рая и не выходят за эти пределы».

Подпись и печать

На оборотной странице имеются четыре различных размеров печати, на одной из которых можно прочесть: „Гулам Шаха Аббаса, Аликули, 1007 г.“.

ДОКУМЕНТ 5

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1606 г., удостоверяющий патриаршие права Гандзасарского католикоса Иоаннеса

*Папка 2а, документ № 25а, копия, размер 89×33 см,
письмо шикастэ*

Власть принадлежит богу!

Копия печати шаха Аббаса I

*Мой отец-царь,— да просветит господь-бог его душу!

Августейший указ последовал о следующем:

Так как на днях зимми христиан, католикос Иоаннес прибыл к вратам прибежища мира и, предъявив тот указ его святейшества царя*-обитателя рая достойного славы Джамшида, согласно которому патриаршество всех местностей, находящихся в Агванке, Хачене и Гяндже, поручено было его дяде (брату отца) католикосу Григору, попросил наш августейший указ на свое имя, мы распорядились, чтобы достойный подчинения указ его святейшества царя признали подписанным и утвержденным на имя племянника (сына брата) упомянутого католикоса Григора, католикоса Иоаннеса и, как с давних пор предводительство и главенство над вышеупомянутыми местностями принадлежало его дедам, [так ныне] считают пожалованным ему.

Пусть все монахи и священники, кедхуда и райаты-христиане этих местностей признают его своим главой и предводителем и не отклоняются от его речей и поучений. Да не причинит никто из людей беспокойства его духовенству и приближенным! Пусть дозволят, чтобы они занимались своими делами.

Высокоуважаемые хакимы, высокопоставленные ами победоносные воины мелики и амилы этого вилайета, пусть стараются быть им полезными, не причиняют ему беспокойства под предлогом незаконного ихраджата и аваризата, а также алафе и улуфе, коналга, бигара, улага и улама, тарха и дастандаза, пишкаша и салами и других запрещенных шилтагат и шанегисат под каким бы именем они не были и никаких тре-

бований и ожиданий не имеют. Хакимы, даруга и мелики упомянутых местностей обязаны помогать и содействовать ему в этом вопросе, упрочить и укрепить его права в этом деле и не позволять, чтобы кто-либо из армян воспротивился содержанию этого указа.

Пусть все права, относящиеся к упомянутым вопросам, признают закрепленными за ним и, принимая это как строгое распоряжение, не отклоняются от указа, а, когда он удостоится высочайшей, недосягаемой и святейшей печати, поверят ему.

Написан в месяце зихаджа 1014 г. (9 апреля — 8 мая 1606 г.).

На оборотной странице имеются следующие записи:

Согласно предписанию счастливого везира, досточтимого, высокопоставленного эетемад-уд-давле, соответственно указу царя-обитателя рая, который находится у лица, получившего его.

Тугра

Осведомлен: копия печати Гулам Шаха Аббаса, Аликули*.

Обязательство написано: неразборчивая копия печати.

Просмотрено: копия печати Гулам Шаха Аббаса, Максуд*.

Записан: копия печати ...Ал-е Мухаммад*.

Внесен в дафтар сархата: копия печати ...Мухаммад-Али*?.

Неразборчивая копия печати.

ДОКУМЕНТ 6

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1606 г. о совместном взимании налогов с монастыря апостола Товмы и монастырей Агулиса, а также повторном утверждении монастырских земель

*Папка 1а, документ № 31а, оригинал, размер 52×19 см,
письмо шикастэ-настаалик*

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

*Мой отец-царь, да просветит господь-бог его душу!

Августейший указ последовал, так как из утверждений высокоуважаемых мустовфиев верховного дивана выяснилось,

что мукаррари (определенные подати) Агулисского монастыря и монахов [лежали] на [общине] Агулиса, поему и после этого они должны подсчитываться в том же порядке с Агулисом, и пусть никто не пытается вмешаться.

Одновременно монастырские люди сообщили, что им принадлежат некоторые мулки и виноградники в Дрнисе, Вананде, Шорлуте и других местностях Азад-Джирана и что с давних времен они принадлежат Агулисскому монастырю, однако люди этих местностей присваивают их урожай и не уплачивают саркару монастыря бахраче [этих земель].

Со времен его святейшества обитателя рая, царя*, имеющего славу Джамшида, и по сей день упомянутые мулки и виноградники принадлежали монастырю, поэтому необходимо, чтобы калантар [того] места проверил действительность и те мулки, которые находятся в этом махале и с давних времен принадлежали монастырю, вновь были признаны собственностью монастыря. Пусть то, что с давних времен давали монастырю, продолжают давать и теперь, и не противятся. А то, что было незаконно взято, пусть без сопротивления будет с точностью возвращено.

Даруга обязан оказывать в этом вопросе помощь и не дозволить никому противиться содержанию этой грамоты. Пусть ежегодно взимают действительное бахраче этих мулков и вручают настоятелю монастыря. Пусть учтут его жалобы и не требуют каждый год нового указа и, принимая это как строгое распоряжение, подчинятся ему.

Написано в месяце раби' I 1015 г. (7 июля — 5 августа 1606 г.).

На оборотной странице имеется следующая запись:

Согласно предписанию счастливого, высокопоставленного эмад-уд-довле.

Имеются также четыре различного размера печати, на одной из которых читается: „Гулам Шаха Аббаса, Аликули, 1007 г.“.

ДОКУМЕНТ 7

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1607 г. относительно тафавут-е джизья, взимаемой с монахов Гандзасарского монастыря.

Папка 2а, документ № 27, копия, размер 46×33 см.
письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Копия печати шаха Аббаса I

Августейший указ последовал о следующем:

Из утверждения достоуважаемых мустовфиев верховного дивана выяснилось, что тафавут-е джизья Хаченского монастыря в Арране занесен в джам' (суммирован) в следующем порядке:

1. Большой монастырь, который разрушен и не имеет настоятеля, на имя монаха Григора 8000 динаров
2. Малый монастырь, который разрушен и не имеет настоятеля 6943 динара
Монах[и] 381 динар
Служител[и]

А настоятель и вардапет большого и малого монастыря возмещают тиулдару то, что занесено в джам' на их имя. Однако последний требует с вардапета и настоятеля монастыря также и ту сумму, которую во времена его святейшества царя-обитателя рая некто по имени Магакия взялся уплатить за патриарший престол и которая занесена в абваб-е джам', и по этой причине доставляет им беспокойство. Поэтому решено, чтобы надсмотрщики тиулдара взимали тафавут-е джизья этого места с настоятеля и вардапета того же махала и не требовали беспокойства людям монастыря. Пусть ничего не требуют с настоятеля и вардапета монастыря из-за суммы, взятой на себя Магакией для патриаршего престола и получают только с выделенной для них области.

Пусть это примут как строгое распоряжение, подчиняются нашему указу, не отклоняются от пути закона и считают [это] своей обязанностью.

Написан в месяце мухаррам 1016 г. хиджры (28 апреля — 27 мая 1607 г.).

На оборотной странице написано:

Согласно предписанию высочайшего ээтемад-уд-довле и соответственно установлению великих мустовфиев, которое находится у [лица], получившего указ.

Сравнивается со священным указом царя-завоевателя, обитателя рая, с условием, что если будет что-либо новое, об этом осведомит диван.

Удостоверено четырьмя печатями, на двух из которых можно прочесть следующие надписи:

а) „Гулам Аббаса, Аббаскули“.

б) „Гулам Аббаса, Максуд“.

ДОКУМЕНТ 8

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1607 г. относительно пожалования варданету Месропу должности настоятеля и ризничьего Татевского монастыря

Папка 2а, документ № 26, оригинал, размер 47×19 см, письмо шикастэ

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

*Мой отец-царь, да просветит господь-бог его душу.

Августейший указ последовал о следующем:

С давних времен, и во времена его святейшества обитателя рая, царя*, имеющего славу Джамшида, должность настоятеля и ризничьего, находящегося в Капанате Татевского монастыря, принадлежала предкам всеблагого [епископа] Месропа. Ныне же упомянутый Месроп прибыл к высочайшим вратам и принес с собой решение, составленное местным армянским духовенством и чернецами; этим приговором они выражают свое удовлетворение по поводу его безупречной работы и признают его своим предводителем.

[Епископ] Месроп попросил, дабы настоятельство и должность ризничьего [того] места были вторично вверены ему, и поскольку с давних времен настоятельство и должность ризничьего Татевского монастыря принадлежали его предкам, согласно прежнему порядку мы вновь жалуем эту должность

ему, чтобы он занимался этим делом как должно. Пусть кедхуда, чернецы и монахи, а также армяне того места и других мест, касающихся Татевского монастыря, примут Месропа как настоятеля и ризничьего того места, считают [его] права в этом деле закрепленными за ним и как во времена царя-обитателя рая обращались с его предками-настоятелями и ризничьими, так пусть продолжают обращаться и с ним. Пусть не противятся и от его благонамеренных и законных речей не отклоняются.

Если кто-либо представил дивану положение иным образом и получил указ, пусть не основываются на этом указе и примут это как строгое распоряжение.

Хаким и калантар этого вилайета должны во всех случаях оказывать всяческую помощь, пусть не требуют каждый год нового указа и признают это своей обязанностью.

Написан в месяце рамазан 1016 г. (20 декабря 1607 г. — 18 января 1608 г.).

На оборотной странице написано:

Согласно предписанию счастливого, высокопоставленного ээтемад-уд-довле, соответственно старому указу, находящемуся у владельца указа.

ДОКУМЕНТ 9

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1609 г. относительно защиты прав Кашатагского Мелик-Айказа против его противников

Гос. Центр. архив АрмССР, фонд 59, дело I, лист I, оригинал, размер 38×16 см, письмо шикастэ-настаалик

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

Августейший указ последовал о следующем:

Лучший из христиан мелик Гуштасифа Айказ доложил его святейшеству, что до того как Гянджинский вилайет перешел под владычество победоносной державы, он поймал и отправил к высочайшим вратам некоторых перешедших на сторону врага людей и османов, которые переходили в страну османов,

ныне же некоторые люди, желая отомстить ему за эти дела, имевшие место до того, как сей вилайет перешел под владычество победоносной державы, преследуют упомянутого мелика и причиняют ему беспокойство. Поэтому мы решили, чтобы никто не осмеливался притеснять и причинять беспокойство упомянутому мелику из-за дела, совершенного в злополучные времена османов, и пусть остерегаются неповиновения, ибо таковые подлежат наказанию. В любом случае пусть это принимают как строгое распоряжение и считают своей обязанностью.

Написан в месяце зикаада 1017 г. (6 февраля — 7 марта 1609 г.).

На оборотной странице имеются четыре печати со следующими надписями:

1. „Слуга царя-святости моя душа“.
2. „Гулам Шаха Аббаса, Аликули“.
3. „Гулам Шаха Аббаса, Максуд — 999“.
4. Не расшифровывается.

ДОКУМЕНТ 10

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1610 г. бегларбеку Еревана, Амир-Гуна хану, коим предписывается произвести на месте расследование относительно похищения мощей Рипсима, совершенного католическими священниками

Папка 1а, документ № 34, оригинал, размер 22×11,5 см, письмо шикастэ

Он есть!

Печать шаха Аббаса I

Высочайший указ опубликован для того, чтобы сиятельный, счастливый и высокопоставленный правитель Чухур-да Амир-Гуна хан, удостоившись неиссякаемой царской милости, был осведомлен, что христианин католикос Давид прибывает в ту сторону, чтобы в Учкилисе (Эчмиадзине) сварить миро. Необходимо оказать ему содействие.

До этого некий франкский патер прибыл в Учкилису и достал несколько мощей, похороненных там пророков, чтобы от-

везти их в страну франков. В Исфахане его поймали и отобрали у него мощи. Пусть уважаемый правитель осведомится у армян и их епископов о том, сохранились ли там еще мощи пророков, или нет? Одновременно необходимо выяснить, сопровождал ли франкского патера или давал ему указания кто-либо из местных людей и армян, когда он пытался украсть мощи пророков, или нет?

Все это выяснить и действительность доложить.

Когда католикос Давид приготовит упомянутый елей, приставить к нему особого человека и сопроводить его до Тавриза. Да не окажется никто ему помехой, дабы, сварил елей в порядке, принятом у армян, и привез его в престольный город Исфахан. Пусть это будет принято как строгое распоряжение.

Написан в месяце сафар 1019 г. (25 апреля — 23 мая 1610 г.).

ДОКУМЕНТ 11

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1612 г., данный в подтверждение публикуемой при сем фатвы Шар'а, коим утверждаются вакуфные земли Эчмиадзина и запрещается их продажа

Папка 1а, документ № 37, оригинал, размер 51×20 см, письмо шикастэ-наسخ.

Он есть!

Печать шаха Аббаса I

Высочайший указ последовал, чтобы поступали так, как написали мудрецы ислама в публикуемой ниже фатве и не уклонялись от ее смысла, и, если армяне действительно отдали нижеупомянутые земли и мулки в вакф Учкилисе, то никто не имеет права владеть ими на правах мулка. Пусть никогда не покупают и не продают вакф и пусть дозволят, чтобы мутавал-покупают и не продают вакф и пусть дозволят, чтобы мутавал-ли (распорядитель) или надзиратель взимал их доходы и тратил на цели, указанные вакифом (жертвователем). Пусть не отклоняются от пути Шар'а и фатвы мудрецов ислама.

Обязанность оказания необходимого содействия в этом вопросе возлагается на сиятельного и счастливого, власть имущего высокопоставленного правителя, бегларбека Чухур-Саада

321

Амир-Гуна хана. Пусть они признают себя в этом вопросе ответственными.

Написан в месяце шаабан 1022 г. (16 сентября — 14 октября 1612 г.).

Он завоглив! Слава ему!

Пусть поступают согласно священному Шар'у, не идут против его содержания и смысла и избегают сопротивления священному пророческому Шар'иату.

Печать шейх-ул-ислама

Пусть богословы-мудрецы, — да продлятся их дни в этом мире, — сообщат свое мнение о следующем.

Если несколько определенных участков земли — земля Шогакат до Малого холма и мельница, находящаяся у сада, именуемого Джанага, тот определенный участок земли, который находится ниже церкви и [составляет] 20 харваров пахотной земли, земля Гераненк вместе с Кюлтапа, прибрежный участок земли, который является дорогой купцов, земля Садаклу, через которую проходят два канала, земля, находящаяся в Иланлу вместе с нижней частью Кендалана, земля верхней части Иланлу, известная под названием «Канал Шаха», земля Хаджилара, земля Каракит, земля монастыря Рипсима, сад Мартироса, бахча Шахгедана, бахча Геворка, бахча Григора, кладбище Гарибов (чужеземцев), земля «Трех лопат воды» и другие земли, так же как и одна маслбойня — которые находятся в окрестностях Учкилисы, будут сделаны вакфом Учкилисы, имеет ли кто-либо право согласно Шар'у владеть этими вакфами в качестве мулка и продавать, или тратить получаемые с них доходы для таких целей, которые не предусмотрены вакифом, или нет? Выясните.

Он вечен!

Н е т:

Господь бог мудрее всех, я же жалок и нищ пред его богатством.

Избранный Хусейн ибн-Хейдар.

Печать муфтия

ДОКУМЕНТ 12

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1617 г., утверждающий патриаршие права католика Мелкисета и подчеркивающий одновременно, что он взял на себя обязательство каждый год регулярно платить государственной казне 100 туманов в качестве пишкаша

Папка 1а, документ № 39, копия, размер 44×33 см, письмо шикастэ

Он есть!

Место печати его святейства блаженной памяти царя

Августейший указ последовал о том, что ныне благодаря проявленной нами по отношению к лучшему из христиан, католику Мелкисету неусыпаемой августейшей заботе, мы назначили его, с начала года змеи, католиком находящейся в Чухур-Сааде Учкилисы, дабы, как это принято у христиан, [он] занимался этим и [другими] причастными [к нему] делами и ни на мгновение не делал упущений. Одновременно он взял на себя ежегодную уплату дивану 100 туманов в качестве пишкаша и такаббол. Поэтому мы решили, чтобы духовенство и монахи Чухур-Саадского вилайета, в особенности те, кто находится в престольном городе Исфахане, так же как и армяне Туман-е Нахчеван, Гёкча-Дангиза, Капаната, Хоя, Салмаста, Ганджи, Барды, Ахстабада, Лори и других мест признали его своим католиком и, как обращались во времена царя-обитателя рая с предыдущими католиками, также обращаются и с ним, не выходя за пределы старого порядка и древних законов, не отклоняются от его речей и поучений, которые в любом случае будут соответствовать [религии] христиан, но уважают и следуют им.

Хакимы, даруга и мелики упомянутого вилайета обязаны помогать и содействовать ему в этом вопросе. Пусть великие мустовфии верховного дивана, получаемые от упомянутого католика в виде пишкаша и такаббол 100 туманов, сделают танха жалования подчиненных (табин) доверенных гуламов высокопоставленного Агурлу бека кушчи.

Пусть это примут как строгое распоряжение и не требуют каждый год нового указа.

Написан в месяце раби' II 1026 г. (8 апреля — 6 мая 1617 г.).

На оборотной стороне имеются копии следующих записей, сделанных на оригинале:

а) Согласно предписанию счастливого везира, высокопоставленного ээтемад-уд-довле...

Копия тугры

б) Печать высокопоставленного ээтемад-уд-довле.

в) Осведомлен. Печать его высочества Аликули хана.

г) Написан. Печать его высочества мустовфи-ул-мамалика.

д) Регистрирован в дафтаре гуламов. Печать авареджедар амира Абул-Али.

е) Решено. Печать даруга дафтархане.

ж) Записан. Печать Мирза Багира.

з) Он есть! Эта копия верна с высочайшим и священнейшим подлинным.

Копия печати

ДОКУМЕНТ 13

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1620 г. о порядке взимания тафавут-е джизья с райатов армян села Довшанлу в Хачене и села Дархас в Варанде

Папка 2а, документ № 28, копия, размер 30,5×22 см.
письмо—современный смешанный почерк

Власть принадлежит богу!

Место печати шаха Аббаса

Августейший указ последовал о следующем:

Так как мал сел Давшанлу в Хачене и Дархас в Варанде передан священным рагамом хакиму Игирмидорда а Такаббур (?) султану, последний же сообщил, что райа [ше-упомянутых сел—охотники и их тафавут-е джизья отдан [в качестве] тиула амиру Сарухан султану Каджару, а его мулазими (слуги) в деле взимания тафавут-е джизья совершают посягательства, вследствие чего райаты разбегаются и не могут заниматься охотой, поэтому мы решили, что амир Сарухан-

султан сумму своего тиула, которую согласно прилагаемому списку великие мустовфии выписали из тафавут-е джизья упомянутых местностей, получает на руки от уполномоченных амира Такаббур (?) султана и не имеет дела с райатами, чтобы они могли свободно заниматься охотой.

Пусть это примут как строгое распоряжение и каждый год не требуют нового указа.

Написан в месяце раби' II 1029 г. (6 марта — 3 апреля 1620 г.).

ДОКУМЕНТ 14

Указ бегларбека Еревана Амир-Гуна хана Каджара от 1620 г. в подтверждение публикуемого при сем акта Шар'а, коим утверждается, что село Вагаршанат является вакфом Эчмиадзинского монастыря, после чего хан окончательно возвращает его Эчмиадзину

Папка 1а, документ № 41, копия, размер 69×24 см.
письмо шикастэ-настаалик

Он есть!

*Его августейшее высочество.

Сей высочайший указ опубликован по следующему поводу:

Из содержания отдельных вакфнаме, которые были написаны и удостоверены прежними заслуживающими доверия казиями, а также из свидетельств ряда добропорядочных людей, о которых ниже подробно написано, выяснилось, что все шесть дангов мулка села Учкилиса, находящегося в Карпийском нахье Чухур-Саада, с древних времен были отданы в вакф, навечно закреплены за одноименным монастырем и утверждены в вакфнаме проклятием.

Как изложил и отметил ниже его святейшество шейх-уль-ислам, что никто не имеет права (вопреки Шар'у) незаконно владеть им и предоставил его только в распоряжение обитателей монастыря, так и мы решили, что, начиная с сего дня, наместитель и распорядитель упомянутого монастыря и все монахи [могут] свободно, без помехи взимать с земледельцев того же села доход, получаемый с упомянутых вакуфных мулков,

как это поставил условием жертвователъ вакфа, тратить [его] на нужды монастыря и возносить благие молитвы его святейшему счастливому и достославному царю*, — пусть наши души станут жертвами копыт его коня, — и пусть это считают своей обязанностью.

Написан в месяце раби' II 1029 г. (6 марта — 3 апреля 1620 г.).

Он есть!

Сверен с подлинным, они вполне соответствуют друг другу. Написал — печать, на которой начертано: „Слуга, Сейид-Али“.

Он справедлив!

То, что заключает в себе настоящая бумага, истинно, имело место у меня и было предписано мною. И [мы] позаботились, чтобы она была согласна духу шариата и соответствовала его требованиям.

Написал всегда нищий пред богатством бога Садр-ед-дин Мухаммад ибн-Багир ибн-Мухаммад-Заман Ал-Насри, Ал-Туси, Ал-Абу-Джахвари, — пусть он остается под сенью пророка.

Его печать

Он вечен!

Все, что заключено в этом шариатском и религиозном акте от начала и до конца имело место у меня и упорядочено моею рукой и я выполнил соответственно священному шариату и согласно истинной вере и ответственен за подлинность и опубликование.

Его печать

Он есть!

Имело место согласно вышенаписанному в присутствии слуги высочайшего двора Хусейнкули Бозджлу.

Его печать

*Сиятельный и великий, счастливый и милосердный Амир-Туна хан!

Причиной [опубликования] этой обоснованной и справедливой, от начала и до конца мудро изложенной бумаги было то, что сиятельный, справедливый, сверкающий как солнце, великий и пресчастливый правитель, высокопоставленный бегларбек Чухур-Саада* явился в священное духовное присутствие Шариата и проявил заботу и милосердие по отношению к священникам, монахам и другим богомольцам монастыря Учкилисы.

За несколько лет до этого вакили его высочества захватили доход мулка села Учкилиса одной из подчиненных Чухур-Сааду местностей — нахийа Карпи, поэтому-то группа обитателей вышеупомянутого монастыря сообщила вакилям его высочества, что мулк этого села отдан в вакф монастырю. Вакиль его высочества расспросили группу видных людей упомянутого махала, которые засвидетельствовали, что действительно мулк упомянутого села отдан в вакф. Вакили его высочества одновременно ознакомились с несколькими составленными по поводу этого вопроса достойными доверия актами — отдельными подлинниками кабале и вакфнаме. А в этих вакфнаме было послано особое проклятие [нарушителям].

[Его высочество] лично также убедилось, что мулк этого села с давних времен был передан в вакф вышеупомянутому монастырю. Далее, проявляя милосердие в отношении группы богомольцев монастыря, в присутствии авторов этой достойной доверия и обоснованной бумаги членов шариата Еревана и Туман-е Нахчеван, — да охранит их господь-бог от всякого рода несчастий, — от имени государства и его руководителей своим, словно роняющим драгоценные камни языком, правдивым шариатским признанием и ясным и явственным заявлением, без колебаний и недовольства, по собственному желанию и доброй воле отказался от мулка упомянутого села и предоставил [его] в распоряжение богомольцев.

Одновременно он поставил условием, что, если после его смерти кто-либо из его наследников, родственников или потомков попытается когда-нибудь подступиться к мулку упомянутого вакфа, вмешается и посягнет на этот вакф или попытается

обеспокоить его владельцев и их слуг, да будет проклят господ-богом, пророком и его приближенными ангелами, лишится заступничества последнего имама и будет наказан, лишен, страждущ и презрен.

После того как все это записано, **мулк** вышеупомянутого села Учкилиса, как и в предшествующие годы, предоставляется в распоряжение распорядителя и монахов одноименного монастыря, является их безраздельной собственностью и они могут поступить с ним, как пожелают, как с одним из их мулков, приобретений, поместий и **вакфов**. Никто ни в коем случае не имеет права под каким-либо предлогом или мотивируя исламом и **шариатом** предъявлять требования и поднимать спор.

Таким образом решено, что начиная с сего дня, распорядитель и настоятель вышеупомянутого монастыря подобно прежним годам и в издавна принятом порядке будут взимать доход этого [мулка] с земледельцев того же села и обеспечивать им жизнь получателей **вакфа** (монахов).

Эти несколько слов были написаны в качестве документа, чтобы в случае необходимости послужить доказательством.

Написан в середине месяца раби' II 1029 г. (18—23 марта 1620 г.).

Свидетели:

Прибежище величия Теймур-хан бек Безаванд

Прибежище величия Тахмаспули бек Бозджлу

Прибежище величия Хашим бек Бозджлу

Пресчастливый господин **амир** Расти, сын **сеид** Насира.
Его печать

Прибежище величия Али-хан бек хадем

Прибежище величия Саади бек Авджи-е Каджар

Благомыслящий и благочестивый мевлана М. имад
кербелай Дарвишлар.

Согласно вышеизложенному я свидетель. Н. ший
слуга Аллахверди.

Его печать

Свидетели содержания этого [акта].

Нижайший слуга, — содержание печати: „Слуга Мухаммада, Джахвар“.

Он есть! Он есть! Присутствую и осведомлен об этом присутствии. Раб и слуга.

Содержание печати: „Слуга владыки Наджафа (Али), Исмаил“.

Он есть! Действительность такова, как ее изложили выше заслуживающие доверия люди светлого **Шар'а** и одновременно **вакили** его высочества дозволили и я, творение божие, поставил печать.

Содержание печати: „О, самый мудрый из пророков!“.

ДОКУМЕНТ 15

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1620 г., данный в подтверждение решения Диван-ал-садарата, коим утверждаются собственнические права мелика Кашатага—Айказа в отношении поместий, находящихся в Кашатаге и Капана

Гос. Центр. архив АрмССР, фонд 59, дело I, лист 2, оригинал,
размер 34,5×16 см, письмо шикастэ-настаалик

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

Августейший указ последовал, дабы поступали согласно публикуемому при этом образцовому **мисалу** Диван-ал-садарата, не отклонялись от его смысла и содержания, считали решение наисветлейшего **Шар'а** обязательным и не сходили с пути священного **шариата**. **Хаким** [того] места обязан оказывать в этом вопросе законную помощь и ни с чьей стороны не допускать незаконного неповиновения, и пусть это считают своей обязанностью.

Написан в месяце зикаада 1029 г. (28 сентября—27 октября 1620 г.).

Решение Диван-ал-садарата

Тугра: Избранный слуга Рафи'-ед-дин Мухаммад.

Так как было доложено о том, что отдельные части определенных **мулков**, которые находятся в подчиненных Азербайджану [областях] Гуштасифа и Капана, являются законным правом Мелик-Айказа и он владеет ими в качестве малика,

меж тем некоторые люди, находящиеся [в том] месте без какой-либо причины мешают ему владеть [этими мулками] и незаконно причиняют ему беспокойство, поэтому мы решили, чтобы упомянутые люди не были вопреки священному Шар'у ему помехой и не мешали владеть теми частями, которые находятся в его руках в качестве мулка и собственности. Пусть решение священного Шар'а обязательным, без законной причины не мешают ему владеть [его мулками], не причиняют ему незаконно беспокойства и избегают сопротивления священному шариату и, если имеют законную жалобу, пусть уладят [дело] посредством шейх-ул-ислама и казия Карабаха. Местный хаким обязан оказывать законную помощь.

Написан в месяце зикаада 1029 г. (28 сентября — 27 октября 1620 г.).

*Печать садра со следующей надписью:
«Нищий пред богатством бога, избранный
слуга Рафи'-ед-дин Мухаммад».*

Между 3 и 4 строками персидского оригинала имеется одна неразборчивая печать. Между 5 и 6 строками находятся следующие две печати:

1. «Гулам шаха Аббаса, Аликули».
2. «Прах ног Али, Абуталиб, 1022».

ДОКУМЕНТ 16

Фатва шейх-ул-ислама от 1621—1622 гг. об особых преимуществах, которые даются мусульманским наследникам райатов зимми

*Папка 1а, документ № 44, оригинал, размер 40×19 см,
письмо насх-рик'а*

Он ведает истину!

Что приказывают мудрые улема (богословы) и мудрецы догмы Ши'a, — пусть их слово вечно живет в мире, — по поводу следующего вопроса.

Если некий новообращенный мусульманин (джадид-ул-ислам) по имени Мехдикули умрет и у него будет один сын по

имени Шахназар, также мусульманин, а также двое внуков, — Мариам и Фатма, от сына мусульманина по имени Закария, в этом случае основываясь на том принципе, что «близкие являются помехой дальним», будет ли все наследство, оставленное упомянутым Мехдикули, после всех необходимых удержаний полностью принадлежать упомянутому Шахназару, или нет. Выясните.

Он сведущ! Слава его свету!

Да, принадлежит
Шахназару.

Господь-бог наимудрейший!
Написал: раб.

*Печать: «Слуга господа, Юсуф—1030
(1621—1622)».*

Пусть мудрые люди, — слово которых да живет вечно в кругу честных людей, — точно так же скажут свое слово относительно следующего вопроса.

Если некий зимми по имени Баба умрет и у него будут два племянника (сыновья брата) мусульманина и один брат неверный и племянники (сыновья этого брата), — лишаются ли в этом случае неверные наследства зимми или нет? Выясните.

Он сведущ! Слава его свету!

Да, если есть наследник мусульманин, неверный лишается наследства.

Господь-бог наимудрейший! Написал: раб.

Та же печать

Точно так же пусть скажут свое слово относительно следующего вопроса:

Если до раздела наследства упомянутого зимми между его племянниками — мусульманами, вышеупомянутый брат зимми, который до того был зимми, станет мусульманином, и поскольку как наследник он ближе, чем дети другого брата, лишатся ли в этом случае сыновья брата наследства, и принадлежит ли наследство целиком одному брату или нет? Выясните.

Он есть!

Да, будет так, и наследство принадлежит наиболее близкому наследнику.

Господь-бог наимудрейший! Написал: раб.

Та же печать

Точно так же пусть скажут свое слово относительно следующего вопроса.

Если бы упомянутый брат, который является единственным наследником своего брата зимми, умрет и у него будет один сын, вышеупомянутый Шахназар, и упомянутые внуки, и в этом случае, когда Шахназар, который стал таким образом единственным наследником и имел право забрать все имущество, вышеупомянутый сын зимми также станет мусульманином и тем самым окажется единственным наследником, в этом случае, будучи старшим братом, но позднее обратившимся в мусульманство, может ли он отнять право наследования у брата, раньше [его] обращенного в мусульманство, или нет? Выясните.

Он есть!

Н е т.

Господь-бог наимудрейший! Написал: раб.

Та же печать

ДОКУМЕНТ 17

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1621 г. относительно церковных податей, уплачиваемых настоятелю монастыря апостола Товмы в Агулисе

Папка 1а, документ № 26, копия, размер 24,5×14,5 см, письмо шикастэ

Сличен с нотариальной копией священнейшего подлинного. Должностное лицо нотариального присутствия (махзар).

Печать

Власть принадлежит богу!

Место священнейшей благословенной печати

Августейший указ последовал [о следующем]:

Так как с древних времен и по сей день было принято, что армяне Агулиса, Азад-Джирана и Нахчевана имели соответственно своей вере закят-лилла и хакк-лилла и по своей доброй воле платили кое-что монастырю Агулиса, поэтому мы решили, что если упомянутые армяне будут в прежнем порядке и по принятому обычаю, согласно вере и догме христианского народа, продолжать по своей доброй воле оказывать уважение настоятелю монастыря Агулиса закят и хакк-лилла, никто да не беспокоит и не помешает им, и пусть позволят, чтобы армяне Агулиса, Азад-Джирана и Нахчевана в прежнем порядке и по принятому обычаю уважали настоятеля упомянутого монастыря.

Местные хакимы, даруга и калантары пусть в этом деле окажут содействие и помощь и примут это как строгое распоряжение.

Написан в месяце раби' II 1030 г. (23 февраля — 23 марта 1621 г.).

На оборотной странице отмечены места пяти печатей. Имеется также свидетельство о сличении копии с подлинным, что подтверждено печатью сличавшего лица.

ДОКУМЕНТ 18

Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1627 г. о назначении вардапета Мовсеса Хотананци ризничим Эчмиадзина

Папка 1а, документ № 47, оригинал, размер 56×18 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса I

Августейший указ последовал о том, что, как было доложено, христианин, вардапет [Мовсес] согласно христианскому закону занят в Учкилисе делом процветания и благоустройства

этого [монастыря] и исполняет обязанности ризничего и другие дела, связанные с ними. По этому поводу он попросил наш священный указ, а потому мы решили, что ни один человек, будь то достоуважаемый хаким, либо кто-нибудь другой, не должен чинить помехи и причинять беспокойство и должен быть внимательным по отношению к нему.

Пусть это примут как строгое распоряжение и, когда указ будет удостоверен священной печатью, поверят ему.

Написан в месяце джумада I 1036 г. (18 января — 16 февраля 1627 г.).

На оборотной стороне имеются следующие записи:

а) Согласно отношению прибежища великого писца его высочества, секретаря (маджлисивис) Хассе-е-шарифе, мирзы Мухаммада.

Четыре удостоверяющих печати

б) Он есть! Согласно высочайшему повелению пусть напишут указ.

в) Он есть! Пусть подпишут.

ДОКУМЕНТ 19

Указ шаха Сафи Сефевиды от 1629 г. об освобождении Эчмиадзина от утвержденной в дни шаха Абасса I ежегодной уплаты 100 туманов пишкаша

*Папка 1а, документ № 49, копия, размер 52×20,5 см,
письмо шикастэ*

Место печати обитателя рая шаха Сафи Сефевиды, — пусть господь-бог озарит его душу!

*Мой отец-царь, — да просветит господь-бог его душу.

Высочайший указ опубликован о следующем.

Было доложено, что христианин, католикос Мелкисет¹ в дни царя-обитателя рая* незаконным образом стал католиком Учкилисы и позволял себе недопустимые дела. Поэтому его схватили и доставили к высочайшим вратам и, дабы избежать царского наказания, он взял на себя обязательство ежегодно

¹ В оригинале — Сет.

платить в качестве пишкаша 100 тавризовских туманов и продолжал вестись патриаршими делами. А эту сумму должностные лица дивана предназначали в качестве танха — жалованья победоносным воинам.

На днях лучший из христиан *ходжа* Назар доложил, что вышеупомянутый католикос бежал в пределы Рума (Турции) и без указа никто не берет на себя католикосат армян того места. Одновременно он попросил, чтобы, поскольку *пишкаш* католикосов Учкилисы никогда не был принят и некоторые люди навязали эту сумму на шею католикоса Мелкисета из-за вражды, которую питали к нему, а взимание этой суммы становится причиной того, что *райаты* расходятся, поэтому желательно, чтобы эта сумма была его величеством скинута и прощена.

Идя навстречу его просьбе, мы объявили с начала года змеи упомянутый *пишкаш* скинутым и прощенным. Высокочтимые *мустовфии* пусть с начала упомянутого года вычеркнут из своих книг, данные в виде *пишкаша* 100 туманов католикоса Мелкисета, которые они потом предназначили победоносным воинам в качестве *хамесале* и возместят это *хамесаледарам* чем-либо другим.

С начала того же года католикосат Учкилисы мы пожаловали *вардапету* Мовсесу, которого местные армяне приняли и изъявили свое согласие. Армянская община Чухур-Саада, монахи, священники и другие духовные лица пусть признают вышеупомянутого [вардапета] и не отклоняются от его речей.

Те, кто имеют обязательство за суммы *пишкаша* предшествовавшего католикоса, пусть не причиняют из-за этого беспокойства католикосу *вардапету* Мовсесу и не дают повода жалобам с его стороны. Пусть, начиная с года змеи, они требуют возмещения их *хамесале* с людей дивана. *Бегларбек* [того] места обязан следить, чтобы никто не пытался незаконно причинить беспокойство упомянутому католикосу и пусть в любом случае помогает и содействует ему.

Пусть это примут как строгое распоряжение и, когда указ будет удостоверен солнечной, священной печатью, поверят ему.

Написан в месяце зихаджа 1038 г. (22 июля — 20 августа 1629 г.).

На оборотной странице последовательно сделаны следующие записи:

- а) согласно черновику высочайшего повеления и великих мустовфиев. Тугра—место печати величайшего из мудрецов.
- б) Утвержден священнейшей печатью. Место печати.
- в) Утвержден августейшей печатью. Место печати.
- г) Осведомлен сего числа. Место печати.
- д) Просмотрено. Место печати назира.
- е) Написан аваредже. Место печати мустовфи-ул мамалика.
- ж) Внесен в дафтар Сархата.
- з) Место печати даруга Дафтардари.
- и) Записано. Место печати сахиб-товджиха.
- к) Он есть! Верно с высочайшим и священнейшим подлинным.
Написал—печать
- л) Это соответствует священнейшему подлинному.
Написал—две печати

ДОКУМЕНТ 20

Указ шаха Сафи Сефевиды от 1631 г. о взимаемых с монастыря Степанноса Первомученика в Дарашамбе налогах и повторном пожаловании варданету Петросу настоятельства монастыря

Папка 1а, документ № 59, оригинал, размер 38×18 см,
письмо шикастэ

Благословен господь!

Власть принадлежит богу!

О Мухаммад! О Али!

Печать шаха Сафи

Сей августейший указ опубликован по следующему поводу.

На днях монах Петрос доложил, что с древнейших времен и поныне он и другие братья монахи живут в Дарашамбе и в свое время обитателем рая, царем-завоевателем был дан указ о том, чтобы мелики [того] места в вопросе взимания малоджахата и джизья обращались с ними так же, как обращались с монахами того места, начиная с древних времен.

Они снова попросили, чтобы это было подтверждено вновь августейшей подписью, поэтому мы решили, чтобы мелики и калантары Дарашамба в Туман-е Нахчеван в вопросе взимания малоджахата и тафавут-е джизья обращались с ними так, как с древнейших времен обращались с упомянутыми монахами.

Одновременно, поскольку лучший из христиан ходжа Назар подтвердил, что главенство над армянами и монахами этого места принадлежит епископу Петросу, пусть чернецы армян того места в прежнем порядке признают его своим главой. Хаким того вилайета обязан помогать в этом вопросе и не требовать каждый год нового указа.

Написан в месяце зихаджа 1040 г. (1—29 июля 1631 г.).

На оборотной странице записано:

Согласно отношению его превосходительства счастливого и высокопоставленного, наимудрейшего ээтемад-уд-довле.

Печать ээтемад-уд-довле и две других печати

ДОКУМЕНТ 21

Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г., данный в подтверждение решения Диван-ал-садарата, в коем доказывалось, что находящийся в Маку виноградник макинца мелика Костандина стал его собственностью на основании шариятской продажи и Яр-Али султан Байап не имеет никакого права владеть этим виноградником

Папка 2а, документ № 33, оригинал, размер 40×18 см,
письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Сафи

Августейший указ последовал, дабы поступали согласно публикуемому при сем, достойному подражания мисалу высочайшего Диван-ал-садарата, не отклонялись от его смысла и содержания, считали решение шарията для себя обязательным и избегали сопротивления священному шарияту. Пусть амир

Яр-Али султан не вмешивается без шариатской причины в [дела] упомянутого виноградника и не причиняет вопреки закону беспокойства упомянутому мелику.

Бегларбек Чухур-Саада обязан оказать помощь и принять это как строгое распоряжение.

Написан в месяце шаввал 1043 г. (31 марта — 28 апреля 1634 г.).

Решение Диван-ал-садарата

Он пророк божий!

Тугра садра Мирза Хабибулла ибн Сейид Хусейна

Так как макинец мелик Костандин доложил, что находящийся в Маку виноградник, который имеет 500 саженцев виноградных лоз, перешел к нему [путем] покупки у сыновей высокопоставленного покойного Бишарат бека Арабкирлу, Аликули бека и Агурлу бека и, согласно имеющемуся в руках мелика Костандина шариатскому документу, находится в его законном владении, а хаким [того] места амир Яр-Али султан Байат в настоящее время хочет захватить виноградник вопреки священному и светлому Шар'у и незаконно отказывается вернуть его вышеупомянутому мелику Костандину, поэтому было решено, чтобы упомянутый амир согласно шариатской купчей, по которой виноградник [в результате] шариатской продажи перешел к нему (мелику Костандину), отстал от этого виноградника в 500 саженцев и незаконно не причинял беспокойства упомянутому мелику. Если же по этому поводу имеют законную жалобу, пусть обратятся к шейх-ул-исламу Еревана и уладят [дело] согласно священному Шар'у.

Вакили бегларбека Чухур-Саада обязаны в этом вопросе оказывать законное содействие и не позволять кому-либо, особенно амиру Яр-Али султану идти вопреки прямому шариату и считают своей обязанностью в любом случае помогать.

Написан в месяце шаввал 1043 г. (31 марта — 28 апреля 1634 г.).

Печать

ДОКУМЕНТ 22

Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г. о предоставлении права взимать церковные подати, уплачиваемые армянами Кашатага, Эчмиадзину

Папка 1а, документ № 57, оригинал, размер 41×15 см.
письмо шикастэ

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Сафи

Августейший указ последовал о следующем.

Армянские райаты [олки] Гуштасиф в Арране возбудили ходатайство о том, что начиная с древних времен [райаты] христианской общины олки Гуштасиф были талибами (верующими монастырского прихода) и свои талибаны (церковные подати), которые у армян принято по доброй воле платить католикусу, они платили и продолжают платить католикусу Учкилисы, другие же католикусы армян никаких прав в этой местности не имели. В настоящее время армянские епископы некоторых мест и особенно католикус христиан Арранского Хачена притесняют армян Гуштасифа и насильно требуют талибаны.

Поэтому мы распорядились, что поскольку талибаны платятся по желанию талиба и армяне Гуштасифа, начиная с древних времен были талибом Учкилисы и свой талибаны платили католикусам, то пусть католикусы армян других мест и, в особенности, католикус Хачена не причиняет по этому поводу армянам того места неуместного беспокойства, не требует насильно талибаны и дозволит, чтобы они в старом порядке платили свой талибаны, как этого они желают, католикусу Учкилисы.

Пусть это будет принято как строгое распоряжение и никем не пренебрегается. Пусть хаким упомянутой олки окажет по этому поводу необходимую помощь, сочтет это своей обязанностью и каждый год не требует нового указа.

Написан в месяце мухаррам 1044 г. (27 июня — 26 июля 1634 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно отношению счастливого везира, высокопоставленного эзтемад-уд-довле.

Три удостоверяющие печати

ДОКУМЕНТ 23

Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г. о передаче Гандзасарского патриаршества после смерти католикоса Иоаннеса католикосу Григору

Папка 2а, документ № 34а, копия, размер 88×33,5 см, письмо шикастэ

Копия печати шаха Сафи

Сей высочайший указ опубликован по следующему поводу.

Так как диванбеки и туфанкчагасы, победоносный сипах-салар войска Ирана Рустам бек послал армянина, католикоса Иоаннеса к высочайшим вратам, мы особым священным указом вручили ему католикосат армян Ганджи, Карабаха, Ширвана, Шамахи и Зарузбила. На днях лучший из христиан, католикос Григор прибыл к царским вратам и доложил, что католикос Иоаннес умер. Поэтому нашим августейшим благоволением, начиная со времени смерти католикоса Иоаннеса, мы назначили католикоса Григора католикосом вышеупомянутых армянских общин. Пусть упомянутые общины примут католикоса Григора как своего главу и все вопросы, относящиеся к этому делу, считают переданными ему, подчиняются и слушаются его, не отклоняются от его речей и считают необходимым уважать и почитать его.

Пусть это примут как строгое распоряжение и чувствуют себя обязанными и, когда сей указ будет удостоверен солнечной, священной печатью, поверят ему.

Написан 11-го числа месяца раджаб (31 декабря 1634 г.).

На оборотной странице имеются следующие записи:

а) Он есть! Согласно верховному повелению и содержанию предшествующего указа счастливого, высокопоставленного, главного везира... ээтемад-уд-довле. Место печати.

Копия тугры ээтемад-уд-довле

б) Внесен в дневник. Место печати.

в) Написан. Место печати.

г) Просмотрен. Место печати назира.

д) Рассмотрен. Место печати.

е) Места двух других печатей.

ДОКУМЕНТ 24

Указ шаха Сафи Сефевиды от 1639 г., данный в подтверждение опубликованного Диван-ал-садаратом решения, коим предписывается мусульманам не предъявлять армянским райатам унижительных требований и не оскорблять их религиозных чувств

Папка а, документ № 60, копия, размер 88×33,5 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Место священной печати его священнейшего величества.

Августейший указ последовал, дабы поступали согласно опубликованному при сем достойному подражания мисалу высочайшего Диван-ал-садарата, не отклонялись от его содержания и смысла, считали решение всемогущего Шар'а своей обязанностью и избегали сопротивления священному шариату.

Хакимы Шар'а и Урфа всех местностей согласно сему обязаны все урегулировать и не позволять, чтобы кто-либо призывал людей упомянутой общины клясться в такой форме, которая не предусмотрена законами шариата.

Пусть это примут как строгое распоряжение и, когда указ будет удостоверен священной печатью, поверят ему.

Написан...¹

Решение Диван-ал-садарата

Он всемогущий бог!

*Иисуса, нашего великого пророка,— да будет мир ему!

Место тугры.

Было доложено о том, что, когда между некоторыми мусульманами и армянами, а также зимми возникает шариатский спор и согласно священному Шар'у требуется, чтобы армяне и зимми клялись, в этом случае им предлагают ругать Евангелие, или святые места, или же требуют, чтобы они зубами схватили щенка и, таким образом продавали свою нацию и религию... и делали подобные унижительные вещи. Однако, поскольку согласно священному Шар'у клятва относится только к

¹ Место даты порвано.

высокой природе и сущности бога и подобные предложения противоречат законам светлого шариата, поэтому мы решили, что, если когда-нибудь кто-либо будет иметь спор или шариатскую тяжбу с армянами или зимми и клятва последних будет необходима, им нужно предложить клясться только на Евангелии — высшей природой и сущностью бога и не делать иных незаконных предложений.

Хакимы Шар'а и Урфа всех местностей обязаны следить и не позволять кому-либо сопротивляться содержанию изложенного, и пусть считают необходимым оказывать законное содействие.

Написан в месяце шаабан 1049 г. (27 ноября — 25 декабря 1639 г.).

Место печати садра, предшественника прежнего садра

В промежутке между последней и предпоследней строками за-
писано:

Место печати ээтемад-уд-довле, предшественника прежнего ээте-
мад-уд-довле.

На полях:

Учено. Печать.

На оригинале отмечены места двух печатей.

ДОКУМЕНТ 25

Указ шаха Аббаса II от 1644 г., данный в подтверждение решения, которое опубликовано Диван-ал-садаратом, и коим запрещается хакимам Азербайджана вымогать у армянских кедхуда и вообще у армянской общины суммы, предназначенные на похороны усопших и восстановление разрушенных церквей

Папка 1а, документ № 67, оригинал, размер 45×16 см,
письмо шикастэ

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса II

Августейший указ последовал о том, чтобы поступали согласно публикуемому при сем достойному подражания мисалу высочайшего **Диван-ал-садарата**, не отклонялись от его содержания и смысла, считали решение светлого **Шар'а** обязательным и избегали сопротивления священному **Шариату**.

Бегларбек Азербайджана обязан оказывать упомянутым армянам законную помощь и следить, чтобы с чьей-либо стороны не было допущено беззаконие и не было применено по отношению к ним насилие.

Пусть это примут как строгое распоряжение и считают своей обязанностью.

Написан в месяце зихаджа 1053 г. (10 февраля — 9 марта 1644 г.).

Решение Диван-ал-садарата

Он достойный подчинения бог!

Тузга

Так как было доложено о том, что некоторые из амилов и хакимов Азербайджана и других местностей, когда кто-нибудь из местных армян изъявляет желание стать кедхуда, незаконно взимают с этой общины определенную сумму, а с наследников покойников за право похоронить их усопших требуют что-нибудь и чтобы дать позволение [армянам] этой общины восстановить их старые церкви и храмы, которые во время господства турок были разрушены вследствие землетрясения, предъявляют незаконные требования, поэтому было решено, чтобы амилы и хакимы этого и других вилайетов незаконно и вопреки Шар'у не имели от них ожиданий и, так как члены этой общины являются плательщиками джизья и райатами, дозволить им без помехи заниматься земледелием и строительством и вести свой скромный образ жизни. А когда они пожелают перестроить и восстановить свои церкви и храмы, которые во время господства турок были разрушены вследствие землетрясения — не притеснять их.

Высокопоставленные **вакили бегларбека** Азербайджана обязаны оказывать законное содействие упомянутым армянам и не допускать с чьей-либо стороны насилия и беззакония по отношению к ним.

И пусть в любом случае считают необходимым помочь им.
Написан в месяце зихаджа 1053 г. (10 февраля — 9 марта
1644 г.).

Печать сабра

В промежутке между 5 и 6 строками две удостоверяющие печати, а на предпоследней—одна

На полях:

Согласно Шариату, если объект — вакф, значит владение прочно. До тех пор пока истец не обоснует своего требования посредством судей и точными фактами, хакимы Шар'а не могут отобрать их (вакфы) у них. Только после уточнения и проверки посредством судей и точных фактов можно забрать [вакф] и [следует] быть осторожным, чтобы [это] соответствовало духу Шар'а и ничего незаконного не совершилось.

[Вообще] во время споров с противниками (армянами) следует особенно остерегаться проявления невнимания. Если будет проявлена небрежность по отношению к мусульманам, это может стать причиной их недоверия только по отношению к данному человеку (должностному лицу Шар'а), но не по отношению к нашей вере, если же будет проявлена небрежность по отношению к неверным и противникам, это вызовет в них недоверие к нашей истинной вере и твердому шариату.

Написан... третьего...¹

Печать сабра

ДОКУМЕНТ 27

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о пожаловании членам братства и нунциям католикоса Эчмиадзинского права свободно ездить по всем областям страны

Папка 1а, документ № 79, оригинал, размер 25,5×19 см.
письмо шикастэ

Он есть!

Печать шаха Аббаса II

Высочайший указ опубликован о следующем.

Царем-обитателем рая в конце месяца раби' II 1048 г. (12 августа — 9 сентября 1638 г.) был опубликован указ следующего содержания:

«Так как католикос Учкилисы, Филиппос написал о святейшему о некоторых вопросах и в том числе сообщил также о том, что согласно высочайшему и солнечному повелению ныне он католикос армян, [однако], когда его служители и ученики ездят по богохранимым владениям, хакимы различных местностей незаконно и из-за веры причиняют им беспокойство, поэтому он попросил, дабы был дан священный указ,

¹ Печать сабра проставлена на дате и мешает ее расшифровке.

чтобы отныне никто не беспокоил их по этой причине, и мы распорядились, чтобы хакимы махалов богохранимых владений не притесняли из-за веры католикоса и его учеников и ни в коем случае не имели по отношению к ним незаконных желаний и ожиданий, не делали шилтага и дозволили, дабы в дни нашей со дня на день растущей державы и вечного владычества, [они] безопасно разъезжали, занимались дервишеством и молились за длительность державы. Пусть они учтут жалобы и, принимая это как строгое распоряжение, считают своей обязанностью, и каждый год не требуют нового указа».

Сим повелеваем, чтобы опубликованный относительно этого [вопроса] указ царя-обитателя рая, признали подписанным и вновь утвержденным [нами] и не уклонялись от повеления.

Написан в месяце сафар 1055 г. (29 марта — 26 апреля 1645 г.).

ДОКУМЕНТ 28

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о том, чтобы с находящихся в Ереванском ханстве монастырей не взымали тафавут-е джизья сверх определенной суммы

Папка 1а, документ № 78, оригинал, размер 48,5×23 см.
письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса II

*Мой великий дед — пусть будет чист его прах!

*Мой отец-царь — да просветит господь-бог его душу!

Августейший указ последовал о следующем.

В указе обитателя рая, царя-покорителя мира*, опубликованном в месяце сафар 1030 г. (26 декабря 1620 г. — 23 января 1621 г.), сказано:

«Поскольку тафавут-е джизья Чухур-Саадских монастырей, то есть местных церквей, своей основной суммой и надбавками занесена в определенной сумме в джам' и, как сообщают священники и монахи упомянутых монастырей, уплачивается согласно дастур-ул-амалу верховного дивана, однако вакилы хакима требуют с них сверх дастур-ул-амала, поэтому [было хакима требуют с них сверх дастур-ул-амала, поэтому [было предписано], чтобы вакилы покойного бегларбека Чухур-Са-

ада, Амир-Гуна хана взи́мали тафавут-е джизья монастырей согласно тому, написанному великими мустовфиями верховного дивана дастур-ул-амалу, который находится в руках упомянутых армян. Пусть не требуют больше [положенного] и не причиняют незаконно беспокойства монастырским армянам».

В настоящее время упомянутые армяне показали вышеупомянутый священный указ и попросили подписи его августейшего величества. Поэтому мы повелели, дабы вакили достойного и сиятельного властителя, высокопоставленного амир-ул-умара, всеславного и счастливого бегларбека Чухур-Саада Мухаммад-кули хана, признали упомянутый указ, подписанный и удостоверенный нашей августейшей подписью, и поступали согласно утвержденному великими мустовфиями дастур-ул-амалу верховного дивана и не притесняли армян монастырей излишними требованиями.

Пусть это примут как строгое распоряжение, не требуют каждый год нового указа и, когда указ будет удостоверен священной печатью, поверят ему.

Написан в месяце сафар 1055 г. (29 марта — 26 апреля 1645 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно высочайшему повелению, отношению счастливого везира его превосходительства, высокопоставленного... ээтемад-уд-довле, соответственно прежнему указу, который [находится у получившего указ].

Печать

ДОКУМЕНТ 29

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о том, чтобы на основании заявления католикоса Филиппоса не взи́мали малийе с одного плуга монастыря и рассматривали его как пожалованное католикосу муафство

*Папка 1а, документ № 77, оригинал, размер 38×17 см.
письмо шикастэ*

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса II

*Мой отец-царь — да просветит господь-бог его душу!
Августейший указ последовал о следующем:

Да будет ведомо сиятельному князю, достославному и счастливому правителю, солнцу власти, высокопоставленному бегларбеку Чухур-Саада, Мухаммадкули хану, что католикос Чухур-Саада, Филиппос прибыл к воротам прибежища мира и показал указ царя-обитателя рая*, направленный в месяце раби' I 1048 г. (13 июля — 11 августа 1638 г.) прежнему бегларбеку, Кялб-Али хану, в коем сказано, что в дни прежнего бегларбека одна упряжка плуга была сделана его (католикоса) муафом, поэтому пусть он (Кялб-Али хан) также в порядке прежних лет признает его муафом [католикоса] и ничего не требует.

По этому поводу он (католикос Филиппос) попросил августейшую подпись, направленную вашему высочеству (Мухаммадкули хану). Исходя из нашего августейшего благоволения к упомянутому католикосу, мы в порядке прежних лет к упомянутому католикосу, мы в порядке прежних лет сделали его муафом, дабы вакили при-малийе одного плуга сделали его муафом, дабы вакили при-бежища его власти не предъявляли требований из-за этой одной упряжки плуга и признавали ее муафом и считали это своей обязанностью.

Пусть это примут как строгое распоряжение и каждый год не требуют нового указа и, когда этот указ будет удостоверен священной печатью, поверят ему.

Написан в месяце раби' I 1055 г. (27 апреля — 26 мая 1645 г.).

На оборотной странице записано:

Согласно отношению счастливого везира, его превосходительства, высокопоставленного и благополучного ээтемад-уд-довле, соответственно прежнему указу.

Тугра.

Печать

Далее идут следующие записи:

Регистрирован в дневнике.

Написан. Печать

Записан. Печать

Просмотрен. Печать, на которой написано: „Агурлу, 1034“.*

На второй печати: „Слуга царя святости, Байандур“.

Внесен, сархат. Печать

ДОКУМЕНТ 30

Указ шаха Аббаса II от 1645 г., коим католикосу Филиппосу дозволяется восстановить разрушенные церкви

Папка 1а, документ № 80, оригинал, размер 45×18 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса II

*Мой отец-царь — да просветит господь-бог его душу! Августейший указ последовал о следующем:

Да будет ведомо сиятельному властителю, достославному и счастливому правителю, солицу власти, высокопоставленному бегларбеку Чухур-Саада, Мухаммадкули хану, что на днях католикос Филиппос возбудил ходатайство о том, что находящиеся в Ереванском махале некоторые церкви, которые с древних времен были благоустроены, ныне разрушились и нуждаются в обновлении. Он предъявил также указ царя-обитателя рая* относительно этого [вопроса], направленный прежнему бегларбеку Кялб-Али хану, где было сказано, что «если какая-либо старая церковь, существующая с древних времен, ныне разрушена и нуждается в обновлении, пусть не чинят помех и дозволят, чтобы вышеупомянутый католикос восстановил ее».

По этому поводу он (католикос) попросил нашу августейшую подпись. Поэтому мы распорядились, дабы Ваше сиятельство проверило действительность, не чинило помех и дозволило, чтобы католикос привел в прежний вид и благоустроил ту церковь, которая с древних времен была благоустроена, а ныне разрушилась.

Пусть это примут как строгое распоряжение и сч[ислят] от своей обязанности.

Написан в месяце раби' I 1055 г. (27 апреля — 26 мая 1645 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно высочайшему повелению.

Согласно отношению счастливового везира, его превосходительства, высокопоставленного и благополучного ээтемад-уд-довле, соответ-

ственно прежнему указу и согласно отношению высочайшего Диван-ал-садарата, которое находится [у получившего указ].

Печать, на которой написано: „Агурлу, 1055“.

Печать

Упомянутое повеление написать на имя теперешнего бегларбека.

Записать. Гахраман Халифе-Султан.

В нижнем углу документа записано: „Католикос Учкилнсы, Филиппос“.

ДОКУМЕНТ 31

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о границах поля, именуемого Бабин, села Малый-Хасан в Хачене и порядке взимания причитающихся с него государственных налогов

Папка 2а, документ 39, копия, размер 44,5×33 см, письмо шикастэ

*Шаха Тахмаспа — да просветит господь-бог его душу!

Решено, что поскольку райаты поля, именуемого Бабин, представили указ обитателя рая, блаженной памяти царя, имеющего славу Джамшида*, о том, что с древних времен Бабинское поле принадлежало [селу] Малый Хасан Хаченской области, а его четыре границы уточнены в священном указе, поэтому пусть никто не вмешивается незаконно в [дела] вышеупомянутых земель и не нарушает границ, отмеченных в священном указе. Если же кто-нибудь имеет по поводу этого вопроса законную жалобу, пусть придет к царским вратам, чтобы [там] выяснили действительность.

Указ [написан] согласно грамоте обитателя рая, царя, имеющего славу Джамшида*, и справедлив и законен.

Поэтому пусть примут к исполнению. Даруга Хачена должен оказать в этом деле законное содействие и считать своей обязанностью.

Написан в месяце шаввал 1055 г. (20 ноября — 18 декабря 1645 г.).

Копия печати

Так как в месяце мухаррам 1055 г. (27 февраля — 29 марта 1645 г.) некий парон Гаспар показал тот указ ца-

ря-обитателя рая, коим доказывается, что Бабинское поле с древних времен было внесено в джам' Хаченского села Малый Хасан, а границы упомянутого поля, прилагаемые к указу, упомянуты следующим образом:

Первая граница — река Хачена.

Вторая граница — мельница Джалала.

Третья граница — кёфшан Пиркули.

Четвертая граница — Агдара, Куран и Молла-Ахмад, (то, поскольку) он доказал, что упомянутое поле...¹ находится в его законном распоряжении, поэтому пусть никто вопреки этому, упомянутое поле...².

Свидетельства:

1. Границы упомянутого поля таковы, как написан выше местный кази и никакой ошибки нет.

Копия печати

2. Согласно повелению священного указа...³.

3. ...⁴

Копия печати

Именитый зимми, парон Гаспар, сын Хаджи Дадганлу (Хаджитарханлу?)...⁵ Анафджан (?) явился и [заявил], что Бабинское поле с древних времен было внесено в джам' села Малый Хасан. Чтобы доказать свое заявление он показал высочайший указ сияющего как солнце царя-обитателя рая, имеющего славу Джамшида*, где сказано, что упомянутое Бабинское поле с древних времен входило в [пределы] Хаченского села Малый Хасан и согласно тому же указу было отдано на правах аренды (?) одному из саркаров царя, имеющего славу Джамшида*, некоему...⁶ в качестве тиула. Четыре границы же упомянутого поля согласно этому указу и соответственно...⁷ да-стура:

¹ Одно слово не расшифровывается.

² Продолжение написанного искажено.

³ Одно слово искажено.

⁴ Третье свидетельство нельзя прочесть.

⁵ Одно слово не расшифровывается.

⁶ Имя не расшифровывается.

⁷ Приблизительно одна строка не читается.

Первая граница — река Хачена.

Вторая граница — мельница Джалала.

Третья граница — кёфшан Пиркули.

Четвертая граница — Агдара, Куран и Молла-Ахмад.

Так как границы упомянутого поля [идут] в вышеупомянутом порядке и об этом было упомянуто и в указе, поэтому эти несколько слов записаны, чтобы [в случае необходимости послужили в качестве доказательств].

В один из месяцев 1055 г. (27 февраля 1645 г. — 16 февраля 1646 г.).

ДОКУМЕНТ 32

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 9 декабря 1646 г. — 7 января 1647 г. о том, чтобы не взимали добавочную тафавут-е джизья с четырех сел Кашатага, отданных в качестве тиула амиру Аббаскули султану

Гос. Центр. архив АрмССР, фонд 59, дело I, лист 3, оригинал, размер 39×17 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса II

*Мой отец-царь — да просветит господь-бог его душу.

Из утверждений великих мустовфиев выяснилось и стало известным, что из счета в четыре тумана пять тысяч шестьсот сорок динаров, находящихся в Гуштасифе нижеупомянутых местностей, было назначено и определено высокопоставленному амиру и хакиму Аббаскули султану в качестве тиула в следующем порядке:

Село Ханацах	16248 динаров
Село (?)	8536 динаров
Село (?)	6130 динаров
Село (?)	14530 динаров
Село (?)	196 динаров
(?)	

[Всего] 45640 динаров

чтобы каждый год эта сумма сосчитывалась в счет назначенных ему двадцати одного тумана восьмидесяти одного динара жалованья. А основная сумма тафавут-е джизья Гуштасифа согласно аваредже года мыши времен обитателя рая, царя-завоевателя* в сокращенном виде в семь туманов две тысячи пятьсот динаров внесена в аббав-е джам' и отдана в тиул бегларбеку Карабаха.

В настоящее время вышеупомянутый амир доложил о том, что бегларбек Карабаха, несмотря на то, что отмеченную тафавут-е джизья решено взимать со всего Гуштасифского махала, незаконно взимает двадцать пять таеризских туманов только с тех местностей, которые, как отмечено выше, отданы ему (амиру Аббаскули) в качестве тиула.

Поэтому мы решили, что поскольку великие мустовфии согласно вышеизложенному подтвердили, что отмеченная тафавут-е джизья относится ко всему Гуштасифскому махалу, то пусть вышеупомянутый высокопоставленный (бегларбек) из семи туманов двух тысяч пятисот динаров тафавут-е джизья взимает с упомянутых местностей согласно закону только в размере их доли и не притесняет излишними требованиями райатов упомянутого места, которые отданы в тиул вышеупомянутому амиру. Пусть не имеют никаких желаний и ожиданий, противных [этому] указу, примут это как строгое распоряжение и каждый год не требуют нового указа.

Написан в месяце зикаада 1056 г. (9 декабря 1646 г. — 7 января 1647 г.).

На оборотной странице:

Согласно отношению счастливого везира, высокопоставленного, наимудрейшего ээтемад-уд-довле.

Тугра ээтемад-уд-довле. Печать. „Избранный Халифе-Султан“.

Написан. *Печать*

Внесен в дафтар Сархата. *Печать*

Просмотрен. *Печать*

Печать

Записан. *Печать*

ДОКУМЕНТ 33

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1647 г. о пожаловании великому горчи Гёкча беку в качестве сойургала 45 350 динаров государственных налогов, взимаемых с Хаченской области

Папка 2а, документ № 40, копия, размер 88×33,5 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Копия печати шаха Аббаса II

*Мой отец-царь,— да просветит господь-бог его душу!

Августейший указ последовал о следующем.

Из свидетельств великих мустовфиев выяснилось, что четыре тумана пять тысяч триста пятьдесят восемь динаров (45 358 д.) из малоджахата и вджухата упомянутых местностей, причисленных к Арранскому Хачену, были назначены в качестве сойургала Гёкча беку, который причислен к ряду великих горчи, чтобы последний ничего не требовал от дивана в счет своего жалованья.

По этому поводу имеется опубликованный царем-обителем рая* особый указ.

На днях упомянутый Гёкча бек прибыл к высочайшим вратам и попросил на свое имя подписи его августейшего величества. Уважив его просьбу и исходя из неисчерпаемого августейшего милосердия, мы пожаловали вышеупомянутую сумму и подарили ему в качестве сойургала.

Кедхуда и райаты упоминаемых при сем местностей пусть признают его владельцем его сойургала и каждый год отдают ему их малоджахат, вджухат и диванские обязанности (хокук-е дивани) и никаких упущений не допускают.

Пусть хакимы, тиулдары, даруга и другие должностные лица не вмешиваются в [дела] его сойургала и из-за ихраджата

и аваризата, а также бигара и шигара, тарха, дастандаза, пиш-
каша, саламане и других, под каким бы именем они не были, не
делают никаких хавале и итлаг и своим пером и делом не совер-
шают никаких посягательств. Великие мустовфии пусть при-
знают это решенным, согласно написанному, зарегистрируют
в книгах и не дают ему (Гёкча беку) в счет жалованья танха.

Пусть это примут как строгое распоряжение, каждый год
не требуют нового указа и, когда указ будет удостоверен свя-
щенной печатью, поверят ему.

Написан в месяце мухаррам 1057 г. (6 февраля — 7 марта
1647 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Записан согласно отношению блаженнейшего, счастливого
и благожелательно о, высокопоставленного ээтемад-уд-довле.

Тугра. Печать

Осведомлен. Печать: „Внемли моей мольбе, о Муртузакули“.
Внесен в дневник.

ДОКУМЕНТ 34

Указ бегларбека Ереана, Кейхосров хана от 1647 г.
о передаче в дар католику Филиппосу малоджахата
садов и мельниц и сумм чобанбеки, взимаемых с мелкого
рогатого скота, Эчмиадзинского монастыря

Папка 1а, документ 816, оригинал, размер 48×22 см,
письмо шикастэ-настаалик

Высочайший указ опубликован по следующему поводу.

Глава христиан, католикос Учкилисы католикос Филиппос
попросил, чтобы малоджахат садов и мельниц, принадлежащих в
вакф Учкилисе, и суммы чобанбеки были назначены ему в ка-
честве ин'ама (подарка), поэтому, начиная с этого года
собаки, нижеупоминаемый малоджахат садов и мельниц и сум-
мы чобанбеки, которые согласно выписке из дафтара представ-
ляют следующую картину, мы назначили в качестве ин'ама
вышеупомянутого (католикоса Филиппоса):

[Общая сумма]
99 944 динара

Малоджахат
47 694 динара

Суммы чобанбеки
950 голов 52 250 динаров

Сады, расположенные в
нижеупомянутых местностях
33 411 динаров

1. В Старом городе [Еревана]
 - а) Сад, именуемый Анапат вместе с садом Даракянди 6570 динаров
 - б) Сад, именуемый Чай-кайтарап 5749 динаров
 - в) Сад имени Тумана, сына Саргиса 3191 динар
2. Сад имени вардапета Давида, находящийся в селе, именуемом Норк или Чолмагчи 1957 динаров
3. Сад, находящийся в Даракянди, который вне-сен в джам' вместе с садом Анапата
4. В селе Ошакан
 - а) Сад имени Алибека 6980 динаров
 - б) Сад Шагверта 4233 динара
5. Один сад в селе Ширабад 1587 динаров
6. Один сад в селе Ашгарак 3144 динара

Мельницы, расположенные в
нижеупомянутых местностях
14 283 динара

1. Мельница имени Саргиса в городе 1 жернов, 1587 динаров
2. Мельница имени Мартироса в селе Дохс 2 жернова, 3174 динара
3. В селе Даракянди 3 жернова 4711 динар
4. В селе Учкилиса 2 жернова 3174 динара
5. В селе Норатех 1 жернов 1587 динаров

Мустовфии и кятибы (писцы) верховного саркарства вышеупомянутый малоджахат и суммы чобанбеки пусть скинут и признают изъятыми из джам'а упомянутых местностей, так как они являются его (католикоса) ин'амом, и регистрируют их в дафтарах.

Пусть это примут как строгое распоряжение и считают своей обязанностью.

Написан в месяце шаабан 1057 г. (1—29 сентября 1647 г.).

ДОКУМЕНТ 35

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1648 г. о восстановлении права собственности ереванца ходжи Акопа на мулки сел Яйджи, Норагех и Гёлкянди Ереванского ханства

*Папка 1а, документ № 82, копия, размер 98,5×18 см.
письмо шикастэ*

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Место печати его святейшества царского величества:

Августейший указ последовал о следующем:

Из свидетельств великих мустовфиев выяснилось, что до этого благороднейший из христиан ереванец ходжа Акоп возбуждал ходатайство о том, что согласно шариатским кабале село Яйджи и другие [села] нижеупомянутых махалов Чухур-Саада являются его мулками.

1. Село Яйджи и другие села, которые упомянутый ходжа, согласно написанной в месяце раби' I 1046 г. (3 сентября 1636 г.) кабале, купил у тавризца Ибраг ка зар-раби. Для доказательства своих собственнических прав он предъявил акт, удостоверенный печатями шейх-ул-ислама, калантара и других людей Еревана.

Село Яйджи, которое, согласно написанной в месяце рамазан 1045 г. (8 февраля—8 марта 1636 г.) кабале, упомянутый Ибрагимхан бек целиком купил у внука покойного Амир-Гуна хана, амир Абдул-Карима за четыре тавризских тумана и две тысячи динаров (42 000 динаров).

Село Гёлкянди, которое, согласно написанной в месяце раджаб 1042 г. (12 января—10 февраля 1633 г.) кабале, упомянутый Ибрагимхан бек купил целиком за семь тавризских туманов у сына минахора Имамкули, Агурлу бека, который продал свою собственность и был уполномочен другими.

2. Село Норагех, которое, согласно написанной в месяце джумада I 1046 г. (1—30 октября 1636 г.) кабале, было куплено (ходжой Акопом) у одного из наследников покойного Надр-Гуна бека Каджара, Юсуф ага, к которому это поместье перешло по наследству, через уполномоченных лиц за пятнадцать тысяч динаров (155 000 динаров). Он показал туманов и пять тысяч динаров печатью везира Азербайджана и одну бумагу, удостоверенную печатью Джохварлару, в которой сказано, что «так как вышеупомянутый ходжа купил упомянутое место...¹ у наследника покойного Надр-Гуна бека и шейх-ул-ислам Еревана и ряд других людей засвидетельствовали, что это место не относится к мулкам Сафикули бека, так же как и это место не относится к мулкам пожертвован в вакф (?) и высокопоставленный Гора (?) Джохварлар...² написал, что еще до того было выяснено, что упомянутое село с точки зрения мулка принадлежало Надр-Гуна беку, Тахмаспукули хан захватил (сделал забт) упомянутое место с малом и маналом и отдал в качестве тиула своему гуламу Горгину, а вместо этого манала он отдал Надр-Гуна беку...³ из другого места. В конце концов становится ясным, что наследники Надр-Гуна бека продали упомянутое село упомянутому ходже, поэтому пусть никто не причиняет ему беспокойства.

¹ Одно слово не расшифровывается.

² Одно слово не расшифровывается.

³ Одно слово не расшифровывается.

В то время, когда покойный Фулад бек согласно решению верховного дивана перечислял имущество и мулки Тахмаспули хана и ряда людей, изменивших вместе с ним, на диван, он не включил в список упомянутые мулки, так как они не принадлежали этим людям.

После того, когда дело проверки и уточнения поместий упомянутых людей было поручено прежнему везиру Азербайджана, прибежищу величия Хаджи-Мухаммад садру, а он отправил по этому делу некоего Мир-Шуджу, последний, наперекор, вписал эти места в число мулков вышеупомянутых людей и передал дивану. Таким образом, они в качестве хамесале были переданы в распоряжение бегларбека Чухур-Саада.

По его (ходжи Акопа) показаниям представлены те кабале, которые были утверждены и удостоверены печатями шейх-ул-ислама Еревана и сына вышеупомянутого высокопоставленного лица (Мухаммад-Садра) Мухаммада-Джафара и в которых подробно описаны упомянутые места. Великие же мустовфии подтвердили, что в списке мулков Тахмаспули хана и его вакила Мурада, который забитом имущества и мулков упомянутых лиц, покойным Фулад беком был передан дафтару, вышеупомянутые места не заключены.

1. [О мулках] Тахмаспули хана, согласно отношению личного мустовфия последнего, ходжи Абд-ул-Кадира, сказано так: «Так как во времена злополучного турецкого господства дафтары были уничтожены, поэтому было внесено в описание, о чем имели сведения и что могли вспомнить».

2. [О мулках] его (Тахмаспули хана) вакила написал: «Согласно завещанию, оставленному им (Мурадом), которое было представлено нам».

После того как дело проверки и уточнения поместий Тахмаспули хана и других было поручено прежнему везиру в списке доходов года коровы, который был проверен личным, посланным прежним везиром Азербайджана и сдан дафтару, доходы с мулков упомянутых людей в списке поместий Тахмаспули хана были внесены в аббаб-е джам' следующим образом:

Село Яйджи и другие [села]

Село Яйджи в целом, пшеницы	5 харваров	} 10 харваров
Село Гёлкянди в целом	5 харваров	

Село Норагех

Пшеницы	10 харваров	} 21 харвар 50 манов
Проса	11 харваров 50 манов	

В списке доходов с поместий упомянутых людей за прошлые годы, которые затем прежний бегларбек Чухур-Саада, покойный Кялб-Али хан отправил в диван, доход с вышеупомянутых мест за эти годы был заприходован следующим образом:

Село Яйджи и другие [села]

1. Село Яйджи в целом

а) Год мыши	6 харваров 67 манов	} пшеницы: 11 харваров 26 манов
б) Год коровы	4 харвара 59 манов	
2. Село Гёлкянди

а) Год коровы	6 харваров 25 манов	} 20 харваров 41 ман
б) Год лошади	11 харваров ¹ 16 манов	
		[Всего] 31 харвар 67 манов

Село Норагех

а) Год мыши, проса(?)		} 5 харваров
б) Год коровы		
Пшеницы	9 харваров 50 манов	} 19 харваров 50 манов
Проса	10 харваров	
в) Год лошади		} 19 харваров 10 манов ²
Пшеницы	17 харваров	
Проса	2 харвара 5 манов	
Чалтык	10 манов	
		[Всего] 43 харвара 65 манов

и в этом порядке урожай за эти годы в общей сумме был сделан танха покойному везиру Азербайджана в счет жалованья за те же годы, а с начала года зайца назначен ему в качестве хамесале.

¹ Должно быть 14 харваров.
² Должно быть 15 манов.

После его смерти этот хамесале был передан прежнему бегларбеку, прибежищу величия Мухаммадкули беку и в опубликованном на его имя священном указе было предписано, чтобы, «если когда-либо согласно священному Шар'у выяснится, что упомянутые места принадлежат в качестве мулка вышеупомянутому ходже, то начиная с этого года, когда Мир-Шуджа их доход захватил (сделал забт) в пользу дивана, следует отобрать у Мир-Шуджи [сумму] в размере урожая указанных мест за столько лет и отправить к воротам прибежища мира, а упомянутые места согласно светлому Шар'у передать в качестве собственности упомянутому ходже. Если же действительность окажется иною, ему не передавать и сообщить об этом, чтобы мы распорядились о том, что следует делать далее».

Ныне вышеупомянутый ходжа представил акт, удостоверенный печатями упомянутого бегларбека, шейх-ул-ислама, казия Еревана и многих других людей, где они написали, что «в году обезьяны проверили действительность и, так как много людей засвидетельствовали, что упомянутый ходжа правомочен в отношении этих мулков, которые путем купли у наследников Надр-Гуна бека и других людей перешли к нему, поэтому в этом году вышеупомянутые места были переданы во владение упомянутому ходже, и, так как Мир-Шуджа не находился в тех местах, уточнить урожай за прошедшие годы оказалось невозможным».

Так как попросили утвердить это указом, поэтому мы решили, чтобы вакилы бегларбека Чухур-Саада поступали согласно вышенанписанному и оставили указанные места во владении вышеупомянутого (ходжи Акопа).

Пусть это примут как строгое распоряжение, считают своей обязанностью и, когда указ будет украшен и засияет священной и высочайшей печатью, положатся [на него] и поверят ему.

Написан в месяце сафар 1058 г. (26 февраля 1648 г.) и завершён благополучно. 25 марта

ДОКУМЕНТ 36

Указ бегларбека Еревана, Кейхосров хана от 1649 г. о передаче в дар католикосу Филиппосу малоджахата садов и мельниц и сумм чобанбеки, взимаемых с мелкого рогатого скота, Эчмиадзинского монастыря

Папка 1а, документ № 81а, оригинал, размер 40×24,5 см, письмо шикастэ

Он есть!

Сей высочайший указ опубликован по следующему поводу: В опубликованном в месяце шаабан 1057 г. (1—29 сентября 1647 г.) указе сказано:

«Так как глава христиан, католикос Учкилисы, католикос Филиппос попросил, чтобы малоджахат садов и мельниц, отданных в вакф Учкилисе, и суммы чобанбеки были назначены ему в качестве ин'ама (подарка), поэтому начиная с полугода года собаки, нижеупоминаемый малоджахат садов и мельниц и суммы чобанбеки, которые согласно выписке из дафтара представляют следующую картину, мы назначили в качестве ин'ама вышеупомянутому (католикосу Филиппосу).

[Общая сумма]
девять туманов, девять тысяч девятьсот сорок [четыре] динара.
99 944 динара

Малоджахат
47 694 динара

Суммы чобанбеки
950 голов 52 250 динаров

Сады, расположенные в
нижеупомянутых местностях
33 441 динар

1. В старом городе [Еревана]			
а) Сад, именуемый Анапат вместе с садом Даракянди	6570 динаров	} 15 510 динаров	
б) Сад, именуемый Чай-кайтарац	5749 динаров		
в) Сад имени Тумана, сына Саргиса	3191 динар		

2. Сад имени вардапета Давида, находящийся в селе, именуемом Норк или Чолмагчи	1957 динаров
3. Сад, находящийся в Даракянди, который внесен в джам' вместе с садом Ацапат	
4. В селе Ошакан	
а) Сад имени Адобека	6980 динаров
б) Сад Шагверта	4233 динара
	11 213 динаров
5. Один сад в селе Ширабал	1 87 динаров
6. Один сад в селе Аштарак	3144 динара

Мельницы, расположенные в
нижеупомянутых местностях
14 283 динара

1 Мельница имени Саргиса в городе	1 жернов, 1587 динаров
2 Мельница имени Мартироса в селе Дохс	2 жернова, 3174 динара
3. В селе Даракянди	3 жернова, 4761 динар
4. В селе Учкисиса	2 жернова, 3174 динара
5. В селе Норагех	1 жернов 1587 динаров

Мустовфии и кятибы (писцы) верховного саркарства вышеупомянутый малоджахат и суммы чобанбеки пусть признают скинутыми и изъятыми из джам'а упомянутых местностей, так как они являются его (католикоса) ин'амом, и регистрируют в дафтерах».

Ныне, так как вышеупомянутый глава христиан сообщил о том, что на протяжении года мыши на малоджахат его садов и суммы чобанбеки из дафтара были даны хавале (поручения) и по этой причине тахсилдар причиняет ему беспокойство, было предписано, чтобы как это было опубликовано в высочайшем указе, начиная с полугодия года собаки, малоджахат вышеупомянутых садов и суммы чобанбеки признают ежегодным (хаме-сале) ин'амом упомянутого [католикоса] и отныне не дают хавале и поручений. А хавале, данные дафтаром верховного саркарства на суммы малоджахата и чобанбеки за год мыши пусть будут признаны недействительными и тахсилдар этих сумм налога не требует из этого счета.

Пусть мустовфи верховного саркарства считает своей обязанностью поступать согласно вышенаписанному.

Написан в месяце раби' II 1059 г. (14 апреля — 12 мая 1649 г.).

Печать Кейхосров хана

На полях имеется следующая запись, сделанная в дни правления преемника Кейхосров хана, Мухаммад-кули хана.

«Так как прежний бегларбек Кейхосров хан согласно этому отношению малоджахат садов и другого [имущества] католикоса назначил ему в качестве ин'ама, поэтому никаких хавале на имя католикоса не должно даваться».

Печать, на которой написано: „Аллахверди“.

На оборотной странице последовательно сделаны следующие записи относительно регистрации документа

- а) Согласно высочайшему устному предписанию. *Тугра и печать.*
- б) Написан. *Печать, на которой написано: „1042 г.“*
- в) Регистрирован. *Печать, на которой написано: „1057 г.“*
- г) Он есть! Пусть покажут.

ДОКУМЕНТ 37

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г., данный католикосу Филиппосу о получении посланных им подарков и об отправлении шахом взамен дорогих одеяний

*Папка 1а, документ № 91, оригинал, размер 38×21 см.
письмо настаалик*

Печать шаха Аббаса II

Высочайший указ опубликован о следующем.

Пусть лучший среди своей братии и наиболее благороднейший из христиан, католикос Филиппос прославится нашим августейшим милосердием и знает, что тот пишкаш, который он на днях послал к вратам прибежища мира, удостоился внимания его [августейшего] величества и его святейшему благо-роднейшему из христиан пожаловано роскошное одеяние (хал'ат), которое отправили с высокопоставленным Имамвер-

ди беком, бывшим табином покойного Аликули бека, сына брата Карачага хана.

Пусть он (католикос Филиппос) исполнится августейшим благоволением и пусть доложит о тех просьбах, которые имеет, и удостоится высокой милости.

Написан в месяце мухаррам 1060 г. (4 января — 2 февраля 1650 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно высочайшему устному повелению. *Печать*

ДОКУМЕНТ 38

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. о том, чтобы вернуть от захватчиков вакуфные сады и мельницы Эчмиадзинского монастыря и вновь передать их в распоряжение братии монастыря и католикоса

Папка 1а, документ № 86, оригинал, размер 75×24 см, письмо шикастэ

Печать шаха Аббаса II

Августейший указ последовал о том, что в настоящее время глава христианского духовенства и благороднейший из христиан Филиппос, католикос Учкилисы доложил, что нижеупомянутые сады и мельницы:

Сады, которые находятся в местечке Старый город [Еревана] и в иных [местах]

1. В местечке Старый город [Еревана]:
 - а) Сад, именуемый Анапат
 - б) Сад, известный под именем Чай-кайтарап
 - в) Сад имени Тумана, сына Саргиса
2. В селе, именуемом Норк или Чолмагчи
 - а) Сад имени вардапета Давида
3. В селе Даракянди
 - а) Один сад, который упомянут под садом Анапат
4. В селе Ошакан
 - а) Сад имени Адиеба
 - б) Сад Шагверта

5. В селе Ширабад

а) Один сад

6. В селе Аштарап

а) Один сад

Мельницы, находящиеся в нижеупомянутых местах

[В Ереванском упомянутом] местечке на имя

Саргиса

1 жернов

В селе Дохс на имя Мартироса

2 жернова

В селе Даракянди

3 жернова

В селе Учкилиса

2 жернова

В селе Норагех

1 жернов

являются вакфом Учкилисы и с давних времен находятся в распоряжении местного католикоса и братии, которые жили на доходы с них. Ныне некоторые, вопреки Шар'у и закону, препятствуют им владеть [этими садами и мельницами] и причиняют им незаконно беспокойство.

[Католикос Филиппос] показал отношение, удостоверенное печатью бегларбека Чухур-Саада, коим подтверждается, что вышеупомянутые места являются вакфом Учкилисы. Одновременно он доложил о том, что помимо вышеуказанных мест, некоторые [лица] захватили также ряд других мест, которые являются вакфами церквей и монастырей, и отказываются вернуть их епископам, священникам и чернецам.

По поводу этих вопросов он попросил священный указ. Поэтому мы решили, чтобы бегларбек Чухур-Саада и хакимы всех махалов, особенно Ширвана, Шамахи и других мест Азербайджана в присутствии членов местного священного Шар'а вникли в действительность и если выяснится, что некоторые [лица] вопреки светлему Шар'у овладели упомянутыми вакфами, то после шариатского «доказательства и необходимости» пусть после распоряжения, дабы их незаконное владение было отмечено и они (вакфы) согласно светлему Шар'у были переданы во владение распорядителя (мутаваллия), епископов или чернецов каждого места, чтобы они, согласно условию, поставленному жертвователем в вакф (вакифом), и древнему закону тратили

на владельца вакфа (монастырь и монахов) и молились за долговечность нетленной державы.

Пусть никто без шариатской причины не беспокоит монахов этих мест и считает это своей обязанностью.

Пусть это примут как строгое распоряжение и, когда указ будет удостоверен священной печатью, поверят ему.

Написан в месяце сафар 1060 г. (3 февраля — 3 марта 1650 г.).

На оборотной странице сделаны последовательно следующие записи

а) Согласно отношению счастливого, высокопоставленного и мудрого везира ээтемад-уд-довле и соответственно бумаге, данной Диван-ал-садаратом.

Тугра и печать

Печать, на которой написано: „Хабибулла, 1041“.

б) Написан. *Печать*

в) Внесен в дафтар Сархата. *Печать*

г) Просмотрен. *Печать*

д) Записан. *Печать*

ДОКУМЕНТ 39

Прошение католикоса Филиппоса шаху Аббасу II от 1650 г., в котором по поводу поставленных в нем различных вопросов шах выносит свое решение в соответствующих надписях там же или на полях и в кратком указе, написанном в верхней части документа, предписывает привести их в исполнение

Папка 1а, документ № 87, оригинал, размер 108×30,5 см, письмо шикастэ

Печать шаха Аббаса II

Пусть поступают согласно ответам, данным на отдельные вопросы, не отклоняются от их содержания и смысла и считают своей обязанностью.

Написан в месяце сафар 1060 г. (3 февраля—3 марта 1650 г.) и благополучно завершен.

Прошение

слуги молящегося, католикоса Учкилисы, Филиппоса.

Сим покорно докладываем Вам, что многие из коренных армян этих мест проживают в престольном Исфахане и многие [из тех], что ныне живут в нашем вилайете прибыли сюда по частям из различных вилайетов благодаря неисчерпаемой августейшей любви и заботе. И триста богомольцев его святейшества августейшего величества—пусть сто тысяч душ подобных нам богомольцев станут жертвами священных копыт его коня,— в Учкилисе день и ночь проводят в молитвах и прожитием своим обязаны целиком милосердию его святейшества, августейшего величества.

С того года, когда этот вилайет перешел под злополучное господство турок, и по сей день, я, смиренный и вся армянская община были верны и преданы вашей священной семье, и никогда ничего противного верности, подчинению и покорности не было и не будет сделано ни армянской общиной, ни [мною], смиренным.

Конечно, наимудрейшему главе раеподобного совета высочайшего двора и сиятельному руководителю всеми делами Ирана (ээтемад-уд-довле) истинность этого дела яснее солнечного света. Так, например, во время господства проклятого нечного света. Так, например, во время господства проклятого Хондкара группа высокопоставленных знатных людей, которые удаивались всегда Вашего внимания и милостей, встали на путь мятежа и измены, перешли на сторону турок и сообщили Муртуза паше, что жители Нахчевана и Ордубада — **шиа** и **суфии** и, следовательно, сторонники династии царей Сефевидов, На поэтому они и не явились сказать тебе «добро пожаловать». На основании этих слов Муртуза **паша** приказал нескольким тысячам людей, чтобы они совершили набег на области Нахчевана и Ордубада и опустошили их. Я, нижайший слуга, исходя из требований времени, заплатил Муртуза **паше** двести **туманов**, предотвратил тем самым несчастье и не допустил, чтобы хоть одна армянская семья рассеялась и ушла в другое место.

Далее сообщаем Вам, что в последнее время, благодаря доброжелательному отношению и заботе царя-покорителя мира мы для улучшения орошения **нахие** Карпи ценой больших затрат и лишений провели со стороны Карса, что в стране ту-

рок, в махал Карпи канал, приводящий в действие шесть-семь мельниц.

Всем известно, что раньше урожай этого махала был очень мал, а теперь, благодаря этой воде, урожай увеличился. В воздаяние за труды нижайшего, достославный бегларбек Чухур-Саада Кейхосров хан простил и пожаловал от имени Вашего царского величества церкви и монахам Учкилисы манал урожая (**хасил**) вышеупомянутого села Учкилиса и ихраджат нескольких садов и мельниц, отданных в **вакф** Учкилисе, так же как и **чобанбеки**, чтобы они могли вполне спокойно молиться за долголетие нетленной державы.

И как всегда проявлением милосердия к нам, убогим [Вы] увеличиваете молитвы, возносимые источнику нашей надежды его святейшеству, точно так же и теперь просим предписать, чтобы был опубликован указ его святейшества и доход (**хасил**) этих мест вместе с **ихраджатом** мест, отданных в **вакф** Учкилисе, был навсегда передан церкви и братии, что, несомненно, вдохнет в нас, убогих надежду и спокойствие.

Ваше покоряющее повеление.

Он есть! Пусть письменно доложат о действительном **джам'е** и **бараварда** этого места.

Он есть! Пусть письменно доложат о положении вещей.

Он есть! Представляют. Мухаммад-Салех докладывает, что манал села монастыря Учкилиса **нахие** Карпи в Чухур-Сааде в сумме пяти **туманов** внесен в **джам'** и назначен в качестве **тиула бегларбеку** Чухур-Саада и согласно **бараварда** составляет 21 **туман**. Чтобы было ясно, [представляем] в такой форме:

Отмечая, что упомянутое прибежище власти письменно выразил свое согласие с этим, начиная с первых трех месяцев года коровы и столько времени, сколько упомянутое прибежище власти будет **бегларбеком**, манал упомянутого места назначается в качестве кормления (**вазифе**) упомянутому католикосу.

Пусть напишут [об этом] священный указ.

Печать шаха Аббаса II

Основная сумма	Проценты
пять туманов	из полутора
1X4	процента
двадцать туманов.	три тумана
	<i>Печать</i>

Точно так же сообщаем Вам, что Учкилиса и другие церкви владели своими **вакуфными** пахотными землями и другим [имуществом] в качестве **вакфа**, начиная со времен Св. Иисуса и апостолов. Ныне же некоторые люди несправедливо и незаконно начали спор и делают **шилтаг**. Просим, дабы и об этом также был опубликован священный указ, чтобы эти места, как и в прежние годы, признавали **вакфом** и не причиняли беспокойства спорами и чтобы мысль убогих была спокойна.

Ваше покоряющее повеление.

Он есть!

Пусть согласно содержанию прежних указов и отношению **Диван-ал-садарата** напишут законный указ.

Печать шаха Аббаса II

И наконец, сообщается Вам, что мне, слуге [Вашему] исполнилось уже семьдесят лет и я всегда имел желание пойти на богомолье в Иерусалим, поэтому прошу Вас быть столь добрым и позволить мне отправиться в Иерусалим, что премного обрадует меня, нижайшего.

Пусть Ваша высокая тень живет в вечности!

Ваше покоряющее повеление.

Он есть!

Дозволили, чтобы он кого-нибудь назначил заместителем и пустился в путь.

Печать шаха Аббаса II

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно высочайшему устному повелению.

Печать, на которой написано: „Халифе-Султан“.

ДОКУМЕНТ 40

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. бегларбеку Еревана Кейхосров хану, написанный в ответ на прошение уполномоченного католика Филиппоса, Тумана и райатов принадлежащего монастырю села Батриндж, коим они жалуются на то, что в упомянутом селе поселились кочевники и причинили ущерб монастырским посевам

Папка 1а, документ № 89, оригинал, размер 49×22 см, письмо шикастэ

Он есть!

*Печать шаха Аббаса II со следующей надписью:
„Печать отношения верховного дивана слуги царя святости
(Али) Аббаса Второго, 1055“.*

Высочайший указ опубликован, чтобы бегларбек Чухур-Саада, достоправный правитель, высокопоставленный, власть имущий, счастливый Кейхосров хан в присутствии уполномоченных **шариата** вникнул в действительное [положение вещей] и поступил так, как диктует **Шар'** и как было принято и установлено с древних времен. И пусть не позволяет, чтобы с чьей-либо стороны и, особенно, кочевниками (**таракяме**) совершались незаконные посягательства по отношению к просителям. Пусть это примут как строгое распоряжение.

Написан в месяце раби' I 1060 г. (4 марта — 2^а апреля 1650 г.).

Прошение
уполномоченного католика Филиппоса, нижайшего слуги Тумана и других райатов

Покорнейше докладываем Вам, что нижайший в Учки занимается земледелием. Между тем многие из кочевников этого вилайета незаконно останавливаются на привал около наших посевов и причиняют различный ущерб посевам, воде и покосам нижайшего. Далее, село Батриндж с давних времен было местом поселения христиан, где они имеют церковь, и только во время [владычества] проклятого Хондкара [они]

рассеялись. Ныне же многие осели там и не позволяют христианам, чтобы они устроились в своих жилищах и выполняли обязанность малоджахата и джизья.

Сим просим Вас, дабы во имя здравия его святейшего величества, бегларбеку Чухур-Саада был пожалован справедливый указ, чтобы он вник в истинное [положение вещей] и далеко отвел незаконную руку вышеупомянутых людей от главы нижайшего и от христианской общины и они (райаты) могли вполне спокойно молиться за долголетие со дня на день усиливающейся державы. И господ-бог да не оставит это без внимания!

Он есть!

Пусть бегларбеку Чухур-Саада будет написан указ с необходимыми отметками.

*На оборотной странице записано:
Парванче. Удостоверен тремя неразборчивыми печатями.*

ДОКУМЕНТ 41

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г., данный в подтверждение публикуемого при сем решения Диван-ал-садарата, согласно которому армянам дозволяется разрешать возникающие между ними споры через посредство армянского духовенства и обращаться к Шар'у лишь в том случае, если одна из сторон является мусульманином

Папка 1а, документ № 52, оригинал, размер 56×21,5 см, письмо шикастэ

Он есть!

Власть принадлежит богу!

Печать шаха Аббаса II

Августейший указ последовал, чтобы поступали согласно публикуемому при сем достойному подражания мисалу Диван-ал-садарата, не отклонялись от его содержания и смысла, подчинение решению наисветлейшего **Шар'**а считали своей обязанностью и избегали противоречия священному шариату.

Бегларбек каждого места обязан в этом вопросе оказывать помощь.

Пусть это примут как строгое распоряжение и считают своей обязанностью.

Написан в месяце раби' II 1060 г. (3 апреля — 1 мая 1650 г.).

Решение Диван-ал-садарата

Он пророк бога!

*Последнему из пророков — мир и слава ему!

Тугра

Согласно священному Шар'у, святой вере и нашему госпо-ду и пророку мира*, когда между зимми возникает спор и стороны представлены не мусульманами, они могут разрешить свой спор через посредство казиев, чтобы закон святого главы пророков, священного шариата и светлого Шар'а был применен, или могут обратиться к своим епископам и священникам, чтобы последние разрешили тяжбу согласно своей религии и вере.

В настоящее время армянская община представила прошение о том, что, когда между ними бывают тяжбы и они эти тяжбы разрешают через посредство своих священников, мусульмане причиняют им беспокойство. Поэтому решено, если между христианами возникнет тяжба и они обратятся к своим епископам и священникам, пусть никто не мешает им и не причиняет беспокойства. Если же одна из сторон представлена мусульманином, тогда они должны уладить тяжбу через посредство членов местного Шар'а и мусульманских казиев, чтобы те, проверив действительность, решили вопрос согласно священному Шар'у.

Если кто-нибудь из армян закрепит свои мулки и имушво (сделает хабс) за Учкилисой или какой-либо другой кочью, никто не должен мешать им. Дозволить, чтобы как они поставили условием, так [доходы] и тратились.

Написан в месяце раби' I 1060 года хиджры (4 марта — 2 апреля 1650 г.).

На тексте указа имеются еще три другие печати

Печать

ДОКУМЕНТ 42

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. о подчинении Шамахинской епархии Эчмиадзину и о запрещении вмешательства Гандзасарских католиков в дела этой епархии

Папка 1а, документ № 88, оригинал, размер 72,5×27 см, письмо шикастэ

Он есть!

Печать шаха Аббаса II

* Мой отец-царь, — да просветит господь-бог его душу!

Августейший указ последовал о следующем.

Армяне Шамахинской и Ширванской олки показали указ его величества, царя-обитателя рая*, написанный в месяце зихаджа 1043 г. (29 мая — 26 июня 1634 г.), следующего содержания:

«Так как армяне Шамахи и Ширвана доложили, что с древних времен их католиком был католикос Учкилисы¹, ныне же некоторые [лица] незаконно вмешиваются в дела католикосата армян этого места, поэтому решено, что, если действительно католикосат упомянутых армян с древних времен относился к Учкилисе, пусть никто, и особенно католикос Гандзасара, не вмешивается незаконно и вопреки этому указу в дела упомянутых армян, и пусть они поступают согласно старому порядку. И пусть никто не действует вопреки закону и пусть позволяют, чтобы по-прежнему люди Учкилисы были их католикосами.

Бегларбек и калантар [того] места обязаны оказывать необходимую помощь и никому не позволять противиться содержанию вышеизложенного. Если же по этому поводу будут жалобы, их призовут к ответственности».

Относительно этого попросили нашу августейшую подпись. Поэтому мы решили, чтобы вышеупомянутые армяне признали указ его величества, царя-обитателя рая* от начала и до конца подписанным и удостоверенным августейшей подписью и поступали в издавна принятом порядке. Бегларбек и хакимы упомя-

¹ Дословно: «был из общины Учкилисы».

нутых мест обязаны оказывать необходимое содействие и никому не позволять противиться.

Пусть это примут как строгое распоряжение и каждый год не требуют нового указа. Когда указ будет удостоверен сияющей и священной печатью, пусть поверят ему.

Написан в месяце раби' II 1060 г. (3 апреля — 2 мая 1650 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно отношению преблагенного и счастливого везира, высокопоставленного, достославного и наимуудрейшего ээтемад-уд-довле и соответственно прежнему указу, который находится у людей.

Печать, на которой написано: „Халифе-Султан“

Две другие неразборчивые печати

ДОКУМЕНТ 43

Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г., коим католику Филиппосу дозволяется, согласно его прошению, назначить заместителя и отправиться в Иерусалим на богомолье

*Папка 1а, документ № 90, оригинал, размер 44×22 см,
письмо наस्ताлик*

Печать шаха Аббаса II

Высочайший указ опубликован по следующему поводу.

Пусть наиболее благороднейший среди подобных ему, глава христиан, католикос Учкилисы, Филиппос надеется на августейшее милосердие и знает, что то прошение, которое он в последнее время отправил к вратам прибежища мира и в котором просил, чтобы ему, главе христиан дозволили отправиться в Иерусалим на богомолье, было представлено нам. Согласно просьбе христиан дозволяем ему назначить заместителя и отправить

Пусть армянская община упомянутой **олки** не отклоняется от благих речей и поучений этого заместителя и считает это своей обязанностью.

Написан в месяце джумада I 1060 г. (2—31 мая 1650 г.).

На оборотной странице записано:

Он есть! Согласно устному предписанию.

Печать ээтемад-уд-довле Халифе-Султана

КОММЕНТАРИЙ

Документ 1. Этот указ шаха Аббаса I переписан на л. 36 рукописи № 73 фонда восточных рукописей Матенадарана. Манускрипт представляет собой сборник поэм и стихотворений персидских средневековых поэтов, написанных вероятно, в начале XVIII в. в Нахичеванской области. С общим содержанием этой рукописи указ не имеет никакой связи. Никакого объяснения или примечания, которое дало бы возможность выяснить по какому поводу или с какой целью приведен здесь этот указ, не дается. Точно так же неизвестно скопирован ли он с оригинала или с какой-либо другой подобной же копии.

Указу предшествует следующее краткое заглавие: «**صورت رقمی که نواب همایون بتاريخ ۱۲ شهر ربیع الثانی ۱۰۱۳ بمرحوم ذوالفقارخان نوشته**» — Копия указа его августейшего величества от 12-го числа месяца раби' II 1013 г., написанного покойному Золфегар хану». Как из заглавия, так и из текста видно, что писец путает арабские цифры ۲ (2) и ۳ (3). Поход шаха Аббаса в сторону Азербайджана имел место не в 1013 г. хиджры, а в месяце раби' II 1012 г. (сентябрь 1603 г.) (см. ТАА, т. II, стр. 441). Одновременно из текста указа становится ясным, что он написан не 12-го числа месяца раби' II, но 10-го числа того же месяца в гор. Кашан (в 150 км севернее Исфахана). Описывая путь своей армии, шах отмечает, что 12-го числа они будут в Гасемабаде, 13-го около реки Саве, 14-го в Хошгеруде и т. д. Таким образом, хотя в конце указа и не отмечается дата его изложения, однако, можно с полной уверенностью сказать, что он написан 10-го числа месяца раби' II 1012 г. хиджры (17 сентября 1603 г.).

Придворный историк шаха Аббаса, Искандар Мунши, ко-

торый во время этого похода шаг за шагом следил за всеми военными действиями, был очевидцем и участником захвата крепостей и укреплений и подробно описал обстоятельства подготовки к походу, пишет:

Выйдя 2-го числа месяца раби' II 1012 г. в назначенный час из престольного города Исфахана, [они] одну ночь оставались в Довлатабад-Бархаре и один день в Кашане, откуда и достигли быстрым походом, в течение трех дней подступов Казвина. Только здесь непосредственным приближенным шаха стало известно, что его августейшее величество направляется в Азербайджан. И Амир-Гуна бек Каджару, который был дара Казвина, был дан приказ, чтобы он, вместе с находящимися там горчи и гуламами немедленно явился и соединился с победоносной армией, и к хакиму Ардебиля Золфегар хану был отправлен человек, чтобы он с войсками тех краев, которые у него будут готовы, поторопился прибыть и присоединиться в Мианедже к свите его святейшества. И, [выйдя] из Казвина, стремительным походом за 6 дней дошли до Тавриза. Так что они за 11 дней дошли от Исфахана до Тавриза и утром 12-го дня вступили в Тавриз» (ТАА, т. II, стр. 441—442).

Если дата выступления из столицы поставлена правильно, тогда следовало бы предположить, что путь от Исфахана до Тавриза они прошли не за 11, а за 13 дней. Мунши пишет, что выйдя из Исфахана, они одну ночь провели в Довлатабад-Бархаре и один день в Кашане, откуда, как было отмечено выше, за три дня достигли Казвина. Из указа выясняется, что они достигли Кашана 10-го числа того же месяца. Следовательно путь от Исфахана до Кашана прошли за 3 дня, от Кашана до Казвина также за три дня, вместо предусмотренных 5 дней, а от Казвина до Тавриза за 5 дней. Таким образом путь, рассчитанный на 13 дней, они прошли за 11 дней, причем на два дня опередили предусмотренный график в пути Кашана до Казвина и, следовательно, достигли Казвина не 15-го, а 13-го числа.

После всего этого становится ясным, почему шах из Казвина вторично посылает человека к Золфегар хану и торопит его прибыть и присоединиться к войску в Мианедже: как видно выше, опередив на два дня намеченный график движения, они должны были быть в Уджане 18-го числа и, если бы войска

Золфегар хана в согласии с этим указом прибыли в Уджан 20-го числа, они не могли бы принять участия во взятии Тавриза, которое, как это становится ясным, имело место не 21-го числа месяца раби' II, но 19-го числа того же месяца (26 сентября 1603 г.).

Надо полагать, что Мунши не знал об этом указе, поскольку, как было отмечено выше, шах до прибытия в Казвин хранил в тайне цель этого похода даже от своих приближенных. Следует заключить, что публикуемый указ был документом сугубо секретным.

Документ 2. Этот документ написан на основании данного отцом Аббаса I, Султан-Мухаммадом Худабанде другого указа, краткое содержание которого хотя и приводится, однако дата его написания не указывается.

Весной 1604 г. главные силы кызылбашей во главе с шахом Аббасом I находились у Ереванской крепости, уже более 6 месяцев осаждая ее. В это время в стан его войска приходили все видные люди округа, феодалы-землевладельцы и вожди курдских племен и, изъявив покорность, получали особые грамоты, которыми вновь утверждались в своих владениях и закрепляли приобретенные в течение времени привилегии (см. ТАА, т. II, стр. 449, сравн. Даврижеци, стр. 27).

Этот указ также дан в это время.

Монах Саркис и вардапет Анания поторопились указом победоносного властителя утвердить и закрепить поместные права монастыря Степанноса Первомученика в Дарашамбе, которые в свое время были утверждены указом отца шаха Аббаса I, Султан-Мухаммадом Худабанде. Кроме данного указа шаха Аббаса мы в другой связи не встретили ни одного упоминания относительно существования подобного указа.

В фонде персидских документов Матенадарана сохранился только один указ Султан-Мухаммада Худабанде, данный в месяце мухаррам 994 г. хиджры (23 декабря 1585 г.—22 января 1586 г.), который относится к монастырю апостола Товмы (Фомы) в Агулисе (см. ПУМ, выпуск I, документ 22).

Документ 3. Указ переписан в особую книгу указов и купчих (стр. 85—86), приобретенных в различное время Эчмиа-

нившимся в «Каталоге рукописей» Хачика Дадяна, которым пользовались последующие исследователи (М. Бархударянц, Р. Ачарян и др.), вслед за отречением сына Меграб бека, католикоса Григора, в 1573 г. упоминаются католикосы Давид и Филиппос Тумеци (КРХД, часть I, стр. 89). Согласно Бархударянцу, первого из них хаченцы по неизвестной причине повесили на Гандзасарской колокольне, а второй продолжал оставаться католикосом до 1578 г. (История Агванка, т. II, стр. 21, на арм. яз.).

Однако, согласно вышеупомянутому хронологическому перечню, Филиппос Тумеци оставался у власти едва один год и в 1574 г. его преемником стал племянник (сын брата) Григора III, Иоаннес, который, таким образом, был не сыном Меграб бека, как указывается в вышеупомянутом хронологическом перечне, а его внуком.

По-видимому, Давид и Филиппос поочередно пытались захватить Гандзасарский католикосат, который по праву наследования принадлежал племяннику (сыну брата) Григора III Хасан-Джалаляна, Иоаннесу. Эта борьба за патриарший престол издавна тянулась в Гандзасарском патриаршестве. Сам Григор III в свое время также вынужден был вести борьбу против сына некоего Амира, Магакии, насильственно захватившего патриарший престол (ПУМ, выпуск I, док. 18).

Следует предположить, что Давида убили именно хаченские Хасан-Джалаляны, которые наследственно держали в своих руках католикосат Гандзасара. В конце концов им удалось уничтожить или удалить и Филиппоса Тумеци и посадить на престол Иоаннеса VIII Хасан-Джалаляна.

Однако, как выясняется из вышеупомянутого хронологического перечня, в 1587 г. престол был отнят у Иоаннеса ким Шмавоном, за которым в 1588 г. последовал Аристаке латакеци, в 1593 г. смененный католикосом Меликсетом К такеци; преемником же последнего в 1596 г. стал Симеон Ара-шеци (КРХД, часть I, стр. 89).

Таким образом, выясняется, что на протяжении всего периода турецкого господства (1590—1606) патриарший престол находился в руках противников Хасан-Джалалянов. Автор хронологического перечня, перечисляя последовательно имена ка-

толикосов, сидевших на престоле, предположительно написал, что Иоаннес VIII Хасан-Джалалян скончался в 1586 г. Основанием для этого послужил вероятно тот факт, что под 1587 г. в качестве католикоса упоминается Шмавон. Между тем, как выясняется из данного указа, в 1606 г. Иоаннес, явившись к шаху Аббасу и показав ему указ, данный шахом Тахмаспом брату его отца Григору III, сумел вновь получить Гандзасарский католикосат. Этот факт был неизвестен автору хронологического перечня, почему он и упоминает вслед за Симеоном Арашеци в 1633 г. Иоаннеса Шремасуреци или Шахмасуреци.

Этот указ имел под рукой и М. Бархударянц (неизвестно, оригинал или копию). Однако годом вступления католикоса Иоаннеса на патриарший престол он ошибочно считает 1578 г., о вышеупомянутой же борьбе за патриарший престол совсем не говорит (История Агванка, т. II, стр. 23).

Указ написан во время осады Ганджи. В марте-июле 1606 г. шах Аббас находился около Ганджи и лично руководил осадой. Ганджа была взята 5 июля 1606 г. (ТАА, т. II, стр. 501).

Документ 6. Указ этот написан после взятия Ганджи, вероятно тогда, когда шах Аббас со своей армией стоял лагерем в Аксатфинской долине и вел переговоры с комендантами турецких гарнизонов в Лори, Дманисе и Тбилиси, чтобы они сдались без сопротивления (ТАА, т. II, стр. 592).

Оригинал указа пострадал от сырости, однако читается полностью. На оборотной странице имеются полуграмотные и ошибочные армянские надписи.

1. «Сколько монастырь имеет мулков — это хукм [относительно] их бахраче».

2. «Это хокм великого Шахабаса, написанный в 1050 (!) тариге».

3. «Это хукм малого (!) Шахабаса, написано, что монастырь [записан] на Агулис».

Имеется также удостоверенная копия этого же указа, снятая во второй половине XVII в. (папка 1а, документ № 31б, размер 41 × 18,5, письмо шикастэ-настаалик), на которой имеется следующая армянская надпись:

«Это копия хокума маленького (!) Шахабаса, который на-

писал, чтобы все иереи и вардапеты, сколько их есть в махале Азайчилян, все были покорны апостолу Товме».

В этом указе фактически подытожены как приобретенные в прошлом поместные права, так и права муафства, пожалованные духовенству (см. ПУМ, выпуск I, документы №№ 12 и 20). Указом, полученным от шаха Аббаса двумя годами ранее (документ 4) был лишь восстановлен тот порядок обложения налогом, согласно которому малоджахат и ихраджат вакуфных земель Агулиса взимались с общины Агулиса. Однако не прошло и двух лет, как братия монастыря была вынуждена вновь обратиться к шаху и с помощью нового указа восстановить свои поместные права также в отношении поместий и земель, расположенных в Дрнисе, Вананде, Шороте и других местах.

Документ 7. Указ написан в то время, когда шах Аббас со своей армией осаждал крепость Шамахи. Осада крепости началась 9 января 1607 г., а взята она была лишь спустя 5 с половиной месяцев, 27 июля 1657 г. (ТАА, т. II, стр. 512 и 527).

Этот указ дошел до нас в нотариально не удостоверенной копии. Хотя в целом текст разборчив, однако в отдельных местах имеются частичные искажения.

Заслуживает внимания та часть текста, где говорится, что во время правления шаха Тахмаспа I «некто по имени Магакия взял на себя обязательство уплатить за патриарший престол (?) определенную сумму». В тексте это обязательство названо «بس كاتوري». Почерк достаточно ясен, хотя точки и не отмечены. Первое слово можно прочесть «پاسين — пасин», «باستان — бастан», «نشين — ншин», а второе слово по всей вероятности, следует читать «كاتوزي — катози», что означает «духовное лицо», «духовный глава».

В легендарной части «Шахнаме», где Фирдоуси рассказывает о царствовании и деяниях Джемшида, довольно подробно говорится также о новом классовом делении населения. По свидетельству Фирдоуси, Джемшид был тем царем, который впервые разделил свой народ на четыре больших сословия: «катозиянов» (духовенство), «нейсарианов» (военных), «насудьянов» (земледельцев), «ахнахуштианов» (ремесленников) (см. «Шахнаме», т. I, стр. 22). С тех пор назва-

персидской литературе применялось вообще в отношении глав духовенства, а в последний период в отношении глав иноверного духовенства, быть может уподобляя его названию «католикос».

Таким образом, если в документе второе слово отрывка بس كاتوري читать «катози» (глава духовенства), то правильным чтением первого слова будет «نشين — ншин», что означает «трон», «резиденция», «престол», возможно и «восшествие на трон», «вступление на престол». К сожалению в других источниках и документах мы не встречаем подобного выражения, поэтому этот отрывок мы условно читаем и переводим так: «از بابت نشين كاتوزي قبول نموده — взял на себя обязательство [уплатить] за патриарший престол».

Этот термин сохранился лишь в этом указе шаха Аббаса I и в данном на его основании другом указе шаха Аббаса II от 1656 г., который по существу повторяет содержание первого (папка 2а, документ 48, размер 89×31, письмо-шикастэ). Следует, однако, полагать, что имелся еще один указ, данный Шахмаспом, который получил католикос Магакия и в котором были указаны как пожалованные ему права, так и взятые им обязательства; этот термин, несомненно, идет от этого указа.

Как выясняется из указа, данного шахом Тахмаспом в 1570 г. гандзасарскому католикосу Григору, Магакия должен был получить этот указ в 1560-х гг. Здесь сказано, что после католикоса Саркиса, в 1555 г. патриарший престол в Гандзасаре особым указом был передан сыну его брата Григору, после чего к царскому престолу прибыл сын Амира, Магакия и с помощью первого указа Гандзасарское патриаршество «перевел на свое имя». Нельзя сказать конкретно, в каком именно году Магакия получил это право, однако ясно, что в 1570 г. это право у него отбирается и вновь передается Григору (см. ПУМ, выпуск I, документ 18). Как видно, Магакия, чтобы получить это право, взял на себя обязательство ежегодно платить определенную сумму царской казне и эта сумма была вписана в налоговые книги в качестве систематически уплачиваемого налогового обязательства.

В указе имеется интересное свидетельство о том, что после

того как Закавказье было вновь завоевано, иранские административные и финансовые органы снова извлекли прежние налоговые книги и при необходимости опирались на них. Важен также и тот факт, что сразу же после завоевания взимаемые с населения, в том числе и монастырских братий, поголовная подать и другие налоги в спешном порядке были переданы в качестве тиула военнице.

Из этого указа становится ясным, что монастырь имел две церкви. Это видно также и из описания С. Джалалянца и, особенно, из содержания эпиграфических надписей (см. «Путешествие в Великую Армению», т. I, стр. 185 и 192). Поэтому-то священники и монахи каждой церкви были отмечены в налоговых книгах отдельно.

Налоговые суммы во время переписывания были, вероятно, искажены и поэтому не могут считаться достоверными.

Документ 8. Это первый указ Татевского монастыря, относящийся к XVII в.; он дошел до нас в оригинале. Документ был реставрирован и наклеен на плотную бумагу. Весь текст указа вполне разборчив, частично повреждена лишь печать.

Указ написан в царском лагере в Мазандаране. По свидетельству Искандара Мунши зимой 1607—1608 гг. и весной 1608 г. после длившихся пять лет походов шах Аббас I отдыхал в Мазандаране (ТАА, т. II, стр. 535).

Определенных упоминаний относительно получателя указа, епископа Месропа не имеется. Вообще, следует сказать, что хронологическая преемственность Сюникских епископов пока не уточнена. В приложении к «Истории области Сисакан» в списке сюникских епископов даны имена епископов, сидевших в Татеве после Ована Воротнеци, где непосредственно вселел за вардапетом Шмавоном Ангехакотци упоминается Шапан Иоаннес Шинатагеци. Опущен период примерно в 200 лет. В этом периоде молчат также С. Джалалянец и Алишан, которые в основном исходят из вышеупомянутого источника. Причиной этой неопределенности Алишан считает то, что «В XV—XVI вв. почти обо всей Армении нет никаких упоминаний [в источниках] из-за смутного времени и разрушений, совершенных Тимуром и тюркскими племенами Черного и Белого барана» (Сисакан, стр. 241, на древнеарм. яз.).

Известно, однако, что после вардапета Шмавона Ангехакотци Сюникским епископом долгое время был сын его брата, Степаннос (ПУМ, выпуск I, документ 4), который подвергся преследованиям со стороны мусульманских властей и умер в 1483 г. (Новые армянские мученики, стр. 313—319, на древнеарм. яз.).

Определенных свидетельств относительно того, с какого именно года епископ Месроп стал главой Татевского монастыря, не имеется. Епископ Артак Смбалян в конце своей статьи, озаглавленной «Краткая история Татевского монастыря», приводит также список сюникских епископов, где епископ Месроп упомянут под 1620—1642 гг. («Татев», Ежегодник, 1830 г., стр. 347, на арм. яз.).

Между тем из публикуемого указа ясно видно, что он уже до получения указа занимал эту должность. Вероятно также и то, что на некоторое время он лишился патриаршего престола, так как в указе просит «вновь» пожаловать ему престол. Однако ясно, что Месроп является одним из наследников Шмавона Ангехакотци, Степанноса и других их преемников. В указе прежние епископы названы его предками (ابا واجداد — прадеды и деды).

Во дворе западной большой соборной церкви Татевского монастыря имеется могила со следующей надписью: «Это гробница священного архиепископа Сюникской области, Месропа. 1112 (1663)». (Сисакан, стр. 235, см. также «Лapidарную летопись», стр. 188). Это, вероятно, могила получившего этот указ епископа Месропа.

Документ 9. Этот указ является древнейшим из персидских указов, хранящихся в Гос. Центр. архиве АрмССР. Документ дошел до нас с довольно хорошо сохранившимся текстом и почти полностью расшифровывается.

Свидетельства относительно получателя указа, Мелик-Айказа (в тексте hegas) довольно запутаны и на их основании трудно сделать определенное заключение. Согласно М. Бархударяну, некий Мелик-Айказ из села Ханацах в Кашатаге, будучи преследуем турецкими властями, находит себе убежище в Иране, представляется шаху Аббасу I и удостоивается его

милостей (см. об этом также Даврижеци, стр. 16). Его сын, Гайк остается в родном селе и продолжает владеть унаследованными от отца поместьями. Народ этого мелика Гайка по имени отца также зовет Айказом, в местном произношении heгаз («История Агванка», т. II, стр. 51, сравн. «Тайны Карабаха», стр. 205—206, на арм. яз.). Еще не выяснено, на основании каких именно источников М. Бархударяном изложена родословная Мелик-Айказа и его преемников, поэтому выводы его трудно считать достоверными.

Имеются, однако, письменные источники, заслуживающие большего доверия, которые свидетельствуют, что имя деда Мелик-Айказа было Айказ, отца же его звали Ахназар. В одном из рукописных евангелий Матенадарана сохранилась следующая памятная запись, относящаяся к первому 20-летию XVII в.

«Последний получатель святого евангелия, Парон Айказ ага, из благородного рода азатов (*արդի ազատաց ազատաճիւր*) приобрел святое евангелие на свои собственные средства на помин душ своей и родителей, отца — Парона Ахназара, деда — Парона Айказа (другим почерком «Агаджана». А. П.) и матери его. И, бросив сокровища: золото и серебро, верблюдов, лошадей и мулов, пушки и ружья, несчетное множество товаров, бежал в Стамбул (!). И когда вернулись персидские войска, он прибыл в Нахичеван; пробыли там три месяца и отправились оттуда в город Ганджа и осадили крепость, ударили из пушек и крепость разселась» (рукопись 5303, стр. 394б—395а, сравн. Е. Лалаян, Каталог рукописей Васпуракана, стр. 524, на арм. яз.).

В обширной оде, посвященной истории основания пустыни Аранц в Татеве, один из старших воспитанников той же школы Нерсес Мокаци в числе основателей пустыни упоминает деда Ахназара, князя Айказа. Два рукописных экземпляра этой оды были найдены нами в рукописях №№ 45 и 5128 Матенадарана. Другой текст оды опубликовал Алишан в своем труде «Аяпатум» (стр. 618—623, на древнеарм. яз.).

Алишан отождествляет отца Айказа, Ахназара с удостоившимся в те же годы при царском дворе в Исфахане больших почестей джюльфинцем ходжа Назаром, не указывая при этом на источник, который доказывал бы этот факт (Сисакан, стр.

248). Отсюда вытекает и та ошибка, что сына ходжи Назара, ходжу Сафраза (Сарфараз) называют братом Айказа (там же).

Упомянутые в данном указе «перешедшие на сторону противника» или, как сказано в документе, «донук люди» (*مردم دونوک*) — это та часть оставшихся в Карабахе кызылбашских племен, которая в 1590 г. воспротивилась шаху Аббасу и отказалась переселиться в Мазандаран. Во время оккупации они сотрудничали с османами и подвергли преследованиям Мелик-Айказа, как человека определенно иранской ориентации. Как выясняется из приведенной выше памятной записки. Как выясняется из приведенной выше памятной записки и как об этом свидетельствует Даврижеци (стр. 16), Мелик-Айказ в конце концов был вынужден покинуть свою страну и искать убежища у шаха Аббаса. Содержащиеся в памятной записки слова «бежал в Стамбул» — явная описка, которой следует исправить и читать «бежал в Спахан» (Исфахан). Это ясно видно из следующих строк: «И когда вернулись персидские войска, он прибыл в Нахичеван» и т. д.

Именно в это время Мелик-Айказ в свою очередь начинает преследовать своих бывших гонителей и, в особенности, перешедших на сторону врага «донук людей», которые, как об этом свидетельствует Искандар Мунши, открыто перешли на сторону османов и вели находившиеся в Гандже силы османов, когда последние двигались через Карабах в сторону моста Худаферина, чтобы нанести контрудар действовавшим под командованием Хусейн хана Зиадоглы Каджара кызылбашским войскам, которые захватили этот важный мост реки Аракс. Несомненно, за эту верность и, в особенности, за услуги, оказанные во время завоевания Ганджи, шах вновь восстановил его меликские права и повелел, чтобы справедливо подвергшиеся в прошлом с его стороны преследованиям люди, которые теперь объявили себя «шахисеван», не пытались, воспользовавшись случаем, отомстить ему.

После завоевания Ганджи, то есть Карабахского вилайета, а также Шамахи и Ширвана власть Мелик-Айказа более чем укрепилась. На основании оды Нерсеса Мокаци следует предположить, что в это время границы владений Мелик-Айказа весьма расширились и ему подчинились также области Малого

Сюника и Кафана (см. также документ 15 настоящего сборника). Он не только объединил армянские военные силы Сюника и Арцаха, но также содействовал и культурному строительству.

В вышеупомянутой оде Нерсеса Мокаци имеются интересные сведения, которые касаются как внешних достоинств, так и военной, общественной и просветительской деятельности Мелик-Айказа (Эту часть оды см. в армянском тексте комментария, стр. 102—103).

Документ 10. Этот указ был написан в Тавризе. Весной 1610 г. шах Аббас со своим войском прибыл с Карадагского зимовья в Тавриз, чтобы непосредственно руководить военными действиями, ведшимися против курдов Урмии и Мараги (ТАА, т. II, стр. 570, сравн. Даврижеци, стр. 186).

Даврижеци в XVI главе своей «Истории» подробно рассказывает о краже мощей Рипсима и Гаяне, совершенной «франкскими патерами» и подтверждает вмешательство шаха в это дело. Согласно его рассказу «со всем ходом и сутью этого дела ходжа Сафар и католикос Давид письменно ознакомили ходжу Назара, который находился в Тавризе. И ходжа Назар, который был смел пред лицом шаха, сообщил ему и попросил у шаха письменного повеления и отправки по следам патеров, доставших мощи, царского слуги, дабы он, схватив их, доставил к царю; и шах исполнил все желания ходжи Назара» (стр. 187).

Далее он рассказывает, как шах приказывает одному из своих слуг по имени Аветик (второе имя которого было Алтун) разыскать франкских патеров, отобрать у них мощи и доставить ходже Назару. Получив указ шаха, Алтун отправляется в село франков (армян-католиков) Апаранер, которое находилось в пределах Нахичевани, и, арестовав упомянутых патеров, принуждает их побоями и истязаниями отдать спрятанные мощи (стр. 188—189).

Однако Даврижеци, как видно, не был осведомлен об этом указе, из которого выясняется, что шах намеревался до конца преследовать и наказывать всех соучастников этого дела. Безусловно, важную роль в этом деле сыграл католикос Да-

вид, который в это время находился при шахе и не переставал строить козни против католикоса Мелкисета (Даврижеци, стр. 206).

Даврижеци довольно подробно говорит и о длительном антагонизме католикосов Давида и Мелкисета и показывает бедственные последствия этой борьбы и разногласий (гл. XVII, XVIII и XIX). Этот указ удостоверяет также точность сообщаемых Даврижеци фактов и подтверждает благосклонность шаха к католикосу Давиду.

Указ дошел до нас в оригинале. Вероятно, во второй половине XVIII в. документ подвергся реставрации и к его краям была подклеена желтая бумага шириной в 6—8 см.

Хотя значительная часть оригинала повреждена от сырости, однако, хотя и с большим трудом, нам удалось восстановить весь текст указа.

На оборотной странице имеются следующие армянские надписи:

1. «Это [рагам] великого шаха Аббаса, чтобы Амир-Гунахан отобрал мощи св. Рипсима у воров патеров и отдал нам».

2. «II. Это рагам от 1019 г. мусульманского л. с.».

3. «I. бесполезно».

2 и 3-я надписи сделаны, по всей вероятности, католикосом Симеоном Ереванци. Он ознакомился с содержанием указа и отметил, что с точки зрения поместных и иных прав Эчмиадзина он не представляет особенной важности.

Начальный номер «II» второй надписи показывает данную католикосом Симеоном нумерацию и означает, что в хронологическом порядке это — второй из указов, находившихся в его руках. Помеченный цифрой «I» древнейший указ Эчмиадзина, который был дан шахом Тахмаспом I Сефевидом в декабре 1548 г., опубликован в I выпуске «Персидских указов Матен-дарана» (см. док. 13).

Краткая и не вполне точная аннотация указа дана в XX главе «Джамбра»: «При святом престоле имеется один рагам великого шаха Аббаса, который пишет Амир-Гунахану, согласно арзу (прошению) католикоса Давида в 1019 г. мусульманского летосчисления, что отбери мощи святых Рипсима у воров-патеров и сделай таслим (отдай) Эчмиадзину, а патеров подвергни преследованиям» (стр. 210).

Во время католикоса Симеона Ереванци документ подвергся реставрации и был наклеен на красную бумагу размером 69 × 30 см. На оборотной стороне той же бумаги мелким курсивом дана подробная аннотация документа на армянском языке:

Сохранилась также одна незаверенная копия (папка 1а, документ № 36, размер 41×26,5 см, письмо наستاалик), на которой имеются следующие армянские надписи:

- Этот указ, опубликованный в подтверждение написанной шейх-ул-исламом Еревана фатвы, является первым документом, утверждающим монастырские земли и другие поместья Эчмиадзина, который был дан католикосу Мелкисету. Второй

«Итак, эти поля и земли, о которых написали,— из полей нашего села, большинство которых испокон веку были собственностью святого Престола. По этой причине и имеет святой Престол два рагама: один от великого и первого шаха Аббаса, который написан в 1022 г. мусульманского летосчисления, во времена католикоса Мелкисета и другой, от второго шаха Аббаса, в 1054 г. мусульманского летосчисления, во времена католикоса Филиппоса. И хотя один из них [написан] на 32 года позже другого, однако, в обоих написано одно и то же и одинаково. Ибо сперва шхисламы страны пишут в обоих поименно и в отдельности вышеупомянутые земли и поля и ставят печать и удостоверяют, что эти поля действительно испокон веку принадлежали Эчмиадзину, а затем цари пишут на этих бумагах, один на той странице и другой на другой странице рагам и приказывают, что «мы также повелели, чтобы эти земли навсегда были [собственностью] Престола Эчмиадзина и никто не имеет права посягать на них» (Джамбр, стр. 154, сравн. там же, стр. 212).

Документ 12. Зимой 1616—1617 гг. шах Аббас со своей армией находился в именуемом Данги местечке округа Шаки. В начале весны он направился в Грузию, побывал в Картли и Сомхете, а затем поднялся на летние пастбища Гехаркуника. (ТАА, т. II, стр. 648).

393

возвращение с великого сургуна, — а вернулся он без разрешения шаха и, прибыв в Эчмиадзин, стал править католикосатом также без повеления шаха. Третье — когда шах лишил Мелкисета власти католикоса и отправил в Исфахан и шах полагал, что он находится в заключении, Мелкисет, освободившись из заключения, продолжал править католикосатом, также без разрешения шаха» (Даврижеци, стр. 218).

Далее Даврижеци рассказывает, как католикос Мелкисет при посредничестве высокопоставленных лиц и видных армян соглашается ежегодно уплачивать 100 туманов и взамен получает от шаха права католикоса Эчмиадзина. Однако там же он добавляет, что согласно некоторым источникам, в ходатайстве, представленном шаху, Мелкисет взял на себя уплату только упомянутых 300 туманов по 100 туманов на протяжении трех лет. Между тем шах отмечает в своем указе, и это в точности фиксируется в диванских книгах, что «католикос Мелкисет попросил [у нас] Эчмиадзинский католикосат и обещал каждый год давать царскому дивану 100 туманов мугада, поэтому мы и пожаловали ему власть католикоса, чтобы он правил» (стр. 221).

«И никто не знал, что шах так написал, — продолжает Даврижеци, — ни католикос, ни кто-либо другой из армян, и когда узнали, никто ничем не смог помочь, ибо невозможно было отменить приказ столь грозного царя или же изъять из царских и диванских книг то, что было написано» (там же).

Так или иначе, с этого года на Эчмиадзин ложится обязанность уплаты 100 туманов наличными «пишкаша», или, как выражается Даврижеци, «мугада», которая становится причиной разорения монастырского хозяйства и распрей из-за патриаршего престола, продолжающихся до 1629 г., когда шах особым указом (док. 19) освобождает монастырь от обязанности (подробное описание событий см. у Даврижеци, гл. XVIII, XIX и XX).

Из «Джамбра» узнаем, что этот указ существовал при католикосе Симеоне, однако неизвестно, была ли то копия, или оригинал (стр. 211). Публикуемая копия не является нотариально заверенной копией Шар'а, однако она была снята в конце XIX в. с другой копии, хранившейся в монастыре, верность

которой оригиналу была удостоверена печатью начальника канцелярии Шар'а и следующей надписью: «هذا السواد مع — اصله الاشراف الاعلى مطابق — копия с высочайшим и священнейшим подлинным верна». Все надписи и пометки, относящиеся к регистрации документа, заботливо скопированы, а принадлежность печатей уточнена.

Документ 13. Указ дошел до нас в незаверенной копии, снятой вероятно в 1900-х гг. Судя по почерку, можно предположить, что переписчик был не вполне грамотным человеком и часто искажал текст.

Копия оборотной стороны указа не дана. Пропущен также подсчет тиулских сумм, назначенных султану Сарухану в счет тафавут-е джизья сел Довшанлу и Дархас, который должен быть помещен в промежутке между 8 и 9 строками.

На указе нет ни одной надписи, которая позволила бы выяснить, каким путем и откуда он попал в Эчмиадзин, или с какой целью и по чьему поручению была снята эта копия.

При всем том, этот указ дает интересные сведения об административно-экономическом положении Арцаха и, в особенности, его восточных районов (Игирмидорд) в XVII в. и содержит чрезвычайно важные данные относительно феодального института тиула.

Упомянутые в указе несколько указов и документов другого порядка о селе Довшанлу в Хачене и селе Дархас в Варанде хранятся в фонде персидских документов Матенадарана, относящихся к XVII—XVIII вв.

Документ 14. Этот указ — купчая дошел до нас в двух нотариально заверенных копиях Шар'а, снятых в одно время и удостоверенных печатями одних и тех же лиц.

Составляя персидский текст указа, мы взяли за основу документ № 41 папки 1а, пользуясь также для уточнения отдельных частей его другой копией (папка 1 а, документ № 42, размер 75 × 31 см, письмо шикастэ-настаалик).

Из «Джамбра» выясняется, что во время Симеона Ереванци существовали и оригинал, и две копии. Нужда в последних появилась, вероятно, в XVII в., когда вновь разгоре-

лись споры относительно вопроса принадлежности мулка села Вагаршапат (Учкилиса) Эчмиадзинскому монастырю.

Точно так же, согласно данным того же источника, выясняется, что этот документ через короткий промежуток времени потерял свою силу и село Эчмиадзин было вновь насильственно присвоено сыном Амир-Гуна хана, Тахмаспули ханом («Джамбр», стр. 103—104 и 228, см. также комментарий к документу 39).

На оборотной странице первой копии (папка 1а, документ № 41) при католикосе Симеоне мелким курсивом была сделана следующая аннотация:

«VI. Правящий нашей страной Амир-Гуна хан, джабром (насильственно) отнял у нас шесть дангов (шешданг) мулка нашего села Эчмиадзин, владел и кормился им некоторое время. И затем братия святого Престола отнесла и показала ему великую вахмиатнаме-кабалу, которую имеем и ныне. И, когда он увидел ее и понял истину, тогда вновь пожаловал шесть дангов мулка этого села святому Престолу и дал нам эту бумагу в качестве худжата (доказательства), чтобы никто ни из его рода, ни кто-либо другой не осмелился отнять у нас. В 1029 году мусульманского летосчисления. Но это сават (копия), а не асл (подлинник). Имеется еще один его сават».

Номер «VI», отмеченный в начале аннотации, неверен. В «Джамбре» этот документ под номером I упомянут в XXI главе, посвященной описанию указов и других документов, полученных от персидских ханов, шейх-ул-исламов и местных высокопоставленных должностных лиц, и действительно среди документов такого порядка этот указ является хронологически наиболее старым.

На той же копии различными почерками сделаны следующие надписи:

1. «Эта грамота — сават бумаги Амиргуна хана».
2. «Здесь есть налатлама (грамота проклятия) и основная».

В несколько иной редакции мы находим приведенную выше краткую аннотацию во второй копии (папка 1а, документ № 42). На ней, однако, имеется одна дополнительная надпись, сделанная, возможно, Симеоном Ереванци.

«Пригодна, для [доказательства], что земли Эчмиадзина — фахм. Существует [и] другая, написанная по-армянски поверх написанного Амиргуна ханом, сыном Апаскули хана, которая имеется среди бумаг».

Документ 15. Этот второй указ Гос. Центр. архива Арм. ССР также дан кашатагскому Мелик-Айказу в подтверждение его поместных прав. На одной странице документа находится мисал Шар'а, который утвержден указом шаха, написанным на оборотной странице.

В тексте мисала Шар'а имя Мелик-Айказа дано в искаженной форме «ملك كيكاس — Мелик Кегас». В комментарии к документу 9 мы уже имели повод отметить, что на местном наречии его называли «Мелик heгасом». Произнося это имя быстро, не трудно заметить, что первый звук слова heгас — «h» не слышится и, согласно закону ассимиляции звуков, сливается с последним звуком слова «мелик» — «к». Форма «ملك كيكاس», с которой мы сталкиваемся в документе, может быть письменным выражением такого произношения имени «Мелик heгас».

Текст этого указа с небольшими сокращениями был опубликован проф. И. П. Петрушевским в приложении к его монографической работе, где однако, вышеупомянутая описка вызвала некоторое недоразумение: слова «ملك كيكاس — мелик Кегас» были прочтены «ملك كزكان — мулк-е Канкан» и переведены как «мулк канкана» (см. «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв.», Ленинград, 1949 г., приложения стр. 362), что послужило для И. П. Петрушевского основанием рассматривать данный указ как документ, свидетельствующий о существовании общинного землевладения (см. там же, стр. 243—244). По-видимому, уважаемый профессор не заметил на фотоконии документа зубчики س, которые достаточно ясно видны в оригинале. Таким образом, здесь речь идет о частях или «дангах» мулков сел, которые принадлежали Мелик-Айказу.

К сожалению, в указе не упомянуты имена ставших предметом спора мулков, среди которых, как было отмечено, Ме-

лик-Айказ имел свою долю. Однако важен тот факт, что он имел мулки не только в пределах своего меликства—Кашатага (Гуштасиф), но и в Кафанской области. Возможно, что именно благодаря этим мулкам его влияние распространилось и на эти области, где и была основана, как известно, обитель Аранц. быть может как раз в одном из принадлежавших ему поместий.

Алишан смерть Мелик-Айказа датирует 1621 г. (Сисакан, стр. 248). Если эта дата точна, тогда становится ясным, что и в последние годы своей жизни он продолжал бороться с захватившими его поместья лицами, имена которых, однако, не упомянуты в данном указе.

Относительно родословной Мелик-Айказа см. комментарий к документу 9 данного сборника.

Документ 16. Этот документ, который содержит в себе только фатву шейх-ул-ислама и сообщает чрезвычайно важные сведения относительно социально-правового положения армянских райатов, дошел до нас с совершенно неповрежденным текстом. Написан довольно ясно почерком насх с частичным каллиграфическим рик'а.

Дата изложения фатвы не указана. На печати шейх-ул-ислама можно прочесть: «بنده شاه ولايت يوسف — ۱۰۳۰» — слуга царя святости, Юсуф—1030». 1030 г. хиджры совпадает с 1620—1621 гг. нашего летосчисления, что, безусловно, нельзя принять в качестве достоверной даты составления документа. Со всей вероятностью он мог быть написан в 1620 г.

Фотографический снимок и армянский перевод текста этой фатвы впервые были опубликованы в нашей статье, помещенной в III томе «Вестника Матенадарана» (см. А. Папазян, К вопросу об ассимиляторской политике сефевидского Ирана, «Вестник Матенадарана», т. III, 1956 г., стр. 86—99, на армянском языке).

Заслуживает внимания, написанная на оборотной странице курсивным письмом, армянская аннотация, в которой дано совершенно противоположное объяснение и искажен смысл документа. Согласно этой аннотации принявшие мусульманство наследники армянских райатов не то, что имеют право унаследовать все имущество, оставленное их отцом, или другими родственниками и лишиться наследства армянских наследников, но,

наоборот, будто бы сами лишаются права получить какую-либо часть этого наследства.

Вот эта аннотация:

«На этой бумаге находятся четыре фатвы. Сперва это: если некий армянин, став мусульманином, назовется Мехди и издохнет, останется у него один сын-армянин по имени Шахназар, а также внуки со стороны дочери и другие родственники. Спрашивают у шара, достанется ли имущество принявшего мусульманство сыну или другим родственникам? И он ответил, что сыну. Второе: спрашивают, если кто-нибудь умер и остался у него один брат-армянин и два племянника (сыновья брата), также ставшие мусульманами. Теперь имущество умершего достанется армянину-брату или принявшим мусульманство? Отвечает, что достанется армянину брату. В-третьих спрашивают: эти двое, принявшие мусульманство, будучи [еще] армянами, разделили со своим дядей (братом отца) некое наследство, и осталось кое-что другое, что они еще не разделили. Теперь, когда они стали мусульманами, положено ли им разделить с дядей остаток, или нет? Отвечает, что нет, ибо то, что взяли будучи [еще] армянами, то и дано им в долю. В-четвертых, спрашивают: если сын того же вышеупомянутого Шахназара станет мусульманином, достанется ли его доля из имущества отца или нет? И на это также отвечает, что нет».

В конце другим почерком добавлено: «вероотступнику не будет тяжбы (дави)».

Это совершенно неправильное и произвольное объяснение текста документа, безусловно, было дано позже, во всяком случае, не непосредственно вслед за изложением фатвы. Документ был необходим упомянутым в нем лицам, которые, не сумев уладить возникшего между ними спора, обратились к Шар'у, чтобы последний сказал по этому поводу свое авторитетное слово.

Затем, неизвестно каким путем (вероятно не ранее XVIII в.), документ попал в Эчмиадзин, где и должна была быть написана вышеупомянутая аннотация, полностью изменившая смысл документа и приспособившая его к выгодам христиан.

Можно не сомневаться в том, что эта фатва существовала

и во время католикоса Симеона, но, так как содержание документа не имело никакой связи с историей поместного землевладения и муафства Эчмиадзина, или других монастырей, поэтому он и не удостоился его внимания.

Документ 17. Документ сохранился в копии, снятой в первые десятилетия XVIII в. На одной из печатей, удостоверяющих верность копии, можно прочесть дату — 1119 г. хиджры (1707). Документ сохранился хорошо, текст ясен и читается полностью. Искажена только дата документа. В конце документа довольно ясно написано: «سنه ثلث والفي», что является явной опiskeй. Не может быть сомнения в том, что слово «ثلثين — тридцать» оригинала, в копии было искажено и превратилось в «ثلث».

В месяце раби' II 1030 г. хиджры, то есть в марте 1621 г. шах Аббас праздновал Новруз (новый год) в Мазандаране (ТАА, т. III, стр. 674), где к нему и явились монахи Агулисского монастыря апостола Товмы и получили этот указ.

На оборотной странице документа мелким курсивным письмом сделана следующая полуграмотная армянская надпись:

«Это рагам (другим почерком — это сават) шаха, чтобы со стороны монастыря, кто-нибудь брал рсум, кто не даст — хаким возьмет [у него] и даст».

Документ 18. Указ сохранился в оригинале, реставрирован и наклеен на белое полотно. Реставрация произведена не позднее XVIII в. А во время католикоса Симеона на полотне сделаны следующие надписи:

1. «V. Это рагам ризничества католикоса Мовсес горый был дан великим Шахаббасом в 1036 г. мусульм этого летосчисления».

2. «Это амр (указ) шаха на чрахчийство (ризничество)».

3. «Бесполезен».

Последней надписью С. Ереванци желал отметить, что этот указ с точки зрения укрепления и доказательства поместных и муафских прав Эчмиадзинского монастыря не представляет какой-либо ценности.

Первую надпись, в которой дается краткая аннотация указа, в несколько иной редакции, мы находим также в «Джамбре» (стр. 211).

Даранагци и Даврижеци единогласно свидетельствуют, что вардапет Мовсес Хотананци благодаря искусству отбеливать свечи приобрел благосклонность шаха Аббаса и при посредничестве ходжи Назара шах пожаловал ему должность ризничего Эчмиадзинского монастыря (Даранагци, стр. 292—295, Даврижеци, стр. 233—234).

Даранагци приводит и «перевод» этого указа, искажая текст и преувеличивая права, пожалованные вардапету Мовсесу. Для того, чтобы убедиться сколь опасно принимать подобные «переводы» и «копии» за подлинный документ и достоверный источник, достаточно сравнить публикуемый текст этого указа со следующим отрывком из «Хроники» Даранагци.

«Когда дал ему указ, — пишет Даранагци, — запечатанный перстнем, [да] и строжайшее повеление и наказ, что не приносящих мое приказание подвергну таким-то наказаниям. А копия указа такова: «Я, шах Апаз даю грамоту-указ халифу Мусе, чтобы моим повелением отправился и сел в Учкисе. Пусть [никто], кто бы там ни был, из больших или малых не осмеливается противиться его приказаниям или возражать, но [пусть] поступает как пожелает, согласно законам их веры, восстановит сколько сможет разрушенные церкви, соорудит сколько может новых церквей и никто из нашего племени или персов [да] не воспротивится [этому]. И если попытается помешать, как племя турецкое, и проявят упрямство и воспротивятся приказу моему и не пожелают слушать меня, то [пусть] так и сяк сделает господь, то и это добавит, если я не уничтожу таковых со всем их родом и не сотру память их с [лица] земли» (стр. 294—295).

Документ 19. Это первый указ шаха Сафи Сефевиды. Шах Сафи вступил на престол через десять дней после смерти шаха Аббаса, 29-го января 1629 г. (ЗТАА, стр. 7).

Оригинал этого указа исчез, вероятно, в XVII в., копия снята в 30—40-х гг. того же столетия. На одной из удостове-

ряющих печатей можно прочесть дату 1047 г. хиджры (1637—1638). Симеон Ереванци об этом указе пишет:

«Это сават рагама шаха Сафи, но с подлинной печатью, которым шах Сафи, согласно арзу католикоса Мовсеса снимает со святого Престола 100 туманов мухата, который был утвержден великим шахом Аббасом во времена католикоса Мелкисета. Написан в 1038 году мусульманского летосчисления» («Джамбр», стр. 211, сравн. стр. 104 и 130).

В другой связи он вновь отмечает, что не нашел оригинала указа: «Однако мы не видели рагама, но [только] сурат (копию)» — пишет он (стр. 130).

Краткие армянские аннотации на оборотной странице документа также сделаны до Симеона Ереванци. Последний только отметил номер указа — VI. Этих аннотаций две:

1. VI. Это сават хукма Шаха о том, что католикос Мовсес снял с Эчмиадзина 100 туманов».

2. «О ста туманах мухата, которыми шах Аббас обложил католикоса Мелкисета; католикос Мовсес подал арз шаху Сефи и получил этот рагам о том, чтобы святой Престол не платил больше 100 туманов. В 1038 году мусульманского летосчисления».

В XX главе своей «Истории» Аракел Даврижеци кратко описывает события, упомянутые в этом указе, однако вне определенных хронологических рамок. Согласно Даврижеци по приглашению ходжи Назара в Исфахан едет и вардапет Мовсес Хотананци, который в это время был лусарарапетом (главным ризничим) Эчмиадзина (док. 18) и «при посредничестве ходжи Назара, затратив большие средства и приложив много труда, едва смогли отменить сто туманов мухада, которые тяжким бременем легли на католикосат, почему шах С... повелел и дал грамоту, что освобождается от ста туманов мухада» (стр. 239).

Далее Даврижеци отмечает, что после получения этого указа армяне просят назначить католикосом Эчмиадзина вардапета Мовсеса и по этому поводу также получают особый указ.

Как видим, новонареченный шах, освобождая монастырь от единовременной уплаты ста туманов пишкаша, одновремен-

но тем же указом назначает вардапета Мовсеса католикосом Эчмиадзина.

Эта часть указа создает впечатление, что уже до того армяне избрали Мовсеса своим верховным духовным главой — католикосом и только после этого шах утвердил его в этой должности указом, между тем Даврижеци по этому поводу пишет, будто «шах дал вардапету Мовсесу указ и бумагу на католикосат, а затем все армяне, что были на востоке и на западе, присоединились [к этому] письменно и устно и сделали вардапета Мовсеса католикосом и утвердили на святом Престоле Эчмиадзина» (стр. 239).

Как было подчеркнуто выше, Даврижеци, описывая эти события, не указывает определенных дат, между тем, благодаря этому указу и документу № 12 становится возможным выяснить, что сто туманов «пишкаша» или «мухада» Эчмиадзинского монастыря были утверждены в мае 1617 г. и отменены в августе 1629 г.

Документ 20. В месяце зихаджа 1040 г. хиджры шах Сафи, в сражениях против турок вновь овладев несколькими крепостями в западных областях Ирана и совершив паломничество в сторону Наджафа и Кербела, только что вернулся в Исфахан (ЗТАА, стр. 80). Этот указ дан в том же месяце, то есть непосредственно после возвращения в столицу.

Указ написан на основании указа, опубликованного шахом Аббасом I в 1604 г. (док. 2), который в свою очередь имел основанием указ, данный Султан-Мухаммадом Худабанде (см. комментарий к документу 2). Таким образом, письменные свидетельства о правах муафства, которыми пользовался в период господства Сефевидов монастырь Степанноса Первомученика или Магарды в Дарашамбе, восходят к последней четверти XVI в. Однако, как известно, они [монахи] испокон веку обладали этими привилегиями, которые в 1475 г. были утверждены указом Узун-Хасана Ак-Коюнлу (см. ПУМ, выпуск I, док. 5). По всей вероятности эти права были вновь подтверждены также шахом Исмаилом I и шахом Тахмаспом, указы которых не сохранились.

Этот указ дошел до нас с хорошо сохранившимся текстом.

Начальные слова «هو الله سبحانه» — Благословен господь бог», «الملك لله» — Власть принадлежит богу» и «يا محمد يا علي» — О Мухаммад! О Али!», — начертаны золотыми чернилами. Начальные слова самого текста указа «فرمان همايون شرف نفاذ یافت» — опубликован», — написаны, как обычно, красными чернилами, весь текст указа написан сравнительно ясным почерком шикастэ. Печать также ясна и полностью читается.

На оборотной странице указа имеются следующие армянские надписи:

1. «Это — мафский рагам Шахапаса мулку святого Первомученика».

2. «Это Первомученика мафский рахам».

3. «Шай севей; дан вардапету Петросу [в знак того], что монастырь ничего не даст».

Документ 21. Зимой 1093 г. хиджры шах Сафи стал лагерем в Тавризе. Только после новогодних празднеств (длившихся с 21-го числа месяца рамазан, которое в том году совпадало с первым днем весны — 21 марта, до конца этого месяца), в начале месяца шаввал — даты опубликования этого указа, шах начинает заниматься официальными делами (ЗТАА, стр. 159).

Решение Диван-ал-садарата было дано Мирзой Хабибуллой ибн-Сеид Хусейном, который вступил в должность садра примерно за год до этого, в 1042 г. хиджры (см. там же, стр. 91—93).

Указ, дошедший до нас с текстом удовлетворительной сохранности, представляет особую ценность, так как не связан с вакуфным землевладением. Это — древнейший указ Матенадарана, данный в связи с утверждением собственности мулукских прав на сад. Он важен также и с той точки зрения, что содержит в себе данные о живших в первой половине XV в. Маку армянских меликах, упоминаний о которых мы в других источниках не встречаем.

Мисал Диван-ал-садарата и указ шаха написаны одновременно на разных страницах того же листа бумаги. Поставленная в верхней части указа печать шаха Сафи достаточно ясна и разборчива, однако, отличается от печати предшествующего указа от 1631 г. (док. 20).

Рядом с печатью сделана следующая армянская надпись:

«Это — рагам шаха Сафи против [лиц], причиняющих монастырю беспокойство; чтобы не причиняли».

Ниже надписи другим почерком написано: «№ 103».

Эта краткая аннотация хотя и неверна, однако свидетельствует, что предмет спора — виноградник, в конце концов в результате ли дарения или иным путем превратился в собственность монастыря апостола Тадеоса (Фаддея), а данный указ, который служил также в качестве купчей, на протяжении долгого времени хранился в архиве монастыря и, впоследствии вместе со многими другими документами был доставлен в Эчмиадзин.

Указанный в конце документа «№ 103» — вероятно порядковый номер купчих, указов и других официальных документов монастыря апостола Тадеоса.

Документ 22. Летом 1634 г. шах Сафи находился к югу от Тавриза на летних пастбищах горы Савалан, где и был написан этот указ (ЗТАА, стр. 161—162).

Указ сохранился с неповрежденным текстом. С четырех сторон к нему подклеена розовая бумага, вследствие чего нынешние его размеры — 81×24 см. На оборотной странице сделана следующая армянская надпись:

«Это рагам шаха, что Кштаг — епархия святого Эчмиадзина».

На оборотной стороне бумаги, подклеенной к верхней части документа, в дни католикоса Симеона Ереванци была сделана следующая краткая аннотация на армянском языке:

«VII. Это — рагам шаха Сефи, который дан о стране Гандзасара и Хачена, чтобы подчинялись святому Эчмиадзину и пожертвования давали его католикосу. Ибо люди [общины] Хачена подали шаху прошение, что раньше мы были епархией святого Эчмиадзина, так и ныне желаем быть таковой и пусть католикос Гандзасара не имеет над нами власти. В 1044 г. мусульманского летосчисления». В конце рукою католикоса Симеона добавлено: «Коего копия также имеется, которую найдешь по этому списку и под номером VII».

Сохранилась также упомянутая копия, снятая в середине XVIII в. (папка 2а, документ № 35, размер 31×22 см, письмо шикастэ-настаалик).

На оборотной странице этой копии вышеприведенная краткая аннотация заверена печатью, а в конце также рукою католикоса Симеона добавлено: «Подлинник ее найдешь по этому списку под номером VII». Верность копии удостоверена следующей надписью: «السواد مطابق و موافق لاصله الاشراف الافدس — Эта копия верна с священнейшим, величественнейшим и возвышеннейшим подлинным. Написал молеельщик. Печать». На печати можно прочесть дату — 1161 г. хиджры, которая соответствует 1748 г. нашего летосчисления.

И об оригинале и о копии указа упоминается в X и XX главах труда Симеона Ереванци «Джамбр» (см. стр. 79 и 211).

Документ 23. Армянский персвод этого указа вышел в свет в 1858 г. в приложении ко II тому труда Саргиса Джалалянца «Путешествие в Великую Армению» (стр. 487).

Указ дошел до нас в неустойчивой копии. Копия выполнена тщательно с сохранением формы и размера письма. Точно так же внимательно скопированы надписи и печати оборотной страницы документа. На оборотной странице имеется следующая армянская надпись: «Это — рагам шаха Сафи от 1044 г. мусульманского летосчисления. Арцах».

На печатях можно прочесть имена «Таги», «Мехди», «Мухаммад-Мохсен», «Асдулла», «Мухаммад-Салех». Первая из этих печатей принадлежит этемад-уд-довле Мирза-Таги, который оставался в этой должности до самой смерти. Он был убит 11 октября 1645 г. (Аббаснаме, стр. 65). Последняя же печать принадлежит племяннику (сыну брата) видного историка XVII в. Искандара Мунши, Мирзе Мухаммаду беку. Последний был одним из придворных поэтов шаха и одним из главных писцов диванской канцелярии, находился в распоряжении этемад-уд-довле и писал царские указы (ЗТАА, стр. 208).

В той же папке имеется также менее удачная копия этого указа, снятая, вероятно, в конце XIX в. (папка 2а, документ № 346, размер 35×22 см, письмо настаалик).

По свидетельству историка XVII в. Мухаммада-Юсуфа в 1635 г. шах Сафи отпраздновал Новый год в Казвине (ЗТАА,

стр. 164), поэтому следует предположить, что во время изложения этого указа, то есть в декабре 1634 г. он находился на Казвинском зимовье Сефевидских шахов.

Получатель указа католикос Григор — последний католикос, упомянутый под 1083 г. арм. летосчисления (1634) в знаменитом нам списке Гандзасарских католикосов, который сохранился в каталоге рукописей Х. Дадяна; как видим, указанная дата совпадает с датой этого указа. Из документа 5 настоящего выпуска нам уже известно, что в 1606 году указом шаха Аббаса I Гандзасарский католикосат вновь передается Иоаннесу VIII Хасан-Джалаляну, который хотя и стал в 1574 г. католикосом, однако в дальнейшем, в период турецкого господства, лишился Гандзасарского престола (см. комментарий к документу 5). Неизвестно до какого времени властвовал Иоаннес VIII Хасан-Джалалян, однако в вышеупомянутом списке под 1633 г. упоминается Иоаннес Шахмасуреци.

Согласно свидетельству, сохранившемуся в памятной записи евангелия церкви Св. Знамения села Ахум области Ксют в Арцахе, этот последний католикос Иоаннес в 1633 г. «был предан в руки персидского племени, его увезли к шахскому двору» («Арцах», стр. 333, на арм. яз.). Как из этого свидетельства, так и из начальных строк публикуемого указа нетрудно заключить, что борьба и интриги, ведшиеся за патриарший престол, продолжают также и в этот период. На этот раз жалобщики обратились к главнокомандующему иранской армии и бегларбеку Азербайджана сипахсалару Рустам беку, который весной 1633 г. прошел с большой армией через Карабах и направился на подавление восстания, возглавлявшегося грузинским царем Теймуразом (ЗТАА, стр. 114—118).

Содержание указа таково, словно сипахсалар Рустам бек отправил католикоса Иоаннеса к шаху, чтобы последний утвердил его патриаршие права. Однако написавший вышеупомянутую памятную запись иерей Иоаннес пишет об этом, как о событии нежелательном. Из написанного им ясно видно, что понаущению каких-то противников католикоса схватили и отправили к царскому двору и в то время, когда писалась памятная запись, все еще не было известно, чем кончится это дело; «конец богу ведом» — сказано в памятной записи. Одна-

ко, как выясняется, Иоаннес вновь утверждается в сане католикоса и через год, в 1634 г. умирает.

Кем был преемник Иоаннеса, католикос Григор, и в каких родственных связях состоял с предшествующими католикосами — об этом определенных данных нет. Тем не менее следует полагать, что он также происходил из рода Хасан-Джалалянов.

В памятной записи одного евангелия, переписанного в Гандже в 1639 г., его называют «новопомазанным католикосом Григором» (Матенадаран, рукопись № 7980, стр. 294б). Католикоса, получившего в 1634 г. шахский указ, в 1639 г. нельзя назвать «новопомазанным». Поэтому не будет ошибкой предположить, что хотя патриаршие права он получил от шаха в 1634 г., однако по каким-то причинам (возможно вследствие продолжавшихся споров за престол) помазание произошло позднее, быть может в 1638 г. После этого он оставался на патриаршем престоле до своей смерти, которая последовала в 1653 г. (см. надгробную надпись, «Арцах», стр. 76, сравн. «Джамбр», стр. 79).

Документ 24. В декабре 1639 г. шах Сафи со своей дворцовой свитой находился на зимовьях Сефевидских шахов в Мазандаране (ЗТАА, стр. 337—338), где и были написаны этот указ и мисал Диван-ал-садарата.

Этот документ сохранился в нотариально заверенной копии Шар'а. Написан на обеих сторонах бумаги: на первой странице — указ шаха, на второй — мисал. Хотя документ частично потрепан, однако текст не поврежден, разорван лишь левый угол нижней части документа, где была проставлена копия снята в 50-х гг. XVIII в. На печати, удостоверяющей ее с подлинным, можно прочесть дату — 1067 г. хиджры, что соответствует 1656—1657 г. нашего летосчисления.

Из содержания документа нельзя выяснить кому был дан или по чьей инициативе был получен этот документ. Ясно только, что он не относится к группе документов Эчмиадзина. Иначе об этом должно было бы быть упомянуто в «Джамбре». Краткая армянская аннотация на документе также не имеет

номера и совершенно не похожа на написанные в дни католикоса Симеона аннотации других документов.

В верхней части мисала диван-ал-садарата черными чернилами было сначала написано — «это копия хокма церквей, снятая вардапетом Иоаннесом», а затем, вероятно в XVIII в., более светлыми чернилами и обыкновенным почерком добавлено — «если армянин будет иметь тяжбу с мусульманами, прие́млемо, чтобы войдя в церковь, он руку положил на евангелие. Иные невежественные мусульмане желают принудить клясться другими словами, это не приемлемо».

Первая краткая надпись сделана вероятно одновременно с копией. Таким образом, можно не сомневаться, что указ получил действительно вардапет Иоаннес, который по всей вероятности был ни кем иным, как настоятелем Татева, Иоаннесом Шабаноглы. Он был крупным церковным деятелем XVII в. и по различным поводам неоднократно обращался к Сефевидским шахам и получал от них указы. В настоящее время в фонде персидских документов Матенадарана хранятся многочисленные документы, которые свидетельствуют о его бурной и плодотворной деятельности во второй половине XVII в.

Первое упоминание о настоятеле Татева вардапете Иоаннесе Шабаноглы относится к 1642 году (Сисакан, стр. 24, «Татев», Ежегодник, 6-ой год, 1930 г., стр. 347), однако, свою деятельность он, начал, по-видимому, раньше, в 1639 г., по получении этого важного документа.

Документ 25. Это — первый из многочисленных указов шаха Аббаса II (1642—1667), хранящихся в Матенадаране, который дан в 1644 г., то есть на втором году его царствования. Хотя имя получателя не упомянуто, однако, как это отмечено в «Джамбре», можно не сомневаться в том, что он дан католикосу Филиппосу. В 1644—1645 гг. Филиппос получил довольно много указов от шаха Аббаса II, которые касаются как прав Эчмиадзина, так и вообще прав армянской церкви и социально-правового положения армянских райатов (см. документы 26, 27, 28, 29, 30 настоящего документа написан указ шаха, которым утверждается написанный на другой странице мисал Диван-ал-садарата.

При католикосе Симеоне Ереванци документ был реставрирован, кругом подклеена желтая бумага и на белой бумаге, приклеенной к верхней части документа, сделана следующая армянская надпись:

«IX. Это рагам второго шаха Аббаса, который написан с фатвою Шар'а [и гласит], что некоторые в стране Азербайджан хлафи Шар'а требуют у армян что-нибудь, о чем было прошение, [чтобы] так не было. И если армяне пожелают восстановить церкви, разрушенные землетрясением во времена турок, пусть никто им не мешает, ибо они покорны нам и джазигюзары. И пусть никто не вмешивается в их законы. В 1053 году мусульманского летосчисления». Эта краткая аннотация почти в том же виде повторена в «Джамбре» (стр. 211—212).

Этот указ является первым официальным документом, где говорится о позволении восстанавливать разрушенные монастыри и церкви. Как известно, восстановление монастырей получило широкий размах во второй половине XVII века при католикосе Филиппосе Агбакеци и католикосе Аcone Джугаеци (см. Даврижеци, гл. XXVI).

См. также комментарий к документу 30.

Документ 26. Этот указ шаха Аббаса II, данный в подтверждение решения. Диван-ал-садарата, дошел до нас с довольно сохранным текстом. К краям его подклеена красноватая бумага, а в верхней части во время католикоса Симеона Ереванци была сделана следующая армянская аннотация документа.

«X. Это рагам Шахаббаса малого о вахупных мулках, землях, мельницах и садах святого престола, о которых [?] лам нашей страны написал свидетельство, что [мол] я [?], что эти мулки испокон веку были вахмом Эчмиадзина. Это — земля, именуемая Шоракят в селе Эчмиадзин до Малого холма и мельницы Джанана, одна мельница около сада Ханага, еще одна земля в нижней стороне от святого Престола, которая [составляет] 20 халваров земли, еще одна земля, именуемая Герананк, что [тянется] до Кюлтапа, еще одна земля по эту сторону реки, которую зовут Базркян-ёли, еще одна земля, именуемая Садахлинской, через которую проходит канал, еще одна

земля, которая зовется Иланлу, ниже Кёнталана, еще одна земля выше Иланлу, которую зовут Шахархи, еще одна, которую зовут Хаджиларской землей, еще одна, которую зовут Каракит, еще одна, которую зовут землей Рипсима. А также сад Мартироса, бахча Шахкетана, бахча Георга и бахча Григора, кладбище Гарибов и земля «Трех лопат воды». И на оборотной стороне бумаги шах написал рагам обо всем выше-сказанном, чтобы никто не посягал [на это]. В 1054 году мусульманского летосчисления».

Хотя в тексте об этом и не упомянуто, однако сравнение показывает, что этот указ написан на основании указа, данного шахом Аббасом I в 1613 г. католикосу Мелкисету (док. 19). Все участки земли, плодовые и обычные сады упомянуты в той же последовательности, а описания их совпадают слово в слово. Об этом подробно пишет и католикос Симеон Ереванци (см. комментарий к документу 19). Однако он ошибается, полагая, что эти решения или «мисалы» даны шейх-ул-исламом Еревана. Говоря как об этом, так и о других подобных указах, он пишет: «на одной стороне которого шхислам пишет фатву, а на другой странице шах пишет рагам» (Джамбр, стр. 211 и др.). Обычно подобные мисалы давались начальником главного духовного присутствия столицы «Диван-ал-садарата» — садр-ул-мамаликом. На это вполне определенно указывается в указе, написанном шахом на оборотной стороне этого и многих других подобных документов.

Заслуживает внимания тот факт, что в армянских аннотациях обоих документов среди перечисляемых в первую очередь участков земли упоминается и «земля, именуемая Шоракят» или «что есть земли Шоракят». В персидском тексте этого указа шаха Аббаса II также написано «شوره کات» — Шоракят, что дословно означает солончаки». Однако в тексте указа от 1613 г. то же место названо «شوقگات» — Шогакат.

Возможно, что эти земли вначале действительно звались землями «Шогакат» и принадлежали часовне Шогакат. Однако, оставаясь на протяжении ряда лет целинными, они превратились в безводные солончаки и в народной этимологии стали зваться землями «Шоракят».

Католикос Симеон описывает эти земли следующим образом:

«К югу ниже дороги Калар имеются земли, которые зовут Шоракят, до двух малых холмов, что зовутся хошатапа (Пара холмов — А. П.), которые являются границей между нашим селом и селом Шорлу и составляют до 250 сомаров земли, о которых в рагамах также пишут Шоракят» (Джамбр, стр. 152. Там же, см. и описание других поместий, упомянутых в указе).

Этот указ отличается от указа шаха Аббаса I от 1613 г. также надписью, сделанной на полях мисала Диван-ал-садрата, которая вероятно добавлена шейх-ул-исламом и в которой сделана попытка «объяснить» причины «терпимой» политики, проводившейся при шахе Аббасе II по отношению как к армянской церкви, так и вообще к армянской общине.

Документ 27. Указ написан в 1048 г. хиджры (1638) на основании подобного же указа, опубликованного шахом Сафи, текст которого приводится в нем почти полностью.

Упомянутый указ шаха Сафи до нас не дошел, однако о нем упоминает и Симеон Ереванци. Он пишет:

«Рагам Шаха Сефи, где он пишет, чтобы никто ничего не говорил и не мешал нунциям Эчмнадзина или людям халифа в их речах и делах, и ничего не требовал, когда они ездят по стране; согласно прошению католикоса Филиппоса, в 1048 г. мусульманского летосчисления». В конце добавлено: «ищи по списку под номером...» (Джамбр, стр. 219). Очередной номер должен был быть «VIII», и действительно сейчас среди документов отсутствует 8-ой номер.

Упомянув об этом документе 27, Симеон Ереванци напоминает об отмеченном указе шаха Сафи:

«Вспомни также, что в 1048 г. шах Сафи тоже дал такой рагам, как написали выше», — пишет он (Джамбр, стр. 212). Ясно, следовательно, что этот указ существовал до конца XVIII века.

Пожалуй это не столь большая потеря, поскольку, как было сказано, весь текст этого указа приведен в указе, опубликованном шахом Аббасом II, где указана и дата опубликования упомянутого указа.

Указ дошел до нас с довольно хорошо сохранившимся текстом, печать с датой 1052 г. хиджры (1642) четырехугольная и отличается от печатей нескольких других предшествующих и последующих указов шаха Аббаса II, которые имели овальную форму и были крупнее. В их середине написаны слова «*بندۀ شاه ولایت عباس*» — Слуга царя святости Аббас, а вокруг — имена 12 имамов. Однако на этой четырехугольной печати повторены лишь слова надписи, находившейся в центральной овале упомянутых печатей. Становится ясным, что Сефевидские шахи имели печати различной формы, которые применялись для указов разного содержания. Овальными печатями удостоверялись те указы, которые начинались словами «*فرمان*» — Августейший указ последовал, т. е. «ферманы», четырехугольные же печати служили для указов, начинавшихся словами «*حکم جهانمطاع شد*» — Высочайший указ опубликован, т. е. для «хокмов». См. также указы № 10, 23, 36, 42 настоящего сборника.

В подобных указах или «хокмах» вокруг печати и, если указ давался на основании указа одного из предшествующих царей, написанных рядом с печатью слов: «*شاه بابا ام انار الله*» — мой отец-царь, да просветит господь-бог его душу», золотыми чернилами делались украшения.

К правому, левому и нижнему краям этого указа подклеена желтая бумага шириной в два см, а к верхнему краю — шириной в 24 см. В верхней части оборотной стороны вероятно во время католикоса Филиппоса, крупным курсивным письмом сделана приписка:

«Это **хукм**, данный Шахапазом, об адалате (правосудии), что в каком бы месте не ездил ученик духовного владыки, **бег-ларбеку** того места нет до него дела». В конце рукою Симеона Ереванци добавлено «Это — Шахапаса Малого, 1055 г. мусульманского летосчисления» и проставлен номер «XIII».

На печати этемад-уд-довле, поставленной на другой странице, можно прочесть имя «*تقی*» — Таги и дату 1026 г. хиджры (1617). Как видим, это печать довольно старая, однако известно, что Мирза-Таги занимал должность этемад-уд-довле в первые три года царствования шаха Аббаса II и вскоре, вследствие дворцовых интриг, был убит рукою горчибаши

Джани хана 20-го числа месяца шаабан 1055 г. хиджры (11 окт. 1645 г.), т. е. через шесть месяцев после опубликования данного указа (Аббаснаме, стр. 64, 65).

Документ 28. Указ дошел до нас с довольно сохранным текстом. При первой реставрации кругом была подклеена желтая бумага, при повторной реставрации указ был целиком наклеен на красную бумагу размером 61×30 см.

В верхней части оборотной страницы документа во время католикоса Симеона Ереванци мелким курсивным письмом была сделана следующая армянская надпись:

«XII. Это рагам второго шаха Аббаса, относительно налога с монастырей; о том, что давали раньше в дни Амиргуня хана, Махматкули хан осведомился и брал то же и более того не взимал. В 1055 г. мусульманского летосчисления».

Эта аннотация почти в таком же виде повторена и в «Джамбре» (стр. 212).

Из первой строки указа узнаем, что он написан в месяце сафар 1030 г. хиджры (26 декабря 1620 г.—24 января 1621 г.) на основании опубликованного шахом Аббасом I подобного же указа, который не дошел до нас. В комментарии к предыдущему указу (док. 27) мы отметили, что не сохранился и послуживший основанием для его изложения указ шаха Сафи от 1048 г. хиджры. Следует предположить, что те указы, на основании которых в дальнейшем давались другие указы такого же содержания, не удостоиваясь особого внимания и заботы, постепенно исчезли.

По свидетельству придворного историка шаха Аббаса II, Мухаммад-Тахира Вахида Казвини после убийства ээтемад-уд-довле Мирзы Таги, которое имело место 20-го числа шаабан 1055 г. хиджры (11 окт. 1645 г.) шах вновь назначил на эту должность Халифе-Султана, который как при шахе Аббасе I, так и при шахе Сафи занимал эту должность (Аббаснаме, стр. 65—66). Как этот, так и последующий указ (документ 29), из которых первый написан в месяце сафар 1055 г. хиджры (29 марта—27 апреля 1645 г.), а второй в месяце раби' I того же года (27 апреля—27 мая), то есть за 5—6 месяцев до убийства Мирзы Таги, удостоверены печатью упомянутого Халифе-Султана.

Этот факт мог бы дать повод усомниться в дате убийства Мирзы Таги, указанной Мухаммад-Тахир Вахидом (хотя это источник очень достоверный), если бы одновременно с последним указом (в месяце раби' I 1055 г.) не был дан другой указ (док. 30), удостоверенный печатью Мирзы таги. Дата убийства Мирзы Таги точна, как точны и даты упомянутых указов. Указы были написаны в то время, когда Мирза Таги был еще ээтемад-уд-довле, однако их утверждение последним затянулось до его смерти, поэтому они и были удостоверены печатью Халифе-Султана только что назначенного ээтемад-уд-довле.

В XVI главе «Аббаснаме», посвященной убийству Мирзы Таги, Мухаммад-Тахир рассказывает, как последний стал злоупотреблять своим положением и проявлять в высшей степени недоброжелательное отношение к амирам, воинам и райатам (стр. 64). Следует предположить, что то же отношение было проявлено и к католикосу Филиппосу Агбакеци, вследствие чего и удостоверение этих двух указов печатями затянулось на несколько месяцев. Примечательно, что особенно затянулось утверждение именно этих указов, которые касались количества взимаемых с Эчмиадзина налогов и освобождения от налогов плужных упряжек. Иными словами оба они были важны с точки зрения улучшения экономического положения монастыря, тогда как другой указ (док. 30) касался лишь вопроса восстановления монастырей и не имел непосредственного значения для хозяйства монастыря.

На другой странице публикуемого указа на одной из удостоверяющих печатей можно прочесть имя «اغورلو» — Агурлу и дату 1035 г. хиджры (1625—1626). Это печать Агурлу бека, который одновременно с Халифе-Султаном был назначен на должность диванбеки. По приказанию шаха Аббаса II он был снят с этой должности и ослеплен в 1066 г. хиджры (1656). (Аббаснаме, стр. 219—221).

Документ 29. Указ этот сохранился в оригинале, реставрирован и наклеен на темно-красную бумагу размером в 60×24 см. На следующей странице во время католикоса Симеона Ереванци была сделана мелким курсивным письмом следующая армянская надпись:

«XI. Это рагам второго шаха Аббаса о магафстве святого Престола на один плуг, который и раньше был магафом, а потом правитель страны нашей Махматкули хан захотел взимать [с него] бахра и католикос Филиппос подал шаху прошение и шах дал этот рагам, чтобы мы не давали бахра. В 1055 г. мусульманского летосчисления».

Этот указ является первым официальным документом, где упоминается о применении плуга в монастырском хозяйстве Эчмиадзина. Симеон Ереванци также свидетельствует, что католикос Филиппос «с увеличением братии святого Престола, для полей и пахоты и посева, как сказали раньше, начал применять особый плуг (чего раньше не было)».

Продолжая далее говорить о муафских правах на плуг, Симеон Ереванци пытается «пересказать» содержание этого указа: «А злой Махматкули, который был ханом страны Ереванской,— пишет он,— вознамерился взимать пятину (т. е. бахра) с причитающегося святому Престолу от посева. Поэтому-то тот же блаженный [епископ] подал второму Шахнапасу прошение о том, что святой Престол испокон веку был магафом, т. е. свободен от всяких [налогов], ныне из-за нищеты с трудом можем засеять землю в размере одной плужной распашки. Махмат-Кули хан хочет и с него взимать бахра. И шах дает рагам со строжайшим предостережением (тамбех), чтобы ни Махмат-Кули хан и никто другой не осмелились требовать бахра с посевов святого Престола» (Джамбр, стр. 131).

Вряд ли католикос Симеон имел под рукой прошение католикоса Филиппоса, следовательно и содержание этого прошения он излагает, вероятно, по предположению. Публикуемый указ свидетельствует, что католикос Филиппос не имел жды подавать прошение такого содержания. Он представил бликованный в месяце раб'и I 1048 г. хиджры (13 июля — августа 1638 г.) шахом Сафи указ относительно муафских прав на один плуг, адресованный бегларбеку Еревана, Кялб-Али хану и попросил утвердить его на имя нового бегларбека, Мухаммадкули хана. Краткое содержание этого указа приводится в публикуемом указе.

Из этого следует заключить, что датой начала применения плуга в монастырском хозяйстве Эчмиадзина был не 1645 год,

а 1638 г., а может быть его стали применять и еще раньше, начиная с первых лет патриаршества католикоса Филиппоса, как об этом пишет католикос Симеон Ереванци.

Дело в том, что Ереванци знал об упомянутом указе шаха Сафи. В том же месте он пишет: «Но ранее этого в 1048 г. мусульманского летосчисления сей блаженный подал прошение шаху Сафи о получении рагама магафства на один плуг, копию которого найдешь по списку» (стр. 131). Однако в XX гл. «Джамбра», посвященной описанию указов персидских шахов, этот указ не упомянут.

Право муафства на этот плуг было вновь подтверждено шахом Аббасом II, во время Акопа Джугаеци, указом, данным в месяце джумада II 1069 г. хиджры (март 1659 г.) (папка 16, документ № 104). Право муафства на второй плуг Эчмиадзин получает примерно через 80 лет после первого, в 1712 г. (см. Диван католикоса, папка I г., документ № 248, сравн. Джамбр, стр. 220).

Заслуживает внимания и тот факт, что Симеон Ереванци советует своим преемникам не показывать эти два указа государственным должностным лицам, если монастырь имеет более одного плуга. «Знай, однако,— пишет он,— что, так как в арзе написано только об одном плуге, почему и шах в рагаме арзе написано только об одном плуге, поэтому ты не обязан показывать этот рагам, когда пойдет речь о плуге и ты будешь иметь больше плугов» (стр. 131). Немного дальше, по поводу указа, полученного Акопом Джугаеци, он вновь подчеркивает: «однако будет полезным показать этот рагам [в том случае] если Престол будет применять только один плуг, как сказано выше» (стр. 132). Следует заключить, что количество плугов Эчмиадзинского монастыря в 70-х гг. XVIII в. увеличилось в несколько раз.

Документ 30. Этот указ был довольно потрепан и реставрировали его вероятно при католикосе Симеоне Ереванци. К документу подклеена желтоватая бумага, в верхней части ее оборотной стороны мелким курсивным письмом сделана следующая надпись: «XIV. Это рагам шаха Аббаса Малого о восстановлении и строительстве церквей. В 1055 г. мусульман-

ского летосчисления». Эта аннотация почти без изменения повторена в «Джамбре» (стр. 212).

Указ написан шахом Сафи на основании другого указа, адресованного бегларбеку Еревана Кялб-Али хану, краткое содержание которого приводится, но без указания даты.

Как выясняется, католикос Филиппос был вынужден все указы, полученные в дни царствования шаха Сафи и адресованные Кялб-Али хану представить шаху Аббасу II, чтобы вновь утвердить их на имя нового бегларбека, Мухаммадкули хана (см. документы 27, 28, 29).

Восстановление разрушенных церквей и монастырей было разрешено и указом шаха Аббаса II (док. 25), данным в месяце зихаджа 1053 г. хиджры (10 февраля — 10 марта 1644 г.), однако, из публикуемого указа выясняется, что это право католикос Филиппос получил еще раньше от шаха Сафи. Этот первый документ, касавшийся вопроса восстановления монастырей и церквей, не сохранился. Ничего не говорится об этом и в «Джамбре».

Хотя точная дата этого указа не упомянута, однако, по всей вероятности он был получен в начале 1048 г. хиджры (1638), когда, как об этом сказано в указе шаха Аббаса II от 1645 г. (док. 27), католикос Филиппос по ряду вопросов обратился к шаху Сафи и последний по каждому из них дал отдельный указ.

Документ 31. Сохранился в копии, нотариально не заверенной Шар'ом, переписан довольно небрежно с многочисленными искажениями и пропусками. Чтение имен собственных и названий местностей условно и нуждается в дальнейшем уточнении, принадлежность же печатей выяснить невозможно.

Из первых строк указа выясняется, что он дан на основании какого-то другого указа, опубликованного в дни царствования шаха Тахмаспа I, дата опубликования указа не упомянута. Следует предположить, что эта тяжба началась еще в XVI в. Однако в XVII в. в этой связи вновь вспыхнули споры и возникла необходимость получить этот указ от шаха Аббаса II, который при этом основывался на опубликованном около 100 лет тому назад указе и протоколе Шар'а.

На основании другой надписи, сделанной в верхней части левой стороны документа, следует предположить, что разногласия по этому поводу продолжались и значительно позднее опубликования данного указа. Последние строки надписи не были расшифрованы лицом, снимавшим копию, поэтому невозможно решить, когда и кем она сделана. Однако, судя по форме письма и изложения, следует предположить, что она являлась приказом, данным в подтверждение этого указа шаха Аббаса II одним из ханов Карабаха в XVIII в.

Документ 32. Этот указ относится к числу документов, хранящихся в Гос. центр. архиве АрмССР и принадлежит к группе Кашатагских документов.

Первые два указа этой группы (документы 9 и 15), данные шахом Аббасом I, непосредственно относятся к мелику Кашатага, Айказу и утверждают его меликские и поместные права, тогда как в данном указе ничего не говорится о мелике Айказе или его преемниках. Однако можно не сомневаться в том, что села, упомянутые в указе, находились в юрисдикции меликов Кашатага, поэтому тиудар Аббаскули султан представил им этот указ, служивший фактически рекомендательным письмом, чтобы с их помощью получить причитающуюся ему сумму. Что эти села принадлежали Мелик-Айказянам, доказывается и тем фактом, что в качестве тиула была дана только взимавшаяся с этих сел тафавут-е джизья (поголовная подать), которая отдавалась государству.

Указ написан четким почерком шикастэ и читается полностью. Налоговые суммы отдельных сел, написанные саягом, также читаются легко. Однако из указанных четырех сел удалось уточнить только название первого, а названия остальных сел не расшифровываются. Не удается выяснить также под какой статьей взимались последние 196 динаров.

Надписи, сделанные на следующей странице, и записи, относящиеся к регистрации документа, также ясны, однако, из печатей ясно читается только печать этемад-уд-довле Халифе-Султана; принадлежность других печатей установить не удалось.

Документ 33. Указ дошел до нас в копии, нотариально не заверенной Шар'ом. Копия снята с сохранением формы и размера письма. Первая страница документа переписана с большой тщательностью. Однако подсчеты налогов и названия налоговых объектов на следующей странице полностью искажены. Печать шаха Аббаса II расшифрована также во всех подробностях. Неправильно прочтена дата печати — «1050». Шах Аббас II вступил на трон в четверг 16-го числа месяца сафар 1052 г. хиджры (16 мая 1642 г.), в возрасте 11 лет (Аббаснаме, стр. 18). Без сомнения, на печати был указан 1052 год, который ясно читается на всех его печатях, как овальных так и четырехугольных (см. фотокопии указов).

Данный указ относится к группе Гандзасарских документов. Этот факт позволяет сделать предположение, что упомянутые на другой странице податные села принадлежали Гандзасарскому монастырю в качестве мулков, а взимавшиеся с них государственные налоги (مالوجهاات ووجوهاات وحقوق ديوانی) — малоджахат, вджухат и хокук-е дивани) были отданы в качестве сюргала горчи Гёкча беку. К сожалению, как уже сказано, имена этих монастырских сел уточнить не удалось.

Указ изложен на основании другого, данного раньше шахом Сафи, указа, дата которого отсутствует. После опубликования этого указа шаха Аббаса II упомянутый указ шаха Сафи потерял свою ценность и, так как на хранение его особого внимания не обращали, был утерян.

Документ 34. Этот первый приказ бегларбека Еревана Кейхосров хана (1647—1652) сохранился в оригинале. Он реставрирован и наклеен на плотную бумагу. В тексте отсутствуют характерные для ханских указов и та... а слова — «حكم عالی شد» — высочайший указ опубликован», которые должны были быть написаны красными чернилами, однако написаны не были и место осталось свободным. Подсчеты налогов и названия налоговых объектов написаны довольно ясно и читаются полностью.

На следующей странице имеется краткая армянская надпись.

«Это хукм Кяй Хосров хана о земле, воде, мельницах, са-

дах и другом [имуществе] Эчмиадзина», другим почерком добавлено — «одного года».

Далее католикосом Симеоном Ереванци дана следующая пространная аннотация:

«III. Это — грамота магафства, данная Кейхосров ханом, которая согласно арзу католикоса Филиппоса, малоджахат, багат, мельницы и овец сделала магафом святого Престола.

Малоджахат — 4 тумана, 7000 [деанов] 3 апаси, 97 деанов (47 697 динаров).

Багат — 3 тумана, 7000 [деанов], 2 апаси (37400 динаров), которые в бумаге делятся между 9 садами святого Престола, из которых 4 в Ереване, 2 на имя Анапат (Пустыня) в Дзорагехе, один под именем Гетаргел, и один зовется садом Ати-Тумана, сына Саргиса, 2 в Ошакане — один зовется садом Атибека и один садом Шагверта, 1 в Норке, что зовется садом вардапета Давида. И один в Паракаре, и один в Аштараке.

Мал мельниц — 1 туман 4000 [деанов], 1 апаси, 87 деанов (14 287 динаров). И так как мал каждой пишет отдельно, [он] увеличивается. Мельниц же — 1 в Ереване, что зовется Саргисенц, 2 в Дохсе, которые зовутся Мартиросовыми, 3 в Дзорагехе, 2 в Эчмиадзине и 1 в Норагехе.

Овец же 1850 и мал их [равен] 5 туманам 2000 [деанов], 5 шахи (52 250 динаров).

В конце пишет мирзам приказ, что все это магаф, никто да не посмеет взять за них что-либо с Эчмиадзина. В 1057 г. мусульманского летосчисления. От него есть еще один, который этот хан дал в 1059 г., подобно этому очень хороший.

В этой аннотации имеются явные ошибки.

Прежде всего общая сумма малоджахата составляла не 47 697, а 47 694 динара. Далее, неправильно поняв подсчеты налогов, Симеон Ереванци решил, что «малоджахат» был особым обязательством, а «багат» и «мельница» другим. Тогда как в документе сперва дается общая сумма налогов — 99 944 динара, сделанных муафом Эчмиадзина, которая состоит из двух частей: а) малоджахат — 47 694 динара и б) суммы чобанбекистей: 59 250 динаров. В свою очередь малоджахат взимался с садов и мельниц, из которых с первых в общей сумме взимались 33 411 динаров, а с последних, т. е. с мельниц — 14 283 динара,

что в сумме составляет 47 694 динара. Симеон Ереванци не обратил внимания на проставленную выше малоджахата общую сумму всех налогов и не смог правильно понять эти интересные налоговые подсчеты.

Неверно прочтено и число голов овец. Арабское слово «رأس — голова», написанное письмом шикастэ, было принято за написанное саягом число «1000», также как число «900» было прочтено как «800», вследствие чего число голов овец превратилось в 1850, тогда как в тексте довольно ясно написано «950 голов». Эта ошибка спустя два года была исправлена в аннотации, сделанной на оборотной странице другого указа Кейхосров хана, касающегося того же вопроса, который был дан в 1059 г. хиджры (см. комментарий к документу 36).

Даже при частичном сравнении нетрудно заметить ошибки, сделанные в других налоговых суммах.

В армянских аннотациях этого и некоторых других указов слово «туман» заменено условным знаком «з», который, по видимому, был принят в XVIII веке.

Название второго из садов Ошакана, написанное в тексте указа так — «سوی فید» мы затруднились идентифицировать с каким-нибудь именем и, приняв за основу написанную на следующей странице армянскую аннотацию, мы перевели его как «сад Шагверта». Село Паракар в тексте названо Ширабад. Название Паракар по всей вероятности возникло как результат особого социального положения жителей этого села. Как видно, они были крестьянами «парекар — پاره کار» (издольщики), которые, работая на поместных землях, определенную часть полученного урожая брали в качестве платы. Эта форма эксплуатации трудящегося крестьянства особенно широко распространилась в конце XVII в. и в дальнейшем продолжала применяться в Ереванском ханстве и других областях Восточной Армении.

Село Дохс в указе названо «Тос — طوس». Считая это ошибкой писца, мы и здесь руководствовались армянской аннотацией и в переводе восстановили правильное написание имени.

Другие, азербайджанские, наименования мест в тексте мы сочли целесообразным дать без изменения.

Чай кайтаран — Гетаргел

Чолмагчи — Норк

Даракянди — Дзорагех

Учкилиса — Эчмиадзин или Вагаршапат.

Об этом указе и указе № 36, имеющем то же содержание, упомянуто в XIV и XXI главах «Джамбра». Количество садов и мельниц указывается верно, однако число голов овец в одном месте написано 1850, а в другом 850 (стр. 132 и 228), что является, как было отмечено выше, результатом неправильного чтения персидского текста.

Документ 35. Указ сохранился в нотариально заверенной копии Шар'а и удостоверен печатью начальника нотариальной конторы Шар'а — махзара. Все надписи и отметки следующей страницы текста, касающиеся регистрации документа, внимательно скопированы.

На следующей странице еще до католикоса Симеона были сделаны следующие надписи:

1. «Это копия рагама шаха, данного о мулках сел Норагех, Гёлкянты, Яйчи [1]670».

2. «Это копия рагама шаха о мулке Норка. Подлинник этой копии у Саргиса. 6 марта 1123 г. [арм. летосч.] (1674)».

В этой надписи слова «о мулке Норка» зачеркнуты, вероятно, католикосом Симеоном, также как зачеркнуты в дате и цифры 123 и снизу написано 96. Таким образом, дата стала читаться как 1096 г. (1674), т. е. по не совсем точным расчетам стала приближаться к дате указа.

После этой надписи имеется еще одна ошибочная и безграмотная надпись: «Анзун (?) о каналах и других, старая грамота».

Далее следует аннотация, написанная мелким курсивным письмом во время католикоса Симеона.

«Ереванец ходжа Акоп подал шаху прошение о том, что села Норагех, Яйчи и Гёлкянты — мои мулки (написал и число кабала (купчих), которые показал шаху в прошении и цену сел). И, говорит, когда Тахмазкули хан ушел из [нашей] страны, от царского двора прибыл некий Полат бек, чтобы вписать все имущество Тахмазкули хана в дафтар. И тогда некий

Мир Сучча из зависти дал вписать мои три села в дафтар, будто они [принадлежат] Тахмазкули хану. Поэтому Махматкули хан захватил их и [стал] кормиться. (Пишет сколько лет и мутахл каждого года). И шах написал казиям и видным людям Еревана, чтобы взыскали с Мир Сучча сумму доходов, причитающуюся за столько лет, и внесли в царский диван. А также осведомиться о кабала ходжи Акопа и сообщить ему истину. И они не могут найти Мир Сучча, но, осведомившись о купчих, сообщили шаху, что мулк этих трех сел [принадлежит] ходже Акопу. Поэтому шах дал этот рагам, чтобы ходжа Акоп забрал свои мулки. Но это — копия, а подлинник ее не нашли. И то, что выше написали, что подлинник остался у Саргиса, так тот Саргис сын этого Акопа, который приняв потом мусульманство, стал зваться Саруханом. Это произошло в 1058 г. мусульманского летосчисления».

В конце аннотации католикосом Симеоном добавлено: «Потом, когда мулк села Норагех и Яйчи отдали святому Престолу, эту грамоту также дали нам».

Симеон Ереванци в «Джамбре» неоднократно обращается к этому указу. Он подробно рассказывает о ходже Акопе (которого часто называет Акопджаном), его отце ходже Сете, о детях и внуках, от которых католикос Акоп Джугаеци приобрел как в виде дарений, так и путем купли довольно много сел и другого недвижимого имущества (см. «Джамбр», стр. 121, 122—125, 180—181, 184, 188, 214, 263, 264, 265 и др.). В XIII гл. своей книги он перечисляет принадлежащие монастырю села и дает историю приобретения этих сел. Сообщая историю сел Амиригюх Гехаркуникской области (Гёкча-Дангиз) и села Яйчи области Цахкунидзор (Дарачичак), он вновь вспоминает этот указ и вкратце пересказывает его содержание (стр. 24). Далее, продолжая рассказывать, как эти села стали собственностью Эчмиадзина, он излагает также историю копии этого указа.

«Затем,—пишет Ереванци,—когда ходжа Акоп отдал село Норагех в вахм святому Престолу, его племянник (сын брата) калантар Саак продал мулк села Яйчи и мулк села Амиригюх католикосу Акопу, как сказали [выше]. Поэтому католикос Акоп, купив эти села, попросил у них и этот упомянутый ра-

гам в подтверждение дела, в качестве старой кабалы. Но, так как в рагаме было записано и [село] Гёл-кянд, которое не [принадлежало] Престолу, из-за этого села Гёл-кянд сын Акопа, Сарухан (о котором упомянули выше) не дал рагам католикосу Акопу, но дал католикосу Акопу его копию, написанную шхисламом и удостоверенную печатью, а этот рагам хранят у себя» (стр. 125).

Конфискация собственности бегларбека Еревана, Тахмазкули хана и лиц, отправленных вместе с ним в Турцию, произошла после того, как шах Сафи вновь овладел крепостью Ереван. После трехмесячной осады Ереван был вновь захвачен 30 марта 1636 г. (ЗТАА, стр. 181, сравн. Даврижеци, стр. 642, Закария Саркаваг, т. II, стр. 11). Тяжбы и проволочки, возникшие вокруг упомянутых и других поместий ходжи Акопа, на сильно включенных в список имущества вакиля Тахмазкули хана, Мурад бека, тянулись довольно долго и, как выясняется из содержания указа, хотя во время шаха Сафи вопрос был решен в пользу ходжи Акопа, однако в дальнейшем вновь возникли осложнения, которые послужили поводом для опубликования этого довольно пространныго и содержащего почти всю историю вопроса указа.

Многие из сел и поместий (Яйджи, Амиригюх, Норагех, Егвард и др.), принадлежавших ходже Акопу и его сыновьям, как отметили выше, впоследствии путем дарений или купли перешли к Эчмиадзинскому монастырю (см. Джамбр, гл. XIII). По этой причине многие владенные и указы, касающиеся этих сел, сохранились в архиве монастыря и ныне хранятся в Матенадасохранилище в папках фонда персидских документов «Дивана католикоса».

Эти документы в хронологическом порядке выйдут в свет в очередных выпусках «Указов» и «Владенных» серии «Персидские документы Матенадарана».

Документ 36. Этот указ Кейхосров хана написан на основании данного им за два года ранее этого другого указа от 1057 г. хиджры (док. 34), текст которого приводится здесь полностью.

Надпись на полях сделана в дни правления преемника

Кейхосров хана, Мухаммадкули хана (1652—1656). Удостоверена она печатью некоего Аллахверды, который, вероятно, был главным финансовым должностным лицом Ереванского ханства.

На другой странице имеются следующие армянские надписи:

1. «134. Это хукм Кяй-Хосров хана о землях, садах, домах, мельницах, маслобойнях Эчмиадзина (!)».

2. «Это последующий хокм Кяйхосров хана, который лучше и вернее первого». Другим почерком добавлено: «открой и прочти в нем».

О начальной цифре 134 первой надписи см. комментарий к документу 42.

Далее следует подробная аннотация, написанная во время католикоса Симеона.

«III. Согласно прошению католикоса Филиппоса, Кейхосров хан сделал малоджахат, багат, мельницы и овец магафом святого Престола и в 1057 г. мусульманского летосчисления дал бумагу. Впоследствии мирзы, не будучи осведомлены об этом, несколько раз брали хардж с вышеперечисленного. Поэтому католикос Филиппос еще раз подал прошение тому же хану и хан, снова написав эту бумагу наподобие первой бумаги, дал нам. Она такова: малоджахат — 4 тумана, 7000 [деанов], 3 апаси, 97 деанов (47 697 динаров).

А багаты — 3 тумана, 7000 [деанов]; 2 апаси (37400 динаров), который делится между 9 садами святого Престола, из которых 4 в Ереване, 2 на имя Пустыни в Дзорагехе, один зовется [садом] Гетаргела, а другой зовется садом Тумана, сына Саргиса, два в Ошакане, один зовется садом Атибет, а другой садом Шагверта, один в Норке, который зовется садом вардапета Давида, один в Паракаре и один в Аштарке.

А мал мельниц — 1 туман, 4000 [деанов], 1 апаси, 87 деанов (14 287 динаров). И так как мал каждой пишет в отдельности, то [мал] мельниц дается больше, а садов — приводит меньше. Мельниц же — одна в Ереване, что зовется Саркисени, две в Дохсе, которые зовутся Мартиросовыми, три в Дзорагехе, две в Эчмиадзине и одна в Норагехе.

Овец же 950 (вначале было написано 1850 — потом на-

чальное 1 вычеркнули, а 8 превратили в 9. А. П.) и их мал — 5 туманов, 2000 [деанов], 5 шахи (52 250 динаров).

В конце пишет мирзам сторожайший тамбех, что это записанное я сделал магафом, не взимайте с них какой-нибудь хардж и не включайте в дафтар, а если и включили, вычеркните из дафтара. В 1057 г. мусульманского летосчисления».

Дата неверна, должен быть 1059 г., в «Джамбре» дата указана правильно: «Хосров хан (который был четвертым после Амиркюнэ хана), — пишет Ереванци, — дал по просьбе католикоса Филиппоса два талга и делает магафом святого Престола, в 1057 и 1059 гг. мусульманского летосчисления» (см. Джамбр, стр. 228, сравн. стр. 132).

См. также комментарий к документу 34.

Документ № 37. К краям документа подклеена бумага темно-красного цвета. Вокруг печати сделаны украшения красными, синими, зелеными и золотистыми чернилами. Теми же цветами начертана вокруг документа рамка.

На следующей странице документа первоначально имелась следующая краткая армянская аннотация:

«В 1650 г. духовный владыка послал Шахапазу пешкаш...» (продолжение стерто). По стилю надписи видно, что она сделана при жизни католикоса Филиппоса, во время же католикоса Симеона Ереванци была написана следующая аннотация:

«XXII. Католикос Филиппос отправил второму Шахабасу дары, а шах прислал хила и написал благодарность. В 1060 г. мусульманского летосчисления». Слева от надписи, вероятно, католикосом Симеоном добавлено — «бесполезно». Это означает, что с точки зрения поместий Эчмиадзина и данного им на логового иммунитета документ не представлял какой-либо ценности. Так написаны почти все указы, имеющие подобное содержание (см. комментарий к документу 10).

Этот указ, который является первым указом шаха Аббаса II, сохранившимся от 1060 г. хиджры, в «Джамбре» упоминается последним в ряду других документов того же года, поэтому он и оказался, как заметили выше, под 22 номером, тогда как в хронологическом порядке он должен быть в ряду шахских указов (гл. XX) пятнадцатым.

Симеон Ереванци счел достаточным уделить этому указу две строки: «Один малый рагам также с благодарностью за дары католикоса Филиппоса и об отправке хила. Найдешь по списку под [22] номером, в 1060 г. мусульманского летосчисления».

Документ 38. К документу кругом подклеена желтая бумага, взятая в рамку из черных, синих и золотистых чернил. Вокруг печати также сделаны золотыми чернилами украшения. Документ реставрирован во время католикоса Симеона Ереванци и к верхней части его подклеена розовая бумага, на которой написана следующая аннотация:

«XVI. Это рагам Шахабаса Малого, который дан относительно вахупных садов и мельниц святого Престола. Ибо католикос Филиппос подал прошение о том, что здесь, в нашем селе и в других местах имеем мы вахупные сады и мельницы и другие мулки, на которые посягают ханы и омалы и не позволяют нам пользоваться ими. И хан страны нашей также свидетельствуя это, написал свидетельство на том же прошении. И шах написал рагам со строгим тамбех, чтобы никто не осмеливался так поступать. И вахупные сады и мельницы, о которых написали, имеются в этом рагаме и это следующие:

В Ереване сад Пустыни, сад Гетаргела, сад сына Саргиса, Лала (должно быть «Тумана» — А. П.); в Норке сад вардапета Давида; в Ошакане сад Атибека, сад Шагверта, один сад в Паракаре, один сад в Дзорагехе, с садом Пустыни, один сад в Аштараке. А мельницы следующие: в Ереване мельница Саргиса, в Дохсе две мельницы Мартироса, три мельницы в Дзорагехе, одна мельница в Норагехе и две мельницы в селе Эчмиадзин. В 1060 г. мусульманского летосчисления».

Из имеющихся на следующей странице указа печатей читаются только печати ээтемад-уд-довле Халифе-Султана и садра Хабибулла.

Копия этого указа переписана в том разделе знакомой нам книги купчих и других документов Эчмиадзинского монастыря и других монастырей Ереванского ханства, которая озаглавлена: «صورت فرامین پادشاهان صفویه که در خصوص املاک مفصله شریف»

صلور یافتہ — Копии указов Сефевидских шахов, которые опубликованы относительно упоминаемых при сем мулков». Копии указа дано следующее заглавие: «فرمان شاه عباس صفوی جنت — Указ обитателя рая шаха Аббаса Сефевиды» (см. стр. 29—32 упомянутой книги, Диван католикоса, папка 1 з, документ № 881, письмо шикастэ-настаалик). Аннотация, написанная в «Джамбре» по поводу этого указа, довольно значительно отличается от аннотации, написанной на указе, и содержит в себе некоторые подробности относительно прошения, поданного католикосом Филиппосом.

«Рагам шаха Аббаса Малого [опубликован] потому, что католикос Филиппос подал прошение, что сей Престол имеет мулки, сады и мельницы и в этом селе и в других, которые испокон веку были вахмом Престола, ныне же ханы и другие правители не позволяют нам пользоваться ими. Правитель нашей страны, Хосров хан также написал свидетельство на прошении католикоса, в котором написал о девяти садах и девяти мельницах Престола. По этой причине шах написал строгий тампех, дабы никто не посягал [на них]. В 1060 г. мусульманского летосчисления» (Джамбр, стр. 212—213, см. также там же, стр. 132).

Упомянутое прошение (арза) католикоса Филиппоса — это документ № 39 данного сборника, где некоторые налогово-финансовые объяснения, данные неким Мухаммад-Салехом, католикос Симеон ошибочно приписывает Кейхосров хану.

Документ 39. По своему характеру этот указ отличается от других указов. По существу — это прошение католикоса Филиппоса, на полях которого шах написал свое решение по поводу поставленных в документе вопросов. В некоторых случаях понадобилось обратиться к финансовым органам и на основании полученных от них сведений сделать соответствующие распоряжения. Однако, как выясняется, по поводу первого и последнего вопроса были опубликованы отдельные указы (см. комментарий к документам 38 и 43).

Документ особенно интересен для изучения принятого в то время порядка подачи прошений, дачи им хода и их удовлетво-

рения. Печати, поставленные на написанных шахом кратких резолюциях, также отличаются от печатей, поставленных на других указах, ферманах и хокмах. В комментарии к документу № 27 мы уже имели случай отметить, что ферманы удостоверялись круглыми печатями, а хокмы печатями четырехугольными. Из этого документа выясняется, что шахи имели еще и особые овальные печати, которыми удостоверялись подобные резолюции. Возможно, что это была печать выгравированная на перстне.

Первоначально к документу кругом была подклеена желтоватая бумага, а сам текст был взят в рамку, начертанную черными, синими и золотистыми чернилами. Печати шаха (в четырех местах) имеют сделанные золотистыми чернилами украшения. Позднее указ был реставрирован и к нему с четырех сторон была подклеена красная бумага шириной в 2 см, к верхней части подклеена бумага большего размера, на которой имеется очень краткая и полуграмотная армянская надпись, не поддающаяся переводу (см. комментарий к данному документу на арм. яз.).

Во время католикаса Симеона на оборотной странице самого документа сделана мелким курсивным письмом следующая аннотация.

«XVIII. Это рагам шаха Аббаса Малого, которому католикос Филиппос подал прошение относительно трех и четырех вещей. Показав сначала то добро, которое он сделал подведя Гёзалдаринскую воду в количестве, приводящем в действие 9 мельниц и дав Муртуза паше 200 туманов и вернув его обратно, он затем просит, чтобы мулки святого Престола и мельницы и пахотные земли и скот и овец сделали магаф. И еще ставит вопрос, что со времени Христа и до сих пор Престол имеет вахупные земли и мулки, ныне же на них сягают и нам не дают. Он подал также прошение, чтобы идти в Иерусалим. И эти вопросы, написанные в отдельности, имеются на бумаге, и шах исполнил их и в начале каждой просьбы написал повеление и поставил печать. В 1060 г. мусульманского летосчисления».

В правом углу оборотной страницы документа поставлена круглая печать католикоса Филиппоса.

Верхняя аннотация почти без изменения приводится также и в «Джамбре» (стр. 213); ей предшествует описание другого указа, опубликованного шах Аббасом в 1060 г. хиджры, где хотя и затронуты почти те же вопросы, однако вместе с тем имеются довольно важные данные, особенно относительно того, как мулк села Эчмиадзин был снова получен обратно.

Этот указ не дошел до нас, поэтому считаем не лишним привести здесь упомянутую аннотацию.

«Рагам шаха Аббаса Малого [опубликованный] так как католикос Филиппос подал прошение о том, что воду Гёзал-дарая (которая приводит в действие девять мельниц) соединил с водами нашей реки, что было большой помощью нашей стране, но нам никакой пользы не стало, ибо мулк села нашего (который всегда принадлежал Престолу), и его также, сын Амир-Гуна хана, Тахмазкули хан захватил себе вместо тонлуга (жалованья) и кормился, и по сей день им кормятся другие. Прошу, чтобы нам пожаловали мулк нашего села. Правитель нашей страны Хосров хан пишет свидетельство на этом прошении о благотворительных делах католикоса и просит исполнить его просьбу. Поэтому шах и пишет рагам, пожелав не только шесть дангов мулка указанного нашего села, но и все его мутахили, которые пишет в сто девяносто халваров и пять литров. Этот рагам ищи по списку, написанному на обложке под номером [XVII]; в 1060 г. мусульманского летосчисления. Он упомянут в главе XV (должно быть в XIII, А. П.) в рассуждении о доходах мулка нашего села. Он очень полезен, особенно потому, что принадлежащая святому Престолу вода девяти мельниц подведена к нашей реке, помимо обычной доли, половина которой принадлежит Престолу». (Джамбр, стр. 213).

Говоря об этом же указе в 13 главе, он почти без изменения пересказывает вышеприведенную аннотацию, подчеркивает положительное отношение Кейхосров хана к этому вопросу и отмечает, что «в этом рагаме упомянуто, что хасл и мулк этого села [составляют] сто девяносто халваров и пять литров и еще половину, что дало Престолу» (стр. 104).

Указанный в документе возраст католика Филлипоса нельзя считать точным. Его современник Аракел Даврижец,

указывая дату смерти Филиппоса — 1104 г. арм. летоисчисления (1655), добавляет: «и был он католикосом 22 года и три месяца, и ему было 63 года, когда он скончался» (там же, стр. 345).

Документ 40. Указ дан в ответ на прошение управляющего делами Эчмиадзинского монастыря, некоего Тумана и удостоверен печатью верховного дивана шаха Аббаса II. С этим видом печати мы встречаемся на этом и многочисленных последующих указах, данных в ответ на подобные прошения. Содержание печати: «*مهر مسوده ديوان اعلى بنده شاه ولايت عباس*» — Печать отношения верховного дивана слуги царя святости Аббаса II — 1055 г.».

Текст этого документа вполне сохранен, к краям его вокруг подклеена желтая бумага шириной в 2 см. Впоследствии к верхнему краю была подклеена прокладка из розовой бумаги, на которой предварительно сделали надпись:

«О [том, что] Кёчари элли устроились на полях Эчмиадзинских сел, повелевает, чтобы не допускали».

За нею следует следующая надпись католикоса Симеона.

«XX. Это рагам Шахабаса II о селе Батринч, ибо векил святого Престола, Туман подал шаху арз о кочевниках (кёчари) мусульманах, которые, остановившись в том селе, произвели большие опустошения. И шах дает этот указ со строжайшим повелением более не делать этого. В 1060 г. мусульманского летосчисления».

На оборотной странице документа стоят печати ээтемадудовле Халифе-Султана и садра Хабибуллы. Имеется еще и третья печать, надписи которой не расшифрованы. Вероятно это печать назира.

Копия этого указа (прошение вакиля Тумана и указ шаха) переписана на стр. 32—33 книги указов и купчих Эчмиадзина и других монастырей Ереванского ханства (см. Диван католикоса, папка 1 з, документ № 882, письмо шикастэ-настаалик).

См. также «Джамбр», стр. 126 и 214.

Документ 41. Этот в высшей степени ценный указ шаха Аббаса II, свидетельствующий о правах внутреннего само-

управления армянской общины, дошел до нас с вполне сохранившимся текстом.

Мисал Диван-ал-садарата, удостоверенный печатью садра Хабибуллы и двумя другими печатями, написан довольно ясным почерком шикастэ и читается полностью. То же самое можно сказать и о фермане шаха, написанном на следующей странице.

Печать шаха взята в четырехугольную золотую рамку. А та страница документа, на которой написан ферман шаха, обрамлена начертанной черными, синими и золотистыми чернилами рамкой. Золотистыми же чернилами написаны выше печати и слова: «*هو الملك لله*» — Он есть! Власть принадлежит богу!»

К правому, левому и нижнему краям документа подклеена желтая бумага шириной в 3—4 см, а к верхнему краю такая же бумага размером 22×17 см. На этой последней в разное время были написаны следующие краткие аннотации документа:

1. «Здесь написано, что, если у армянина возникнет спор с армянином и они пожелают разрешить свой спор [согласно] их законам, пусть им не препятствуют. Если же спор будет между армянином и мусульманином и мусульманин пожелает позвать армянина в мусульманский суд, должен решить мусульманский суд».

2. «Это рагам адалата, шаха Аббаса Малого, будто, если между армянами возникнет тяжба (дави), то они [должны] идти к своему халифу или к другим ученым [людям] и разрешить свой спор, мусульманам же не вмешиваться и не препятствовать и еще, если кто из армянского племени отдаст что-нибудь в вахм святому Эчмиадзину, мусульмане пусть не препятствуют и не вмешиваются».

Над последней аннотацией по всей вероятности Симеоном Ереванци проставлен номер «XV» и арабскими цифрами указана дата указа «1060» (1060).

Краткая аннотация того же содержания дана в XX гл. «Джамбра» (стр. 212), где также подчеркивается право разрешать внутренние споры, возникающие только между армянами, у армянского духовенства и дарить (жертвовать в вакф) монастырям и церквям поместья и другое движимое имущество. Характерно, что ни в одной из трех аннотаций ни слова не ска-

зано о том, что, если обе тяжущиеся стороны будут представлены армянами и пожелают обратиться в мусульманский суд, то это также допускается. Во второй надписи, сделанной на документе, так же как и в аннотации, данной в «Джамбре», игнорируется и то обстоятельство, что в случае, если одна из сторон представлена мусульманином, тогда следует обращаться в присутственные органы Шар'а.

Документ 42. Указ сохранился с совершенно неповрежденным текстом, который читается полностью. Печать шаха взята в четырехугольную золотистую рамку. Текст же указа обрамлен рамкой, начертанной черными, синими и золотистыми чернилами. Золотистыми чернилами написаны в верхней части документа и слова: «هو الملك لله» — Он есть! Власть принадлежит богу! Начало указа — «فرمان همايون شد» — Августейший указ последовал», начертанные около печати слова — «مى پادشاه با بام انار الله بر هانه» — Мой отец-царь, да просветит господь-бог его душу», относящиеся к шаху Сафи, и относящееся к шаху Аббасу II слово «ما» — мы в 8-ой строке указа написаны красными чернилами.

Первоначально к документу кругом была подклеена желтая бумага, а позднее к правому и левому краям подклеили плотную розовую бумагу шириной в 4—5 см, а к нижнему краю такую же бумагу, размером в 26×26 см; на последней во время Симеона Ереванци была сделана следующая краткая армянская аннотация:

«XIX. Это рагам шаха Аббаса Малого, ибо общины Шамахи и Ширвана подали прошение, что как раньше мы были епархией святого Эчмиадзина, так и ныне [жел: быть и наши приношения отдавать католикусу, а Гандзакский католикос пусть не властвует над нами. Поэтому шах и дал этот рагам, чтобы так было. В 1060 г. мусульманского летоисчисления».

Эта аннотация почти без изменения повторена в «Джамбре» (стр. 213—214, сравн. также стр. 79).

Сохранилась копия этого указа, снятая в начале XVIII в., которую имел под рукой и Симеон Ереванци (папка 2а, документ 43, размер 43×22,5, письмо настаалик).

На этой копии сделана также краткая аннотация; она, безусловно, написана раньше, чем та, что имеется на оригинале. Вначале только добавлена новая нумерация католикоса Симеона — «XIX». На полях по-грузински наискосок написано: «შაჰ აბბასი» (Шах Аббас Второй).

Однако здесь имеется и другая аннотация.

«Эта копия хокма Шахабаса сани (второго)», другим почерком добавлено — «Шамахинская сторона — епархия святого Эчмиадзина».

В начале аннотации отмечена цифра 133. Как этот номер, так и № 134, указанный в начале другой аннотации, сохранившейся на документе 36, написанный тем же почерком, заставляет предположить, что еще до католикоса Симеона кто-то занимался изучением персидских документов, хранившихся в монастыре, классифицировал и нумеровал их. По всей вероятности это было сделано не раньше XVIII в. Вышеупомянутая копия, как уже было сказано, была снята в начале XVIII в. На печати, удостоверяющей верность копии, можно прочесть дату — «1118 (1706—1707) г.».

В этом указе приводится почти полностью текст указа, касающегося этого же вопроса, который был опубликован шахом Сафи в месяце зихаджа 1043 г. (29 мая — 26 июня 1634 г.). Вероятно этот указ не попал в архив Эчмиадзина и находился у армян Шамахи, как это отмечается в начале публикуемого указа. В «Джамбре» этот указ также не упоминается. Армяне Шамахи получили этот указ в первые годы патриаршества Филиппоса Агбакеци. К этому же времени относится и указ шаха Сафи, опубликованный в месяце мухаррам 1044 г. (27 июня — 26 июля 1634 г.), коим утверждается духовная власть Эчмиадзина над армянами Кашатага (см. док. 22).

Документ 43. В конце своего прошения католикос Филиппос спрашивает разрешения отправиться в паломничество в Иерусалим, а шах там же краткой надписью разрешает ему назначить себе заместителя и пуститься в путь (см. док. 39). По существу этот указ был опубликован в качестве грамоты, разрешающей паломничество католикоса.

Текст обрамлен рамкой, начертанной синими, зелеными, черными и золотистыми чернилами, сделаны украшения. К краям документа подклеена красноватая бумага шириной в 2 см, а к верхней части — такая же бумага размером 23×16 см.

На следующей странице на армянском языке написано:

«Это Шахабаса второго». Затем более крупным курсивным письмом дана следующая аннотация:

«XX. Это рагам духовного владыки Филиппоса о том, чтобы все подчинялись тому, кого назначит на свое место, и от речей его не уклонялись».

Католикосом Симеоном проставлен новый номер — «XXI» и мелким курсивным письмом добавлено: «[Об] отправлении в Иерусалим, 1070 (1660) г. мусульманского летосчисления».

В своем труде Симеон Ереванци двумя строками упомянул и об этом указе:

«Рагам шаха Апаса Малого о паломничестве католикоса Филиппоса в Иерусалим и о [том, чтобы] никто не противился его вакилу. Ищи по списку и под номером (21), в 1060 г. мусульманского летосчисления» (Джамбр, стр. 214).

Начало этого путешествия католикоса Филиппоса Даврижеци относит к 1100 (1651) г. Вначале католикос объехал Западную Армению и заселенные армянами области Малой Азии и лишь в начале следующего года достиг Иерусалима. В том же году он отправляется из Иерусалима в Константинополь, где остается один год и в 1102 (1653) г. арм. летосчисления возвращается в Эчмиадзин (Даврижеци, стр. 338, 645—646).

С Л О В А Р Ь

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ, НАЛОГОВЫХ, АДМИНИСТРАТИВНЫХ И ПРОЧИХ ТЕРМИНОВ

Аббаб-е джам — *أبواب جمع* (араб.) — Это та форма учета налогов, когда все налоги, взимаемые с данного податного объекта или отдельной сельской общины, подробно вычислялись и, после занесения их в отдельные книги в денежном выражении, суммировались, в качестве общей налоговой обязанности данного объекта. См. 1,223.

Аваредже — *اوارجه* (перс.) — Старинный бухгалтерский термин, который, возможно, идет от Сасанидского периода. При Сефевидях так назывались те налоговые книги, в которых были подробно учтены налоги, получаемые с каждого податного объекта, согласно отдельным срокам их уплаты. Особые дафтары аваредже имелись не только в столице Исфахане, но и в крупных областных центрах. Эти дафтары, как и все бухгалтерские операции, связанные с налоговыми вычислениями аваредже, доверялись особым высокопоставленным должностным лицам, которые назывались «аваредженвис» (*اوارجه نویس*) и были непосредственно подчинены «мустовфи-ул-мамалик»-у (см.). Тиулнаме и другие подобные указы, дававшиеся в счет налогов, взимаемых с населения, так же как и все относившиеся к ним официальные бумаги, утверждались подписью и печатью аваредженвиса, после чего передавались для регистрации в особых книгах. Под термином «авареджедар» — *اوارجه دار*, упоминаемом в док. 12-ом, следует понимать писцов подчиненной аваредженвисам канцелярии аваредже, которые хра-

нили книги, ведали регистрацией и исполняли другие технические работы, связанные с этим делом.

Авареджедар — اوارجه دار (перс.) — см. аваредже.

Аваризат — عوارضات (араб.) — I, 223.

Ага — آقا (турк.) — Господин, хозяин; титул, который давали мелким феодалам и младшим должностным лицам. Так назывались в особенности родовые вожди небольших курдских родов.

Адалат — عدالت (араб.) — Справедливость, правосудие, суд.

Алафе — علفه — см. алафе и улуфе, I, 224.

Алафе и *улуфе* — علفه و علوفه (араб.) — I, 224.

Амил — عامل (араб.) — Должностное лицо, реализующее сбор налогов, см. I, 224.

Амир — امير (араб.) — Полководец, вождь кочевых воинских соединений.

Амир-ул-умара — امير الامرا (араб.) — Так звались верховные командующие войсками, губернаторы и наместники. Дословно означает „амир амиров“ и соответствует армянскому термину „ишханац ишхан“ (квзяз князей). Фактически это синоним турецкого термина „бегларбек — بيگلربيك“. См. I, 226.

Амр — امر (араб.) — Приказ, высочайшее повеление.

Апаси, правильно — *абаси* — عباسي (араб.) — Серебряная монета, пущенная в оборот при шахе Аббасе I Сефевиде. Один абаси был равен 200 динарам. На основании коллекции сефевидских монет, хранящейся в Историческом музее АрмССР, научный сотрудник нумизматического отдела Х. Мушегян находит, что в 30-х гг. один абаси содержал в себе 4,66 г. серебра, между тем при шахе Аббасе I он весил 7,7 г. Согласно данным Закарии Агулеци и в 60-х гг. того же века вес абаси колебался между 7—9 граммами.

Арз — عرض (араб.) — Просьба, „делать арз“ — просить, а также докладывать.

Арза, правильно — *аризе* — عريضة (араб.) — прошение.

Асл — اصل (араб.) — Подлинное, подлинник документа, оригинал.

Багат — باغات — арабизированная форма мн. ч. персидского слова «باغ — сад».

Баравард — برآورد (перс.) — Исчисление, вывод, повышение. Это такое исчисление тиулных сумм, дававшихся в счет взимаемых с населения налогов государственным чиновникам и военщине, при котором налоги, уплачиваемые тиулдару, умножаются и общей суммой в несколько раз превосходят указанную в тиулнаме первоначальную сумму жалованья.

Бахра, правильно — *бахре* — بهره (перс.) — см. бахраче.

Бахраче — بهره چه (перс.) — Земельная рента, платившаяся земледельцами-крестьянами государству и помещику; та часть ее, которая платилась государству, называлась „бахраче-е дивани“ (بهره دیوانی), а доля помещика — „бахраче-е маликане“ (بهره مالکانه). Обычно последнюю звали только „маликане“, или просто „мулк“, иногда также „уджрат-ул-мисл“ (اجرة المثل), что буквально означает „как плата“, см. I, 226, 232, 234, 238.

Бек — بيك (турк.) — Господин, мелкий князь. Титул, даваемый военным и предводителям племен.

Бегларбек — بيگلربيك (турк.) — В Сефевидском Иране так назывались ханы и амиры, властвовавшие в пограничных областях и наместничествах. См. I, 226.

Бигар — بیکار (перс.) — , 227.

Вазифе — وظیفه (араб.) — Особое пожалование, носившее характер пенсии, которую в качестве кормления шах и крупные феодалы давали ученым, писателям, видным людям и духовенству как знак возвеличения и уважения.

Вакил — وكيل (араб.) — Уполномоченное лицо, представитель. См. I, 227.

Вакиф — واقف (араб.) — Жертвователь в вакф', даря-

щий церкви или мечети какую-либо вещь, богатство, землю или поместье.

Вакф — وقف (араб.) — I, 227.

Вакфнаме — وقفنامه (араб.-перс.) — Акт, составленный по случаю пожертвования церкви либо мечети вакуфного имущества.

Вардапет — Երطաբեդ (арм. — վարդապետ) — см. I, 228.

Вахм — см. вакф, I, 227.

Вахмиатнама — см. вакфнаме.

Вахуп — см. вакф, I, 227.

Вджухат — وجوهات (араб.) — I, 228.

Везир — وزیر (араб.) — Во время Сефевидов так назывались те высокопоставленные финансовые чиновники, которые вместе с мустовфиями (см.) ведали финансами государства, дворца и армии, а также распределением жалованья, причитавшегося военным. Они были ответственны непосредственно перед этемад-уд-довле и фактически являлись агентами последнего в управлениях финансовыми делами — саркарствах (см.). В крупных краевых и областных центрах, как, например, в центре Азербайджана — Тавризе и в центре Фарса — Ширазе, также имелись везиры, пользовавшиеся большими привилегиями, которые в подчиненных им областях являлись представителями великого везира этемад-уд-довле.

Вилайет — ولایت (араб.) — Страна, край, область. См. I, 228.

Горчи — قورچی (турк.) — Воин царской гвардии.

Гулам — غلام (турк.) — Буквально означает „раб“, „слуга“. Так или просто „гул“ назывались те всадники, которые большей частью либо сами недавно приняли мусульманство, либо были потомками христиан, на одно или два поколения раньше принявших мусульманство. Фактически они составляли гвардию личных телохранителей шаха — „гуллар — قللر“, число которых по свидетельству разных источников колебалось между 10—30 тысячами. Шах

Аббас I уделял гуламам особое внимание, называя их своими „конными янычарами“.

Из док. 34-го выясняется, что по примеру шаха особые отряды гуламов имели и правившие в вилайетах и пограничных наместничествах бегларбеки.

Дави — دعوی (араб.) — Спор, тяжба.

Данг — دانگ (перс.) — Весь доход или рента, получавшаяся с помещичьих, мулских сел, которая обычно звалась „мулк“, рассматривалась как одно целое и наподобие единицы веса „мсхалу“ делилась на 6 дангов. Мулки сел продавались как целиком, что называлось „шешданг — شش دانگ“ (шесть дангов), так и несколькими, иногда одним, половиной или четвертью данга, что звалось „та-судж — طسوج“.

Даруга — داروغه (монг.) — Так звался начальник полиции данной местности, который активно участвовал в реализации сбора налогов с населения. Даруга царской канцелярии назывался „даруге-е дафтархане — داروغه دفترخانه“ (даруга дафтархане) или „даруге-е дафтардари — داروغه دفترداری“ (даруга дафтардари) и подчинялся непосредственно „мустовфи-ул-мамалику“ (см.).

Даруга дафтардари — داروغه دفترداری (монг.-араб.-перс.) — см. даруга.

Даруга дафтархане — داروغه دفترخانه (монг.-араб.-перс.) — см. даруга.

Дастандаз — دست انداز (перс.) — I, 228.

Дастур — دستور (араб.) — Приказ, распоряжение, закон. См. дастур-ул-амал.

Дастур-ул-амал — دستور العمل (араб.) — Буквально означает „Инструкция действия“. Это та инструкция или предварительно разработанный или принятый порядок, которым должны руководствоваться финансово-налоговые чиновники при определении размеров и взимании налогов данного податного объекта.

Дафтар — دفتر (араб.) — I, 229.

Дафтардари — دفتر داری (араб.-перс.) — Главное ведомство дворцового архива, главная канцелярия.

Дафтар сархата — دفتر سر خط (араб.) — см. сархат.

Дафтархане — دفتر خانه (араб.-перс.) — см. дафтар, I, 229. Из док. 12 и 19-го выясняется, что этот термин равнозначен термину „дафтардари“ (см.).

Деан — см. динар.

Дервишество — درویشی (перс.) — Буквально „нищета“, „бедность“, употреблено в смысле монаха, черного духовенства, духовного лица, отказавшегося от мирских радостей и богатства.

Джабр — جبر (араб.) — Насилие.

Джадид-ул-ислам — جدید الاسلام (араб.) — Вновь принявшие мусульманство. Так назывались те христиане и лица иного вероисповедания, которые в зрелом возрасте меняли веру и принимали мусульманство.

Джазиагюзар, правильно — *джизягозар* — جزیه گذار (перс.) — Уплачивающий джизья, платившее поголовную подать податное население. Так называли в особенности христиан, евреев и другие народы иного вероисповедания, которые обязаны были платить за веру особую подать „джизья“. Таковые назывались также „зимми“, см. I, 230.

Джам' — جمع (араб.) — см. абваб-е джам'.

Джизья — جزیه (араб.) — I, 229.

Джовшанкеш — جوشن کش (перс.) — Упоминается только в док. 1-ом в качестве рода войск. В тексте пропущена верхняя линия начальной буквы слова *کش* — *ک* т „кашиде“. Термин можно расшифровать как „панц. носец“ (панцырь, *کش* — носящий). Последний сл. можно прочесть также и как „*ли-ли*“ — *جوشن لی-لی* „джовшанли“, что по-турецки имеет то же значение. Вероятно речь идет о воинах, одетых в панцыри.

Диван — دیوان (араб.) — I, 229.

Диван-ал-садарат — دیوان الصدارت (араб.) — Высшее присутствие религиозного предводителя — садра. См. садр.

Диванбеки — دیوان بیکی (араб.-турк.) — Так назывался верховный судья, который обладал большими полномочиями.

Полученные со всех сторон страны жалобы по поводу различных вопросов направлялись к диванбеки. Последний обычно представлял их на расследование возглавляемому садром духовному совету Шар'а — Диван-ал-садарату, либо обращался по поводу различных конкретных вопросов к садру, чтобы узнать его мнение. Решения, вынесенные последним, подлежали утверждению диванбеки, без которого они не могли считаться законными. Фактически диванбеки осуществлял функции гражданского суда и руководствовался обычным правом или „урф“-ом (عرف) (см.), сохраняя, однако, тесную связь с главой духовного суда — садром.

Динар — دينار (араб.) — Мелкая денежная единица, которую в армянских источниках часто называют также „деан“ или „диан“. В XVII в. самой мелкой денежной единицей была монета в 5 динаров, которая называлась „газбеки“; один „пара“ был равен 10 динарам, 20 динаров назывались „бисти“, 50 динаров — „шахи“, 100 динаров — „махмуди“ или „саннар“, 200 динаров — „абаси“, который считался основной единицей серебряных денег (см.), далее имелись также монеты в 1,5 абаси — „сисаннар“ (300 динаров), в 2,5 абаси (500 динаров), 5 абаси (1000 динаров). Крупные денежные вычисления производились в туманах, последний равен 10 000 динарам.

Забт сделать — ضبط نمودن (араб.-перс.) — Захватить, реквизировать, конфисковать.

Забит — ضابط (араб.) — Захватчик, лицо, осуществляющее решение о реквизиции, конфискации. В XVII в. „закатами“ назывались и откупщики государственных налогов, которые, внося предварительно определенную сумму в государственную казну, получали право взимания налогов с данного податного объекта.

Закят — زکوة (араб.) — Подать, уплачиваемая церкви или мечети в размере 1/40 дохода; по-армянски „карасниц“ (сороковая).

В док. 17-ом эта подать названа „закят-лиллах“, что означает „во имя бога“ или „[данный] для бога, закят“.

Закят-лиллах — زکوة لله — см. закят.

Зараби — ضرابی (араб.) — Субстантивная форма глагола „зараба — ضرب“ (ударять), которая означает „монетчик“. Обычно зараби были богатые купцы, которые брали на откуп государственные монетные дворы, находившиеся в различных городах страны.

Зат — زاد (турк.) — Что-либо, вещь, какой-нибудь ценный предмет, богатство.

Зимми — ذمی (араб.) — I, 230.

Имам — امام (араб.) — Духовный предводитель, религиозный глава у мусульман. Под этим именем мусульмане-шииты разумеют в особенности ставших известными из потомков Али 11 имамов и верят и ожидают также 12-го имама, который должен прийти и освободить человечество.

Ин'ам — انعام (араб.) — Буквально означает „подарок“, „дар“. Подарок, делавшийся в исключительных случаях высокопоставленным военным, чиновникам и духовенству. Обычно этот подарок делался в размере годичного жалованья данного лица, с правом каждый год регулярно получать его. Однако были и такие чиновники, как, например, великий везир этемад-уд-довле, которые не имели определенного жалованья, но ежегодно получали довольно большую сумму в качестве ин'ама. Ин'ам, полученный Эчмиадзинским католикосом Филиппосом Агбакеци (док. 34 и 36), по своему характеру подобный последнему, был, однако, дан в счет налогов, получаемых с монастыря.

Итлаг — اطلاق (араб.) — I, 230.

Ихраджат — اخراجات (араб.) — I, 231.

Кабале — قبالة (араб.) — Купчая крепость, владенная.

Кази — قاضی (араб.) — Судья, глава судебного присутствия Шар'а, который назначался из числа высокопоставленного духовенства.

Калантар — کلانتر (перс.) — I, 231.

Кербелани — کربلائی (араб.) — Прозвище, дававшееся паломникам, которые посетили г. Кербела.

Кетхуда — کتخدا (перс.) — I, 231.

Кятиб — کاتب (араб.) — Писец.

Кёчари — (турк.) — Кочевник.

Кёфшан — کفشان (перс.) — Так называлось все земельное пространство, которое входило в пределы села, или, скорее, весь земельный фонд, находившийся в обладании данной сельской общины и обрабатывавшийся ею. Часто этот термин применялся также в смысле последней границы земельного пространства.

Коналга — قنلغا (турк.) — На джагатайском языке означает „убежище“. Так называлась обязанность оказывать гостеприимство царским гонцам, государственным чиновникам, как высокопоставленным так и младшим, которые путешествовали по служебным, а иногда и неслужебным делам. В армянских источниках эта обязанность называется „брнахюр — բրնախյւր“ („гость силою“).

Кушчи — قوشچی (турк.) — Сокольники, придворные охотники, ухаживавшие за соколами и другими ловчими птицами (баз, шахбаз, шахин, доган и др.) и обучавшие их. В док. 12-м этот термин применен в смысле соколиничьего — высокопоставленного придворного чина, ведавшего соколиной охотой.

Магаф — см. муаф, I, 233.

Магафство — см. муаф, I, 233.

Маджлисневис — مجلس نویس (араб.-перс.) — Иначе назывался „вакианвис — واقعه نویس“, что означает „записывающий, протоколирующий случаи“. Фактически это был личный секретарь шаха, который по своему положению занимал в дворцовой иерархии второе место после великого везира этемад-уд-довле. Он назывался также „вазир-е чап — وزیر“ (левосторонний везир), так как во время официальных приемов и придворных совещаний („маджлис — مجلس“) сидел слева от шаха (справа сидел великий везир этемад-уд-довле). Маджлисневис протоколировал все дворцовые совещания и присутствовал на всех приемах, и, так как все свои предписания шах делал устно, потому все грамоты и указы, ко-

торые записывались подчиненными маджлисневису „рагамневисами“ (رقم نویس), подлежали обязательному утверждению их маджлисневисом; последний ставил на указ тугру (см. I, 238) и надписывал — „согласно высочайшему повелению“ (حسب الامر الاعلى) или „согласно устному [распоряжению]“ (بالمشافه). Все заявления, прошения и доклады шаху представлял маджлисневис. Он присутствовал на всех приемах иностранных послов и записывал беседы. Через его руки проходила и вся дипломатическая переписка.

Мал — مال (араб.) — I, 232.

Малийе — ماليه (араб.) — Одна из разновидностей существовавшего, начиная с XV в. и даже ранее, главного подоходного налога „мал“-а (см. I, 232), которая стала более распространенной в XVIII в. и заменяла „мал“ или „малоджахат“. В XIX в. и по сей день этот термин в Иране употребляется во множественной форме „малият — ماليات“.

Малик — مالك (араб.) — Владелец собственности, помещик, имеющий мулк.

Малоджахат — مالوجهاث (араб.) — I, 232.

Ман — من (перс.) — Мера веса. При Сефевидях в Иране была принята мера веса, именовавшаяся „тавризским маном“, которая равна 3000 граммам. А на внутреннем рынке Тавриза параллельно с этим именовавшимся „сагат — سقط“ (неполный) маном широкое применение имел, в особенности для сельскохозяйственных продуктов, местный ман (по-азерб. „батман“), который весил 4500 грамм.

Манал — منال (араб.) — Буквально означает „вещи“, „имущество“, „богатство“. Иногда в первоисточниках и документах вместо налогового термина „мал и джахат“ („малоджахат“) встречается термин „мал и манал“ („маломанал“), на основании чего можно предположить, что „манал“ заменил термины „джахат“ или „мутаваджехат“. Однако в док. 39-м он употреблен в смысле однозначного с ним „мал“-а, либо вообще „малоджахат“-а (см. I, 232).

Маф — см. муаф, I, 233.

Махал — محال (араб.) — Район, область, см. I, 232.

Махзар — محضر (араб.) — Присутствие, шариатско-нотариальная канцелярия. См. шариат.

Мевлана — مولانا (араб.) — Наш господин. Титул, который давался высокопоставленным духовным лицам, религиозным предводителям.

Мелик — ملك (араб.) — I, 233.

Мирахор — ميرآخور (араб.-перс.) — Конюший.

Мирза — ميرزا (араб.-перс.) — Искривленная форма имени „амирзаде — اميرزاده“ (княжеского рода). Поставленное после имени это слово означает „господин“, „князь“, „царевич“, если же оно поставлено перед именем, то тогда значит „грамотный человек“ („книжник“, „писец“). В армянских аннотациях к док. 34 и 36-му оно употреблено в последнем смысле.

Мисал — مثال (араб.) — I, 233.

Муаф — معاف (араб.) — I, 233.

Мукаррари — مقرري (араб.) — Буквально означает „решенный“ или „определенный“. Так называлась та определенная сумма, которая регулярно выдавалась в качестве пенсии или пенсии лицам духовного звания, ученым и другим подобным людям. В док. 6-ом под этим термином следует понимать церковные подати и повинности, которые обязана была нести община Агулиса в отношении монастыря и его братии.

Мулазим — ملازم (араб.) — Служащий, лицо, постоянно оказывающее услуги, слуга. Войны организованных на местах отрядов по охране порядка, которые находились в непосредственном подчинении у местных правителей отдельных областей бегларбеков или хакимов.

Мулк — ملك (араб.) — I, 234.

Мустовфи — مستوفى (араб.) — Так назывались главные управляющие финансовыми, бухгалтерскими делами государства, двора, а также религиозных учреждений. Мустовфии имелись в крупных областных административных центрах; они контролировали и управляли всеми бухгалтерскими делами данной области или края. Они подчинялись

сидевшему в столице „мустовфи-ул-мамалик“-у, который являлся верховным управляющим всеми финансовыми делами страны и был ответственен лишь перед великим везиром эзтемад-уд-довле. Он контролировал весь государственный доход и расход, подготавливал бюджет и проверял годовой баланс.

Перед мустовфи-ул-мамаликом были ответственны также даруга дафтархане, назир, сахибтовджих, аваредженевис и другие связанные с налогово-финансовыми делами высокопоставленные чиновники. В случае необходимости он был правомочен проверить дела главной бухгалтерии дворцовых поместий и вакуфного имущества („мустовфи-е хассе — مستوفى خاصه“ и „мустовфи-е мовкуфат — مستوفى موقوفات“).

Мустовфи-ул-мамалик — مستوفى الممالك (араб.) — см. мустовфи.

Мутавалли — متولى (араб.) — Опекун, распорядитель. Так назывались в особенности главы мечетей и монастырей. Во все время пребывания их в этой должности право распоряжаться всеми поместьями данного религиозного учреждения и полученными с них доходами полностью сохранялось за ними.

Мутахл, правильно — *мадахил* — مداخل (араб.) — Доход, приход.

Мухата, правильно — *мукатта'* — مقطع (араб.) — Отрезанный, определенный; окончательно утвержденная в определенном размере сумма, которую обязывались систематически вносить в государственную казну, чтобы приобрести должность или право распоряжаться доходами учреждения.

Мухдис — محدث (араб.) — Этот термин в I выпуске „Указов“ объяснен как предшествующий „налогу эхдас“ (رسوم احداث) равнозначный термин. Однако вполне возможно, что как в этом случае (док. 2), так и в I выпуске он употреблен в смысле „нововыдуманного“, „новосозданного“ порядка или подати, в каковом он встречается в пер-

сидских источниках XIV—XV вв. вместе с термином-синонимом „бид'ат — بدعت“ (новость, новшество).

Назир — ناظر (араб.) — Заведующий расходной частью дворца, главный смотритель снабжения, который возглавлял все связанные с дворцом хозяйственные учреждения — „буютат“; поэтому его обычно называли „назир-е буютат — ناظر بيوئات“. В буютат входили дворцовые склады, кухни, конюшни, а в особенности мастерские, изготавливавшие одежду и снаряжение. Поскольку большая часть дворцового снабжения осуществлялась за счет налогов, собираемых с населения, и вообще имела тесную связь с общими финансами, поэтому все указы, связанные с налогами и касающиеся хозяйственных вопросов, подлежали утверждению назира, который на оборотной странице документа надписывал „просмотрено“ (بنظر رسيد) и ставил печать. Другой надписью — „сличено“ (مقابله شد) он утверждал указы, касавшиеся сделанных шахом даров, пожалований и иных пожертвований.

По примеру шахского дворца главные заведующие расходной частью правивших в разных краях бегларбеков и ханов также назывались назирами.

Налатлама, правильно — *лаанатнаме* — لعنتنامه (араб.-перс.) — Грамота проклятия. Обычно так называлась та прилагавшаяся к акту о пожертвовании и являвшаяся его окончателем запись, где посылались самые жестокие проклятия по адресу людей, которые попытаются нарушить установленный жертвователем — „вакиф“-ом и изложенный в данном вакфнаме порядок распоряжения доходами с пожертвованных поместий.

Нахиа — ناحيه (араб.) — Область, провинция.

Олка — الكاء (турк.) — I, 235.

Омал, правильно *уммал* — عمال (араб.) — см. амил, I, 224.

Парванче — پروانچه (перс.) — Приказ, грамота.

Парон — بارون (арм. պարոն) — Господин. В XV—XVII вв. так назывались армянские мелкие феодалы, а также богатые и именитые люди.

Паша — پاشا (турк.) — Искаженная и сокращенная форма персидского слова „падишах — پادشاه (король, царь), которая в Турции давалась в качестве титула высокопоставленным военным губернаторам и наместникам.

Пешкаш — см. пишкаш.

Пишкаш — پیشکش (перс.) — Дословно означает „поставить перед [кем-нибудь]“, „подать“. Подать, которую население под видом подарков платило по разным поводам феодалам и государственным чиновникам, а также подарок, преподносившийся подчиненными чиновниками вышестоящему чиновнику, или крупными феодалами шаху.

Рагам — رقم (араб.) — Царский указ.

Рахам — см. рагам.

Райат, правильно — раййят — رعیت (араб.) — I, 236.

Рсум, правильно — русум — رسوم (араб.) — Подати, взимаемые в пользу самих государственных чиновников и духовенства. См. I, 236.

Сават, правильно — савад — سواد (араб.) — Копия.

Садарат-е диван — صدارت دیوان (араб.-перс.) — Президиум религиозного суда. См. садр.

Садр — صدر (араб.) — Высший религиозный предводитель, глава высшего религиозного присутствия. В XVII в. было два главных садра: „садр-е хассе — صدر خاصه“ и „садр-е амме — صدر عامه“, этот последний назывался также „садр-ул-мамалик“. В более раннем периоде обе эти должности исправляло высокопоставленное духовное лицо. Однако в дальнейшем на них стали назначать разных лиц, причем первыми правами пользовался „садр-е хассе“, который носил титул „садр-ул-судур — صدر الصدور“ (садр садров). Он назначал шейх-ул-исламов, казиев, мударисов духовных школ, глав мечетей, мутаваллиев и мустовфиев всех вилайетов и распоряжался всеми делами, связанными с духовными должностными лицами. Он возглавлял высшее религиозное присутствие — „диван-ал-садарат“, присутствовал на тех возглавлявшихся диванбеки заседаниях гражданского суда, где расследовались уголовные преступления, именуемые „эхдас-е арбае“.

احداث اربعة („четыре случая“ — убийство, изнасилование, выбивание зубов и ослепление). Решения, вынесенные садром, удостоверялись диванбеки и лишь после утверждения указом шаха приводились в исполнение.

Саламане — سلامانه (араб.-перс.) — см. салами, I, 237.

Салами — سلامی (араб.) — I, 237.

Сани — ثانی (араб.) — Второй.

Саркар — سرکار (перс.) — Уполномоченный по делам, управляющий, распорядитель. Особенно часто употребляется в смысле управления или ведомства хозяйственных дел, поэтому в некоторых случаях переводится как „саркарство“.

Саркарство — см. саркар.

Сархат — سرخط (перс.-араб.) — Особая канцелярия, следившая за реализацией и учетом жалованья и иного рода пожалований, которые давались феодалам, духовенству, высокопоставленным чиновникам и в особенности военным; начальник ее звался „сархатневис высочайшего дивана“ („сархатневис-е диван-е аала — سرخط نویس دیوان اعلی“). Это был один из 18 крупных финансовых чиновников дивана, который вместе с „лашгарневисом“ контролировал жалованье, выдававшееся военным. Все указы, дававшиеся относительно уплаты жалованья, должностей и иных пожалований, без подписи и печати сархатневиса считались недействительными. Все представленные указы он регистрировал в особой книге, которая называлась „дафтар сархата“, затем надписывал на оборотной странице указа — „Регистрирован в дафтаре сархата“ (ثبت دفتر سرخط شد) и ставил печать.

Сахиб товджих — صاحب توجیه (араб.) — см. товджих.

Сеид — سید (араб.) — Владыка, господин. Так назывались, в особенности, те из духовных лиц, которые считались происходящими из поколений Алия.

Сипахи — سپاهی (перс.) — В XVI и нач. XVII в. так назывались воины конных частей Сефевидов, которые при шахе Аббасе I были реорганизованы и названы горчи (см.).

Сипахсалар — سپهسالار (перс.) — Так назывался глав-

нокомандующий армией. В первой половине XVII в. на эту должность обычно назначались бегларбеки Азербайджана. Позднее сипахсарство перестало быть постоянной должностью и на нее назначались лишь в исключительных случаях — во время войны или карательных экспедиций.

Союргал — سیورغال (монгол.) — Одна из форм феодального пожалования, которая появилась начиная с XIV в. и в первоначальный период носила характер крупного феодального владения. Особенно широкое распространение этот институт получил в XV в., в период господства Кара-коюнлу и Ак-коюнлу. В это время получившие союргал кочевые феодалы пользовались широкими правами муафства и являлись фактически независимыми владельцами пожалованной им в союргал области, обязавшись лишь помогать своему сюзерену войском во время войн против внутренних и внешних врагов.

При Сефевидах, когда широкое распространение получила тиулная система пожалований и уплаты жалования, рамки действия института союргал были очень ограничены, вследствие чего он в значительной степени видоизменился, превратившись в один из видов пожалований, вытекавших из общей тиулной системы, который мог носить и наследственный характер.

Подробнее о союргалах XVII в. см. стр. 288—290 предисловия настоящего выпуска.

Султан — سلطان (араб.) — В Сефевидском Иране так назывались правители находившихся непосредственно у границы более мелких административных единиц находившихся в пограничные наместничества или бегларбек. Они назначались или удалялись по усмотрению бегларбека и находились под непосредственным командованием последнего.

Суфи — صوفی (араб.) — Так назывались примкнувшие к секте кызылбашей мусульмане-шииты, которые считали себя последователями шейха Сафи-ед-дина, приобретшего в XV в. в Ардебиле большую славу и популярность. Шейх Сафи был праотцем Сефевидов; его именем и называлась эта правившая более 200 лет в Иране царская династия. В док. 39-м подчеркнута, что население Нахичевани и Ордубада,

будучи шиитами и суфиями, было на стороне Сефевидского Ирана против османов, которые были суннитами. Упомянутые в док. 1-ом суфии — это кочевые воины, мобилизованные в отряды верующих солдат или муридов при больших святилищах и, в особенности, при большой мечети Ардебилля, где находилась могила шейха Сафи. Эта военная организация суфиев была особенно сильна в XVI в. и сыграла важную роль в укреплении господства Сефевидов.

Табин — تابین (араб.) — Подчиненный, нижестоящий, рядовой. Так назывались преимущественно младшие военные чины, которые были прикреплены к тому или иному высокопоставленному военному и находились под его командованием.

Тавризский туман — تومان تبریزی (монг.-перс.) — см. туман.

Такаббол — تقبل (араб.) — Обязательство, принятие, денежное обязательство, взятое на себя с целью получить должность.

Талиб — طالب (араб.) — Дословно означает „требующий“, „проситель“, к чему-либо „стремящийся“. В док. 22-ом это слово употреблено в смысле верующих, вступающих в это духовное звание. Исходя из смысла слова, следует предположить, что этим термином желали подчеркнуть добровольность подчинения данной церковной епархии тому или иному религиозному учреждению. Под употребленным в том же документе термином „талибане“ следует понимать те же церковные подати (пожертвования и др. суммы), которые обязались платить Эчмиадзину верующие, т. е. „талибы“ данной епархии.

Талибане — طالبانه (араб.-перс.) — см. талиб.

Тамбех, правильно — танбих — تنبيه (араб.) — Строгое замечание, предупреждение.

Танха — تنخواه (перс.) — Богатство, товар. В современном персидском языке употребляется в смысле крупной суммы, капитала. В XVII—XVIII вв. и по сей день в сельских районах Ирана понимается как какой-либо заменяющий на-

личные деньги равноценный товар или богатство. В документах XVII в. и других первоисточниках употребляется в смысле возмещения, которое давалось вместо жалованья государственным чиновникам и военным за счет налогов, взимаемых с населения. Обычно в документах встречается форма „танха-е маваджиб — *تنخواہ مواجب*“ („танха жалованья“), т. е. возмещение, выдаваемое вместо жалованья или заменяющее жалованье, которым могло быть как зерно и другие продукты, так и наличные деньги, если налог взимался деньгами.

Таракяме — *تراکمه* — Арабская форма множественного числа слова „туркмен“ (*ترکمان*). Так назывались туркменские кочевые племена, которые в XVII—XVIII вв. еще не имели постоянных зимовий. Позднее и по сей день под этим именем в Иране понимают пастушеско-кочевые племена.

Тариг, правильно *тарих* — *تاریخ* (араб.) — Дата.

Тарх — *طرح* (араб.) — I, 237.

Тафавут-е джизья — *تفاوت جزیه* (араб.) — I, 237.

Тахсилдар — *تحصیلدار* (араб.-перс.) — Взимающий налоги, реализующий. Это те лица, которые получали право взамен жалованья взимать налоги, получаемые с того или иного податного объекта.

Тиул — *تیول* (турк.) — Одна из распространенных в XVI—XVII вв. форм феодального жалованного землевладения. В качестве тиула за государственную и военную службу давались как целые села (если то были селения государственные — „дивани“), так и государственные налоги или часть их, взимаемая с мулских сел или податных объектов. Феодалы и государственные и военные чины, получившие тиул, назывались „тиулдарами“. Крупные тиулдары в период своего тиулдарства имели также административные и судебные права в отношении райатов, живших в пределах их тиула.

Тиулдар — *تیولدار* (турк.-перс.) — см. тиул.

Товджих — *توجیه* (араб.) — Под этим термином пони-

мается рассеивание, распределение, направление чего-либо в различные стороны. Это могло касаться как распределения общей суммы налогов отдельных налоговых объектов между райатами или отдельными хозяйствами данного объекта с указанием, кто из них сколько должен уплатить, так и распределение права взимать эти суммы между военными и государственными чинами. Главный распорядитель последним назывался „сахиб-товджих высочайшего дивана“ („*صاحب توجیه دیوان اعلیٰ*“). Сахиб-товджих считался главным надзирателем по выдаче рекомендательных отношений (барат, хавале, итлаг), дававшихся военным и государственным чинам вместо жалованья. В особых книгах он регистрировал указы, касавшиеся возмещения жалованья, и на оборотной стороне документа надписывал „регистрирован“ (*بقلم آمد*) и ставил печать. Если возникали разногласия по поводу размера налогов или порядка их уплаты, или рекомендательных отношений, тогда обращались к сахиб-товджиху, который проверял сделанные им в книгах записи и давал соответствующие выписки.

Тугра — *طغرا* (араб.) — I, 238.

Туман — *تومان* (монгол.) — Крупная денежная единица, равная 10 000 динаров (см.).

В XVI—XVII вв. в Иране были приняты меры длины, веса и чеканка монеты, издавна установленные в Тавризе. Независимо от этого в отдельных провинциях имелись также местные меры. Это и было причиной того, что очень часто в документах, касавшихся торговых сделок, владениях и указах о назначении жалованья чиновникам указывалось, что деньги должны платиться в „тавризских туманах“.

Туфанкчагаси — *تفنکچی اقلسی* (турк.) — Так назывался общий командующий войсками-мушкетерами при Сефевидском дворце, который наряду с горчибаши, куллар-агаси и эшигагасибаши рассматривался как один из четырех столпов государства („*ارکان دولت قاهره*“ — аркан-е довлат-е кахире“). Он был одним из главных придворных амиров и

участвовал в чрезвычайном верховном совете 7 амиров, именуемых „джанки“ (جانقى).

Улаг — الاغ — см. улаг и улам, I, 238.

Улаг и улам — الاغ و الام (монгол.) — I, 238.

Улам — الام — см. улаг и улам, I, 238.

Улама — علماء (араб.) — Множеств. число от слова „алим — عالم“. Так назывались мусульманские высшие духовные лица, богословы, мудрецы.

Улуфе — علوفه (араб.) — см. алафе и улуфе, I, 224.

Урф — عرف (араб.) — Дословно означает „обычай“. Так назывались руководствовавшие обычным правом гражданские суды, которые возглавлялись местными губернаторами и правителями областей — ханами, бегларбеками и хакимами. Особенно велика была роль судов урф в областях с немусульманским населением. Вообще суды урф обладали большими полномочиями, и решения религиозных судов Шар'а по большей части подлежали их утверждению. Урфу предоставлялось в особенности право расследования крупных уголовных преступлений (убийство, изнасилование, членовредительство).

Фатва — فتوى (араб.) — см. I, 239.

Фахм — см. вакф, I, 227.

Хабс делать — حبس نمودن (араб.-перс.) — Дословно означает „заключить в тюрьму“, „задержать“. Употреблено в смысле закрепления за данным религиозным учреждением вакуфных поместий, жертвуемых монастырям и церквям.

Хавале — حواله (араб.) — I, 239.

Хадем — خادم (араб.) — Слуга, служитель, должностное лицо. Так назывались преимущественно начальники нотариальных контор Шар'а, которые назначались из числа местного духовенства.

Хаким — حاكم (араб.) — Начальник уезда, гражданский судья.

Хакк-лиллах — حق لله (араб.) — Дословно значит „Право [принадлежит] богу“. Церковная подать, которая по

своему содержанию среди других церковных податей может соответствовать „праву“ (арм.—իրավունք) католикоса или предводителя.

Хал'ат — خلعت (араб.) — Дорогостоящий подарок, дававшийся как знак уважения и возвеличения во время угощений или организованных по поводу различных праздников приемов; большей частью это была роскошная и богатая одежда.

Халвар — см. харвар.

Халиф[e] — خليفة (араб.) — Дословно означает „преемник“. После Мухаммеда так назывались верховные руководители всех мусульман и главы обширного Арабского государства-халифата. В XVI—XVIII вв. в Иране халифами называли армянских католикосов, считая их преемниками христианского пророка—Христа.

Хамесале — همساله (перс.) — Дословно „ежегодный“. Так называлась та форма уплаты жалованья, согласно которой получающему жалованье чиновнику давалось право каждый год до нового распоряжения получать свое жалованье из налоговых сумм данной местности. Получившие такое право военные и государственные чины назывались „хамесаледарами“.

Хамесаледар — همساله دار (перс.) — см. хамесале.

Хан — خان (монгол.) — I, 239.

Харвар — خروار (перс.) — Составлен из персидских слов „хар — خر“ (осел) и „бар — بار“ (груз, ноша) и дословно означает „ноша осла“. Крупная единица веса, равная 100 манам (см.). Если принять во внимание, что каждый тавризский ман весил 3000 грамм, тогда один харвар мог весить 300 кг.

Хардж — см. харадж, I, 239.

Хассе-е шарифе — خاصه شريفه (араб.) — I, 240.

Хасил — حاصل (араб.) — Приход, урожай, доход, получаемый с какого-нибудь поместья.

Хила — см. хал'ат.

Хлафи Шар' — خلاف شرع (араб.) — Незаконный, противный Шар'у.

Ходжа — خواجه (перс.) — Богач, занимающийся крупной торговлей, богатый купец.

Хокм — حکم (араб.) — Указ, приказ, высочайшее повеление.

Хокук-е дивани — حقوق دیوانی (араб.-перс.) — Налоговые обязанности райатов в отношении государства.

Хокум — см. хокм.

Хондкар — خندکار (турк.) — Искраженная форма персидского слова „Худавадгар — خداوندگار“ (Владыка). Начиная с XV в. так назывались турецкие султаны. Некоторые исследователи, принимая за основу диалектное произношение „хуньяр“ этимологизируют его как „проливающий кровь“, „кровожадный“, что явно неверно.

Хукм — см. хокм.

Худжат, правильно *ходжат* — حجت (араб.) — Факт, доказательство, отношение или акт, доказывающие что-либо.

Чобанбеки — چوپانبکی (перс.) — Термин дан в местном азербайджанском произношении, в персидском произношении следует читать „чупанбеки“. Это взимавшийся большей частью наличными деньгами налог за мелкий рогатый скот. В некоторых источниках, особенно в двуязычных указах грузинских царей, в качестве синонима для того же налога употребляется термин „кодав — کداو“.

Чрагчийство — От турецко-персидского слова „чраг-чигяри — چراغچیکری“, которое означает должность ризничего.

Шанакисат — شناقصات (араб.) — Незаконные требования, деяния, притеснения, I, 240.

Шар' — شرع (араб.) — см. шариат.

Шариат — شریعت (араб.) — Мусульманские религиозные законы и установленные нормы, которыми руководствуется высшее религиозное судебное присутствие духовенства. Это учреждение часто называлось именем этих же законов, однако, обычно его называли „Шар'“-ом. В религиозных судах Шариата или Шар'а большей частью рассле-

довались возникавшие между гражданами споры по экономическим вопросам. При этом присутствии существовали также нотариальные конторы — „махзар“-ы, где совершались акты купли-продажи поместий, аренды, займов, брака и другие акты, касавшиеся социального положения граждан, составлялись протоколы и давались соответствующие документы и нотариально заверенные копии.

Шахи — شاهی (перс.) — Денежная единица, равная 50 динарам (см.).

Шехислам — см. шейх-ул-ислам.

Шейх-ул-ислам — شیخ الاسلام (араб.) — Так назывался верховный глава мусульман данного места. Каждый крупный областной административный центр имел своего „шейх-ул-ислама“, который возглавлял духовно-судебный совет „Шар'а“. По поводу рассматривавшихся в совете различных вопросов шейх-ул-ислама давали свои решения — „фатвы“, которые приобретали силу закона и подлежали применению в пределах данной области или уезда.

Шешданк — ششدانک (перс.) — см. данг.

Шиа — شیعه (араб.) — Одна из двух крупных мусульманских сект, учение которых при Сефевиде стало в Иране государственной религией. В противоположность другой секте — „суннитам“ (سنی), шииты непосредственным преемником Мухаммеда считают его зятя Али, а халифат его преемников Абубекра, Омара и Османа рассматривают как незаконно и насильственно захваченную власть.

Шигар — شیکار (перс.) — I, 241.

Шилтаг — شلتاق (монгол.) — см. шилтагат, I, 241.

Шилтагат — شلتاقات (монгол.) — I, 241.

Эттемад-уд-довле — اعتماد الدوله (араб.) — Дословно означает „доверие государства“. Так называли первого везира государства, который звался также „Великим везиром“ („Вазир-е аазам — وزیر اعظم“). Он контролировал все административные и финансовые дела страны, исполняя фактически функции первого министра и министра иностранных дел.

Элли, правильно — эл — ایل (турк.) — Племя. Так назывались в особенности военно-кочевые племена.

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԲՆԱԳԵՐԸ

ПЕРСИДСКИЕ ТЕКСТЫ УКАЗОВ

متن فارسی فرامین

سال ۱۶۰۳ م.

حکم جهانمطاع شد آنکه ایالت و شوکت پناه عالیجاه کمالاً الایاله
ذوالفقارخان بغنایت بیغایت شاهانه سرافراز کشته بداند که از
مضمون عرضه آن ایالت پناه چنان معلوم شد که معامله صلح با رومیان
یکرو شده و دیگر اصلاح پذیر نیست مانیز تکیه بر لطف الهی و
امداد بروح مقدس حضرت رسالت پناهی و حضرات ائمه معصومین
صلوات الله علیهم اجمعین نموده از دار السلطنه اصفهان بعزم تسخیر
آذربایجان بیرون آمده روز چهارشنبه ۱۰ شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۱۲
بلده کاشان مضرب سرادقات عظمت و اجلال کشت و بایلغار تمام
منزل بمنزل برینموجب روانه ایم

فی الجمعه ۱۲ شهر مزبور در قاسم آباد خواهیم بود

فی السبت ۱۳ در رودخانه ساوه

فی الاحد ۱۴ در خشکه رود

فی الاثنین ۱۵ شکر آباد قزوین

فی الثلاثاء ۱۶ در ابهر

فی الاربعاء ۱۷ در زنجان

فی الخميس ۱۸ در جمال آباد

فی الجمعه ۱۹ در رودخانه پروانه

فی السبت ۲۰ در اوجان

فی الاحد ۲۱ در برقلعه تبریز

و در هیچ محل توقف واقع نمیشود و اراده آن است که خود را بتبریز

و سنانیم که پاشاء تبریز را ننگداریم که داخل تبریز شود می باید که چون واقف گردد شهرت دهد که نواب همایون بجانب مازندران رفته مرا (۴) بالشکر آذربایجان و امراء آنجا را خصوصاً سیدی سلطان خنوسلو و امام قلی سلطان بابیر دلو و هر کس در آنجا بوده باشد خبردار نموده چنان... شود که در روز شنبه ۲۰ شهر ربیع الثانی که نزول اجلال در اوجان واقع میشود آن عالیجاه باتمامی لشکر و امراء آذربایجان از سپاهی و صوفی و جوشن کش (۴) و ملازم و غیره بملازم بر سندان آیت الیه البتہ درین باب کمال اهتمام مرعی داشته تار رسیدن رأیات نصرت آیات بدانحوالی اینمقدمات را مخفی دارد که مبدا رومیان از رسیدن رأیات نصرت آیات واقف شوند در هر باب قدغن دانسته منتظر ورود موکب مسعود بوده باشد که اینست رسیدیم در عهد دانند.

۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴

سال ۱۶۰۴ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

* شاه بابا ام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون درینسولا سر کیس مهر اساو
عنه نیا ورتبت ساکن دره شام تومان نخچوان بدرگاه جهان پناه آمده
حکم اعلیحضرت خاقانی علیین آشیانی * ابراز نمودند خلاصه مضمون
آنکه ملک و کلانتران و شدخدایان و رعایا دره شام تومان نخچوان
بدستوری که از قدیم الایام الی الآن با کشیشان و سیاه کلاهان آنجا
دراخذ مال و جزیه و تفاوت جزیه عملکرده باشند عمل نمایند و
التماس حکم اشرف درین باب باسم خود نمودند لهذا مقرر داشتیم
که حکام و تیولداران و ملک و کلانتران دره شام در اخذ مالو جهات
زراعت و املاک و رقبات و باغات و باغچه و طاحونه ایشان که درین داباد
و غیره واقعست و جزیه و تفاوت جزیه جماعت مذکور بدستوری که
از قدیم الایام الی غایت عمل نموده اند از قاعده استمرار و نهج استقرار
در نکندند و رسم محدث جایز ندارند و از قانون و قاعده حساب
تجاوز نموده از مضمون حکم شاه جنت مکان در نکندند در هر باب
قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد طلب ندارند.

تحریر فی شهر ذی قعدة سنه اثنی عشر و الف

الملک لله

شاه بابا ام انار الله

چون آنکه چون از بولار سر کیس و درینسولا سر کیس
دره شام تومان نخچوان بدرگاه جهان پناه آمده
حکم اعلیحضرت خاقانی علیین آشیانی * ابراز نمودند خلاصه مضمون
آنکه ملک و کلانتران و شدخدایان و رعایا دره شام تومان نخچوان
بدستوری که از قدیم الایام الی الآن با کشیشان و سیاه کلاهان آنجا
دراخذ مال و جزیه و تفاوت جزیه عملکرده باشند عمل نمایند و
التماس حکم اشرف درین باب باسم خود نمودند لهذا مقرر داشتیم
که حکام و تیولداران و ملک و کلانتران دره شام در اخذ مالو جهات
زراعت و املاک و رقبات و باغات و باغچه و طاحونه ایشان که درین داباد
و غیره واقعست و جزیه و تفاوت جزیه جماعت مذکور بدستوری که
از قدیم الایام الی غایت عمل نموده اند از قاعده استمرار و نهج استقرار
در نکندند و رسم محدث جایز ندارند و از قانون و قاعده حساب
تجاوز نموده از مضمون حکم شاه جنت مکان در نکندند در هر باب
قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد طلب ندارند.

فرمان همیون
آنکه بموجب امثال دیوان

العلیه العالیه که در غرض کشته عمل نمایند و در ضمن مدلول آن انحراف نورزند

و محض شرع انور اقد و مسکه در مخالفت حکم مطاع و امثال لازم الای

مرا فضا است ادرح مانبه بعهده مکه و حاکم ولایت محرمه که درین

امداد شرع بتقدیم رسما در ارفقه غرض داشته در عهد مسکه

لله در محرم سنه ۱۰۱۴

چون مودنی باشد که نصف بیه کادر و در مدعوه بصار موسا و انک

خیزانیه که بختان ملک متصرف فیه شرع و در ثمة مساه و افغان بنت کبی در فرست

بیا علی الوقوع باید که احد بجهت شرعیه مانع از ازم تقرف و در ثمة موسا و انک

احد کتاب مریع غرا بیدم انرا تقرف غرض باشد که طلب ثبوت شرعیه

عطف بجهت غیر مشرعی و تقرف بداند و محض شرع مطاع و اقد و مسکه از با اقد

شرعی و عدل نمیشد و اگر از باب حکایت شرعیه باشد و در عهد و در

۳ - فرمان شاه عباس اول صفوی

سال ۱۶۰۴ م.

[جای مهر شاه عباس اول]

فرمان همایون شد آنکه بموجب امثال لازم الامثال دیوان الصدارة
العلیه العالیه که در ضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون مدلول آن
انحراف نورزند و محض شرع انور را قدوه شناسند و از مخالفت
حکم مطاع و امثال لازم الامثال که موجب مواخذه است اندیشه نمایند
بعهده و کلاء حاکم ولایت چخور سعد که درین باب امداد شرعی
بتقدیم رسانیده در هر باب قدغن دانسته در عهد شناسند.

تحریر آفی شهر محرم الحرام سنه ۱۰۱۴ (۹)

[جای مهر]

[طغرا]

چون معر شد که نصف شایع کامل از کل قریه مدعوه
بصار موسا و انک چخور سعد من ناحیه کر جستان ملک متصرف فیه
شرعی و ورثه مسماه و اخاخ بنت کجاون ذمی است بنا علی الوقوع باید
که احدی بیجهت شرعیه مانع و مزاحم تصرف ورثه مومی الیها دران
نشود و اگر احدی بخلاف شریعت غرا بهرجه آنرا تصرف نموده
باشد بعد از طلب و ثبوت شرعی تسلیم من له الحق نموده بعذر غیر
مشرع موقوف ندارند و محض شرع مطاع را قدوه شناخته از جاده

مستفیده شریعت غرا عدول نه نمایند و اگر درین باب شکایت شرعی
داشته باشند و در انصب و اقرب محال متعذر الفیصل بوده باشد بدار
القضاء معسکر ظفر اثر رفع نمایند که بعد از تحقیق آنچه موافق
شرع مطاع بوده باشد مرتب دارند بعهده و کلاء حاکم آنجا که در
هر باب امداد شریعت (!) بتقدیم رسانیده مجال تمرد و تخلف احدی
از مضمون مسطور ندهند

شهر محرم الحرام سنه ثلث عشر و الف من الهجرة النبویّه

۱۰۱۳

جای مهر صدارة دیوان

اردوی معلی درینمحل اقامت دارد هر کس از مردم اینولایت
که بایکد بیکر مرافعه داشته باشند حاضر شوند.

جای مهر است

سال ۱۶۰۴ م.

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

فرمان همایون شد آنسکه چون بعرض رسید که املاک وقفی و انک اکلیس که در شرلوپ و رودخانه و نند و غیره واقع است در تحت اکلیس که بخاصه شریفه منسوب است ابواب جمعست و از قدیم الایام الی الآن در مالوجهات و اخراجات بارعیاء اکلیس دست یکی میداشته اند بنابراین مقرر فرمودیم که هرگاه از قدیم الایام املاک وقفی مزبور در تحت اکلیس ابواب جمع بوده باشد متصرفین آن بدستور قدیم و نهج استمرار در مالوجهات بارعیاء و ملاک اکلیس دست یکی داشته ستمشر یکی نمایند و از عهده حقوق دیوانی خود بیرون آیند بعهدہ حاکم و داروغه اکلیس که درین باب امداد نمایند و در عهده دانسته مجال تردد بیحساب احدی ندهند و در عهده شناسند

تحريراً فی شهر ربیع الاول سنہ ۱۰۱۳

موافق معمول زمان شاه جنت مکان عمل نموده از آن تجاوز ننمایند
[مهر]

الحل و

وفاقی ملک
سید احمد خاں صاحب
مدرسہ اسلامیہ
کراچی

از رطوبت و دافا در نزد غنم واقع است

منسوب الی محمد و از قدم امام علی بن ابی طالب و از کتب معتبره و از کتب معتبره و از کتب معتبره

۱۱
افسوس کی شدت اور غم و اندوه کی ہر گاہ اہل علم

در کتابخانه حضرت امام رضا علیه السلام
در کتابخانه حضرت امام رضا علیه السلام

مارغا، ملاک اکھنڈی کی اور سکر کی اور زرخند حق دوا خود

نمود حکم و دار و کفر که در این راه و در این راه و در این راه

1. 11- *Զ. Մ. Կաս*
Վավերագիր 4 Документ

۱۱۱

شاه بابا ام

فرمان شاه عباس اول
که چون کتیاکوس اوهانیس
مسیحی را که در قفسه
کر کور عم او متعلق و مرجوع بوده عز صادر یافته ابراز نموده
التماس حکم همایون ما باسم خود نمود بنابرین مقرر فرمودیم که
حکم مطاع اعلیحضرت خاقانی را باسم کتیاکوس اوهانیس مزبور
برادرزاده کتیاکوس کر کور مذکور ممضی و منفذ دانسته تقدیم و
پیشوائی مواضع و محال مذکوره را بنوعی که از قدیم الایام به پدران
او متعلق و مرده باو متعلق شناسند جماعت محراسیابان و
کشیشان و کدبان و رعایاء مسیحیه آن محال مشارالیه را پیشوا و
مقدم خود دانسته از سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و هیچ
آفریده بجماعت کشیشان و متعلقان او تعرض نرسانند و گذارند
که بمهمات مرجوعه خود اشتغال نمایند حکام کرام و امراء عظام و
عساکر نصرت فرجام و ملکان و عمال آن ولایت در امداد و اعانت او

۵ - فرمان شاه عباس اول صفوی

سال ۱۶۰۶ م.

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

* شاه بابا ام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون درینو لا کتیاکوس اوهانیس
ذمی مسیحی بدرگاه جهانپناه آمده نشان اعلیحضرت خاقان جمجاه جنت
مکانی علیین آشیانی* که در باب تقدم و پیشوائی و کتیاکوسی
تمامی مواضع و محال اغوانك خاچین و کنجه که به کتیاکوس
کر کور عم او متعلق و مرجوع بوده عز صادر یافته ابراز نموده
التماس حکم همایون ما باسم خود نمود بنابرین مقرر فرمودیم که
حکم مطاع اعلیحضرت خاقانی را باسم کتیاکوس اوهانیس مزبور
برادرزاده کتیاکوس کر کور مذکور ممضی و منفذ دانسته تقدیم و
پیشوائی مواضع و محال مذکوره را بنوعی که از قدیم الایام به پدران
او متعلق و مرده باو متعلق شناسند جماعت محراسیابان و
کشیشان و کدبان و رعایاء مسیحیه آن محال مشارالیه را پیشوا و
مقدم خود دانسته از سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و هیچ
آفریده بجماعت کشیشان و متعلقان او تعرض نرسانند و گذارند
که بمهمات مرجوعه خود اشتغال نمایند حکام کرام و امراء عظام و
عساکر نصرت فرجام و ملکان و عمال آن ولایت در امداد و اعانت او

کوشیده بعلت اخراجات و عوارضات خلاف حکم اشرف سیما علفه و
علوفه و قنلغا و بیکار و الاغ و الام و طرح و دست انداز و پیشکش و
سلامی و سایر شلتاقات و شناقصات مسدوده الابواب بهر اسم و رسم
که بوده باشد مزاحمت بحال او نرسانند و طلب و توقعی نمایند
بعهده حکام و داروغکان و ملکان آنمخال درین باب امداد و همراهی
او بجای آورند و دست تصدی او را در امر مزبور قوی و مطلق
دانسته مجال تمرد احدی از ارامنه آنجا از مضمون مسطور ندهند و
لوازم امر مزبور را مخصوص او شناسند درین باب قدغن دانسته و از
فرموده در نکذ رند و چون بتوقیع رفیع منبع اشرف اقدس اعلی
رسد اعتماد نمایند

تحریراً فی شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۰۱۴ اربع عشر و الف

مسئله ۱۶۰۶ م.

و—۵

الملك لله

[مهر شاہ عباس اول]

* شاه بابام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون از تصدیق مستوفیان عظام
کرام دیوان اعلی معلوم و مستفاد شد که مقرری وانك اكلیس و
كشیشان داخل اكلیس است بنابراین باید که بهماندستور داخل
اكلیس دانسته احدی مدخل ننماید و همچنین مردم وانك عرض
نمودند که بعضی املاك و باغات در آزادگیران و رودخانه درنیس
و نند و شرلوط و غیره دارند و از قدیم الایام بوانك اكلیس متعلق
بوده و مردم محال مذکوره تصرف در محصول آن مینمایند و بسر کار
وانك بهره چة آنرا نمیدهند و از زمان اعلیحضرت نواب جمجاه جنت
بهارگاه علیین آشیانی * الی الان املاك و باغات مذکوره متعلق
بوانك داشته بنابراین باید که کلانتر آنجا بواجبی بحقیقت رسیده
املاکی که در محال مذکوره است و از قدیم بوانك متعلق بسوده
بدستور بوانك متعلق دانسته آنچه در زمان شاه جنت مکان میداده اند
بمحراسیاب وانك مذکور داده تمرد نمایند و آنچه بهره جة بخلاف
حکم و حساب از ایشان ستاده باشند موافق حساب باز دهند و عذر
نیاورند بعهده دارو غه آنجا که درین باب نهایت امداد بتقدیم رسانند
و محال تمرد و تخلف احدی از مضمون مسطور ندهد و سال بسال بهره چة
واقعی املاك مذکور را ستاده بمحراسیاب وانك واصل سازد و شکر
و شکایت او را مؤثر دانسته هر ساله حکم و پروانچه مجدداً طلب ندارد
و درین باب قدغن دانسته در عهده شناسند.

تحريراً في شهر ربيع الأول سنة خمس عشر و الف من الهجرة

الحمد لله

شیخ و امیر انوار الله برهان

فرمان

بسم الله الرحمن الرحيم

Handwritten text in Arabic script, likely a signature or a note, located at the bottom of the page.

Handwritten text in Arabic script, likely a signature or a note, located at the bottom of the page.

Handwritten text in Urdu script, likely a signature or name, appearing below the main text block.

تاریخ ۱۲۸۳

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

Handwritten text in Arabic script, likely a continuation of the letter or a separate note, written on aged paper.

سال ۱۶۰۷ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

فرمان همایون شد آنکه چون از تصدیق مستوفیان عظام کرام دیوان اعلیٰ مستفاد شد که تفاوت جزیه و انک خاجین آران برینموجب جمعست

وانک بزرگ کشیش ندارد باسم
کر کور محر اسیا خراب
وانک کوچک که خراب بوده
محر اسیا نداشته

۸۰۰۰ دینار
کشیش ۶۹۴۳ دینار
خد متکار ۳۸۱ دینار

و مهر اسیا و کشیش و انک بزرگ و کوچک آنچه باسم ایشان جمعست از عهده بیرون آمده بوکلاء تیولدار واصل می سازند و کلاء تیولدار مبلغی که مفاکیانامی در زمان اعلیحضرت شاه جنت مکان علیین ایشان از بابت نشین کاتوزی (?) قبول نموده ابواب جمع شده از کشیش و مهر اسیا و انک مزبور طلب مینمایند و بولیا او مزاحمت بحال ایشان میرسانند بنابراین مقرر فرمودیم که و کلاء تیولدار تفاوت جزیه هر محل را از مهر اسیا و کشیش آن محل طلب داشته بولیا و انک مزاحمت بحال دیگری نرسانند بعلت مبلغی که مفاکیا از بابت نشین کاتوزی (?) قبول نموده طلبی از کشیش و مهر اسیا و انک مزبور نموده از محل خود ستانند در هر باب قدغن دانسته از فرموده تخلف نورزند از جاده حق و حساب تجاوز ننمایند و در عهده دانند.

تحریر فی شهر محرم الحرام سنه ست عشر و الف من الهجرة

الله

فرمان
الکچون از تصدیق مستوفیان عظام کرام دیوان اعلیٰ مستفاد شد که تفاوت جزیه و انک خاجین آران برینموجب جمعست

وانک بزرگ کشیش ندارد باسم
کر کور محر اسیا خراب
وانک کوچک که خراب بوده
محر اسیا نداشته

محر شاه عباس اول

سال ۱۶۰۷ م.

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

* شاه باباام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون از قدیم الایام و در زمان
اعلیحضرت نواب جمجاه جنت بارگاه علیبن آشیانی * مرحاسائی و
چراغچیکری و انک طاطیف قیانات به ابا و اجداد زبده الاشباه مصرف
متعلق بوده و درینولامصرف مذکور بدرگاه معلی آمده محضری
بخط و مهر جمع کثیر از کشیشان و ارامنه و سیاه کلاهان آنجا ابراز
نمود که همگی از حسن سلوک او راضی و شاکر اند و او را بمرحاسائی
خود قبول دارند و التماس نمود که مجدداً مرحاسائی آنجا و
چراغچیکری بدو مرجوع گردد بنابرین مرحاسائی و چراغچیکری
و انک طاطیف را بدستوری که از قدیم الایام به ابا و اجداد او تعلق
داشته بدو شفقت فرمودیم که بواجبی بامر مزبور و لوازم آن قیام
و اقدام نماید کدخدایان و سیاه کلاهان و کشیشان و ارامنه آنجا
و محالی که بوانک طاطیف تعلق دارد مصرف مذکور را مرحاسا و
چراغچی آنجا دانسته لوازم امر مذکور را مخصوص او دانند و
بدستوری که در زمان شاه جنت بارگاه بابا و اجداد مشار الیه که
مرحاسا و چراغچی بوده اند عملنموده باشند باو نیز عملنموده خلاف
آن نمایند و از سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و اگر احدی
خلاف بدیوان عرض نموده حکمی در لباس کد رانیده باشد بدان
مستند نسگردند در هر باب قدغن دانند بعهده حاکم و کلانتر آنولایت
که در هر باب نهایت امداد بتقدیم رسانند و هر ساله حکم و پروانجه
مجدد طلب ندارند و در عهده دانند

تحریر آفی شهر رمضان المبارک سنه ست عشر و الف

شاه باباام انار الله

نقل از متن
آنکه چون از قدیم الایام و در زمان
اعلیحضرت نواب جمجاه جنت بارگاه علیبن آشیانی * مرحاسائی و
چراغچیکری و انک طاطیف قیانات به ابا و اجداد زبده الاشباه مصرف
متعلق بوده و درینولامصرف مذکور بدرگاه معلی آمده محضری
بخط و مهر جمع کثیر از کشیشان و ارامنه و سیاه کلاهان آنجا ابراز
نمود که همگی از حسن سلوک او راضی و شاکر اند و او را بمرحاسائی
خود قبول دارند و التماس نمود که مجدداً مرحاسائی آنجا و
چراغچیکری بدو مرجوع گردد بنابرین مرحاسائی و چراغچیکری
و انک طاطیف را بدستوری که از قدیم الایام به ابا و اجداد او تعلق
داشته بدو شفقت فرمودیم که بواجبی بامر مزبور و لوازم آن قیام
و اقدام نماید کدخدایان و سیاه کلاهان و کشیشان و ارامنه آنجا
و محالی که بوانک طاطیف تعلق دارد مصرف مذکور را مرحاسا و
چراغچی آنجا دانسته لوازم امر مذکور را مخصوص او دانند و
بدستوری که در زمان شاه جنت بارگاه بابا و اجداد مشار الیه که
مرحاسا و چراغچی بوده اند عملنموده باشند باو نیز عملنموده خلاف
آن نمایند و از سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و اگر احدی
خلاف بدیوان عرض نموده حکمی در لباس کد رانیده باشد بدان
مستند نسگردند در هر باب قدغن دانند بعهده حاکم و کلانتر آنولایت
که در هر باب نهایت امداد بتقدیم رسانند و هر ساله حکم و پروانجه
مجدد طلب ندارند و در عهده دانند

سال ۱۶۰۹ م.

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

فرمان همایون شد آنکه چون زبده المسیحیه ملک هکاس کشتاسفی بعرض اشرف رسانید که قبل از آنکه ولایت کنجه بتحت تصرف اولیاء دولت قاهره درآید بعضی اوقات جمعی از مردم دونوک و رومیه را که بولایت رومیه میرفتند گرفته بدرگاه معلی فرستاده و حالا جمعی بتجرد (?) قضایائی که قبل از آنکه ولایت مذکور بتحت تصرف اولیاء دولت قاهره درآید واقع شده بوده متعرض احوال ملک مذکور میشوند و مزاحمت میرسانند بنابراین مقرر فرمودیم که هیچ آفریده بعلت قضایائی که در ایام رومیه شومیه واقع شده باشد متعرض احوال ملک مذکور نشده مزاحمت بحال او نرساند و از تهر که موجب سیاست است اندیشه نمایند در هر باب قدغن دانسته در عهده شتاسند.

تحریراً فی شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۱۷

الملك لله

فرمان همایون شد آنکه چون زبده المسیحیه ملک هکاس کشتاسفی بعرض اشرف رسانید که قبل از آنکه ولایت کنجه بتحت تصرف اولیاء دولت قاهره درآید بعضی اوقات جمعی از مردم دونوک و رومیه را که بولایت رومیه میرفتند گرفته بدرگاه معلی فرستاده و حالا جمعی بتجرد (?) قضایائی که قبل از آنکه ولایت مذکور بتحت تصرف اولیاء دولت قاهره درآید واقع شده بوده متعرض احوال ملک مذکور میشوند و مزاحمت میرسانند بنابراین مقرر فرمودیم که هیچ آفریده بعلت قضایائی که در ایام رومیه شومیه واقع شده باشد متعرض احوال ملک مذکور نشده مزاحمت بحال او نرساند و از تهر که موجب سیاست است اندیشه نمایند در هر باب قدغن دانسته در عهده شتاسند.

۱۰۱۵

سال ۱۶۱۰ م.

هو

[مهر شاه عباس اول]

حکم جهانمطاع شد آنکه ایالت و حکومت پناه عالیجاهی نظاما الایالة و الاقبال امیر کونه خان قاجار بیکلربیکی چخورسعد بوفور مراحم بیدریغ پادشاهانه سرافراز کشته بداند خلیفه داود مسیحی [روانه کشته] بدانجانب می آید که در اوچ کلیسیا روغن میران بجوشاند هر امداد که باید بتقدیم رسانند و قبل ازین پادری فرنکی به اوچ کلیسیا آمده چند استخوان مبارک انبیا که آنجا مدفون بوده بیرون کرده بوده که بجانب فرنک برد در اصفهان او را گرفته استخوانها را از او گرفته اند آن ایالت پناه از ارامنه و خلفاء ایشان که در آنجا بودند تحقیق نمایند که دیگر استخوان انبیا علیهم السلام آنجا مدفون هست یا نه و این را تحقیق و پیروی نمایند که پادری فرنکی که استخوانهای پیغمبران را دزدیده بوده کسی از مردم و ارامنه آنجا همراهی و بلدی او نموده بوده یا نه تمامی را معلوم نموده حقیقت را عرض نمایند و چون خلیفه داود مذکور روغن مذکور را بگیرد کس همراه او نموده او را بدار السلطنة تبریز رسانند و احدی مانع او نشود که بهر دستور که قاعده و قانون ارامنه است روغن مذکور را جوشانیده همراه بدار السلطنة اصفهان برد و درین باب قذغن دانند.

تحریراً فی شهر صفر سنه ۱۰۱۹

سال ۱۶۱۲ م.

— ه —

[مهر شاه عباس اول]

حکم جهانمطاع شد آنکه بموجبی که علماء اسلام در ذیل فتوی نوشته اند عمل نموده از مدلول آن در نکذرنند و چون اراضی و املاک مذکوره را جماعت ارامنه وقف اوچ کلیسیا کرده باشند احدی بخلاف شرع تصرف در آنها بملکیت ننماید و خرید و فروخت در وقف نکنند و گذارند که متولی و ناظر اوچ کلیسیا حاصل آنها را ضبط نموده موافق شروط واقفی بمصرف رساند و از جاده شرع و فتوی علماء اسلام در نکذرنند بعهده و کلاء ایالت و شوکت پناه عالیجاهی نظاما الایاله و الاقبال امیر کونه خان بیگلربیگی چخور سعد که درین باب امداد نمایند و در عهده دانند.

تحریر فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۲۲

هوالمعز عز شانه

حسب الشرع الاقدس عمل نمایند و از مضمون مدلول آن تخلف نورزند و از مخالفت شریعه غرا نبوی احترام نمایند.

[مهر شیخ الاسلام]

بسم الله الرحمن الرحیم
اینکه در این فرمان آمده است که علماء اسلام در ذیل فتوی نوشته اند عمل نموده از مدلول آن در نکذرنند و چون اراضی و املاک مذکوره را جماعت ارامنه وقف اوچ کلیسیا کرده باشند احدی بخلاف شرع تصرف در آنها بملکیت ننماید و خرید و فروخت در وقف نکنند و گذارند که متولی و ناظر اوچ کلیسیا حاصل آنها را ضبط نموده موافق شروط واقفی بمصرف رساند و از جاده شرع و فتوی علماء اسلام در نکذرنند بعهده و کلاء ایالت و شوکت پناه عالیجاهی نظاما الایاله و الاقبال امیر کونه خان بیگلربیگی چخور سعد که درین باب امداد نمایند و در عهده دانند.

بسم الله الرحمن الرحیم
اینکه در این فرمان آمده است که علماء اسلام در ذیل فتوی نوشته اند عمل نموده از مدلول آن در نکذرنند و چون اراضی و املاک مذکوره را جماعت ارامنه وقف اوچ کلیسیا کرده باشند احدی بخلاف شرع تصرف در آنها بملکیت ننماید و خرید و فروخت در وقف نکنند و گذارند که متولی و ناظر اوچ کلیسیا حاصل آنها را ضبط نموده موافق شروط واقفی بمصرف رساند و از جاده شرع و فتوی علماء اسلام در نکذرنند بعهده و کلاء ایالت و شوکت پناه عالیجاهی نظاما الایاله و الاقبال امیر کونه خان بیگلربیگی چخور سعد که درین باب امداد نمایند و در عهده دانند.

علماء امامیه ایدیت ایامهم بر الهی و الهیایان فرموده که هرگاه که در این فرمان آمده است که علماء اسلام در ذیل فتوی نوشته اند عمل نموده از مدلول آن در نکذرنند و چون اراضی و املاک مذکوره را جماعت ارامنه وقف اوچ کلیسیا کرده باشند احدی بخلاف شرع تصرف در آنها بملکیت ننماید و خرید و فروخت در وقف نکنند و گذارند که متولی و ناظر اوچ کلیسیا حاصل آنها را ضبط نموده موافق شروط واقفی بمصرف رساند و از جاده شرع و فتوی علماء اسلام در نکذرنند بعهده و کلاء ایالت و شوکت پناه عالیجاهی نظاما الایاله و الاقبال امیر کونه خان بیگلربیگی چخور سعد که درین باب امداد نمایند و در عهده دانند.

بسم الله الرحمن الرحیم
اینکه در این فرمان آمده است که علماء اسلام در ذیل فتوی نوشته اند عمل نموده از مدلول آن در نکذرنند و چون اراضی و املاک مذکوره را جماعت ارامنه وقف اوچ کلیسیا کرده باشند احدی بخلاف شرع تصرف در آنها بملکیت ننماید و خرید و فروخت در وقف نکنند و گذارند که متولی و ناظر اوچ کلیسیا حاصل آنها را ضبط نموده موافق شروط واقفی بمصرف رساند و از جاده شرع و فتوی علماء اسلام در نکذرنند بعهده و کلاء ایالت و شوکت پناه عالیجاهی نظاما الایاله و الاقبال امیر کونه خان بیگلربیگی چخور سعد که درین باب امداد نمایند و در عهده دانند.

علماء اماميه ابدت ايامهم بين البريه بيان فرمايند كه هرگاه
 زمين معين چند كه واقع است در اطراف اوچ كليسيه با زمين
 شوقكات تا تپه كوچك و طاحونه واقع در حوالی باغ مسماه جان اغا و
 زمين معين كه در پائين كليسيه است كه بيست خروار تخم افكن
 است و زمين حيرانك باكل تپه و زمين پهلوی رود خانه كه شارع
 بازرگانست و زمين صداق لو كه دونهر آب در میان اوست و زمين
 واقع در ايلانلو با زیر کندلان و زمين بالائی ايلانلو كه مشهور است
 به نهر شاه و زمين حاجيلر زمين كار كبت و زمين كليسيه ريپ سيما
 و باغ مردروس و باغچه شاه كدن و باغچه كورك و باغچه كر كور و
 قبرستان غريبان و زمين اوچ بيلك سو و غير ذلك و بزرخانه وقف
 باشد بر اوچ كليسيه شرعاً درينصورت احدی را رسد كه اوقاف
 مزبور را متصرف شود بملکيت و فروشد و بدون مصرف كه واقف
 قرار داده صرف نمايد حاصل آنها را يا نه بينوا.

هو بقى
 نــــه

والله اعلم و انا الفقير الى الغنى
 الحسين بن حيدر الحسنی.

[مهر مفتی]

سال ۱۶۱۷ م.

هو

موضع مهر نواب کامیاب اشرف اقدس ارفع

فرمان همایون شد آنکه درینوقت بنابر عنایت بیغایت شاهانه در باره زبده المسیحیه ملکبست خلیفه از ابتداء ثیلان ثیل او را خلیفه اوچ کلیسیاه چخورسعد فرمودیم که موافق ملت مسیحی بامر مذکور و لوازم آن قیام و اقدام نموده دقیقه فوت و فرو گذاشت ننماید و مبلغ یکصد تومان قبول نمود که هر ساله برسم پیشکش و تقبل بدیوان جواب گوید بنابرین مقرر فرمودیم که جماعت محراسیابان و کشیشان و ارامنه ولایت چخورسعد خصوصاً جمعی که در دارالسلطنه اصفهان اند و ارامنه تومان نخچوان و کوکچه دنکز و قیانات و خوی و سلماس و کنجه و بردع و اخستاباد و لوری و غیره مشارالیه را خلیفه خود دانسته بقاعده که از زمان اعلیحضرت شاه جنت مکان باخلیفه هاء سابق عمل مینموده اند با او نیز عمل نمایند و از دستور قدیم و قاعده معهود تجاوز ننمایند و از سخن و صلاح او که هر آینه موافق ملت مسیحی خواهد بود بیرون نروند و رعایت و مراقبت لازم دانند بعهده حکام و داروغکان و ملککان ولایات مذکوره که دراین باب امداد و اعانت مشارالیه بجای آورند مستوفیان عظام دیوان اعلی مبلغ یکصد تومان را بصیغه تقبل و پیشکش خلیفه مذکور هر ساله تنخواه مواجب غلامان مؤتمن تابین رفعت پناه اغورلوییک قوشچی نمایند در هر باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد طلب ندارند.

تحریر فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۲۶

هو

فرمان همایون شد آنکه درینوقت بنابر عنایت بیغایت شاهانه در باره زبده المسیحیه ملکبست خلیفه از ابتداء ثیلان ثیل او را خلیفه اوچ کلیسیاه چخورسعد فرمودیم که موافق ملت مسیحی بامر مذکور و لوازم آن قیام و اقدام نموده دقیقه فوت و فرو گذاشت ننماید و مبلغ یکصد تومان قبول نمود که هر ساله برسم پیشکش و تقبل بدیوان جواب گوید بنابرین مقرر فرمودیم که جماعت محراسیابان و کشیشان و ارامنه ولایت چخورسعد خصوصاً جمعی که در دارالسلطنه اصفهان اند و ارامنه تومان نخچوان و کوکچه دنکز و قیانات و خوی و سلماس و کنجه و بردع و اخستاباد و لوری و غیره مشارالیه را خلیفه خود دانسته بقاعده که از زمان اعلیحضرت شاه جنت مکان باخلیفه هاء سابق عمل مینموده اند با او نیز عمل نمایند و از دستور قدیم و قاعده معهود تجاوز ننمایند و از سخن و صلاح او که هر آینه موافق ملت مسیحی خواهد بود بیرون نروند و رعایت و مراقبت لازم دانند بعهده حکام و داروغکان و ملککان ولایات مذکوره که دراین باب امداد و اعانت مشارالیه بجای آورند مستوفیان عظام دیوان اعلی مبلغ یکصد تومان را بصیغه تقبل و پیشکش خلیفه مذکور هر ساله تنخواه مواجب غلامان مؤتمن تابین رفعت پناه اغورلوییک قوشچی نمایند در هر باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد طلب ندارند.

سال ۱۶۲۰ م.

الملك لله

جای مهر شاه عباس

فرمان همایون شد آنکه چون مال دوشانلو [ی] خاجین و درهاس
ورنده بموجب رقم اشرف بتيول امارت و حکومت [پناه] متعالی
[منزلة] کمالاً الاماره تکبر سلطان اکبر می دورت مقرر است مشار الیه
بعرض رسانید که رعایاء محال مذکور صیادان تفاوت جزیه ایشان
بتيول امارت پناه ساروخان سلطان قاجار مقرر است ملازمان امارت پناه
مومی الیه بواسطه زیادتی که در اخذ تفاوت جزیه مینمایند رعایا
متفرق شده صیادی نمیتوانند نمود بنابرین مقرر فرمودیم که
امارت پناه ساروخان سلطان وجه تيول خود را که مستوفیان عظام از
بابت تفاوت جزیه محال مذکوره بموجب ضمن برآورد نموده اند (۱)
بدست از و کلاء امارت پناه مشار الیه باز یافت نموده دخل در میانه
رعایا ننمایند که صیادان از روی فراغ بال با صیادی قیام نمایند
و درین باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد نطلبند.

تحریر افی [شهر] ربیع الآخر [سنه] ۱۰۲۹

الملك

فرمان همایون آنکه چون مال دوشانلو خاجین و درهاس ورنده بموجب
رقم اشرف بتيول امارت و حکومت متعالی کمالاً الاماره تکبر سلطان اکبر می دورت مقرر است مشار الیه

بعرض رسانید که رعایاء محال مذکور صیادان تفاوت جزیه ایشان
بتيول امارت پناه ساروخان سلطان قاجار مقرر است ملازمان امارت پناه
مومی الیه بواسطه زیادتی که در اخذ تفاوت جزیه مینمایند رعایا
متفرق شده صیادی نمیتوانند نمود بنابرین مقرر فرمودیم که
امارت پناه ساروخان سلطان وجه تيول خود را که مستوفیان عظام از
بابت تفاوت جزیه محال مذکوره بموجب ضمن برآورد نموده اند (۱)
بدست از و کلاء امارت پناه مشار الیه باز یافت نموده دخل در میانه
رعایا ننمایند که صیادان از روی فراغ بال با صیادی قیام نمایند
و درین باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد نطلبند.

در کلاء امارت پناه مشار الیه باز یافت نموده دخل در میانه
رعایا ننمایند که صیادان از روی فراغ بال با صیادی قیام نمایند

در باب تفاوت جزیه در سال حکم مجدد نطلبند

مايضمنه الكتاب الحالى بحليه
الصواب جرى لدى و انتظم بين
يدى فغب رعاية مايجب رعايته
شرعا رتب عليه مقتضاه مسئولا
كتبه الفقير الى الله الغنى
صدر الدين محمد بن محمد باقر بن
محمد زمان النصرى الطوسى الابو
جعفرى و ابقا بشفاعه النبى و
الوصى. مهر مشار اليه

هو بقى

ما حوى السفر الشرعى و الزبر
الملى من مباديه الى حوافيه جرى
لدى فانتظم بين يدى فغب اجرى
عليه مقتضى الشريعة الشريفة الغرا
و مرتضى الملة الهية المنيفه البيضا
من الانفاذ و الامضا مسئولا. مهر

هو

در حضور بنده درگاه صديت
حسين قلى بوزجلو حسب المسطور
واقع شد. مهر مشار اليه

* خانى عظيم الشانى سمو القدر و المكانى منبع الجود و
الاحسانى امير كونه خان

غرض از تحرير اين مقالات مليه البينات كه نتايج فكر
صايب حاله بلاغت الغايات درمبادى و نهايت اين صحيفه مرعيه
الزبر البينات منسخ و مصور شده آنست كه حاضر شد بمحكمه شرعيه
شريعة مرتضويه و ملة بيضا محجة الارضا مصطفىويه و كلاء نواب
نامدار مملكت مدار كردون وقار معدلت شعار خورشيد اشتها رايالت
و شوكت و اقبال پناه حشمت و عظمت و اجلال دستكاه نصفت و

سال ۱۶۲۰ م.

هو

* همايون اعلى

حكم عالى شد آنكه چون از مضامين و قفنا مجات عليه
مخطط و مههور بخطوط و مههور قضاات معتمد عليهم سابق و جمعى از
ارباب خيرت كه بشرح و بسط در متن مسطور كشته بوضوح رسيد
كه تمامت شش دانك ملك قريه اوچ كليسياء ناحيه كبرى من اعمال
چخورسعد از قديم الايام وقف ابدى و حبس مخلص كليسياء مزبور
بوده و درطى وقفنا مجات مؤكد بلغت شده و بموجبى كه عاليحضرت
شيخ الاسلام در متن مسطور و مرقوم و يد تصرف خلافت شرع از
املاك موقوفه دور نموده بتصرف جمعى كه دران معبد مى باشند
واكدا شته اند مقرر فرموديم كه بعد اليوم متولى و اسقف كليسياء
مزبور و جميع دعاكويان آنجا بر فاه حال و فراغ بال وقفانه املاك
موقوفه مذكوره را از زارعين قريه مذكوره باز يافت و موافق شرط
واقف بموقوفه اليه صرف نموده در هر باب دعاى خير بجهت ذات
مقدس بكامياب سپهر ركاب اشرف اقدس ارفع* كه جانها
فداى سم ستورش باد حاصل نمايند و در عهده دانند.

تحريرا فى شهر ربيع الثانى سنة ۱۰۲۹

مهر مرحوم امير كونه خان

هو

قوبل مع اصله المعول عليه فهما
متوافقان متمايلان و كتب [مهر]

فصل في بيان
الحال الذي كان عليه
الملك في زمانه

من مصلح
الملك في زمانه
الحال الذي كان عليه
الملك في زمانه

الحال الذي كان عليه
الملك في زمانه

فصل في بيان
الحال الذي كان عليه
الملك في زمانه

الحال الذي كان عليه
الملك في زمانه

الحال الذي كان عليه
الملك في زمانه

معدلت و حکومت انتباه عالیجاهی بیکلربیکی چخور سعد* توجه و
ترحم عالی در باره کشیشان و رهبانان و سایر دعاگویان و انک اوچ
کلیسیاء بجهت آنکه ملک قریه اوچ کلیسیاء ناحیه کرپی من اعمال
چخور سعد که و کلاء عالی چند سال قبل از این حاصل آنرا ضبط نموده
بود جمعی سکنه کلیسیاء مزبور بخدمت و کلاء معظم الیه عرض
نمودند که ملک قریه مزبور وقف کلیسیاء مزبور است و کلاء معظم
الیه نیز از جمعی اکابر و اهالی ذوی الاقدار این ملک استفسار
نموده جمعی مذکور برحقیقت وقف بودن ملک قریه مزبور خاطر
نشان و اظهار نموده اند و اسناد و مسند متیقین و قبالة وقفنا مچه
الاصل علیحده بنظر و کلاء معظم الیه رسیده که در وقفنا مچه مذکور
مؤکد بلعن قید شده بود و خود نیز علم حاصل نموده که ملک قریه
مزبور از قدیم الایام بمعبد کلیسیاء مزبور وقفست و ترحم بحال
جمعی دعاگویان آنجا نموده در حضور امناء شریعت مقدسه و نامق این
نمیقه معتبره صایبه ایروان تومان نخچوان صائهاً الله عن تطرق
الافه الحدثان از ارکان دولت و اعیان حضرت و از لفظ کهر بار خود
اقرار صعیح شرعی و اعتراف صریح سمعی نمود بلا مظنه و شایبه
اکراه بحسن رضا و طیب خاطر خود دست از ملک قریه مزبور باز
کشید بتصرف دعاگویان و ا گذاشت و شرط نمود که بعد از فوت
خود از اولاد و اقرب العشایر معزله علی حسب مراتب الارث
بطناً بعد بطن و نسلاً بعد النسل و عقباً بعد العقب اگر پیرامون
ملک وقف مذبور گردیده دخلی و هرزه کاری و هرزه درائی در باره
وقف مزبور نموده مزاحمت و تعرض نسبت بحال خادمان و متصرفان
ملک قریه مزبور نماید ملعون باشد بلعن خدا و رسول خدا و
ملائکه مقربین و مأیوس از شفاعت حضرت ختمی پناهی معذب و
مقهور و منکوب مخدول العاقبه گردد بعد ذلك التقرير ملک قریه
اوچ کلیسیاء مزبوره بدستور سنوات سابقه حق و ملک و مختص

خاص و خالص متولیان و جمعی دعاگویان کلیسیاء مزبور است ملك
 من املاكه و مال من امواله و عقار من عقاراته و وقف من اوقافه بهر
 طریق که اراده خواهند تصرف نمایند کسی را در آن وقف مزبور
 بهیچوجه من الوجوه و سببی من الاسباب بهر جهت از جهات شرعیه
 و بهر علت از علل اسلامیة حق و طلبی و نراعی نیست و ندارد بناء
 علیه مقرر شد متولی و اسقف وانك مزبور بعد الیوم بدستور
 سنوات سابقه و نهج استمرار قدیمه هر ساله حاصل آنرا از زارعان قریه
 مزبور اخذ نموده صرف معیشت موقوف علیهم نمایند این چند کلمه
 بر سبیل سند قلمی شد تا وقت حاجت حاجت باشد.
 تحریراً فی اواسط شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۲۹

الش
 هود

رفعت پناه تیمور خان بیك بزاوند
 و رفعت پناه طهماسب قلی بیك بزجلو
 و رفعت پناه هاشم بیك بزجلو
 سعادت و نقابت پناه امیر راستی ولد سید ناصر. مهر مشار الیه
 و رفعت پناه غلیخان بیك خادم
 و رفعت پناه سعدی بیك اوجی قاجار
 و صلاحیت و تقوی انار مولانا محمد کر بلائی درویشلر
 بموجب متن مسطور شاهدیم. العبد الاقل اللهویردی. مهر
 مشار الیه

شهد بهضمونه. العبد الاقل. نقش مهر — بنده محمد جعفر
 هو. هو. اطلعت علیه بمحضری. احقر العبد. نقش مهر — بنده
 شاه نجفی اسمعیل.

هو. حقیقت بموجبیست که امنای شرع الانور در متن مسطور
 نوشته شده که وکلاء عالی بشرح ایضا مرخص فرموده که اقل
 خلق الله مهر نموده. نقش مهر — یا افضل المرسلین

سال ۱۶۲۰ م.

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامثال دیوان الصدارة العلیه العالیه در ضمن صادر شده عمل نمایند و از مضمون و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را قلدوه شناسند و از جاده شریعت غرا تجاوز ننمایند بعهده حاکم آنجا که درین باب امداد شرعی نماید و مجال تورد خلاف شرع احدی ندهد و در عهده شناسد.

تحریر فی شهر ذی قعدة سنه ۱۰۲۹

طغرا - رفیع الدین محمد خادم الحسنی

چون معروض شد که حصص املاک معلومه واقعه در کشتانسی و قیان من اعمال آذربایجان حق شرعی ملک کیکاس است و در آن تصرف مالکانه دارد و جماعه معلومه از مردم آنجا بیجته شرعیه مانع تصرف او می شوند و مزاحمت غیر مشروع به حال او میرسانند بنابراین مقرر شد که جماعه مزبوره بخلاف شرع شریف مانع تصرف مومی الیه در حصص مزبوره که بعنوان ملکیت و حقیت در تصرف او باشد نشده محض شرع شریف را قلدوه دانسته بیجته شرعیه مانع تصرف او نشوند و مزاحمت نامشروع نرسانند و از مخالفت شریعت مقدسه محترز باشند و اگر عرفی شرعی داشته باشند بشیخ الاسلام و قاضی قرا باغ رفع نمایند بعهده حاکم آنجا که امداد شرعی نمایند. تحریر فی شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۲۹

مهر صدر - متوکل علی الله الغنی عبده رفیع الدین محمد الحسنی

الملك لله

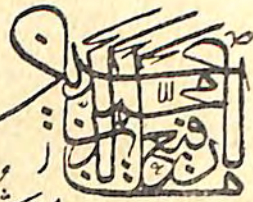

چون معروض شد که حصص املاک معلومه واقعه در کشتانسی و قیان من اعمال آذربایجان حق شرعی ملک کیکاس است و در آن تصرف مالکانه دارد و جماعه معلومه از مردم آنجا بیجته شرعیه مانع تصرف او می شوند و مزاحمت غیر مشروع به حال او میرسانند بنابراین مقرر شد که جماعه مزبوره بخلاف شرع شریف مانع تصرف مومی الیه در حصص مزبوره که بعنوان ملکیت و حقیت در تصرف او باشد نشده محض شرع شریف را قلدوه دانسته بیجته شرعیه مانع تصرف او نشوند و مزاحمت نامشروع نرسانند و از مخالفت شریعت مقدسه محترز باشند و اگر عرفی شرعی داشته باشند بشیخ الاسلام و قاضی قرا باغ رفع نمایند بعهده حاکم آنجا که امداد شرعی نمایند. تحریر فی شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۲۹

چون معروض شد که حصص املاک معلومه واقعه در کشتانسی و قیان من اعمال آذربایجان حق شرعی ملک کیکاس است و در آن تصرف مالکانه دارد و جماعه معلومه از مردم آنجا بیجته شرعیه مانع تصرف او می شوند و مزاحمت غیر مشروع به حال او میرسانند بنابراین مقرر شد که جماعه مزبوره بخلاف شرع شریف مانع تصرف مومی الیه در حصص مزبوره که بعنوان ملکیت و حقیت در تصرف او باشد نشده محض شرع شریف را قلدوه دانسته بیجته شرعیه مانع تصرف او نشوند و مزاحمت نامشروع نرسانند و از مخالفت شریعت مقدسه محترز باشند و اگر عرفی شرعی داشته باشند بشیخ الاسلام و قاضی قرا باغ رفع نمایند بعهده حاکم آنجا که امداد شرعی نمایند. تحریر فی شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۲۹

چون معروض شد که حصص املاک معلومه واقعه در کشتانسی و قیان من اعمال آذربایجان حق شرعی ملک کیکاس است و در آن تصرف مالکانه دارد و جماعه معلومه از مردم آنجا بیجته شرعیه مانع تصرف او می شوند و مزاحمت غیر مشروع به حال او میرسانند بنابراین مقرر شد که جماعه مزبوره بخلاف شرع شریف مانع تصرف مومی الیه در حصص مزبوره که بعنوان ملکیت و حقیت در تصرف او باشد نشده محض شرع شریف را قلدوه دانسته بیجته شرعیه مانع تصرف او نشوند و مزاحمت نامشروع نرسانند و از مخالفت شریعت مقدسه محترز باشند و اگر عرفی شرعی داشته باشند بشیخ الاسلام و قاضی قرا باغ رفع نمایند بعهده حاکم آنجا که امداد شرعی نمایند. تحریر فی شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۲۹

۱۰۲۹

چون معروض شد که حصص املاک معلومه واقعه در کشتانسی و قیان من اعمال آذربایجان حق شرعی ملک کیکاس است و در آن تصرف مالکانه دارد و جماعه معلومه از مردم آنجا بیجته شرعیه مانع تصرف او می شوند و مزاحمت غیر مشروع به حال او میرسانند بنابراین مقرر شد که جماعه مزبوره بخلاف شرع شریف مانع تصرف مومی الیه در حصص مزبوره که بعنوان ملکیت و حقیت در تصرف او باشد نشده محض شرع شریف را قلدوه دانسته بیجته شرعیه مانع تصرف او نشوند و مزاحمت نامشروع نرسانند و از مخالفت شریعت مقدسه محترز باشند و اگر عرفی شرعی داشته باشند بشیخ الاسلام و قاضی قرا باغ رفع نمایند بعهده حاکم آنجا که امداد شرعی نمایند. تحریر فی شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۲۹

سال ۱۶۲۱ - ۱۶۲۲ م.

هو العالم بالحق

چه فرمایند علماء امامیه و فقهاء اثنی عشریه ابدت ایام افاداتهم بین البریه در بیان این مسئله که هرگاه مهدی قلی جدید الاسلام فوت شود از سرپسری شاه نظر اسلامی و از نوادگان پسری اسلامی هین مریم و فاطمه بنتان ذکر یاء ابن مهدی قلی مذکور و الحالته هذه بمودای کل اقرب یمنع الابعد بعد از اخراج مایجب اخراج عن المتروکات متروکات مهدی قلی مذکور ایام مخصوص شاه نظر مذکور است یا نه بینوا توجروا.

هو العالم عز نوره

بلی مخصوص شاه نظر مذکور

است الله اعلم. حرر العبد

- نقش مهر -

بند شاه ولایت یوسفی. سنه ۱۰۳۰

ایضاً بیان فرمایند علماء انام ابدت ایام افاداتهم بین الکرام در بیان این مسئله که هرگاه بابا ذمی فوت شود از سر دو برادر زاده مسله برادر کافر و پسران کافرین و الحالته هذه کفار ممنوع از ذمی اند یا نه بینوا توجروا.

هو العالم عز نوره

بلی باوجود وارث مسلمان

کافر از ارث ممنوع است. الله

اعلم. حرر العبد [همان مهر]

ایضاً بیان فرمایند در بیان این مسئله که هرگاه برادر زادگان اسلامی قبل از آنکه ارث ذمی مذکور را در میانه یکدیگر قسمت

الحمد لله

Handwritten notes and signatures in Persian script, including a large signature at the top right and several smaller ones below.

نمایند برادر ذمی مذکور که ذمی باشد مسلمان شود چون اولی از
برادر زادگان است بمیراث آیا برادر زادگان مذکوره ممنوع از ارث
میشوند و ارث مخصوص برادر واحد میشود یا نه بینوا توجروا.

هو

بلی میشود و ارث مخصوص
وارث اقرب میگردد... و الله اعلم.
حرر العبد [همان مهر]

ایضاً بیان فرمایند در بیان این مسئله که هرگاه برادر مذکور
که واحد است در ارث بردن از برادر ذمی فوت شود از سر پرسی
که شاه نظر مذکور است و پسر زادگان مذکورین و شاه نظر که
وارث واحد شده مستحق ارث شده باشد و متروکات مخصوص
او شده پسر ذمی مذکور مسلمان شود بعد از اسلام وارث واحد
مذکور و الحال هذ پسر متأخر فی الاسلام باوجود اقرابت آنوارث
واحد را که قبل ازین مسلمان بوده منع از ارث میتواند کرد یا نه
بینوا توجروا.

هو

نه. والله اعلم. حرر العبد
[همان مهر]

سال ۱۶۲۱ م.

الملك لله

موضع مهر مبارك اشرف

قوبل مع سواد الاصل
الاشرف المحضرى [مهر]

فرمان همایون شد آنکه چون بعرض رسید که از قدیم
الایام الى الآن مقرر و معمول بوده که ارامنه اکلیس و آزادجیران
و نخجوان به کیش و آئین خود زکوة الله و حق الله که داشته اند
بمهر آسای وانك اکلیس برضاء خود چیزی میداده اند بنابراین
مقرر فرمودیم که چون ارامنه مذکور بدستور قدیم و نهج استمرار
به ملت نصاری و کیش و آئین خود از زکوة و حق الله برضا و رغبت
خود مهر آسای وانك اکلیس را رعایت نمایند احدی مانع و مزاحم
نکردد و گذارند که ارامنه اکلیس و آزادجیران و نخجوان
بدستور قدیم و نهج معمول مهر آسای وانك مزبور را رعایت نمایند
بعهده حکام و داروغکان و کلانتران آنجا که درین باب امداد و
اعانت بتقدیم رسانند در هر باب قدغن دانند.

تحریراً فی شهر ربیع الثانی سنه ثلثین و الف

الملک لله

مهر مبارک اشرف

شاه عباس اول صفوی

از آنکه چون بعرض رسید از قدیم الایام اکلیس
و آزادجیران و نخجوان به کیش و آئین خود زکوة الله و حق الله که داشته اند
بمهر آسای وانك اکلیس برضاء خود چیزی میداده اند بنابراین
مقرر فرمودیم که چون ارامنه مذکور بدستور قدیم و نهج استمرار
به ملت نصاری و کیش و آئین خود از زکوة و حق الله برضا و رغبت
خود مهر آسای وانك اکلیس را رعایت نمایند احدی مانع و مزاحم
نکردد و گذارند که ارامنه اکلیس و آزادجیران و نخجوان
بدستور قدیم و نهج معمول مهر آسای وانك مزبور را رعایت نمایند
بعهده حکام و داروغکان و کلانتران آنجا که درین باب امداد و
اعانت بتقدیم رسانند در هر باب قدغن دانند.

مدرک بامداد و اعانت بتقدیم رسانند در هر باب قدغن دانند.

مرکز اسناد ملی

سال ۱۶۲۷ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس اول]

فرمان همایون شد آنکه چون بعرض رسید که ورتابی مسیحی در اوچ کلیسیا بقانون مسیحیه برواج و رونق آنجا و امر چراغچیکری و لوازم آن قیام مینماید و استدعاء حکم اشرف درین باب نمود بنابرین مقرر فرمودیم که هیچ آفریده از حکام کرام و غیر ذلك اصلا مانع و مزاحم او درین باب نشده گذارند که مرفه الحال بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نماید و رعایت او بجای آورند در هر باب قدغن دانسته چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریر آفی شهر جمادی الاول سنه ۱۰۳۶

الملک لله

فرمان همایون شد آنکه چون بعرض رسید که ورتابی مسیحی در اوچ کلیسیا بقانون مسیحیه برواج و رونق آنجا و امر چراغچیکری و لوازم آن قیام مینماید و استدعاء حکم اشرف درین باب نمود بنابرین مقرر فرمودیم که هیچ آفریده از حکام کرام و غیر ذلك اصلا مانع و مزاحم او درین باب نشده گذارند که مرفه الحال بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نماید و رعایت او بجای آورند در هر باب قدغن دانسته چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریر آفی شهر جمادی الاول سنه ۱۰۳۶

فرمان همایون شد آنکه چون بعرض رسید که ورتابی مسیحی در اوچ کلیسیا بقانون مسیحیه برواج و رونق آنجا و امر چراغچیکری و لوازم آن قیام مینماید و استدعاء حکم اشرف درین باب نمود بنابرین مقرر فرمودیم که هیچ آفریده از حکام کرام و غیر ذلك اصلا مانع و مزاحم او درین باب نشده گذارند که مرفه الحال بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نماید و رعایت او بجای آورند در هر باب قدغن دانسته چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریر آفی شهر جمادی الاول سنه ۱۰۳۶

فرمان همایون شد آنکه چون بعرض رسید که ورتابی مسیحی در اوچ کلیسیا بقانون مسیحیه برواج و رونق آنجا و امر چراغچیکری و لوازم آن قیام مینماید و استدعاء حکم اشرف درین باب نمود بنابرین مقرر فرمودیم که هیچ آفریده از حکام کرام و غیر ذلك اصلا مانع و مزاحم او درین باب نشده گذارند که مرفه الحال بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نماید و رعایت او بجای آورند در هر باب قدغن دانسته چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریر آفی شهر جمادی الاول سنه ۱۰۳۶

سال ۱۶۲۹ م.

* شاه باباام انارالله برهانه

موضع مهر نواب فردوس مکان علیبن آشیانی
شاه صفی صفوی انارالله برهانه

حکم جهانمطاع شد آنکه چون بعرض رسید که خلیفه سیت
مسیحی در زمان نواب جنت بارگاه فردوس آرامگاه * بخلاف حکم
خلیفه اوچ کلیسیا شده مرتکب اعمال ناصواب میکشته او را مقید
بدرگاه معلی آورده بوده اند بجهة آنکه مورد سیاست شاهانه نکرده
مبلغ یکصد تومان تبریزی پیشکش قبول نموده که هر ساله میداده
باشد و بدستور بلوازم خلافت آنجا قیام نماید و مبلغ مذکور را
دیوانیان تنخواه مواجب عساکر منصوره نموده اند درینولا زبده
المسیحیه خواجه نظر بعرض رسانید که خلیفه مذکور فرار نموده
بطرف روم است و بدون حکم دیگری متوجه خلافت ارامنه آنجا
نمیشود و استدعاء آن نمود که پیشکش خلیفه اوچ کلیسیا چون
هرگز معمول نبوده و جمعی از روی عنادی که با خلیفه سیت داشته
اند این مبلغ را بر کردن او گذاشته بوده اند و بازیافت وجه مذکور
موجب تفرقه رعایاست و التماس آن نمود که وجه مذکور بتخفیف
و تصدق فرق مبارک اشرف مقرر شود حسب الاستدعاء و التماس
مشارالیه از ابتداء ثیلان ثیل پیشکش مذکور را بتخفیف و تصدق
مقرر فرمودیم مستوفیان عظام کرام از ابتداء سنه مذکوره مبلغ

شاه باباام

شاه باباام

حکم جهانمطاع شد آنکه چون بعرض رسید که خلیفه سیت
مسیحی در زمان نواب جنت بارگاه فردوس آرامگاه * بخلاف حکم
خلیفه اوچ کلیسیا شده مرتکب اعمال ناصواب میکشته او را مقید
بدرگاه معلی آورده بوده اند بجهة آنکه مورد سیاست شاهانه نکرده
مبلغ یکصد تومان تبریزی پیشکش قبول نموده که هر ساله میداده
باشد و بدستور بلوازم خلافت آنجا قیام نماید و مبلغ مذکور را
دیوانیان تنخواه مواجب عساکر منصوره نموده اند درینولا زبده
المسیحیه خواجه نظر بعرض رسانید که خلیفه مذکور فرار نموده
بطرف روم است و بدون حکم دیگری متوجه خلافت ارامنه آنجا
نمیشود و استدعاء آن نمود که پیشکش خلیفه اوچ کلیسیا چون
هرگز معمول نبوده و جمعی از روی عنادی که با خلیفه سیت داشته
اند این مبلغ را بر کردن او گذاشته بوده اند و بازیافت وجه مذکور
موجب تفرقه رعایاست و التماس آن نمود که وجه مذکور بتخفیف
و تصدق فرق مبارک اشرف مقرر شود حسب الاستدعاء و التماس
مشارالیه از ابتداء ثیلان ثیل پیشکش مذکور را بتخفیف و تصدق
مقرر فرمودیم مستوفیان عظام کرام از ابتداء سنه مذکوره مبلغ

یکصد تومان را که خلیفه سیت پیشکش نموده بوده و بهمه ساله عساکر
منصوره داده اند از دفاتر اخراج نمایند و عوض بهمه ساله داران دهند
و از ابتداء سنه مذکوره خلافت اوچ کلیسیا را بخلیفه موسس
ورتابید که ارامنه آنجا او را بخلیفه کری قبول نموده اظهار رضا
کرده اند شفقت فرموده ارزانی داشتیم جماعت ارامنه چخور سعد
دهه و کشیشان و مهراسباه و غیره مومی الیه را خلیفه خود دانسته
از سخن او تجاوز ننمایند برانداران وجوه پیشکش خلیفه سابق
بدانعلت مزاحمت بحال خلیفه موسس ورتابید نرسانند و از شکوه
و شکایت او محترز بوده باشند و از ابتداء ثیلان ثیل عوض همه
ساله خود را از دیوانیان طلب نمایند بعهده بیکلریکی آنجا که
نکذارد که احدی بخلاف حساب مزاحمت بحال خلیفه مذکور رساند
و در هر باب امداد و اعانت مشارالیه بتقدیم رسانند و درین باب
قدغن دانسته چون رقم بمهر مهر آثار اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریراً فی شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۰۳۸

سال ۱۶۳۱ م.

هو الله سبحانه

الملك لله

یا محمد یا علی

[مهر شاه صفی]

فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه چون درینولا بیدروس کشیش بعرض رسانید که از قدیم الایام الی الان او و دیگر کشیشان رفقاء او در دره شام ساکن اند و حکم شاه جنت بارگاه کیتی ستانی شرف صلور یافته که ملک آنجا بقاعده که از قدیم الایام در اخذ مالوجها و جزیه و غیره با کشیشان آنجا عملنموده باشند با ایشان عملنمایند و درین باب مجدداً استدعاء امضاء همایون نمود بنابرین مقرر فرمودیم که ملک آن و کلانتران دره شام تومان نخچوان در باب مالوجها و تفاوت جزیه بقاعده که از قدیم الایام با کشیشان مذکور عملنموده باشند با ایشان عملنمایند و همچنین چون زبده المسیحیه خواجه نظر مسیحی تصدیق نموده که محراسیائی ارامنه و کشیشان آنجا به بیدروس کشیش تعلق دارد سیاه کلاهان و ارامنه آنجا بدستور او را محراسیا دانند بعهده حاکم آنولایت که درین باب امداد نمایند و هر ساله حکم مجدد طلب ندارند.

تحریراً فی شهر ذی حجة الحرام سنه اربعین و الف

مهر شاه صفی

الملك لله

یا محمد یا علی

نفاذ یافت آنکه چون درینولا بیدروس کشیش بعرض رسانید که از قدیم الایام الی الان او و دیگر کشیشان رفقاء او در دره شام ساکن اند و حکم شاه جنت بارگاه کیتی ستانی شرف صلور یافته که ملک آنجا بقاعده که از قدیم الایام در اخذ مالوجها و جزیه و غیره با کشیشان آنجا عملنموده باشند با ایشان عملنمایند و درین باب مجدداً استدعاء امضاء همایون نمود بنابرین مقرر فرمودیم که ملک آن و کلانتران دره شام تومان نخچوان در باب مالوجها و تفاوت جزیه بقاعده که از قدیم الایام با کشیشان مذکور عملنموده باشند با ایشان عملنمایند و همچنین چون زبده المسیحیه خواجه نظر مسیحی تصدیق نموده که محراسیائی ارامنه و کشیشان آنجا به بیدروس کشیش تعلق دارد سیاه کلاهان و ارامنه آنجا بدستور او را محراسیا دانند بعهده حاکم آنولایت که درین باب امداد نمایند و هر ساله حکم مجدد طلب ندارند.

تحریراً فی شهر ذی حجة الحرام سنه اربعین و الف

مهر شاه صفی

سال ۱۶۳۴ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه صفی]

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان
الصدارة العلیه العالیه در ضمن صادر کشته عملنمایند و از مضمون و
مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و قدوه
شناخته از مخالفت شریعت غرا محترز باشند امارت پناه یار علی
سلطان بیجهت شرعیه مدخل در قطعه باغ مذکور ننموده بخلاف حق و
حق و حساب مزاحم ملک مذکور نکردد بعهده بیکلری یکی چخور
سعد که امداد بتقدیم رسانند و درین باب قدغن دانند.

تحریراً فی شهر شوال سنه ۱۰۴۳

الله هو و الاسوه

[طغرای . رزا حبیب الله بن سید حسین صدر]

چون ملک کوستندیل ماکوئی بعرض رسانید که یکقطعه باغ
معینه موازی پانصد ساقه کروم واقع در قصبه ماکو از رفعت پناهان
علیقلی بیک و اوغورلو بیک ولدان مرحوم بشارت بیک عربکیرلو
بمبایعه شرعیه بمومی الیه منتقل شده بموجب اسناد شرعی که در

المرکز

نسخه دستخط امیر جمعی که در این اسناد درج شده است

چون ملک کوستندیل ماکوئی بعرض رسانید که یکقطعه باغ
معینه موازی پانصد ساقه کروم واقع در قصبه ماکو از رفعت پناهان
علیقلی بیک و اوغورلو بیک ولدان مرحوم بشارت بیک عربکیرلو
بمبایعه شرعیه بمومی الیه منتقل شده بموجب اسناد شرعی که در
اسناد مذکور درج شده است و در این باب قدغن دانند.

و در این اسناد درج شده است و در این باب قدغن دانند.

و در این اسناد درج شده است و در این باب قدغن دانند.

و در این اسناد درج شده است و در این باب قدغن دانند.

یدملک کوستندیل مزبور است در حیطة و حوزه تصرف شرعى او
بوده و هست الحال امارت و حکومت پناه یارعلى سلطان بیات بخلاف
شرع اقدس اظهار اراده تصرف در باغ مزبوره نموده از تسلیم آن
بسوى ملك کوستندیل مذکور امتناع نامشروع مینماید بنابر
وقوع مقرر شد که امارت پناه مشار الیه دست تصرف خلاف شرع از
پانصد ساقه باغ مزبور بموجب قبایچه شرعیه که بمبایعه شرعى
بمومى الیه منتقل شده باز داشته مزاحمت نامشروع بحال ملك مزبور
نرسانند اگر درین باب شکایت شرعى داشته باشند [با] شیخ الاسلام
ایروان رفع نمایند هر آنچه مطابق شرع شریف باشد معمول و مرتب
گردانند بعهده و کلاء بیکلریکی چخور سعد [که] درین باب امداد
شرعى بتقدیم رسانیده تمکین خلاف شرع احدی سیما امارت پناه
یارعلى سلطان مذکور از جاده شریعت مستقیم ندهند و درین باب
اهتمام لازم شناسند.

تحریراً فی شهر شوال سنه ۱۰۴۳

[مهر]

سال ۱۶۳۴ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه صفی]

فرمان همایون شد آنکه چون رعایاء ارامنه کشتاسف آران
بعرض رسانیدند که از قدیم الایام جماعت مسیحیه الکاء کشتاسف
طالبان خلیفه اوچ کلیسیا بوده اند و طالبانه که میانه ارامنه معمول است
که برضای خود بخلیفه خود میدهند بخلیفه اوچ کلیسیا میداده اند
و بدستور باو و اصل میسازند و سایر خلیفهای ارامنه را دخلی در ایشان
نبوده الحال بعضی خلیفهای سایر محال ارامنه خصوصاً خلیفه مسیحیه
خاچین آران مزاحمت بحال ارامنه کشتاسف رسانیده طالبانه بعنف
طلب مینمایند بنابراین مقرر فرمودیم که خلیفهای سایر محال ارامنه
خصوصاً خلیفه خاچین چون طالبانه منوط برضای طالب است هرگاه
ارامنه کشتاسف از قدیم الایام طالب خلیفه اوچ کلیسیا بوده باشند
و طالبانه خود را بخلیفه آنجا میداده باشند ایشان بدینعلت مزاحمت
بدستور قدیم طالبانه خود را برضای خود بخلیفه اوچ کلیسیا دهند و
در هر باب قلعن دانسته از فرموده در نکندند بعهد حاکم الکاء
مذکور که درین باب امداد حسابی بتقدیم رسانند و در عهده دانند
و هر ساله حکم مجدد نطلبند.

تحریراً فی غرة شهر محرم الحرام سنة ۱۰۴۴

هو

فرمان همایون شد آنکه چون رعایاء ارامنه کشتاسف آران
بعرض رسانیدند که از قدیم الایام جماعت مسیحیه الکاء کشتاسف
طالبان خلیفه اوچ کلیسیا بوده اند و طالبانه که میانه ارامنه معمول است
که برضای خود بخلیفه خود میدهند بخلیفه اوچ کلیسیا میداده اند
و بدستور باو و اصل میسازند و سایر خلیفهای ارامنه را دخلی در ایشان
نبوده الحال بعضی خلیفهای سایر محال ارامنه خصوصاً خلیفه مسیحیه
خاچین آران مزاحمت بحال ارامنه کشتاسف رسانیده طالبانه بعنف
طلب مینمایند بنابراین مقرر فرمودیم که خلیفهای سایر محال ارامنه
خصوصاً خلیفه خاچین چون طالبانه منوط برضای طالب است هرگاه
ارامنه کشتاسف از قدیم الایام طالب خلیفه اوچ کلیسیا بوده باشند
و طالبانه خود را بخلیفه آنجا میداده باشند ایشان بدینعلت مزاحمت
بدستور قدیم طالبانه خود را برضای خود بخلیفه اوچ کلیسیا دهند و
در هر باب قلعن دانسته از فرموده در نکندند بعهد حاکم الکاء
مذکور که درین باب امداد حسابی بتقدیم رسانند و در عهده دانند
و هر ساله حکم مجدد نطلبند.

سال ۱۶۳۴ م.

[مهر شاه صفی]

حکم جهانمطاع شد آنکه چون بموجب رقم اشرف علیحده
خلافت ارامنه کنجه و قرباغ و شیروان و شماخی و زاروبیل بخلیفه
اوانیس ارمنی که رفعت و اقبال پناه عالیجاه مقرب الحضرة الخاقانی
شجاعاً الدولة رستم بیگانه سپهسالار لشکر ایران و دیوان بیکی
و تفنکچی آقاسی بدرگاه معلی فرستاده بود مرجوع فرموده بودیم
و درینولا زبده المسیحیه کریکور خلیفه بدرگاه عرش اشتباه آمده
عرض نمود که اوانیس خلیفه فوت شده بنابر شفقت شاهانه دربار
خلیفه مزبور از تاریخ فوت اوانیس خلیفه کریکور خلیفه مزبور را
درعوض او خلیفه جماعت ارامنه مزبور نمودیم جماعت مذکوره
کریکور خلیفه را ریش سفید خود دانسته لوازم امر مزبور را
مخصوص او دانسته اطاعت و انقیاد بجای آورده از سخن و صلاح حسابی
او بیرون نروند و اعزاز و اکرام او لازم شناسند درین باب قدغن
دانسته درعهده دانند و چون رقم بمهر مهر آثار اشرف اقدس رسد
اعتماد نمایند.

تحریر فی ۱۱ شهر رجب سنه ۱۰۴۴

حکم مطاع
از حسن محمد بن محمد اشرف علیحده
بجمله اوانیس ارمنی که در وقت لیاقه کما به غیره ما به شایعاً مالدورسم کما به سایر بلاد ایران
و کما به سایر بلاد که در زمانه ما به فرموده بودیم در روز لا بیره المصحح کریکور خلیفه مزبور را
ادانسی غنیمت نموده و سایر غنیمت را به دربار طاهره و در امان و در انسی طاهره کریکور مزبور را
جماعت ارامنه مزبور نمودیم جماعت مذکوره کریکور خلیفه را ریش سفید خود دانسته لوازم امر مزبور را
از سخن و صلاح حسابی او بیرون نروند و اعزاز و اکرام او لازم شناسند درین باب قدغن
دانسته درعهده دانند و چون رقم بمهر مهر آثار اشرف اقدس رسد
اعتماد نمایند.

از اشرف امین رحمت الله و نمایند محمدرضا ۱۱ شهر رجب ۱۰۴۴

سال ۱۶۳۹ م.

هو

المملك لله

موضع مهر مبارك نواب اشرف اقدس ارفع

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان
الصدارة العلیه العالیه در ضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون
و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و
قدوه شناسند و از مخالفت شریعت غرا محترز و مجتنب بوده باشند
بعیده حکام شرع و عرف هر محل که حسب الضمن معمول و مرتب
داشته نگذارند که احدی تکلیف قسم بنهیجی که در شریعت
مقدسه مقرر نیست بجماعت مذکوره نمایند درین باب قدغن دانسته
چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند
تحریراً فی...

الله هو و الاسوه

* عیسی علی نبینا علیه السلام

محجل طغرا

چون معروض شد که جمعی از مسلمانان را که با ارامنه و اهل
ذمه دعوی و گفتگو [ی] شرعی واقع میشود و موافق شرع شریف

مهر طغرا

مهر طغرا

این فرمانی است که در روز
دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

در مجلس شریف و کتب قسم بمهر اقدس و در روز دوازدهم ذی القعدة سنه ۱۰۳۰

قسم متوجه ارامنه و اهل ذمه میسازند تکلیف ناسزا گفتن بحضرت
 * و انجیل برمازوارات انداختن و سک بچه بدندان گرفتن و دین و
 ملت خود فطرات فروختن و غیره اعمال شنیعه غیر مشروع می نمایند
 چون موافق شرع شریف قسم بذات و صفاته العظمی است و این
 تکالیفی خلاف قانون شریعت مظهره است بنابراین مقرر شد که
 هر کس از مسلمانان را که با ارامنه و اهل ذمه گفتگو و دعوی شرعی
 باشد و قسم متوجه جماعت مزبوره شود ایشانرا بذات الله و صفاته
 موافق کیش و ملت نصارا بانجیل قسم داده تکالیف غیر مشروع
 ننمایند بعهده حکام شرع و عرف هر محل که مجال تخلف احدی از
 مضمون مسطور ندهند و درین باب اهتمام شرعی لازم شنا سند.
 تحریراً فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۴۹

محل مهر صدارت پناه سابق سابق

[سواد مندرجاتی که در پشت سند قید شده]

محل مهر

محل مهر

محل مهر اعتماد الدوله سابق سابق سابق

[در حاشیه]

مقابلہ شد [مهر]

سال ۱۶۴۴ م.

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان
الصدارة العلیه العالیه درضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون
و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و
قدوه شناسند از مخالفت شریعت غرا مجتنب باشند بعهده و کلاء
بیکلربیکی آذربایجان که امداد شرعی ارامنه مذکوره نموده مجال
خلاف شرع احدی ندهند و نکذارند که ستمی برایشان واقع شود
درهر باب قدغن دانسته در عهده دانند.

تحریر آ فی شهر ذی حجه سنه ۱۰۵۳

هو الله و لاسواه

[طغرا]

چون معروض شد که بعضی از عمال و حکام آذربایجان و غیره
از ارامنه آنجا هر یک اراده کدخدائی مینمایند مبلغی بخلاف شرع از
آنجماعت بازیافت مینمایند و از ورثه اموات ایشان بعلت آنکه
آنجماعت را رخصت دفن اموات دهند و بجهت آنکه آنجماعت را مرخص

الملك لله

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان

الصدارة العلیه العالیه درضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون

و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و

قدوه شناسند از مخالفت شریعت غرا مجتنب باشند بعهده و کلاء

بیکلربیکی آذربایجان که امداد شرعی ارامنه مذکوره نموده مجال

الملك لله

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان
الصدارة العلیه العالیه درضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون
و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و
قدوه شناسند از مخالفت شریعت غرا مجتنب باشند بعهده و کلاء
بیکلربیکی آذربایجان که امداد شرعی ارامنه مذکوره نموده مجال
خلاف شرع احدی ندهند و نکذارند که ستمی برایشان واقع شود
درهر باب قدغن دانسته در عهده دانند.

سال ۱۶۴۴ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان الصدارة العلیه العالیه در ضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و احدی بیجهت شرعی مزاحمت بحال متوالی مذکور نرسانیده گذارند که بدستور حاصل محال مذکور را موافق شریعت [!] خود بمصرف رسانند بعهده و کلاء بیکلربیکی چخورسعد که امداد شرعی بتقدیم رسانند درهر باب قدغن دانسته در عهده دانند و از فرموده تخلف نورزند. تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۰۵۴.

هو الله و لاسواه

* مسیح علی نبینا و علیه السلام

[طغرا]

چون معروض شد که جمعی از نحلّه منسوبه بحضرت قدسی مرتبت پیغمبر و الارثت* از قدیم الايام قطعات اراضی معینه و رقبات

سازند که معابد و کلیسیاها [ی] قدیم ایشان که در فتور رومیه و بعثت زلزله خراب شده تعمیر و مرمت نمایند توقعات غیر مشروعه مینمایند بنابراین وقوع مقرر شد که احدی از عمال و حکام آنولایت و غیره بیجهت شرعی و بخلاف شرع شریف از ایشان طمع ننمایند و چون آنجماعت جزیه ده و رعیت اند گذارند که بفراغ بال بزراعت و عمارت و درویشی خود اشتغال نمایند و اگر خواهند کلیسیاها و معابد قدیم که در فتور رومیه و بعثت زلزله خراب شده باشد تعمیر و مرمت نمایند مزاحمت ننمایند بعهده و کلاء عظام بیکلربیکی آذربایجان که امداد شرعی (۱) ارامنه مزبوره بتقدیم رسانیده نکذارند که از احدی بریشان ستم و خلاف شرعی واقع شود و درهر باب اهتمام شرعی لازم شناسند.

تحریراً فی شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۰۵۳

[مهر صدر]

۱ - مهر

و باغات و طاحونه معلومه واقعات در الكاء چخور سعد را بدینموجب
 قطعات اراضی معلومه واقعه در اطراف اوچ کلیسیا با زمین
 شوره کات بالتمام

طاحونه واقعه در حوالی باغ مسماة جان آغا بالتمام
 قطعه زمین معینی که در پائین کلیسیاست که بیست خروار
 تخم افکن است بالتمام

قطعه زمین حیراننک باکل تپه بالتمام
 قطعه زمین پهلوی رودخانه که شارع بازارکان است بالتمام
 قطعه زمین صدق لو که دونه آب در میان دارد بالتمام
 قطعه زمین واقع در ایلانلو بازیر کندلان بالتمام (۱)
 قطعه زمین بالای ایلانلو که بنهر شاه مشهور است بالتمام (۲)
 قطعه زمین حاجیلر و زمین کارکیت و زمین کلیسیاء ریپ سیمما
 بالتمام

قطعه باغ مردروس و باغچه شاهه کیدن بالتمام
 قطعه باغچه کورک و باغچه کریکور و قبرستان غریبان بالتمام
 قطعه زمین اوچ بلك سو و غیر ذلك و تبورخانه بالتمام

وقف بر اوچ کلیسیا نموده اند و تولیت آنرا بآبا و اجداد عمده
 الخلفاء المسيحيه بپوس خلیفه مسیحی رجوع کرده اند و الحال
 موافق شروط و نوبت تولیت موقوفات مذکوره بمومی الیه
 منتهی شده بناء علی الوقوع مقرر شد که هرگاه محال مذکوره وقف
 مؤبد و حبس مخلد بر کلیسیای مذکوره بوده نوبت تولیت بعمده
 المسيحيه بپلبوس خلیفه مزبور رسیده باشد احدی بیجهت شرعی
 مزاحمت و ممانعت بحال او نرسانیده گذارند که متولی مزبور

۱ - مهر
 ۲ - مهر

الکاء

خوارق ک

معدن لمرن

معدن لمرن

معدن لمرن

معدن لمرن

Документ 26

Վաղերազիր 26

هر ساله حاصل موقوفات مذکوره (۱) را موافق شروط واقفین بمصارف مشروطه صرف نمایند بعهده حکام شرع و وکلاء بیکلریکی الکساء مذکوره که امداد شرعی نمایند و در هر باب اهتمام بتقدیم رسانیده در عهده شناسند.

تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۰۵۴

[مهر]

[در حاشیه]

هو

شرعاً تصرف قویست هرگاه متصرف وقف بوده باشد مادامی که مدعی بعدلین یا تواتر اثبات مطلب خود ننماید حکام شرع شریف انتزاع ننمایند بعد از دقت و احتیاط بسیار اگر بتواتر یا عدلین ثابت و محقق و محکوم شود انتزاع کنند نوعی نمایند که بمحض شرع شریف صورت داده شود و خلاف شرع نشود در باب دعاوی مخالفین و عدم توقع از ایشان بیشتر احتیاط می باید کرد اگر در باب اهل اسلام غفلت شود باعث بی اعتقادی ایشان بآن شخص میشود و نه بدین و در باب کفار و مخالفین باعث بی اعتقادی بدین مبین و شرع قویم میشود.

تحریراً فی الثالث... (۲) [مهر صدر]

۱- مهر

۲- تاریخ زیر مهر صدر مانده

سال ۱۶۴۵ م.

هـ — و

[مهر شاه عباس ثانی]

* شاه بابا ام انار الله برهانه

حکم جهانمطاع شد آنکه چون رقم نواب خاقان رضوان مکانی* بتاریخ غره شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۴۸ عز اصدار یافته مضمون آنکه چون پبلی بوس خلیفه اوچ کلیسیا فصولی بخدمت اشرف نوشته دریک فصل آن بعرض رسانیده بود که حسب الحکم جهانمطاع آفتاب ارتفاع خلیفه جماعت ارامنه است و چون شاکردان و مردم او بممالک محروسه تردد دارند حکام هر محل بخلاف حق و حساب و بعلت مذهب مزاحمت بحال ایشان میرسانند و استدعای رقم اشرف نمود که احدی بدینجهت متعرض احوال ایشان نشود بنابرین مقرر فرمودیم که حکام کرام هر محل از محال ممالک محروسه بعلت مذهب متعرض احوال خلیفه و شاکردان او نشده بهیچوجه من الوجوه طمع و توقع خلافت حساب از ایشان ننموده شلتاق ننمایند و گذارند که در عهد دولت روزافزون و ایام سلطنت ابد مقرون مرفه الحال تردد نموده بدرویشی و دعاگوئی دوام دولت ابدی الاتصال اشتغال نمایند و شکر و شکایت ایشان را مؤثر شناسند و درین باب قدغن دانسته در عهده دانند و هر ساله حکم مجدد نطلبند بنابرین مقرر فرمودیم که رقم نواب خاقان رضوان مکانی* را که درین باب شرف صدور یافته ممضی و منفذ دانسته از فرموده تخلف نورزند.

تحریر آ فی شهر صفر سنه ۱۰۵۵

حکم حضرت
آنکه چون رقم نواب خاقان رضوان مکانی* بتاریخ غره شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۴۸ عز اصدار یافته مضمون آنکه چون پبلی بوس خلیفه اوچ کلیسیا فصولی بخدمت اشرف نوشته دریک فصل آن بعرض رسانیده بود که حسب الحکم جهانمطاع آفتاب ارتفاع خلیفه جماعت ارامنه است و چون شاکردان و مردم او بممالک محروسه تردد دارند حکام هر محل بخلاف حق و حساب و بعلت مذهب مزاحمت بحال ایشان میرسانند و استدعای رقم اشرف نمود که احدی بدینجهت متعرض احوال ایشان نشود بنابرین مقرر فرمودیم که حکام کرام هر محل از محال ممالک محروسه بعلت مذهب متعرض احوال خلیفه و شاکردان او نشده بهیچوجه من الوجوه طمع و توقع خلافت حساب از ایشان ننموده شلتاق ننمایند و گذارند که در عهد دولت روزافزون و ایام سلطنت ابد مقرون مرفه الحال تردد نموده بدرویشی و دعاگوئی دوام دولت ابدی الاتصال اشتغال نمایند و شکر و شکایت ایشان را مؤثر شناسند و درین باب قدغن دانسته در عهده دانند و هر ساله حکم مجدد نطلبند بنابرین مقرر فرمودیم که رقم نواب خاقان رضوان مکانی* را که درین باب شرف صدور یافته ممضی و منفذ دانسته از فرموده تخلف نورزند.

سال ۱۶۴۵ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

* جد بزرگوارم طاب ثراه
شاه باباام انارالله برهانه.

فرمان همایون شد آنکه چون حسب الحکم نواب گیتی
ستان فردوس مکانی* که بتاریخ شهر صفر سنه ۱۰۳۰ صادر شده
مقرر شده که چون تفاوت جزیه و انکات چخورسعد که عبارت از
کلیسیاهای آنجاست عن اصل و اضافه بمبلغ معین جمعست و بعرض
رسید که کشیشان و رهبانان و انکات مذکور از عهده آن موافق
دستورالعمل دیوان اعلی بیرون می آیند و وکلاء حاکم زیاده از
دستورالعمل از ایشان طلب میدارند بنا برین می باید که وکلاء
مرحوم امیر کونه خان بیکلربیکی چخورسعد تفاوت جزیه و انکات
را بموجبی که مستوفیان عظام دیوان اعلی دستورالعمل نوشته اند
و در دست ارامنه مزبور است باز یافت نموده زیاده طلب ندارند و
مزاحمت بیحساب بحال ارامنه و انکات نرسانند درینولا ارامنه مزبور
حکم شریف مذکور را ابراز نموده استدعاء امضاء نواب کامیاب
همایون نمودند بنا برین مقرر فرمودیم که وکلاء ایالت و شوکت
پناه حشمت و جلالت دستکاه عالیجاه امیر الامرائی شمس الایاله و
الجلاله و الاقبال محمد قلیخان بیکلربیکی چخورسعد حکم مزبور را
بامضاء نواب همایون ماموضی و منفذ دانسته از قرار دستورالعمل
دیوان اعلی که مستوفیان عظام تصدیق نوشته اند عمل نموده
بزواید مزاحمت بحال ارامنه و انکات نرسانند درین باب قدغن
دانسته هر ساله حکم مجدد طلب ندارند و چون پروانچه بمهر اشرف
رسد اعتماد نمایند.

تحریراً فی شهر صفر سنه ۱۰۵۵

مهر کرامت طاب ثراه
شاه باباام انارالله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون حسب الحکم نواب گیتی
ستان فردوس مکانی* که بتاریخ شهر صفر سنه ۱۰۳۰ صادر شده
مقرر شده که چون تفاوت جزیه و انکات چخورسعد که عبارت از
کلیسیاهای آنجاست عن اصل و اضافه بمبلغ معین جمعست و بعرض
رسید که کشیشان و رهبانان و انکات مذکور از عهده آن موافق
دستورالعمل دیوان اعلی بیرون می آیند و وکلاء حاکم زیاده از
دستورالعمل از ایشان طلب میدارند بنا برین می باید که وکلاء
مرحوم امیر کونه خان بیکلربیکی چخورسعد تفاوت جزیه و انکات
را بموجبی که مستوفیان عظام دیوان اعلی دستورالعمل نوشته اند
و در دست ارامنه مزبور است باز یافت نموده زیاده طلب ندارند و
مزاحمت بیحساب بحال ارامنه و انکات نرسانند درینولا ارامنه مزبور
حکم شریف مذکور را ابراز نموده استدعاء امضاء نواب کامیاب
همایون نمودند بنا برین مقرر فرمودیم که وکلاء ایالت و شوکت
پناه حشمت و جلالت دستکاه عالیجاه امیر الامرائی شمس الایاله و
الجلاله و الاقبال محمد قلیخان بیکلربیکی چخورسعد حکم مزبور را
بامضاء نواب همایون ماموضی و منفذ دانسته از قرار دستورالعمل
دیوان اعلی که مستوفیان عظام تصدیق نوشته اند عمل نموده
بزواید مزاحمت بحال ارامنه و انکات نرسانند درین باب قدغن
دانسته هر ساله حکم مجدد طلب ندارند و چون پروانچه بمهر اشرف
رسد اعتماد نمایند.

اعمال کار

مهر ۱۰۵۵

سال ۱۶۴۵ م.

—

الملك لله

امہر شاہ عباس ثانی]

* شاہ بابام انار اللہ برہانہ

فرمان همایون شد آنکه ایالت و شوکت پناه حشمت و جلالت
دستگاه عالیجاه شمس الایاله و الجلاله و الاقبال محمدقلیخان
بیکلربیکی چخورسعد بدانند که چون پیلپوس خلیفه اوج کلیسیا
بدرگاه جهان پناه آمده حکم نواب خاقان رضوان مکانی* که بتاريخ
شهر ربیع الاول سنه ۱۰۴۸ باسم کلبعلیخان بیکلربیکی سابق
صادر شده ابراز نمود خلاصه مضمون آنکه چون یکعقد کوتان در
ایام بیکلربیکیان سابق بمعافی او مقرر بوده او نیز بدستور سنوات
سابقه بمعافی او مقرر دانسته طلبی ننمایند و درین باب استدعاء
امضاء نواب همایون باسم آنعالیجاه نمود بنابر شفقت شاهانه در باره
خلیفه مزبور مالیه یکعقد کوتان مزبور را بدستور سنوات سابقه
بمعافی او مقرر فرمودیم که و کلاء آن ایالت پناه بعثت مالیه یکعقد
کوتان مزبور طلبی ننموده بمعافی او مقرر دانسته در عهده دانند
در هر باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد نطلبند و چون پروانچه
بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحريراً فی شهر ربیع الاول سنہ ۱۰۵۵

فوان معین

[illegible]

آه حکم از خلق بفرست که کتابی شریف الاول و ثانیه باسم علی بن ابی طالب را بر من فرستد

خداوند منور که هر یک از ایشان را در مقام کبریا سالی میفرستد و از هر یک از ایشان سالی میبرد و از هر یک از ایشان سالی میبرد و از هر یک از ایشان سالی میبرد

طلب فرموده است دعا بهیضه و آب من پس از آنکه بر سر او ریخته شود

خفیه بزور لکھو کمان مرور اکھ سو سوار اس قبو خانہ اور مرور دیم کہ وکلا اس کا

[illegible]

دعوت روم کے لئے شرف سے اعلاء ہوا

مسند احمد ۱۰۰۵

سال ۱۶۴۵ م.

—

الملك لله

[مہر شاہ عباس ثانی]

* شاہ بابام انار اللہ برہانہ

فرمان همایون شد آنکه ایالت و شوکت پناه حشمت و جلالت دستکاه عالیجاه شمس الایاله و الاقبال محمدقلیخان بیکلربیگی چخورسعد بدانند که درینولا پیللبوس خلیفه اوچ کلیسیا بعرض رسانید که بعضی از کلیسیاهای محال ایروان که از قدیم الایام آبادان بوده درینولا منهدم شده و محتاج بتعمیر است و پروانچه نواب خاقان رضوان مکانی* که درین باب باسم کلبعلیخان بیکلربیگی سابق صادر شده بود ابراز نمود خلاصه مضمون آنکه هر کلیسیائی که از قدیم دایر بوده باشد و درینولا منهدم شده و احتیاج بتعمیر داشته باشد مانع نشده گذارند که خلیفه مزبور تعمیر نماید و درین باب استدعاء امضاء نواب همایون نمود بنابراین مقرر فرمودیم که آن ایالت پناه بحقیقت رسیده هر کلیسیائی که از قدیم آبادان باشد و درینولا منهدم شده باشد مانع نشده گذارد که خلیفه مزبور بدستور قدیم تعمیر و آبادان نماید در هر باب قدغن دانسته در عهده دانند.

تحريراً فی شهر ربیع الاول سنه ۱۰۵۵

527

2. 2

[illegible]

محمد علی گلبرگی قزوینی زاده ده فاسر طبعه اوج

مقاله ای در باره ای از جمله ای که در این کتاب آمده است و در این کتاب آمده است و در این کتاب آمده است

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

افغان سرکرشته شریفی فرزند کوه خیزه زنده نواز دوله استمداد الله تعالی و اهل بیت علیهم السلام

تو لایق بودی بر کسی که از تو آید اما این شهر او را نمی بیند و نه از او خبری می رسد

بسم الله الرحمن الرحيم

۱۰۰۰

سال ۱۶۴۵ م.

* شاه طهماسب انارالله برهانه

مقرر است که چون رعایاء مزرعه بابین حکم نواب پادشاه
جمجاه رضوان دستکاه جنت آرامگاه* ظاهر نمودند که مزرعه بابین
از قدیم الایام داخل حسن کوچک من اعمال خاچین بوده و حدود
اربعه اودر پروانچه اشرف مشخص شده می باید که احدی بخلاف
حساب مدخل در زمین مذکور متن نکرده بهوجبی که در حکم
اشرف حدود او ابراز [؟] و مشخص شده مدخل نسازند و اگر احدی
درین باب سخن حسابی [داشته] باشد بدرگاه (؟) همایون عالی آید که
بحقیقت رسانیده بدانچه موافق حکم نواب جمجاه جنت آرامگاه* و حق
و حساب بوده باشد مقرر [دارند] که بعمل آورند [مقرر] آنکه داروغه
خاچین ... درین باب [و در] امر مزبور [امداد] حسابی نمایند و در
عهده دانند.

تحریر فی شهر شوال سنه ۱۰۵۵ [جای مهر]

چون در تاریخ فی شهر محرم الحرام [سنه] ۱۰۵۵ بارون کسبر
نامی ابراز حکم نواب جنت مکانی که دلالت مینمود بر اینکه مزرعه
بابین از قدیم الایام داخل جمعی قریه حسن کوچک خاچین بوده و
درضمن حکم اشرف حدود مزرعه مذکور بریندوجب میباشد

اول رودخانه	دوم طاحونه	سیم کوشن	چهارم اق دره
خاچین	جلال	پیر قلی	کوره و ملا احمد

Handwritten Persian text, likely a transcription or commentary on the main document, including several circular seals and signatures.

سال ۱۶۴۶-۱۶۴۷ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

* شاه باباام انارالله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون از تصدیق مستوفیان عظام معلوم و مستفاد شد که مبلغ چهار تومان و پنجهزار و ششصد و چهل دینار (۴۵۶۴۰ دینار) از بابت محال مزبوره ذیل کشتاسف برینموجب

۴۵۶۴۰ دینار

قریه	قریه	قریه	قریه
خانزاق	(۹)	(۹)	(۹)
۱۶۲۴۸ دینار	۸۵۳۶ دینار	۶۱۳۰ دینار	۱۴۵۳۰ دینار

(۹)
۱۹۶ دینار

بتیول امارت و حکومت پناه نظاما الاماره عباس قلی سلطان مقرر و مستمر و بر قرار است بقید آنکه سال بسال مبلغ بیست و یکتومان و هشتاد و یکدینار بموجب مشار الیه حساب شود و اصل تفاوت جزیه کشتاسفی موافق اوارجه سیچقان ثیل زمان نواب کیتی

و بنمود که مزرعه مذکور... در تصرف شرعی اوست بنابراین احدی بخلاف مزرعه مذکور... و جماعت مزرعه... محراسیان...

[درحاشیه]

حدود مزرعه مذکور... رقم و نوشته قاضی آنجا بموجب متن است و خلاقی ندارد...

[جای مهر]

حسب الامر رقم اشرف... سابق را

[جای مهر]

حاضر شد مسمی بارون کسبر ذمی ولد انفجان اوراخاج(?) حاجی دادغانلو(?) که مزرعه بابین از قدیم الایام داخل جمع قریه حسن کوچک است و بر طبق ادعاء خود حکمجا نمطاع آفتاب شعاء پادشاه جمجاه رضوان دستکاه فلک اشتباه جنت آرامگاه* ظاهر ساخت که مزرعه بابین مذکور از قدیم الایام داخل قریه حسن کوچک من اعمال خاچین بوده که مزرعه مزبور دران وقت بتیول مسماه... باحق [ا] جاره سرکار پادشاه جمجاه موافق رقم مذکور مقرر بوده و حدود اربعه مزرعه مذکور... رقم و موافق دستور

اول رودخانه	ثانی طاحونه	ثالث کوشن	رابع اق دره
خاچین	جلال	پیرقلی	کوره و ملا احمد

چون حدود مزرعه مذکور بموجب فوق بود و در رقم قید شده بود این چند کلمه [تحریر] یافت [که عند الحاجة حجت باشد].

من الشهور سنه ۱۰۵۵

سنان فردوس مکانی* بمبلغ هفت تومان و دوهزار و پانصد دینار
محمل ابواب جمع و بتیول عالیجاه بیکلری یکی قرا باغ مقرر است
درینولا امارت پناه مشارالیه معروض داشت که وکلاء بیکلری یکی
قرا باغ هر ساله بعلت تفاوت جزیه مزبور که از کل محال
کشتاسف تیول دارد مبلغ بیست و پنج تومان تبریزی از محالی که
بموجب فوق بتیول او مقرر است بخلاف حکم و حساب بازیافت
مینماید بنابراین مقرر فرمودیم که وکلاء عالیجاه مشارالیه چون
مستوفیان عظام بشرح فوق تصدیق نموده [اند] که تفاوت جزیه
مزبور را بر کل محال کشتاسف قرار داده اند آنچه رسد محال
مذکوره بوده باشد از جمله مبلغ هفت تومان و دوهزار و پانصد دینار
موافق حق و حساب بازیافت نموده بزواید مزاحمت بحال رعایاء محال
مذکوره که بتیول امارت پناه مشارالیه مقرر است نرسانند و بخلاف
حکم طلبی و توقعی ننمایند در هر باب قدغن دانسته هر ساله حکم
محدد نطلبند.

الحل

مشهد، دارم فیروز خان

فانین
اربع مائت و بیست و یک سال که در این شهر زیاده است

[illegible]

سال ۱۶۴۷ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

* شاه بابا ام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون از تصدیق مستوفیان عظام مستفاد شد که مبلغ چهار تومان و پنجهزار و سیصد و پنجاه و هشت دینار (۴۵۳۵۸ دینار) از بابت مالوجهات و وجوهات محالمنزبوره ضمن خاجین اران بسیورغال کو کچه بیک که در سلك قورچیان عظام منتظم است مقرر شده بوده آنکه بعلت مواجب از دیوان طلبی نمایند و حکم نواب خاقان رضوان مکانی * بگذشته درینولا کو کچه بیک مزبور بدرگاه معلى آمده استدعاء امضاء نواب کامیاب همایون باسم خود نمود التجاء بالمستوله بنابر ازدیاد شفقت بیغایت شاهانه مبلغ مزبور را بسیورغال مشار الیه شفقت و مبرحت فرموده ارزانی داشتیم کدخدایان و رعایاء محال مذکوره ظهر مشارالیه را صاحب سیورغال خود دانسته سال بسال مالوجهات و وجوهات و حقوق دیوانی را بدو جواب گفته چیزى موقوف ندارند حکام و تیولداران و داروغکان و غیر ذلک مدخل در محال سیورغال مشارالیه نکرده بعلت اخراجات و عوارضات از بیکار و شیکار و طرح و دست انداز و پیشکش و سلامانه و غیره بهر اسم و رسم که بوده باشد حواله و اطلاقی نمایند و قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند مستوفیان عظام حسب المسطور مقرر دانسته در دفاتر عمل نمایند و بعلت مواجب تنخواهی بمشارالیه ندهند درهر باب قلعن دانسته هرساله حکم مجدد نطلبند و چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریر آفی شهر محرم الحرام سنه ۱۰۵۷

الملك لله

شاه بابا ام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون از تصدیق مستوفیان عظام مستفاد شد که مبلغ چهار تومان و پنجهزار و سیصد و پنجاه و هشت دینار (۴۵۳۵۸ دینار) از بابت مالوجهات و وجوهات محالمنزبوره ضمن خاجین اران بسیورغال کو کچه بیک که در سلك قورچیان عظام منتظم است مقرر شده بوده آنکه بعلت مواجب از دیوان طلبی نمایند و حکم نواب خاقان رضوان مکانی * بگذشته درینولا کو کچه بیک مزبور بدرگاه معلى آمده استدعاء امضاء نواب کامیاب همایون باسم خود نمود التجاء بالمستوله بنابر ازدیاد شفقت بیغایت شاهانه مبلغ مزبور را بسیورغال مشار الیه شفقت و مبرحت فرموده ارزانی داشتیم کدخدایان و رعایاء محال مذکوره ظهر مشارالیه را صاحب سیورغال خود دانسته سال بسال مالوجهات و وجوهات و حقوق دیوانی را بدو جواب گفته چیزى موقوف ندارند حکام و تیولداران و داروغکان و غیر ذلک مدخل در محال سیورغال مشارالیه نکرده بعلت اخراجات و عوارضات از بیکار و شیکار و طرح و دست انداز و پیشکش و سلامانه و غیره بهر اسم و رسم که بوده باشد حواله و اطلاقی نمایند و قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند مستوفیان عظام حسب المسطور مقرر دانسته در دفاتر عمل نمایند و بعلت مواجب تنخواهی بمشارالیه ندهند درهر باب قلعن دانسته هرساله حکم مجدد نطلبند و چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

محمد

محمد

سال ۱۶۴۷ م.

هو

[حکم عالی شد] آنکه چون عمده المسیحیه فیلقوس خلیفه
اوچ کلیسیا استدعا نمود که مالوجهات باغات و طواحين که وقف
اوچ کلیسیاست با وجوه چوپان بیکی مشار الیه را بانعام او مقرر
شود بنابراین از ابتداء ششماهه ایت ثیل مالوجهات باغات و طواحين
و وجوه چوپان بیکی مذکوره ذیل که موافق برآورد دفتری
بدینموجبست

۹۹۹۴۴ دینار

مالوجهات

۴۷۶۹۴ دینار

باغات

واقع در معالنه کوره

۳۳۴۱۱ دینار

قصبه	شهر قدیم	قطعه	قطعه	قطعه	قرب
۱۵۵۱۰ دینار	مشهور به عناباد	مشهور بچای	بسم عادی بیک	سوی صد (?)	۱۱۲۱۳ دینار
۵۷۴۹ دینار	با قطعه که در	قبتران	۶۹۸۰ دینار	۴۲۳۳ دینار	
۶۵۷۰ دینار	دره کندیس				
۳۱۹۱ دینار	بسم تومان ولد				
	سر کیس				

آنکه چون من اسیر فیلقوس خلیفه
مذکور ان کلیسیاست اینچنان سبک را با بانعام او مقرر شود
باینست باغات طواحين و چوپان بیکی مذکوره ذیل که موافق برآورد دفتری بدینموجبست

مالوجهات
باغات
واقع در معالنه کوره
۳۳۴۱۱ دینار

قصبه
شهر قدیم
قطعه
مشهور به عناباد
با قطعه که در
دره کندیس
بسم تومان ولد
سر کیس
۳۱۹۱ دینار

سال ۱۶۴۸ م.

هـ

الملك لله

موضع مهر نوآب اشرف اقلس ارفع همایون اعلی

فرمان همایون شد آنکه چون از تصدیق مستوفیان عظام معلوم و مستفاد شد که قبل از این زبده المسیحیه خواجه یعقوب ایروانی بعرض رسانیده بود که قریه یایچی و غیره محالزبوره ذیل چخور سعد قریه یایچی و غیره که خواجه مزبور بموجب قبایچه بتاریخ شهر جمادی الاول سنه ۱۰۴۶ از ابراهیم بیك ضرابی تبریزی خریداری نموده بوده و محضری بمهر شیخ الاسلام و کلانتر ایروان و جمعی ارباب ملکیت خود ابراز نمود

قریه یایچی که بموجب قبایچه بتاریخ شهر رمضان المبارک سنه ۱۰۴۵ ابراهیم خان بیك مزبور بموجب قبایچه بتاریخ شهر رجب المرجب مزبور از میر عبد کریم نواده کریم مزبور از میر عبد کریم نواده خان بمبلغ چهار	قریه کل کندی که ابراهیم خان بیك مزبور بموجب قبایچه بتاریخ شهر رجب المرجب مزبور از میر عبد کریم نواده کریم مزبور از میر عبد کریم نواده خان بمبلغ چهار
---	--

قریه نورک مشهور بچولمچی باسم داود مهراسا	قریه شیرآباد
قطعه ۱۹۵۷ دینار	قطعه ۱۵۸۷ دینار
قریه دره کندی که در تحت باغ عناباد جمع است	قریه اشترک
قطعه	قطعه ۳۱۴۴ دینار

طواحب واقع در محال مزبوره ۱۴۲۸۳ دینار

قصبه باسم سرکیس	قریه طوس	قریه دره کندی	قریه اوچ کلیسیا
حجر ۱۵۸۷ د.	حجر ۳۱۷۴ د.	حجر ۴۷۶۱ د.	حجر ۳۱۷۴ د.
قریه نره کیخ	حجر ۱۵۸۷ د.		

و چوپان بیکی ۹۵۰ رأس

بانعام مشار الیه مقرر شده مستوفی و کتاب سرکار عالی مالو جهات و وجوه چوپان بیکی مذکور فوق را بصیغه انعام مومی الیه از حشو جمع محالزبور موضوع و مستثنی دانسته در دفاتر عمل نمایند و در این باب قدغن لازم دانسته در عهده شناسند.

تحریر آ فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۵۷

[مهر کبکسرو خان]

طهماسب
قلیخان که قید کرده که از قرار
نوشته خواجه عبدالقادر مستوفی
خاصه مشارالیه که نوشته که چون
دفاتر در فطرت رومیه شومیه از
میان رفته بوده آنچه اطلاع داشته
که بخاطر او رسیده توصل کرده

و بعد از آنکه تحقیق و پروی رقبات طهماسب قلیخان و غیره بعهده
وزیر سابق شده بوده در نسخه حاصل اود ثیل املاک جماعت مزبوره
را که کماشته وزیر سابق آذربایجان در جزو تحقیق و پروی نموده
و مشارالیه نسخه بد فتر سپرده برینموجب

قریه	قریه	قریه
پایچی و غیره	۱۰ خروار	نوراکینخ
قریه	۲۱ خروار ۵۰ من	۱۰ خروار ۱۱ خروار ۵۰ من
پایچی	کل کنند	بالتمام
بالتمام	۵ خروار	۵ خروار

حاصل محال مزبوره را در تحت رقبات طهماسب قلیخان ابواب جمع نموده
و در نسخه حاصل سنوات رقبات جماعت مزبوره که بعد از آن و کلاء
مرحوم کلبلعلی خان بیکلر بیکی سابق چخورسعد بدیوان فرستاده اند
حاصل سنوات محال مزبوره را برینموجب داخل نموده اند

قریه	قریه	قریه
پایچی و غیره	۳۱ خروار ۶۷ من	نوراکینخ
قریه	۴۳ خروار ۶۵ من	۱۹ خروار ۵۰ من
پایچی	کل کنند	بالتمام
بالتمام	۲۰ خروار ۴۱ من	۵ خروار
غله - ۱۱ خ ۲۶ م	۶ خ ۲۵ م	۱۰ خ ۵۰ م
سیچقان ثیل ۶ خ	۱۱ خ ۱۶ م	۱۰ خ ۵۰ م
۶۷ م	۱۱ خ ۱۶ م	۱۰ خ ۵۰ م
اودثیل ۴ خ ۵۹ م	۱۱ خ ۱۶ م	۱۰ خ ۵۰ م
۱۷ خ	۱۰ خ ۵۰ م	۱۰ خ ۵۰ م
۲ خ ۵۰ م	۱۰ خ ۵۰ م	۱۰ خ ۵۰ م
چلتوخ - ۱۰ من	۱۰ خ ۵۰ م	۱۰ خ ۵۰ م

تومان دو هزار
دینار تبریزی
خریداری نموده
خود [و] و کالت
جمعی بمبلغ هفت
تومان تبریزی
خریداری نموده
بوده

بالتمام
بالتمام

بموجب قبالجات شرعیه ملک اوست و درحینى که مرحوم فولاد
بیك بجهت ضبط اموال و املاک طهماسب قلیخان قاجار و جمعی که
با او روکردان شده از دیوان اعلی نقل(?) شده بود محال مزبوره
چون نسبتی با املاک جماعت مزبوره نداشته و ملک او بوده مرحوم
مزبور دخل نسکرده و بعد از آنکه تحقیق و پروی رقبات جماعت
مزبوره بعهده رفعت و معالی پناه حاجی الحرمین الشریف صدرا
محمد وزیر سابق آذربایجان شده میر شجاع نام شخصی که کماشته
مومی الیه بوده بنابر عناد محال مزبوره را در تحت املاک جماعت
مزبوره بقلم دیوان داده از آنقرار بهمه ساله بیکلر بیکی چخورسعد
مقرر شده و برطبق قول خود قبالجات و محضر بمهر شیخ الاسلام
ایروان و محمد جعفر ولد رفعت و معالی پناه مشار الیه بشرحی که
در تحت هر محل نوشته شده ابراز نموده بود و مستوفیان عظام تصدیق
نموده بودند که در توصل املاک طهماسب قلیخان و مراد و کیل مومی
الیه که مرحوم فولاد بیك ضابط اموال و املاک جماعت مزبوره به
شرح ذیل بد فتر سپرده محال مزبوره فوق داخل نشده

سال ۱۶۴۹ م.

و

حکم عالی شد آنکه چون حکم عالی بتاریخ شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۵۷ صادر شده بمضمون آنکه چون عمده المسیحیه فیلقوس خلیفه اوچ کلیسیا استدعا نمود که مالوجهاث باغات و طواحین که وقف اوچ کلیسیاست با وجوه چوپان بیکی مشارالیه با نعام او مقرر شود بنابرین از ابتداء ششماهه ایت ثیل مالوجهاث باغات و طواحین و وجوه چوپان بیکی مذکوره ذیل که موافق بر آورد دفتری بدینموجبست

مبلغ نه تومان نه هزار و نهصد و چهل و [چهار] دینار

۹۹۹۴۴ دینار

مالوجه

۴۷۶۹۴ دینار

باغ

واقع در محالند کوره

۳۳۴۱۱ دینار

قصبه	شهر قدیم	۱۵۵۱۰ دینار	اوشکن	۱۱۲۱۳ دینار
مشهور به	مشهور به	مشهور	باسم عادی بیک	سوی صد (?)
عناباد	عناباد	بچای		
باقطعه که در	قبتیران	سر کیس		
دره کند یست				

۶۵۷۰ دینار	۵۷۴۹ دینار	۳۱۹۱ دینار	۶۹۸۰ دینار	۴۲۳۳ دینار
قریه	نورک مشهور	بچولمکچی	باسم داود	شیر اباد
مهر آسیا	قطعه	۱۹۵۷ دینار	قطعه	۱۵۸۷ دینار
قریه	دره کندی که در تحت باغ	عناباد جمع	اشترک	
است	قطعه			

۳۱۴۴ دینار	قطعه
------------	------

طواحي
واقعه در محال مذکوره
۱۴۲۸۳ دینار

قصبه	قریه	قریه	قریه
باسم سرکیس	طوس	دره کندی	اوج کلیسیا
حجر ۱۵۸۷	باسم مردوس	۳ حجر ۴۷۶۱	دو حجر ۳۱۷۴
قریه			
نره کبغ			
حجر ۱۵۸۷			

و
چوپان بیکی
۹۵۰ رأس
۵۲۲۵۰ دینار

بانعام مشارالیه مقرر شد مستوفی و کتاب سرکار عالی مالوجهات و وجوه چوپان بیکی مذکور فوق را بصیغه انعام مومی الیه از حشو جمع محال مذکور موضوع و مستثنی دانسته در دفاتر عمل نمایند و در اینوقت عمده المسیحیه مذکور عرض نمود که مالوجهات باغات و وجوه چوپان بیکی مشارالیه را در سنه سیچقان ثیل از دفتر حواله نموده اند و تحصیلدار مزاحمت بحال مشارالیه میرساند بنابراین مقرر شد که بدستوری که حکم عالی صادر شده از ابتداء ششماهه ایت ثیل مالوجهات باغات و وجوه چوپان بیکی مذکور را بانعام همه ساله مشارالیه مقرر دانسته من بعد حواله و اطلاق نمایند و مالوجهات باغات و وجوه چوپان بیکی سیچقان ثیل را که از دفتر سرکار عالی حواله نموده اند راجع دانسته برطرف نمایند و تحصیلدار وجوه مذکور بدانعلت چیزی طلب ننماید و مستوفی سرکار عالی حسب المسطور مقرر دانسته در عهده داند.

تحریر فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۵۹

[در حاشیه]

هو - چون کیخسرو خان بیکلر بیکی سابق بموجب متن مالوجهات باغات و غیره خلیفه را بانعام او مقرر دانسته بدانعلت چیزی باسم خلیفه حواله نخواهد شد.
[مهر]

حکم
استدعا نمود که وجوه باغات و غیره که در دفتر سیچقان ثیل از دفتر حواله نموده اند و تحصیلدار مزاحمت بحال مشارالیه میرساند بنابراین مقرر شد که بدستوری که حکم عالی صادر شده از ابتداء ششماهه ایت ثیل مالوجهات باغات و وجوه چوپان بیکی مذکور را بانعام همه ساله مشارالیه مقرر دانسته من بعد حواله و اطلاق نمایند و مالوجهات باغات و وجوه چوپان بیکی سیچقان ثیل را که از دفتر سرکار عالی حواله نموده اند راجع دانسته برطرف نمایند و تحصیلدار وجوه مذکور بدانعلت چیزی طلب ننماید و مستوفی سرکار عالی حسب المسطور مقرر دانسته در عهده داند.

تحریر فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۵۹

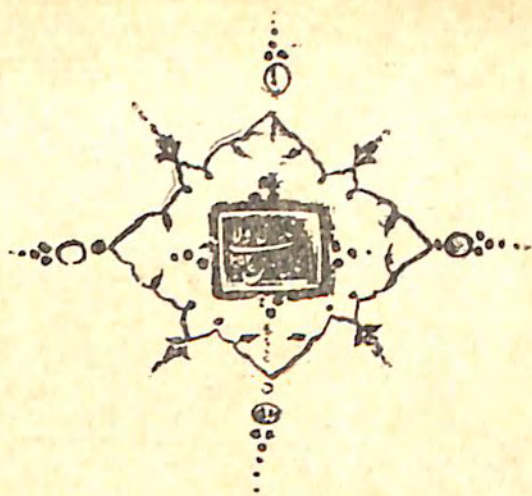
[مهر]

سال ۱۶۵۰ م.

[مهر شاه عباس ثانی]

حکم جهانمطاع شد آنکه عمدة الاشباه زبدة المسيحية خلیفه
فیلقوس بشفقت شاهانه سرافراز کشته بداند که پیشکشی که
درینوقت بدرگاه جهانپناه فرستاده بود بنظر کیمیا اثر رسیده
خلعت فاخره بآن عمدة المسيحية شفقت فرموده مصحوب رفعت پناه
امام ویردی بیک تابین سابق مرحوم علیقلی بیک برادرزاده قرچقای
خان فرستادیم بتوجهات شاهانه مستمال بوده مطالبی که داشته باشد
عرض نموده بعزّ انجاح مقرون شناسند.

تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۰۶۰

حکم جهانمطاع شد آنکه عمدة الاشباه زبدة المسيحية خلیفه
فیلقوس بشفقت شاهانه سرافراز کشته بداند که پیشکشی که
درینوقت بدرگاه جهانپناه فرستاده بود بنظر کیمیا اثر رسیده
خلعت فاخره بآن عمدة المسيحية شفقت فرموده مصحوب رفعت پناه
امام ویردی بیک تابین سابق مرحوم علیقلی بیک برادرزاده قرچقای
خان فرستادیم بتوجهات شاهانه مستمال بوده مطالبی که داشته باشد
عرض نموده بعزّ انجاح مقرون شناسند.

تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۰۶۰

تجربته امیرالوجهای که در این وقت در این شهر است

۱۰۶۰

سال ۱۹۵۰ م.

[جای مهر شاه عباس ثانی]

فرمان همایون شد آنکه چون درینولا عمده القسیسین
المسیحیه و زبده الرهبانین العیسویه فیلقوس خلیفه اوچ کلیسیا
معروض داشت که باغات و طواحین مذکوره ذیل
باغات واقع در قصبه شهر قدیم و غیره

قصبه	شهر قدیم	قرب	قرب
قطعه	قطعه	اوشکن	اوشکن
مشهور به عناباد	مشهور به بچای	باسم عادی بیک	سوی فید (؟)
قطعه	قیتران		
باسم تومان ولد			
سر کیس			
قرب	قرب	قرب	قرب
نورک مشهور به چولمکچی باسم داود	شیراباد		
مهراسیا			
قطعه	قطعه		
قرب	قرب	قرب	قرب
دره کندی که در تحت باغ عناباد	اشترک		
ذکر شده			
قطعه	قطعه		
طواحین			
واقع در محال مذکوره			

الملك محمد

فرمان شاه عباس ثانی صفوی
سوی فید (؟)

قرب	قرب
اوشکن	اوشکن
باسم عادی بیک	سوی فید (؟)
قیتران	

مهراسیا
دره کندی که در تحت باغ عناباد
اشترک
قطعه
طواحین
واقع در محال مذکوره

قصبه	قرب	قرب
باسم سر کیس	طوس باسم مردروس	قرب
یک حجر	دو حجر	دره کندی
قرب	قرب	قرب
اوج کلیسیا	نره کیغ	دره کندی
دو حجر	یک حجر	۳ حجر

[مهر شاه عباس ثانی]

بموجبی که فصول ثلثه مزبوره
بجواب صواب مقرون کشته عمل
نمایند و از مضمون و مدلول آن
عدول و انحراف نورزند و در عهده
شناسند.

تحریراً فی شهر صفر ختم
بالخبر و الظفر سنه ۱۰۶۰

عرضه داشت

بنده دعاگوی فیلقوس خلیفه اوج کلیسیا
بنروه عرض میرساند
که مردم ارامنه بومی
اینحدود در دار السلطنه اصفهان ساکن اند و جمعی که الحال در این
ولایت سکنی دارند بنابر الطاف و شفقت و مرحمت بیغایات پادشاهانه
از ولایات بتدریج آمده اند و سیصد نفر دعاگوی نواب اشرف ارفع
همایون که جان صدهزار چون مادعاگویان فدای سم سمند مبارکش
باد در اوج کلیسیا شب و روز بدعاگوئی مشغولند و زندگانی ایشان
بهمه ابواب از صدقه فرق مبارک ارفع همایون اعلی است و از آن
تاریخ که اینولایت در تحت تصرف رومیة شومیه بوده تایومنا هذا
همه وقت آنچه لازمه جانفشانی و دولتخواهی آن دودمان ولایت
نشان بوده از جماعت ارامنه و این فقیران بعمل آمده و هرگز امری
که باعث خلاف یکرنگی و یکجهتی و اطاعت و انقیاد و فرمان برداری

وقف اوج کلیسیاست و از قدیم الایام بتصرف خلیفه و سکنه آنجا بوده و
حاصل آنرا صرف معیشت خود می نموده اند الحال جمعی بخلاف شرع
و حساب مانع تصرف ایشان شده مزاحمت خلاف شرع میرسانند و
درین باب نوشته بمهر بیکلربیکی چخورسعد ظاهر ساخت که محال
مذکوره وقف اوج کلیسیاست و عرض نمود که سوی محال مذکوره
بعضی محال دیگر که وقف کلیسیاها و ونک است جمعی متصرف اند
و بتصرف خلفا و کشیشان و سیاه کلاهان ایشان نمیدهند و درین
ابواب استدعاء حکم اشرف نمودند بنابرین مقرر فرمودیم که و کلاء
بیکلربیکی چخورسعد و حکام هر محل خصوصاً حکام شیروان و شماخی
و سایر محال آذر بایجان در حضور اهالی شرع شریف هر محل بحقیقت
رسیده هرگاه جمعی بخلاف شرع انور تصرف در اوقاف مزبوره
نموده باشند بعد از ثبوت و لزوم شرعی مقرر دانند که دست تصرف
خلاف شرع از آنها باز داشته حسب الشرع الانور بتصرف متولی و
خلفا و کلاه سیاهان آنمحال دهند که موافق شرط واقف و قانون قدیم
صرف موقوف علیهم نموده بدعاگوئی دوام دولت بیزوال اشتغال
نمایند و احدی بیجهت شرعی و حسابی مزاحمت بحال خدمه آنمحال
نرسانیده در عهده شناسند درین باب قدغن دانسته چون پروانچه
بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

تحریراً فی شهر صفر سنه ۱۰۶۰

اخراجات محال وقفی اوچ کلیسیا بر کلیسیا و وظیفه خواران دایمی باشد که باعث امید واری و رفاه حال این فقیران خواهد بود.
امر کم مطاع.

هو

حقیقت اصل جمع و برآوردی محل مزبور را قلمی نمایند.

هو

حقیقت قلمی نمایند

هو — مینمایند

محمد صالح بعرض میرساند که مال قریه وانك اوچ کلیسیا ناحیه کرپی چخورسعد بمبلغ پنجمتومان تبریزی جمع و به تیول بیکلربیکی چخورسعد مقرر است و از قرار برآورد مبلغ ۲۱ تومان میشود. تا واضح باشد برین موجبست

اصل	فرع
۵ تومان	۴-۱
۲۰ تومان	من يك و نیم ۳ تومان

[مهر]

دیگر بعرض میرساند که اوقاف اوچ کلیسیا و غیره کلیسیاها از محل زراعت و غیره از زمان حضرت عیسی و حواریون تا حال بوقفیت برقرار بوده الحال جماعت بخلافحق و حساب و محض شلتاق دعوی بر آن مینمایند استدعا آنکه درین باب نیز حکم اشرف صادر

بوده ازین فقیران و جماعت ارامنه بوجود نیامده و نخواهد آمد و ظهور این معنی بر باریافتگان مجلس خلد آئین نواب مستطاب سلطان العلمائی ایرانمداری اظهر من الشمس است چنانچه در فتور خندکار نابکار جمعی از مردم اعیان که پیوسته بنوازشات و انعامات بیکران در میانه امثال و اقران سرافراز بوده طریق عصیان و خلاف پیش گرفته بجانب روم رفته بمرتضی پاشا گفتند که جماعت نخچوان و اردوباد بنابر آنکه شیعه و صوفی و یکرنگ پادشاهان سلسله صفویه اند بسلام تو نیامده اند مرتضی پاشا بنابر سخنان ایشان چند هزار کس مقرر نمود که نخچوان و اردوباد را تاخت و تاراج نمایند بنده کمترین بنابر مصلحت وقت مبلغ دویست تومان بمرتضی پاشا داده و باین وسیله دفع شر اونموده و نکذاشت که یکخانه از ارامنه متفرق شده بمحل دیگر روند دیگر معروض میدارد که درینولا بتوفیق و بیهمن توجه نواب عالمیان بآب نهری که شش هفت آسیا بان دایر گردد بجهت نیک آبی ناحیه کرپی از نزدیکی قارص که الكاء روم است مبلغها خرج نموده و ریاضتها کشیده تا آنکه بمحال کرپی آورده بر عالمیان ظاهر است که حاصل محال مذکور قلیل بود و الحال بمدد آن آب حاصل اضافه شده است بنابر حق السعی فقیر و کلاء عظیم الشان کیخسروخان بیکلربیکی چخورسعد منال حاصل قریه اوچ کلیسیا [ی] مذکوره را مع اخراجات چند قطعه باغ و زمین و آسیا که وقف اوچ کلیسیاست و چوپان یکی تصدق فرق مبارک همایون اعلی کرده بجهت کلیسیا و وظیفه خواران اوچ کلیسیا مقرر نموده که وظیفه خواران بر فاه حال بدعا کوئی دوام دولت بیزوال اشتغال داشته باشند چون در همه باب سبب خیر و باعث ازدیاد دعای ذات اشرف آن قبله و کعبه این فقیرانند استدعا آنکه درین باب نیز باعث شده حکم عدالت شیم نواب اشرف صادر گردد که حاصل آنحال مع

٤٠ — فرمان شاه عباس ثانی صفوی

سال ۱۶۵۰ م.

هـ —

[مهر مسوده دیوان اعلی]

— نقش مهر —

مهر مسوده دیوان اعلی بنده شاه ولایت عباس ثانی — ۱۰۵۵

حکمه‌انمطاع شد آنکه ایالت و شوکت پناه جلالت و ابهت
دستگاه عالیجاه نظاماً الایاله و الاقبال کیخسروخان بیکلربیکی
چخورسعد در حضور متصدی شرعیات بحقیقت رسیده آنچه موافق
شرع و معمول قدیم و استمرار سنوات بوده باشد بعمل آورده
نکذارد که بهیچوجه من الوجوه از احدی سیمماً از مردم تراکمه
تعدی و بیحسابی بصاحبان عریضه واقع شود درین باب قدغن دانند.
تحریراً فی شهر ربیع الاول سنه ۱۰۶۰

عرضه داشت	بنده کمترین تومان
وکیل خلیفه اوج کلیسیا	در قریه اوج کلیسیا زراعت می نماید و
و غیره رعایا	جمعی از تراکمت آنولایت بخلاف حساب
	در کنار زراعت این فقیر نزول نموده
	انواع نقصان و خسران بزراعت و آب و علف این فقیر می‌رسانند و
	قریه بیطرنج که از قدیم الایام جا و مقام جماعت مسیحی بوده و در
	آنجا کلیسیا دارند و در زمان فتور خانکار نابکار متفرق شده بودند

جمعی آمده در آنجا نشسته جماعت مسیحی را دخل نمی دهند که درجا و مقام خود نشسته از عهده مالوجها و جزیه دادن خود بیرون آیند استدعا آنکه بصدقه فرق مبارك اشرف که حکم حسابی بعهده بیکلر بیکی چو خورسعد شفقت فرمایند که بحقیقت رسیده دست خلاف حساب جماعت مذکور را از سر این فقیر و آن جماعت مسیحی رفع نمایند تا فارغ بال بدعا کوئی دوام دولت روز افزون قاهره اشتغال نمایند که عند الله ضایع نخواهد شد.

حکم حسابی بقیود لازمہ بعہدہ
و کلاء بیکلر بیکی چخور سعد قلمی
نہانند.

[illegible]

سال ۱۶۵۰ م

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

فرمان هدایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان
الصدارة العلیه العالیه در ضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون و
مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و
قدوه شناسند و از مخالفت شریعت غرا محترزو مجتنب بوده باشند
بعهد و کلاء بیکلر بیککی و حکام هر محل که امداد شرعی نمایند در
هر باب قدغن دانسته در عهده دانند.

تحریراً فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۶۰

هو الله و لاسواه

* خاتم الانبیا علیه الصلوة و السلام

[طغرا]

چون موافق شرع شریف و ملت منیف حضرت سید الکونین
و رسول العالین* آنست که هر گاه اهل ذمه را با یکدیگر گفتگو باشد

الملك لله

و این چنین

در ضمن کشته عمل نمایند و از مضمون و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و محض شرع انور را اسوه و قدوه شناسند و از مخالفت شریعت غرا محترزو مجتنب بوده باشند بعهد و کلاء بیکلر بیککی و حکام هر محل که امداد شرعی نمایند در هر باب قدغن دانسته در عهده دانند.

تحریراً فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۶۰

هو الله و لاسواه

[طغرا]

خاتم الانبیا علیه الصلوة و السلام

چون موافق شرع شریف و ملت منیف حضرت سید الکونین
و رسول العالین* آنست که هر گاه اهل ذمه را با یکدیگر گفتگو باشد

سال ۱۶۵۰ م.

هو

الملك لله

[مهر شاه عباس ثانی]

* شاه باباام انار الله برهانه

فرمان همایون شد آنکه چون ارامنه الكاء شماخی و شیروان
حکم نواب خاقان رضوان مکانی* که بتاریخ شهر ذی حجه سنه ۱۰۴۳
صادر کشته ظاهر ساختند مضمون آنکه چون ارامنه شماخی و شیروان
بعرض رسانیدند که از قدیم الایام خلیفه ایشان از جماعت
اوچ کلیسیا بوده و الحال جمعی بخلاف حساب دخل در خلیفه کی
ارامنه آنجا مینمایند بنابرین مقرر شد که هرگاه از قدیم الایام
جماعت اوچ کلیسیا خلیفه ارامنه مذکور بوده هیچ آفریده خصوصاً
خلیفه کنده سار بخلاف حکم و حساب مدخل در میانه ارامنه مذکور
نمایند و موافق معمول قدیم عمل نموده احدی بیحساب ننمایند و
کذارند که بدستور سابق جماعت اوچ کلیسیا خلیفه ایشان باشد و
بعده بیکلربیکی و کلانتر آنجا که امداد حسابی بتقدیم رسانیده
مجال تهر احدی از مضمون مسطور ندهند و از شکایت که موجب
بازخواست است اندیشه نمایند استدعاء امضاء همایون مادرین باب
نمودند بنابرین مقرر فرمودیم که ارامنه مذکور حکم نواب

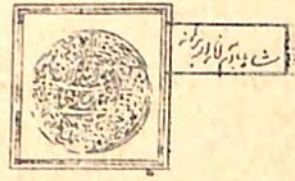
و طرفین مسلمان نباشند مختارند که دعوی و گفتگو خود را نزد
قضات اسلام رفع نمایند که موافق شریعت غراء حضرت سید
المرسلین میانه ایشان حکم شرع اظهر جاری سازد یا نزد خلیفه و
کشیش خود روند که مطابق دین و مذهب خود دعوی ایشان را
بفیصل رسانند و درین ولا جماعت ارامنه معروض داشتند که هرگاه
ایشان را میانه یکدیگر دعوی و گفتگو شرعی و اقع میشود
کشیشان خود رفع می نمایند جماعت مسلمانان مزاحمت بحال ایشان
میرسانند بنابرین مقرر شد که هرگاه جماعت مسیحی بایکدیگر
دعوی و گفتگو داشته باشند و نزد خلیفه و کشیش خود روند
احدی مانع و مزاحم ایشان نشود و اگر مدعی یا مدعی علیه مسلمان
بوده باشند باهالی شرع شریف و قضات اسلام هر محل رفع نمایند
که بعد از تحقیق حسب الشرع الافدس معمول و مرتب سازند و
هرگاه جماعت ارامنه املاك و اموال خود را بر اوچ کلیسیا و دیگر
کلیسیا حبس نموده باشند احدی مانع نشده بگذارند که بطریقی
که آنجماعت شرط نموده اند صرف آنها نمایند.

تحریراً فی شهر ربیع الاول سنه ستین و الفی هجری ۱۰۶۰

[مهر]

[سه مهر دیگر روی متن]

امکان

فرمان باینکه
 است که در این شهر و دهستان
 پناه پذیرد و در هر وقت که بخواهد
 خدمت این دولت بکند و در هر وقت که بخواهد
 سرکار از خدمت این دولت ببرد
 مخفی بکند و در هر وقت که بخواهد
 گذارد که در هر وقت که بخواهد
 خدایه و بانی و در هر وقت که بخواهد
 سران و در هر وقت که بخواهد
 الی آخر اینها و در هر وقت که بخواهد
 محال بکند که امر او را نماند و در هر وقت که بخواهد

طرح از روی این کتب بهر دو طرف از این سند عبادت

سنة ۱۰۶۰

خاقان رضوان مکان را من اوله الی آخره بامضاء همایون ممضی و
 منفذ دانسته موافق معمول قدیم عمل نمایند بعهده و کلاء بیکلر بیکی
 و حکام کرام محال مذکوره که امداد و اعانت حسابی بتقدیم رسانیده
 مجال تمرد احدی ندهند درین باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد
 طلب ندارند و چون پروانچه بمهر مهر آثار اشرف رسد اعتماد
 نمایند.

تحریراً فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۶۰

سال ۱۶۵۰ م.

[مهر شاه عباس ثانی]

حکم جهانمطاع شد آنکه زبده الاماثل و الاشبهاء عمدة
المسیحیه فیلقوس خلیفه اوچ کلیسیا بشفقت شاهانه امیدوار بوده
بداند که عریضه که درینولا بدرگاه جهان پناه فرستاده استدعا
نموده بود که آن عمدة المسیحیه را مرخص فرمائیم که بزیارت قدس
خلیل رود بنظر کیمیا اثر رسیده حسب الاستدعاء آن عمدة المسیحیه
او را مرخص فرمودیم می باید که نایبی تعیین ننوده روانه شود
جماعت مسیحی الکاء مزبور از سخن و صلاح حسابی نایب مزبور
بیرون نروند و در عهده شناسند

تحریراً فی شهر جمادی الاول سنه ۱۰۶۰

کتابخانه ملی ایران
کتابخانه ملی ایران
کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران
کتابخانه ملی ایران
کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران
کتابخانه ملی ایران
کتابخانه ملی ایران

۱۰۶۰

ՅԱՆԿԵՐ — ИНДЕКСЫ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА

Արբաւ Ա. Սեֆյան — 81, 94, 152, 153, 154, 155, 164, 165, 166, 173, 175
 Արբաւ Բ. Սեֆյան — 144, 183, 187, 189, 191, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209
 Արբասկուլի, զուլամ — 88
 Արբասկուլի սուլթան — 125
 Արդ-ուլ-կադիր — տե՛ս Խոջա Արդ-ուլ-կադիր
 Արդ-ուլ-Փյարիմ, Ամիր-Փունա խանի թոռ — 130
 Արուրալի, արքունի դիվանատան պաշտոնյա — 100
 Արուլ-Ալի, ալարեջեղար — 94
 Աղիբեկ (նրա անունով այգի Օշակահում) — 128, 135, 138, 194, 200, 202
 Ալ-է Մուհամմադ (?) — 85
 Ալիխան բեկ, խաղամ — 99
 Ալիկուլի բեկ, որդի Բիշարատ բեկ Արար-կիրլուի — 108
 Ալիկուլի բեկ, Էդրոսորդի Կարաշահախանի — 137
 Ալիկուլի, զուլամ — 81, 83, 85, 86, 90, 94, 100
 Ալլանվերդի, վկա — 99
 Ալլանվերդի — 136
 Աղուրլու, արքունի դիվանատան պաշտոնյա — 120, 122, 189
 Աղուրլու բեկ, որդի Բիշարատ բեկ Արար-կիրլուի — 108
 Աղուրլու բեկ, կուշի — 93
 Աղուրլու բեկ, միրախոր Իմամկուլիի որդի — 130
 Ամիր-Փունա խան Կաշար, Երեւանի բեկ-լարբեկ — 90, 92, 97, 118, 130, 164, 169, 170, 187

Аббас I Сефевид — 311, 380, 381, 383, 391, 392, 400, 402, 404
 Аббас II Сефевид — 372, 410, 413, 414, 416, 427, 428, 430, 432, 433, 434, 435, 436
 Аббаскули, гулам — 318
 Аббаскули султан — 353
 Аббаскули хан, сын Амир-Гуна хана (!) — см. Апаскули хан
 Абд-ул-Кадир — см. Ходжа Абд-ул-Кадир
 Абд-ул-Карим, внук Амир-Гуна хана — 359
 Абул-Али, авареджедар — 324
 Абуталиб, должностное лицо дворцовой канцелярии — 330
 Агурлу, должностное лицо дворцовой канцелярии — 349, 351, 415
 Агурлу бек, кушчи — 323
 Агурлу бек, сын Бишарат бека Араб-кирлу — 338
 Агурлу бек сын мирахора Имамкули — 359
 Адибек, сад его имени в Ошакане — 357, 364, 421, 426, 428
 Айказ — см. Мелик-Айказ
 Акоп — см. Ходжа Акоп
 Ал-е Мухаммад (?) — 315
 Аликули бек, сын Бишарат бека Араб-кирлу — 338
 Аликули бек, сын брата Карачага хана — 366
 Аликули, гулам — 311, 313, 315, 316, 320, 324, 330
 Алихан бек, хадем — 328

Անանիա վարդապետ, նախավկայի վան-
քի միարան — 80
Անաֆջան (?) Հաջիդարդանլու (Հաշ-
տարխանլու), հայր պարոն Գաս-
պարի — 123
Ապաղուլի խան, որդի Ամիր-Գունա
խանի(?) — 170
Ասղուլան, արքունի գիվանատան պաշ-
տոնյա — 179
Ատիրբեկ — տես Աղիրբեկ
Բարս — 101
Բայինդուր — 120
Բիշարատ բեկ Արարկիրլու — 108
Գասպար, տե՛ս Պարոն Գասպար
Գեորգ — տե՛ս Գեորգ
Գյոզա բեկ — 126
Գորգին, զուլում — 130
Գրիգոր (նրա անունով պարտեզ էջմիած-
նում) — 92, 115, 165, 184
Գրիգոր, Գանձասարի կաթողիկոս — 84,
110
Գրիգոր, Գանձասարի վանքի միարան — 87
Գեորգ (նրա անունով պարտեզ էջմիած-
նում) — 92, 115, 165, 184
Դավիթ, էջմիածնի կաթողիկոս — 90, 91
Դավիթ վարդապետ (նրա անունով ալգի
նորրում) — 128, 135, 138, 194, 200
202
Զահարիա, որդի Մեհրիկուլի — 101
Զոլֆեգար խան, Արգարիի հարիմ — 79,
149
Թանձազկուլի բեկ Բոզլու — 98
Թանձազկուլի խան, Ամիր-Գունա խան
Կաջարի որդին, Երևանի բեկլարբեկ —
130, 131, 197
Թանձասպ Ա. Սեֆյան — 122
Թահարբուր (?) սուլթան, Իգիրմիրորդի
հարիմ — 94, 95
Թեյմուրխան բեկ Բեզափան — 98
Փուման, էջմիածնի լիազոր — 144, 206

Аллахверди — 365.
Аллахверди, свидетель — 328
Амир-Гуна хан Каджар, бегларбек
Еревана — 320, 322, 327, 348, 359,
391, 396, 397, 414
Анания, вардапет из монастыря Сте-
панноса Первомученика — 310
Анафджан (?) Хаджидадганлу (Аш-
тарханлу?), отец Парон Гаспара —
352
Апаскули хан — 397
Асдулла, должностное лицо дворцо-
вой канцелярии — 406
Атибек — см. Адикбек
Баба — 331
Байандур — 349
Бишарат бек Арабкирлу — 338
Вахах, дочь Кеджавона — 312
Гаспар — см. Парон Гаспар
Геворк, бахча его имени в Эчмиадзи-
не — 322, 345, 392, 411
Гёкчабек — 355
Гора (?) Джахварлар — 359
Горгин, гулам — 359
Григор, бахча его имени в Эчмиад-
зине — 322, 345, 392, 411
Григор, гандзасарский католикос —
314, 340
Григор, монах гандзасарского мона-
стыря — 317
Давид, вардапет, сад его имени
Норке — 357, 364, 366, 421, 426, 42
Давид, Эчмиадзинский католикос —
320, 321
Джалал, мельница его имени в селе
малый Хасан в Хачене — 352, 353
Джанага, сад его имени в Эчмиад-
зине — 322, 345, 410
Джанан, мельница его имени в Эч-
миадзине — 392, 410

Փուման, որդի Սարգսի (նրա անունով
ալգի Երևանում) — 128, 134, 138,
194, 200, 202
Իրանիմխան բեկ, զառարի — 129, 130
Իմամկուլի, միրախոր — 130
Իմամկուլի սուլթան Բաբերդլու — 80
Իմամվերդի բեկ, Կարաշահա խանի Էդ-
րորորդին՝ Ալիկուլի բեկի թաթին —
137
Իսմայիլ, վկա — 99
Խալիֆե-Սուլթան, էջմիածն-ուղ-դովի —
122, 125, 143, 148
Խանաղա — տե՛ս Զանաղա
Խոջա Արդ-ուլ-Կադիր — 131
Խոջա Հակոբ — 129, 197, 198
Խոջա Նազար — 105, 107
Կարաշահա խան — 137
Կոստանդին, Մակվի մելիքներից — տե՛ս
Մելիք Կոստանդին
Հարիրուլլա իրեն-Սելիդ Հուսեյն, սադր —
108, 139
Հակոբ — տե՛ս Խոջա Հակոբ
Հայկազ, Քաշաթաղի մելիք — տե՛ս Մե-
լիք Հայկազ
Հաշիմ բեկ Բոզլու — 98
Հաշի Մուհամմադ, սադր — 131
Հովնանես, Գանձասարի կաթողիկոս —
84, 110, 153
Հովնանես վարդապետ, Տաթևի վանա-
հայր — 182
Հուսեյն իրեն-Հեյդար, սադր — 92
Հուսեյնկուլի Բոզլու — 97
Հուսա (?) Զանվարադ, Աղերրաշանի վե-
դիրի որդին — 130
Մակսուդ, զուլում — 85, 88, 90
Մաղաֆիա, Գանձասարի կաթողիկոս — 87
Մարիամ, զուլում Զարարիայի — 101
Մարտիրոս (նրա անունով ալգի էջմիած-
նում) — 92, 115, 165, 184

Джахвар, свидетель — 328
Закария, сын Мекдикули — 331
Золфегар хан, хахим Ардебиля —
309
Ибрагимхан бек, зарраби — 358, 359
Имамверди бек, табин, сына брата
Карачага хана, Аликули бека — 365
Имамкули, мирахор — 359
Имамкули султан Бабердлу — 310
Иоаннес, гандзасарский католикос —
314, 340, 381
Иоаннес, вардапет, настоятель Та-
тевского монастыря — 409
Исмаил, свидетель — 329
Карачага хан — 366
Кеджавон, отец Вахах — 312
Кейхосров хан, бегларбек Еревана —
365, 370, 372, 421, 426
Костандин — см. Мелик Костандин
Кялб-Али хан, бегларбек Ерева-
на — 349, 350, 361
Магакя, гандзасарский католикос —
317
Максуд, гулам — 315, 318, 320
Мариам, дочь Закарии — 331
Мартирос, мельница его имени в Дох-
се — 357, 364, 367, 421, 426, 428
Мартирос, сад его имени в Эчмиад-
зине — 322, 345, 392, 411.
Мелик-Айказ, кашатагский мелик —
319, 329
Мелик-Костандин, макинский мелик —
338
Мелкисет, эчмиадзинский католикос —
323, 334, 335, 400
Месроп, епископ, настоятель Тате-
вского монастыря — 318, 319
Мехди — см. Мехдикули
Мехди, должностное лицо дворцовой
канцелярии — 406
Мехдикули, новообращенный мусуль-
манин — 330, 331, 359

Մարտիրոս (նրա անունով ջրաղաց Գոթիս գյուղում) — 128, 135, 138, 195, 200, 202

Մելիք Կոստանդին — 108

Մելիք Հայկազ — 89, 100

Մելիքսեր, էջմիածնի կաթողիկոս — 93, 105, 175

Մենդիր, արքունի գլխահատան պաշտոնյա — 179

Մենդիկովի, նոր մահմեդական — 101, 172

Մեհար — տե՛ս Մեհդիկովի

Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Տաթևի վանահայր — 88, 89

Միբգա Բաղր, արքունի գլխահատան պաշտոնյա — 94

Միբգա րադի, էկեմեդ-ուդ-դովլ — 179

Միբգա Մուհամմադ, մաշիսնիկ — 104

Միր-Շուշա, Հաջի-Մուհամմադ սադրի ներկայացուցիչ — 131, 133, 197

Միր Սուննա — տե՛ս Միր-Շուշա

Մովսես վարդապետ Խոտանանցի, էջմիածնի կաթողիկոս — 104, 105, 175

Մուհամմադ-Ալի, արքունի գլխահատան պաշտոնյա — 85

Մուհամմադկովի խան, Երևանի բեկլար-բեկ — 119, 120, 121, 133, 187, 189, 197

Մուհամմադ-Մահմեդ, արքունի գլխահատան պաշտոնյա — 179

Մուհամմադ-Ջանիար, որդի Հաջի-Մուհամմադ սադրի — 131

Մուհամմադ-Սալեհ, արքունի գլխահատան պաշտոնյա — 142, 179

Մուհամմադ Բադրալայի Գարվիշար, վկա — 99

Մուրադ, Քահմադկովի խանի վարիլ — 131

Մուրբուզկովի, զուլամ — 127

Մուրբուզ փաշա — 141, 204

Յար-Ալի սուրան Բայար — 108

Յուսուֆ աղա, Նադիր-Գունա բեկ Կաշարի որդին — 130

Յուսուֆ, շեյխ-ուլ-իսլամ — 101

Мирза Багир, должностное лицо дворцовой канцелярии — 324

Мирза Мухаммад, маджлиснвис — 334

Мирза Таги, ээтемад-уд-дөвләт — 406, 413

Мир Сучча — см. Мир Шуджа

Мир Шуджа — 360, 362, 424

Мовсес Хотананци, вардапет, Эчмнадзинский католикос — 333, 335, 400, 402

Мухаммад-Али, должностное лицо дворцовой канцелярии — 315

Мухаммад-Джафар — 360

Мухаммад Кербелан Дарвишлар — 328

Мухаммадкули хан, бегларбек Еревана — 348, 349, 350, 362, 414, 416, 424

Мухаммад Мохсен, должностное лицо дворцовой канцелярии — 406

Мухаммад Салех, должностное лицо дворцовой канцелярии — 370, 406

Мурад, вакил Тахмаспули хана — 360

Муртузакули, гулам — 356

Муртуза паша — 369, 430

Надр-Гуна бек Каджар — 359, 362

Назар — см. Ходжа Назар

Парон Гаспар — 351, 352

Петрос, настоятель монастыря Степанноса Первомученика — 336, 337, 404

Пиркули, поле его имени в Хаче — 352, 353

Полат бек — см. Фулад бек

Расти, амир, сын сеид Насира — 328

Рафи-ед-дин Мухаммад, садр — 329, 330

Рустам бек, сипахсалар — 340

Саади бек Авджи-е Каджар — 328

Сад-ед-дин Мухаммад ибн-Багир

Նադիր-Գունա բեկ Կաշար — 130, 133

Նադար, տե՛ս Նադիր Կաշար

Նահեկան (նրա անունով պարտեզ էջմիածնում) — 92, 115, 165, 184

Նահնապար, նոր մահմեդական Մեհդի-կովի որդի — 101, 102, 172

Նադվեր (նրա անունով այդի Օշակահում) — 128, 135, 138, 194, 200, 202

Պարոն Գապար — 123

Պետրոս Եպիսկոպոս, Նախավայի վան-րի վանահայր — 106, 107, 177

Ջալալ (նրա անունով ջրաղաց Խաշնում) — 123, 124

Ջանվար, վկա — 99

Ջանաղա (նրա անունով այդի էջմիածնում) — 92, 115, 184

Ջանան (նրա անունով ջրաղաց էջմիածնում) — 165, 184

Ռասրի, ամիր, որդի Սելիկ Նասիրի — 98

Ռաֆի-եդ-դին Մուհամմադ, սադր — 100

Ռուսրամ բեկ, սիփահսալար — 110

Սաադի բեկ Ավդի-Ե Կաշար — 99

Սադր-Եդ-դին Մուհամմադ իրե-Բաղր, իրե-Մուհամմադ-Ջաման Ալ-Նասրի, Ալ-Քուսի, Ալ-Արու-Ջանվարի — 96

Սադրի (նրա անունով ջրաղաց Երևանում) — 128, 135, 138, 195, 200, 202

Սադրի, Նախավայի վանքի միաբան — 80

Սադրի, որդի Երևանցի Խոջա Հակոբի — 197, 198

Սաբուխան, Խոջա Հակոբի որդի՝ Սարգսի մուսուլմանական անունը — 198

Սաբուխան սուրան Կաշար, թիուղար — 94

Սաֆի Սեֆյան — 104, 175, 177, 178, 179, 185

Սաֆիկովի բեկ — 130

Սելիկ-Ալի, Շարի՛ պաշտոնյա — 96

Սելիկ Նասիր, Ամիր Ռասրիի հայրը — 98

ибн-мухаммад-Заман Ал-Насри, Ал-Туси, Ал-Абу-Джахвари — 326

Саргис, мельница его имени в Ереване — 357, 364, 367, 421, 426, 428

Саргис, монах, из монастыря Степаноса Первомученика — 310

Саргис, сын Ходжа Акого — 423, 424

Сафикули бек — 359

Сафи Сефевид — 334, 402, 404, 405

Сарухан, мусульманское имя сына Ходжа Акого, Саргиса — 424

Сарухан султан Каджар — 324

Сейеди султан Хнуслу — 310

Сейид-Али, должностное лицо Шар'а — 326

Сейид-Насир, отец амира Расти — 328

Такаббур султан — 324, 325

Тахмаскули хан — см. Тахмаспули хан

Тахмасп I Сефевид — 351

Тахмаспули бек Бозджлу — 328

Тахмаспули хан, бегларбек Еревана, сын Амир-Гуна хана, 359, 360, 423, 424

Теймурхан бек Безаванд — 328

Туман, сын Саргиса, сад его имени в Ереване — 357, 363, 366, 421, 426, 428

Туман, уполномоченный католикоса Филиппоса — 372, 432

Фатма, дочь Закарии — 331

Филиппос Агбакеци, эчмнадзинский католикос — 345, 346, 349, 350, 351, 356, 363, 365, 366, 369, 372, 376, 421, 426, 427, 428, 430, 436

Фулад бек, представитель Верховного Дивана — 360, 423

Хабибулла ибн-Сейид Хусейн, садр — 338, 368

Хаджи-Мухаммад, садр — 360

Անյեղի սուրան նուսու — 80

Վախախ, Քեջալանի գուսարը — 82

Փիրվուս Աղրակեցի, էջմիածնի կաթո-
ղիկոս — 115, 116, 117, 120, 121,
122, 127, 134, 137, 138, 140, 148,
185, 189, 194, 200, 201, 202, 204,
209

Փրեկովի (նրա անունով հանդ խաշե-
նում) — 123, 124

Փուլաք բեկ — տե՛ս Ֆուլաք բեկ

Քեյխոսով խան, նրանի բեկարբեկ —
136, 141, 144, 194, 199, 200

Քեջալան, վախախի հայրը — 82

Քյար-Ալի խան, նրանի բեկարբեկ —
120, 121, 132

Ֆարմա, գուսար Ջարարխայի — 101

Ֆուլաք բեկ, Բարձրագույն դիվանի ներ-
կայացուցիչ — 130, 131, 197

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արհար — 79

Ազուլիս — 83, 86, 103, 156

Ազուլիսի վանք — 83, 85, 86, 103, տե՛ս
նաև Քովմա առաքյալի վանք

Ազադ-Ջիրան — 86, 103, 156

Ազալիլան — տե՛ս Ազադ-Ջիրան

Ազեդրալան — 79, 80, 100, 113, 130,
131, 133, 183

Ախատարադ — 93

Աղդարա, խաշենում — 123, 124

Աղվանք — 84

Անապատ, այգի նրանում — 128, 134,
135, 138, 194, 200, 202

Աշտարակ — 128, 135, 138, 194, 200,
202

Ասան — 87, 109, 126

Աստապատ — 81

Արցախ — 154, 179

Բարինի հանդ, խաշենի Փորր Հասան
գյուղում — 122, 123

Халифе-Султан, ээтемад-уд-довле —
351, 354, 371, 376

Ханага — см. Джанага

Хашим бек Бозджлу — 328

Ходжа Абд-ул-Кадир — 360

Ходжа Аюп — 358, 423, 424

Ходжа Назар — 335, 337

Хусейн ибн-Хейдар — 322

Хусейнкули Бозджлу — 326

Шагверт, сад его имени в Ошакане —
357, 364, 421, 426, 428

Шахгедан, бахча его имени в Эч-
миадзине — 322, 345, 392, 411

Шахкедан — см. Шахгедан

Шахназар, сын новообращенного му-
сульманина Мехдикули — 331, 332, 399

Юсуф, шейх-ул-ислам — 331

Юсуф ага, сын Надр-Гуна бека Кад-
жара — 359

Яр-Али, султан Байат — 338

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ

Абхар — 309

Агванк — 314

Агдара, в Хачене — 352, 353

Агулис — 313, 316, 333, 383

Агулисский монастырь — 313, 316, см.
также монастырь Апостола Товмы

Азад-Джиран — 316, 333, 384

Азайчилан — см. Азад-Джиран

Азербайджан — 309, 310, 329, 343,
359, 360, 361, 367, 410

Анапат, сад в Ереване — 357, 363,
364, 366, 421, 426, 428

Арран — 317, 339, 355

Арцах — 381

Астат — 311, см. также Яздабад

Ахстабад — 323

Аштарак — 357, 364, 367, 421, 426, 428

Бабин, поле в селе Малый Хасан в
Хачене — 351, 352

Базркян-ели, дорога около Эчмиад-

Багдильбан Лоли, էջմիածնի ճոռ — 165,
184, տե՛ս նաև Վաճառականների ճա-
նապարհը

Բարդին — տե՛ս Բարդին

Բարդին — 144, 206

Բարդա — 93

Բաթիկ բլուր — տե՛ս Փորրիկ բլուր

Դաննակ — 84, 93, 110

Դաննասար — 147, 178, 208, տե՛ս նաև
խաշենի վանք

Դաննայի վիլայիթ — 89

Դևադղի, այգի նրանում — 194, 200,
202, տե՛ս նաև Չալկայթարան

Դյուզա-Դանդիկ — 93

Դյուզադարայի ջուր — 204

Դյուլանդի — 129, 132, 197

Դուշասիֆ — տե՛ս Քուշիասիֆ

Դարաշամ — 80, 81, 107

Դարաֆլանդի — 128, 134, 135, 138,
տե՛ս նաև Չորագեղ

Դարհաս — 94

Դոխ — 128, 135, 138, 195, 200, 202

Դոշանլու — 94

Դոնիս — 86

Երևան — 97, 108, 121, 129, 130, 131,
133, 194, 195, 197, 200, 202
Երուսաղեմ — 143, 148, 204, 209

Զանգան — 79

Զարուրի — 110

Էջմիածին գյուղ — 166, 169, 184, 195,
202, տե՛ս նաև Ուլրիլիս գյուղ

Էջմիածնի վանք — 165, 166, 170, 175,
178, 184, 185, 194, 195, 199, 200,
206, 207, 208, տե՛ս նաև Ուլրիլիսի
վանք

Փավրիկ — 80, 91, 129

Փավրիկ բերդ — 80

Քովմա առաքյալի վանք — 156, տե՛ս
նաև Ազուլիսի վանք

Зина — 392, 410, см. также Дорога
Купцов

Барда — 323

Батриндж — 372, 432

Вананд — 316

Вананд, река — 313

Варанда — 324

Ганджа — 314, 323, 340

Ганджинский вилайет — 319

Гандзасар — 405, 434, см. также Ха-
ченский монастырь

Гасемабад — 309

Гетаргел, сад в Ереване — 194, 200,
202, 421, 426, 428, см. также Чай-
кайтаран

Гёзалдаринская вода — 430

Гекча-Дангиз — 323

Гёлкянди — 359, 361, 423

Грузия — 312

Гуштасиф — 319, 329, 339, 353, 354,
см. также Кштаг

Даракянди — 357, 363, 364, 366, 367,
см. также Дзорагех

Дарашамб — 310, 311, 337

Дархас — 324

Джамалабад — 309

Дзорагех — 421, 426, 428, см. также
Даракянди

Довшанлу — 324

Дорога Купцов — 345, см. также
Базркян-эли

Дохс — 357, 364, 367, 421, 426, 428

Дринис — 316

Ереван — 327, 338, 350, 358, 359, 360,
362, 421, 424, 426, 428

Игирмидорд — 324

Иерусалим — 371, 376, 430, 436

Иланлу, местность близ Эчмиадзи-
на — 322, 345, 392, 411

Иран — 340, 369

Исфахан — 309, 321, 323, 369

Թուման-Լ Նախըհան — 80, 81, 93, 97, 107
 Բգիրմիդորդ — 94
 Իլանլու, Էջմիածնի մոտ — 92, 115, 165, 184
 Իրան — 110, 140
 Լոռի — 93
 Խանաձախ — 124
 Խաչեն — 84, 87, 109, 122, 123, 126, 178
 Խաչենի գետը — 123, 124
 Խաչենի վանք — 87, 94, տե՛ս նաև Գան-
 ձասար
 Խոյ — 93
 Խոջմեղուղ — 79
 Կարալի նահիա կամ մանալ — 95, 97, 141, 142
 Կարս — 141
 Հաջիլար, Էջմիածնի մոտ — 92, 115, 165, 184
 Հանիլար — տե՛ս Հաջիլար
 Հատըրճան — տե՛ս Աղերբալան
 Հին Բաղաբ, թաղ Երևանում — 128, 134, 138
 Հոփախմի վանք — 92, 115, 165, 184
 Չորագեղ — 194, 195, 200, 202, տե՛ս
 նաև Դարբալանդի
 Ղազվին — 79
 Ղանմարաղ — 79
 Ղարաբաղ — 100, 110, 125
 Ղարիբների գերեզմանոցը, Էջմիածնի
 մոտ — 92, 115, 165, 184
 Ղարիպազ գերեզման — տե՛ս Ղարիբ-
 ների գերեզմանոցը
 Ղափան — 100, տե՛ս նաև Ղափանաթ
 Ղափանար — 88, 93, տե՛ս նաև Ղափան
 Մագանդարան — 80
 Մակու — 108
 Մուլա Ահմադ, Խաչենում — 123, 124
 Յալջի — 129, 132, 197, 198

Занджан — 309
 Зарузбил — 340
 Казвин — 309
 Канал Шаха — 322, 345, см. также
 Шахархи
 Капан — 329, см. также Капанат
 Капанат — 318, 323, см. также Капан
 Карабах — 330, 340, 354
 Каракит, местность близ Эчмиадзи-
 на, 322, 345, 392, 411
 Карпийский нахиа или махал — 325,
 327, 369, 370
 Карс — 369
 Кашан — 309
 Кендалан, местность близ Эчмиадзи-
 на — 322, 345, 392, 411
 Кенталан — см. Кендалан
 Кладбище Гарибов, близ Эчмиадзи-
 на — 322, 345, 392, 411
 Куран, местность в Хачене — 352, 353
 Кштаг — 405, см. также Гуштасиф
 Кюлтапа, местность близ Эчмиадзи-
 на — 322, 345, 392, 410
 Лори — 323
 Маку — 338
 Мазандаран — 310
 Малый-Хасан — 351, 352
 Малый Холм, близ Эчмиадзина —
 322, 392, 410
 Молла-Ахмад, местность в Хачене —
 352, 353
 Монастырь Апостола Товмы — 384
 см. также Агулисский монастырь
 Монастырь Степанноса Первоуче-
 ника — 404
 Монастырь Рипсима — 322, 345, 391,
 392, 411
 Нахчеван — 333, 369
 Норагех — 357, 359, 361, 367, 421, 423,
 424, 426, 428
 Норк — 357, 364, 366, 421, 423, 426,
 428, см. также Чолмагчи

Նախավկայի վանք, Դարաշամբում — 117
 Նախըհան — 103, 141
 Նորագեղ — 128, 130, 132, 135, 138,
 195, 197, 198, 200, 202
 Նուր — 128, 135, 138, 194, 197, 200,
 202, տե՛ս նաև Չորագեղի
 Շանարիսի, Էջմիածնի մոտ — 165, 184,
 տե՛ս նաև Շահի Առու
 Շանի Առու, Էջմիածնի մոտ — 92, 115,
 տե՛ս նաև Շահարիսի
 Շամալի — 110, 139, 147, 208
 Շիրարաղ — 128, 135, 138, տե՛ս նաև
 Փարաբար
 Շիրվան — 110, 139, 147, 208
 Շիրվանի Օղիա — 147
 Շողախար, մասուն Էջմիածնում — 92
 Շողուր — 83, 86
 Շուհարաղ, Ղազվինում — 79
 Չալկալարան, ալդի Երևանում — 128,
 134, 138, տե՛ս նաև Գևարգեղ
 Չորագեղ — 128, 135, 138, տե՛ս նաև
 Նորք
 Չուխուր-Սաղ — 82, 90, 92, 93, 95,
 97, 105, 108, 114, 115, 118, 119,
 120, 121, 129, 131, 132, 133, 138,
 139, 141, 142, 144, 145
 Չամալարաղ — 79
 Ռում — 105
 Սաղալու, Էջմիածնի մոտ — 92, 115,
 165, 184
 Սալմաստ — 93
 Սաղմոսավանք, գյուղ — 82, 152
 Սալե գետ — 79
 Սափան — 79, 91, 93, 140
 Վանանդ, գետ — 83
 Վանանդ, Գողթնում — 86
 Վանառականների նահապետի, Էջմիած-
 նի մոտ — 92, 115, տե՛ս նաև Բաղր-
 կան Եօլի
 Վարանդա — 94
 Վրաստան — 82
 Տարիի վանք — 88, 89

Ордубад — 369
 Ошакан — 357, 364, 366, 421, 426, 428
 Паракар — 421, 426, 428, см. также
 Ширабад
 Парване, река — 309
 Рум — 335
 Саве, река — 309
 Сагмосаванк — 312, 380
 Садаклу, местность близ Эчмиадзи-
 на — 322, 345, 392, 410
 Салмаст — 323
 Сатахлу — см. Садаклу
 Старый город, квартал в Ереване —
 357, 363, 366
 Тавриз — 310, 321
 Тавризская крепость — 310
 Татевский монастырь — 318, 319
 Туман-е Нахчеван — 310, 311, 323,
 327, 337
 Хаджилар, местность близ Эчмиад-
 зина — 322, 345, 392, 411
 Ханацах — 353
 Хачен — 314, 324, 339, 351, 352, 355,
 405
 Хаченская река — 352, 353
 Хаченский монастырь — 317, см. так-
 же Гандзасар
 Хой — 323
 Хошгеруд — 309
 Уджан — 309, 310
 Учкиса, монастырь — 320, 321, 323,
 333, 334, 335, 339, 341, 346, 356,
 363, 366, 367, 369, 370, 371, 372,
 374, 375, 376, см. также Эчмиад-
 зин, монастырь
 Учкиса, село — 322, 325, 327, 328,
 344, 357, 364, 367, 370, см. также
 Эчмиадзин, село

Պիլիպոս գյուղ — 92, 95, 97, 98, 128, 135, 138, 141, 142, 144, տե՛ս նաև
 Էջմիածին գյուղ
 Պիլիպոսյի վանք — 90, 91, 93, 97, 104, 105, 109, 115, 117, 120, 121, 127, 134, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 148, տե՛ս նաև Էջմիածնի վանք
 Ուշան — 80
 Փարսաբար — 194, 200, 202, տե՛ս նաև Շիրաբար
 Փարվանի գետ — 80
 Փոխիկ քույր, Էջմիածնի մոտ — 92, 165, 184
 Փոխ-Հասան, Խաչենում — 122, 123
 Քաշան — 79
 Քարաֆիր, Էջմիածնի մոտ — 92, 115, 165, 184
 Քյոնդալան, Էջմիածնի մոտ — 92, 115, 165, 184
 Քյուրափա, Էջմիածնի մոտ — 92, 115, 165, 166, 184
 Քշաղ — 178, տե՛ս նաև Քուշթափ
 Քուշթափ — 89, 100, 109, 124, 125, տե՛ս նաև Քշաղ
 Քուրան, Խաչենում — 123, 124
 Օշական — 128, 135, 138, 194, 200, 202
 Օրդուրաղ — 141
 ՀԱՐՈՍՅՈՒՆ, ՍՈՅՈՒՆԱԿԱՆ, ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ
 Արափ — տե՛ս ապափ
 Արվար-Է ջամ' — 83, 87, 125, 131, տե՛ս նաև ջամ'
 Ալաֆե — 84
 Աղա — 131
 Ամիլ — 84, 113, տե՛ս նաև օմալ
 Ամիր — 80, 84, 94, 95, 98, 108, 125, 130
 Ամիր-ուլ-ումարա — 119
 Ամր — 173
 Ասլ — 166, 169, 197, 198
 Ավարեղ — 81, 106, 125.

Шамахи — 340, 367, 375, 434, 435
 Шахархи — 392, 411, см. также Канал Шаха
 Ширабад — 357, 364, 367, см. также Паракар
 Ширван — 340, 367, 375, 434
 Ширванская олка — 375
 Шогакат, часовня в Эчмиадзине — 322
 Шорлут — 313, 316
 Шукрабад Казвинский — 309
 Чай-кайтарап, сад в Ереване — 357, 363, 366, см. также Гетаргел
 Чолмагчи — 357, 364, 366, см. также Норк
 Чухур-Саад — 312, 320, 321, 323, 325, 327, 335, 338, 344, 347, 348, 349, 350, 358, 360, 361, 362, 367, 370, 372, 373.
 Эчмиадзин, монастырь — 392, 396, 402, 405, 432, 433, 434, 435, см. также Училиса, монастырь
 Эчмиадзин, село — 410, 421, 426, 428, см. также Училиса, село.
 Яздабад — 311, см. также Астапат
 Яйджи — 358, 359, 361, 423, 424
 Яйчи — см. Яйджи

НАЛОГОВЫЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ,
 АДМИНИСТРАТИВНЫЕ И ПРОЧИЕ
 ТЕРМИНЫ

Абаси — см. апаси
 Абваб-е джам' — 313, 317, 354, 360, также джам'
 Аваредже — 311, 336, 354
 Авареджедар — 324
 Аваризат — 314, 356
 Ага — 359
 Алафе — 314
 Амил — 314, 343, см. также омал
 Амир — 310, 314, 324, 325, 328, 337, 338, 353, 354, 359
 Амир-ул-умара — 348

Ավարեղար — 94
 Ավարիգար — 84, 126
 Ապափ — 194, 195, 200

Բահրա — 189
 Բահրաշե — 82, 86, 155
 Բարավարդ — 142
 Բարձրագույն Դիվան — 81, 87, 119, 144
 Բեկ — 98, 99, 108, 110, 126, 129, 130, 131, 133, 137, 197
 Բեկլարեկ — 92, 97, 106, 108, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 131, 132, 133, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 187
 Բիգար — 84, 126

Դանգ — 95
 Դարանդաղ — 84, 126
 Դարուր — 123
 Դարուր-ուլ-ամալ — 118, 119
 Դարուղա — 83, 85, 86, 93, 103, 106, 122, 126
 Դաֆրար — 81, 85, 94, 106, 125, 127, 129, 131, 134, 135, 136, 139, 197, 200
 Դաֆրարդարի — 106
 Դաֆրարդարի դարուղա — 106
 Դաֆրարխան — 94
 Դաֆրարխանի դարուղա — 94
 Դեան — 194, 195, 200, տե՛ս նաև դե-նար
 Դերվիշուրյուն — 117
 Դինար — 87, 124, 125, 126, 128, 130, 134, 135, տե՛ս նաև դեան
 Դիվան — 81, 83, 85, 87, 88, 89, 93, 105, 106, 118, 119, 126, 130, 131, 132, 133, 144, 197
 Դիվան-ուլ-սահարար — 81, 99, 107, 111, 112, 114, 122, 139, 143, 145, տե՛ս նաև Սահարաթ-Է դիվան
 Դիվանբեկի — 110

Զարր անեկ — 130, 133
 Զարիր — 131
 Զառարի — 129
 Զաֆյար — 103

Амр — 400
 Апаси — 421, 426
 Асл — 396

Баравард — 370
 Бахра — 416
 Бахраче — 312, 316, 383
 Бегларбек — 321, 327, 335, 338, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 354, 360, 361, 362, 365, 367, 370, 372, 373, 374, 375, 413.
 Бек — 323, 328, 338, 340, 355, 358, 359, 360, 362, 366, 423
 Бигар — 314, 356
 Вазифе — 370
 Вакил — 327, 329, 338, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 360, 362, 432
 Вакиф — 321, 322, 367
 Вакф — 313, 321, 322, 325, 326, 327, 328, 344, 345, 346, 356, 359, 363, 367, 368, 370, 371, см. также вахм, вахуп, фахм
 Вакфнаме — 325, 327, см. также вахмнатнама
 Вардапет — 317, 333, 335, 357, 364, 366, 384
 Вахм — 392, 410, 433, см. также вакф, вахуп, фахм
 Вахмнатнама — 396, см. также вакфнаме
 Вахуп — 392, 410, 428, 430, см. также вакф, вахм, фахм
 Вджухат — 355
 Везир — 315, 324, 339, 340, 348, 349, 350, 354, 359, 360, 361, 368, 376
 Векил — см. вакил
 Верховный Диван — 311, 317, 348, 372
 Вилайет — 312, 314, 319, 320, 323, 337, 343, 369, 372

Горчи — 355
 Гулам — 311, 313, 315, 316, 318, 320, 323, 324, 330, 359
 Данг — 325

Զաֆյար-իլլան — 103
 Զիմմի — 82, 84, 101, 102, 111, 112, 123, 146
 Էթրեմադ-ուդ-դով — 85, 86, 88, 89, 94, 107, 110, 112, 119, 120, 122, 125, 127, 139, 141, 148
 Էլ (լի) — 206
 Ընրսում — 173
 Բարին — 93, 137
 Բալիբ — 109
 Բալիբան — 109
 Բալիբբու — 93
 Բանսիլար — 135, 136
 Բանխան — 93, 105, 127, 133
 Բավրիկի բուման — 105, 125, 130
 Բաբախյան — 144
 Բարն — 84, 126
 Բաֆավուր-ե ջիզյա — 81, 87, 94, 95, 107, 118, 125
 Բիու — 94, 95, 123, 125, 130, 142
 Բիուդար — 81, 87, 126
 Բովլին — 81
 Բուդրա — 106, 111
 Բուման — 93, 105, 124, 125, 126, 130, 134, 141, 142, 175, 194, 195, 200, 204
 Բուֆանկչիաղասի — 110
 Իբրաղ — 126
 Իբրաղար — 83, 84, 126, 141, 142
 Իմամ — 79, 98
 Ին'ամ — 127, 129, 134, 135, 136
 Լանաբանամ — տե՛ս նախընթացում
 Լաղն — 99
 Լալար — 137, տե՛ս նաև խիլա
 Լալար — 165, 184, տե՛ս նաև խարվար
 Լան — 79, 90, 92, 94, 97, 118, 119, 120, 121, 130, 131, 132, 136, 137, 141, 144, 149, 164, 169, 170, 187, 189, 194, 195, 197, 199, 200, 202
 Լասան-ի շարիֆ — 83, 104
 Լարն — տե՛ս խարն
 Լարն — 200

Դаруга — 313, 315, 316, 323, 324, 333, 336, 351, 355
 Դаруга дафтардари — 336
 Դаруга дафтархане — 324
 Дастандаз — 314, 356
 Дастур — 352
 Дастур-ул-амал — 347, 348
 Дафтар — 311, 315, 324, 336, 354, 356, 358, 360, 363, 364, 368, 423, 424, 426
 Дафтар гуламов — 324
 Дафтардари — 336
 Дафтар сархата — 315, 336, 354, 368
 Дафтархане — 324
 Деан — 421, 426, 427, см. также динар
 Дервишество — 347
 Джадид-ул-ислам — 330
 Джазиагюзар — 410
 Джам' — 317, 347, 352, 357, 358, 364, 370, см. также абваб-е джам'
 Джизья — 311, 336, 343, 373
 Джизьягюзар — см. джазиагюзар
 Джовшанкеш — 310
 Диван — 311, 315, 317, 318, 319, 329, 335, 347, 348, 355, 360, 361, 362, 424
 Диван-ал-садарат — 311, 329, 337, 341, 342, 344, 351, 368, 371, 373, см. также Садарат-е диван
 Диванбеки — 340
 Динар — 317, 353, 354, 355, 357, 359, 363
 Забит — 360
 Забт сделать — 359, 362
 Закят — 333
 Закят лилла — 333
 Зарраби — 358
 Зимми — 312, 314, 331, 332, 341, 342, 352, 374
 Имам — 309, 328
 Ин'ам — 356, 358, 363, 364, 365
 Итлаг — 356
 Ихраджат — 313, 314, 355, 370
 Кабале — 327, 358, 359, 360, 396, 423, 424

Խարվար — 92, 115, 132, տե՛ս նաև խարվար
 Խիլա — 201, տե՛ս նաև խալ'աթ
 Խոզա — 105, 129, 130, 131, 133, 197
 Կոնաղա — 84
 Կուշի — 93
 Լարս անել — 146
 Լակի-իլլան — 103
 Լամнаլ — 105, 106, 131, 133, 135
 Լամнаլդար — 105
 Լաֆի — 141, 142
 Լավա — 126, 135, 136
 Լաֆի — 81, 82, 83, 84, 85, 89, 93, 94, 99, 100, 103, 104, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 125, 126, 139, 147
 Լոկու-ե դիվանի — 126
 Լոջար — տե՛ս հուճաթ
 Լոֆ, նաև հոֆ, հոֆում — 155, 156, 172, 182, 187, 194, 199, 208
 Լոնար — 169
 Լարալ — 97, 129, 130, 131, 169, 197
 Լազի — 95, 100, 123, 133, 146, 152, 197
 Լոռի — 126
 Լուլամ — 81, 83, 85, 86, 88, 90, 93, 94, 100, 130
 Լուլամների դաֆтар — 94
 Մաղախիլ — տե՛ս մուղախիլ
 Մալ — 81, 94, 130, 142, 195, 200
 Մալիլ — 120
 Մալիլ — 83
 Մալոջար — 81, 83, 107, 126, 127, 128, 129, 134, 135, 136, 145, 194, 200
 Մանալ — 86, 87, 97, 117, 121, 125, 129, 139, 141, 156
 Մանգար — 103, 152
 Մաղաֆ — 189, 194, 195, 200, 204, տե՛ս նաև մաֆ, մուղաֆ
 Մաղաֆորյուն — 189, 194
 Ման — 132
 Մանալ — 130, 141, 142
 Մաղիսնի — 104

Кази — 325, 330, 352, 374, 380, 424
 Калантар — 311, 316, 319, 333, 358, 375
 Келхуда — 311, 314, 319, 343, 355
 Кербелам — 328
 Кёфшан — 352, 353
 Кёчари — 432
 Коналга — 314
 Куши — 323
 Кятиб — 358, 364
 Лаанатнаме — см. налатлама
 Магаф — 416, 421, 426, 427, 430, см. также муаф, маф
 Магафство — 416, 421
 Мадахил — см. мутахл
 Маджлиснвис — 334
 Мал — 311, 324, 359, 421, 426, 427
 Малие — 349
 Малик — 313
 Малоджахат — 311, 313, 336, 337, 355, 356, 357, 358, 363, 364, 365, 373, 421, 426
 Ман — 361, 371
 Манал — 359, 370
 Маф — 404, см. также муаф, магаф
 Махал — 316, 317, 327, 347, 350, 354, 358, 367, 370, 384
 Махзар — 332, 380
 Мевлана — 328
 Мелик — 311, 314, 315, 319, 320, 323, 329, 336, 337, 338
 Мирахор — 359
 Мирза — 334, 426, 427
 Мисал — 311, 329, 337, 341, 342, 344, 359, 373
 Муаф — 349, см. также маф, магаф
 Муафство — см. магафство
 Мукаррари — 316
 Мукатта' — см. мухата
 Мулазим — 310, 324
 Мулк — 311, 313, 316, 321, 322, 325, 327, 328, 329, 330, 358, 359, 360, 362, 374, 383, 396, 404, 410, 423, 424, 428, 430
 Мустовфи — 315, 317, 318, 323, 325,

Մաֆ — 177, տե՛ս նաև մուաֆ, մաղաֆ
 Մելիֆ — 81, 84, 85, 90, 93, 107, 108
 Մելանա — 99
 Միսալ — 82, 99, 107, 111, 113, 114, 145
 Միսալսուր — 130
 Միբգա — 104, 195, 200
 Մուաֆ — 120, տե՛ս նաև մաֆ, մաղաֆ
 Մուաֆուրյուն — տե՛ս մաղաֆուրյուն
 Մուրափալի — 91, 114, 139
 Մուլագիմ — 80, 94
 Մուլֆ — 81, 83, 86, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 100, 129, 130, 131, 133, 146, 154, 169, 177, 184, 197, 202, 204
 Մուխարա — 175
 Մուկարրա՝ — տե՛ս Մուխաբա
 Մուկարրարի — 86
 Մուհիլի — 81
 Մուսրովֆի — 85, 87, 88, 93, 95, 105, 106, 118, 119, 124, 125, 126, 129, 131, 135, 136
 Մուսրովֆի-ուլ-մամալիֆ — 94, 106
 Մուսախալ — 197
 Նագիր — 106, 111
 Նալարլամա — 170
 Նանիա — 95, 141, 142
 Շանի — 195
 Շանակիսար — 84
 Շար՝ — 82, 91, 92, 95, 99, 100, 108, 111, 112, 113, 116, 133, 138, 139, 144, 145, 146, 152, 172, 183
 Շարիար — 82, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 108, 111, 112, 113, 114, 116, 129, 139, 144, 145, 146
 Շեխիսլամ — տե՛ս շեխ-ուլ-իսլամ
 Շեխ-ուլ-իսլամ — 95, 108, 129, 130, 131, 133, 152, 165, 184
 Շեշդանգ — 169
 Շիա — 101, 141
 Շիգա — 126
 Շիրադ — 117, 143
 Շիրադար — 84
 Չորանրեկի — 127, 128, 129, 134, 135, 141

335, 336, 348, 353, 354, 355, 356, 358, 360, 364, 365
 Мустовфи-ул-мамалик — 324, 336
 Мутавалли — 321, 344, 367
 Мутахл — 424
 Мухата — 402
 Мухдис — 311
 Назир — 336
 Налатлама — 396
 Нахиа — 325, 327, 369, 370
 Олка — 339, 344, 345, 375, 376
 Омал — 428, см. также амил
 Парванче — 373
 Парон — 351, 352
 Паша — 310, 369, 430
 Пешкаш — см. пишкаш
 Пишкаш — 314, 323, 335, 356, 365, 427
 Рагам — 324, 381, 391, 392, 400, 402, 404, 405, 410, 411, 414, 416, 423, 428, 430, 432, 433, 434, 436
 Райат — 311, 313, 314, 324, 325, 335, 339, 343, 351, 354, 355, 372, 373
 Рахам — см. рагам
 Рсум — 400
 Сават — 396, 400, 402
 Садарат-е диван — 312, см. также Диван-ал-садарат
 Садр — 342, 360
 Саламане — 356, см. также салами
 Салами — 314, см. также салама
 Саркар — 316, 352
 Саркарство — 358, 364, 365
 Сархат — 315, 336, 349, 354, 368
 Сахиб-товджих — 336
 Сеид — 328
 Сипахи — 310
 Сипахсалар — 340
 Сойургал — 355
 Султан — 310, 324, 325, 338, 353
 Суфи — 310—369
 Табин — 323, 366

Չաղաշուրյուն — 173

Պարոն — 123

Ջաղիդ-ուլ-իսլամ — 101

Ջաղիագիզար — 183

Ջամֆ — 87, 118, 123, 128, 129, 135, 142, տե՛ս նաև արվար-ե չամֆ

Ջիզյա — 81, 107, 113, 145

Ջիզյագոզար — տե՛ս չաղիագիզար

Ջովանգել — 80

Ռախամ — տե՛ս ռախամ

Ռաղամ — 94, 153, 154, 164, 165, 166, 173, 175, 177, 178, 179, 183, 184, 187, 189, 191, 197, 202, 204, 206, 207, 208, 209

Ռայար — 81, 83, 84, 94, 95, 105, 109, 113, 122, 125, 126, 144, 145

Ռուսամ — տե՛ս ռուսամ

Սադր — 112, 131

Սադար-ե դիվան — 82, տե՛ս նաև Դիվան-ալ-սադարաթ

Սալամանե — 126, տե՛ս նաև սալամի

Սալամի — 84, տե՛ս նաև սալամանե

Սանիր-րովչին — 106

Սավատ — 156, 169, 170, 173, 175, 182, 197, 208, տե՛ս նաև սուրաթ

Սաբխար — 85, 106, 120, 125

Սաբխարի դաֆրար — 85, 106, 125, 139

Սաբխար — 86, 123

Սաբխարյուն — 129, 135, 136

Սելի — 98

Սիվանի — 80

Սիվանսար — 110

Սոյուրդալ — 126

Սուրան — 80, 94, 95, 108, 125

Սուրար — 166, 197, տե՛ս նաև սալատ

Սուֆի — 80, 141

Վագիֆ — 142

Վախամ — 165, 184, տե՛ս նաև վակիֆ, վախուզ, ֆախամ

Վախամարեմա — 169, տե՛ս նաև վակիֆ-նամ

Тавризский туман — 335, 354, 359

Такаббол — 323

Талиб — 339

Талибане — 339

Танха — 323, 335, 356, 361

Таракяме — 372

Тарх — 314, 356

Тафавут-е джизья — 311, 317, 324, 325, 337, 347, 348, 354

Тахсилдар — 364

Тнул — 324, 325, 352, 353, 354, 359, 370

Тнулдар — 311, 317, 355

Товджих — 311

Тугра — 341

Туман — 323, 335, 353, 354, 355, 359, 363, 369, 370, 371, 402, 421, 426, 427, 430

Туфанкчагаси — 340

Улаг — 314

Улам — 314

Улема — 330

Улуфе — 314

Урф — 341, 342

Фатва — 321, 399, 410

Фатва Шар'а — 410

Фахм — 397, см. также вакф, вахм, вахуп

Хабе сделать — 374

Хавале — 356, 364, 365

Хадем — 328

Хаким — 311, 312, 313, 314, 315, 319, 323, 324, 329, 330, 333, 334, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 353, 355, 367, 375, 460

Хакк-лилла — 333

Хал'ат — 365, см. также хила

Халвар — 392, см. также харвар

Хамесале — 335, 360, 361, 362, 364

Хамесаледар — 335

Хан — 309, 320, 322, 324, 327, 348, 349,

Վախույ — 165, 184, 202, 204, տե՛ս նաև վակֆ, վախմ, ֆախմ
 Վակիֆ — 91, 92, 139
 Վակֆ — 83, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 115, 116, 127, 130, 134, 138, 139, 141, 142, 143, տե՛ս նաև վախմ, վախույ, ֆախմ
 Վակֆնամ — 95, 97, տե՛ս նաև վախմ ֆախմ
 Վախիլ — 97, 108, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 131, 133, 206
 Վեգիր — 85, 94, 110, 119, 120, 122, 125, 130, 131, 133, 139, 148
 Վեֆիլ — տե՛ս վաքիլ
 Վիլայեր — 82, 84, 89, 90, 93, 107, 113, 140, 144
 Վշոմար — 126
 Ուլաղ — 84
 Ուլամ — 84
 Ուլուֆե — 84
 Ուրֆ — 111, 112
 Փաշա — 80, 141, 204
 Փարվանշ — 145
 Փեշաշ — տե՛ս փիշաշ
 Փիշաշ — 84, 93, 105, 126, 137, 201
 Քալանքար — 81, 86, 89, 103, 107, 129, 147
 Քարբալայի — 99
 Քեօշարի — 206
 Քյաղխուդա — 81, 84, 89, 113, 126
 Քյարիր — 129, 135
 Քյոֆշան — 123, 124
 Օլիա — 109, 115, 116, 147, 148
 Օմալ — 202, տե՛ս նաև ամիլ
 Ֆարվա — 91, 172, 183
 Ֆարվայի Շար' — 183
 Ֆախմ — 170, տե՛ս նաև վակֆ, վախմ, վախույ

350, 359, 360, 361, 365, 366, 370, 372, 391, 396, 414, 421, 423, 424, 426, 428
 Харвар — 322, 345, 361, см. также халвар
 Хардж — 426, 427
 Хасил — 370
 Хассе-е шарифе — 313, 334
 Хила — 427, см. также хал'ат
 Ходжа — 335, 337, 358, 359, 360, 362, 423, 424
 Ходжат — см. худжат
 Хокм, также хукм, хокум — 383, 402, 409, 413, 426, 435
 Хокук-е дивани — 355
 Худжат — 396
 Чобанбеки — 356, 357, 358, 363, 364, 370

Чрахчийство — 400

Шанакисат — 314
 Шар' — 311, 312, 321, 322, 325, 329, 330, 338, 341, 342, 343, 345, 346, 362, 367, 372, 373, 374, 380, 399, 410
 Шариат — 312, 322, 326, 327, 328, 329, 330, 337, 338, 341, 342, 344, 345, 346, 358, 367, 368, 372, 373, 374, 380
 Шахи — 421, 427
 Шейх-ул-ислам — 325, 330, 338, 358, 359, 360, 362, 380, 392, 410
 Шехислам — см. шейх-ул-ислам
 Шешданг — 396
 Шиа — 330, 369
 Шигар — 356
 Шилтаг — 347, 371
 Шилтагат — 314

Эл(ли) — 432
 Этемад-уд-довле — 315, 316, 318, 319, 324, 337, 339, 340, 342, 348, 349, 350, 354, 356, 368, 369, 376

Յ Ո Ւ Յ Ա Վ

ՅԱՆՈՓԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԻՇՎԱԾ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ

СПИСОК

ЛИТЕРАТУРЫ, УПОМИНАЕМОЙ В КОММЕНТАРИИ

Ալիշան Ղ., Հայաստանում, Վենետիկ, 1901:
 Ալիշան Ղ., Սխական, Վենետիկ, 1893:
 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դուրիմեցոյ, 3-րդ տպագրութիւն, Վաղարշապատ, 1896:
 Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բարու, 1895:
 Բարխուդարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907:
 Բարխուդարյանց Մ., Պատմականագրութիւն Գրիգոր վարդապետի կա-
 Գրիգոր Դարանազցի, Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդ. Նշանյան, Երու-
 մանեցոյ կամ Դարանազցոյ, հրատ. Մեսրոպ վարդ. Նշանյան, Երու-
 ման, 1915:
 Թոփճյան Հ., Յուցակ ձեռագրաց Դաղեան Քաշիկ վարդապետի, մասն Ա,
 Վաղարշապատ, 1898 (ՅԶԽ — КРХД):
 Լալայան Ե., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս,
 1915 (ՅԶՎ):
 Կոստանյան Կ., Վիմական տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրու-
 թեանց հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1913:
 Մանանդյան Հ. և Աճառյան Հ., Հայոց նոր վկաներ, զիտ. հրատ, Վա-
 ղարշապատ, 1903 (ՀՆՎ):
 Մատենադարանի պարսկերէն հրովարտակները, պրակ առաջին (ԺԵ — ԺԶ դդ),
 կազմեց Հ. Գ. Փափաղյան, Երևան, 1956 (ՄՊՀ):
 Ջալալյան Ս., Նախագործերը ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա—Բ,
 Տիֆլիս, 1842 — 1858 (ՃՄՀ):
 Սիմեոն Երևանցի, «Ջամրո», զիրք որ կոչի յիշատակարան արձանագրու-
 ցիչ, հայերի և պարսկերէն ընտելից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և
 իւրոյ շրջագայից վանորէիցն, Վաղարշապատ, 1873:
 Սիւրաբյան Ա., Տաթևի վանքի համառոտ պատմութիւնը, «Տաթև» տա-
 րեգիրք, 1930:
 Ստեփաննոս Օրբելիյան, Պատմութիւն նահանգին Սխական, Թիֆ-
 լիս, 1910:
 Փափաղյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականութեան
 հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. Գ, Երևան, 1956:
 Персидские указы Матенадарана, выпуск I, XV—XVI вв.; составил
 А. Д. Папазян, Ереван, 1956 (ПУМ).
 Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в
 Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Ленинград, 1949.

اسکندر بيک ترکمان (منشی) — تاریخ عالم آرای عباسی، بسعی
و اهتمام میرزا محمود خوانساری، تهران، ۱۴۱۴ (TAA — ۱۹۰۵)
اسکندر بيک ترکمان (منشی) و محمد یوسف مورخ — ذیل تاریخ
عالم آرای عباسی، بتصحیح سهیلی خوانساری، تهران، ۱۳۱۷
(3TAA — ۱۹۰۵)

فردوسی — شاهنامه، جلد اول، بتصحیح و مقابله و همت محمد رضائی
تهران، ۱۳۱۲
محمد طاهر وحید قزوینی — عباسنامه یا شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه
عباس ثانی (۱۰۵۲ — ۱۰۷۳)، بتصحیح و تحشیه ابراهیم دهگان،
اراک، ۱۳۲۹

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ — СОДЕРЖАНИЕ

	Էջ—стр.
Մատենադարանի կողմից	5
Առաջաբան	7
Հրովարտականքի հայերեն քարգմանությունները	79—148
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 1— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1603 թ. հրովարտակր Արդարիքի հարիւր Զոֆեզար խանին, որով կարգադրում է նրան իր զորքերով զուրս զալ Արդարիքից և զալ Ուջան կոչ- վող վայրում միանալու գեպի թավրից արշավող կրգըրաշ բանակին	79
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 2— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1604 թ. հրովարտակր Գարաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի վանքի վանականներից և վանքապատկան կալվածներից զանձվող պետական հարկերի մասին	80
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 3— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1604 թ. հրովար- տակր տրված ի հաստատումն բանակի Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից հրատարակված վճար, որով հաստատվում է, որ Սադ- մոսավանք գյուղի կեսը պատկանում է Քեջավոնի դստեր՝ Վա- խանին	81
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 4— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1604 թ. հրովար- տակր Ազուլիսի թովմա առաքյալի վանքին պատկանող վակ- ֆային մուլքերի մալուջնաթն ու մյուս հարկերը Ազուլիսի համայնքից զանձվող հարկերի բնոջանուր զուժարի մեջ մըտ- ցընելու և համատեղ զանձելու մասին	83
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 5— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1606 թ. հրովարտակր Ազվանից Հովհաննես կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրա- վունքների հաստատման մասին	84
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 6— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1606 թ. հրովարտակր Ազուլիսի թովմա առաքյալի վանքից և վանականներից ստաց- վող հարկերը Ազուլիսի համայնքի հետ համատեղ զանձելու և վանքապատկան հողերի սեփականատիրական իրավունքները վերստին հաստատելու մասին	85
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 7— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1607 թ. հրովար- տակր Գանձասարի վանքի վանականներից զանձվող թաֆա- վութ-և չիզյայի մասին	87
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 8— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1607 թ. հրովարտակր Տաթևի վանքի վանահայրության և լուսարարության պաշ- տոնը Մեսրոպ վարդապետին շնորհելու մասին	88
Վ ա ղ ե ր ա գ ի ր 9— Սեֆյան Շահ Արբաս Ա-ի 1609 թ. հրովար-	

տակը Քաջաթաղի Մելիք-Հայկազի իրավունքները նրա հա-
կառակորդներին դեմ պաշտպանելու վերաբերյալ 89

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 10— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1610 թ. հրովար-
տակը Երևանի բեկլարբեկ Ամիր-Գունա խանին, որով կար-
գադրում է տեղում հետաքննություն կատարել՝ կաթողիկ հա-
յերի կողմից Հոփսիսի մասունքների հափշտակման հարցի
շուրջ 90

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 11— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1612 թ. հրովար-
տակը տրված ի հաստատումն կից հրապարակվող Շարի ֆաթ-
վայի, որով հաստատվում են Էջմիածնի վախճանի հոգերն ու
արդելվում նրանց վաճառքը 91

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 12— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1617 թ. հրովար-
տակը, որով հաստատվում է Մելիքիսեթ կաթողիկոսի կաթո-
ղիկոսական իրավունքները, միաժամանակ շեղակցվող, որ նա
հանձն է առել ամեն տարի 100 թուման որպես փիշքաշ կա-
նոնավոր կերպով վճարել պետական դանձարանին 93

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 13— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1620 թ. հրովար-
տակը Սաչենի Գոշանյուզ գյուղի և Վարանդայի Գարհաս գյուղի
հայ սայաթներին դանձվող թաֆավոթ-է ջիղյաի դանձման
կարգի վերաբերյալ 94

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 14— Երևանի բեկլարբեկ Ամիր-Գունա խան կաջարի
1620 թ. հրամանագրերը ի հաստատումն կից հրապարակվող
Շարի արձանագրության, որով հաստատվում է Վաղարշապատ
գյուղի Էջմիածնի վանքին լիակատար արկից հետո խանը
այն վերջնականապես վերադարձնում է Էջմիածնին 95

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 15— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1620 թ. հրովար-
տակը տրված ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի վճռի,
որով Քաջաթաղի Մելիք-Հայկազի սեփականատիրական իրա-
վունքները հաստատվում են Քաջաթաղում և Ղափանում
գտնվող կաթվածներին վրա 99

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 16— Շեյխ-ուլ-խսամի 1621—1622 թթ. Փաթվան
Զիմմի սայաթների մուսուլման ժառանգներին տրվող առանձ-
նաշնորհությունների մասին 101

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 17— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1621 թ. հրովար-
տակը Աղուլիսի Թովմա առաքյալի վանքի վանահորը վճար-
վող հոգեոր տուրքերի մասին 104

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 18— Սեֆյան Շահ Աբրահա Ա-ի 1627 թ. հրովար-
տակը Մովսես վարդապետ Ստեփաննոս Խոտանանցուն Էջմիածնի լուսա-
րարպետ նշանակելու մասին 104

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 19— Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1629 թ. հրովարտակը
Էջմիածնի տարեկան 100 թուման փիշքաշի պարտավորու-
թյունից ազատելու մասին 104

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 20— Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1631 թ. հրովարտակը
Դարաշամրի Ստեփանոս Նախավայի վանքից դանձվող հար-
կերի և վանքի վանահայրությունը վերստին Պետրոս վարդա-
պետին շնորհելու մասին 106

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 21— Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտակը
ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի որոշման, որտեղ
ապացուցվում է, որ Մակիեյի Մելիք Կոստանդինի Մակվում
գտնվող խաղողի այգին շարիաթական վաճառքով նրա սեփա-
կանությունն է դարձել և Յար-Ալի Սուլթան Բայաթը ոչ մի
իրավունք չունի այդ այգուն տիրելու 107

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 22— Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտակը
Քաջաթաղի հայերից դանձվող եկեղեցական տուրքերի դանձ-
ման իրավունքը Էջմիածնին վերապահելու մասին 109

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 23— Սեֆյան Շահ Սաֆի 1634 թ. հրովարտակը
Գանձասարի կաթողիկոսությունը Հովհաննես կաթողիկոսի
մահվանից հետո Գրիգոր կաթողիկոսին հանձնելու մասին 110

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 24— Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1639 թ. հրովարտակը
որով տրված ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից հրա-
տարակված այն վճռի, որով կարգադրվում է մուսուլմաննե-
րին ստորացուցիչ պահանջներ չներկայացնել հայ սայաթնե-
րին և չվերավորել նրանց կրոնական զգացմունքները 111

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 25— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1644 թ. հրովար-
տակը տրված ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից
հրապարակված այն վճռի, որով արգելվում է Ագեբբայձանի
հայրմաներին հայ քյադիսուզաներից և ընդհանրապես հայ հա-
մայնքից ննջեցյալների թաղման և ավերված եկեղեցիների
նորոգման համար դուժարներ շորթել 112

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 26— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1644 թ. հրովար-
տակը տրված ի հաստատումն Դիվան-ալ-սադարաթի կողմից
հրապարակված վճռի, որով հաստատվում են Էջմիածնի վանքի
կաթվածատիրական իրավունքները վանքապատկան հոգերի,
կաթվածատիրական իրավունքներին վրա, իսկ այդ կաթվածների եկա-
մուտներին տնօրինման իրավունքները վերապահվում են Փի-
լիպոս կաթողիկոսին 114

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 27— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1645 թ. հրովար-
տակը Էջմիածնի միաբանության անդամներին և կաթողիկո-
սական նվիրակներին երկրի բոլոր նահանգներում ազատ եր-
թեկություն իրավունք շնորհելու մասին 117

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 28— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1645 թ. հրովար-
տակը Երևանի խանություն մեջ գտնվող վանքերից որոշված
դուժարից ավելի թաֆավոթ-է ջիղյա չդանձելու մասին 118

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 29— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1645 թ. հրովար-
տակը Փիլիպոս կաթողիկոսի դիմումի հիման վրա վանքի մեկ
գլխաթանից միլիոն չդանձելու և այն դիտելու որպես կաթո-
ղիկոսին շնորհված մուաֆություն 119

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 30— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1645 թ. հրովար-
տակը, որով թույլատրվում է Փիլիպոս կաթողիկոսին ավերված
եկեղեցիները վերանորոգել 121

Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 31— Սեֆյան Շահ Աբրահա Բ-ի 1645 թ. հրովար-
տակը Սաչենի Փոքր-Հասան գյուղի Բաբին կոչվող հանդի-
սանքի 587

սահմանների և նրանից դանձվող պետական հարկերի դանձման կարգի մասին	122
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 32— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1646 թ. ղեկավարելը 9—1647 թ. հունվար 7 հրովարտակը ամիր Արքան-կուլի սուլթանին որպես թիւղ տրված Քաշաթաղի չորս գյուղերից հավելյալ թափափութ-և ջրգյան շահնախու մասին	124
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 33— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1647 թ. հրովարտակը խաչենի շրջանից դանձվող պետական հարկերից 45258 գրնար մեծ գոռչի՝ Գյուղա բեկին որպես սոյուրդալ շնորհելու մասին	126
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 34— Նրեանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանի 1647 թ. հրամանագիրը Էջմիածնի վանքի այգիների և ջրաղացների մարջնաթը և մանր եղջերավոր անասուններից դանձվող չորանրեկիի գումարները Փիլիպոս կաթողիկոսին նվիրելու մասին	127
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 35— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1648 թ. հրովարտակը Նրեանի խանության Յայջի, Նորագեղ և Գյուլբյանցի գյուղերի մուլքերի նկատմամբ երեանցի խոջա Հակոբի սեփականատիրական իրավունքները վերականգնելու մասին	129
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 36— Նրեանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանի 1649 թ. հրամանագիրը Էջմիածնի վանքի այգիների և ջրաղացների մարջնաթը և մանր եղջերավոր անասուններից դանձվող չորանրեկիի գումարները Փիլիպոս կաթողիկոսին նվիրելու մասին	134
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 37— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը տրված Փիլիպոս կաթողիկոսին նրա առարած նվերների ստացման և փոխադարձաբար շահի կողմից նրան թանկարժեք հագուստներ (խալաթներ) ուղարկելու մասին	136
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 38— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը Էջմիածնի վանքի վաղիք այգիներն ու ջրաղացները հափըշտակիչներից ետ վերցնելու և նորից վանքի միաբանության ու կաթողիկոսի տնօրինությանը հանձնելու մասին	137
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 39— Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից 1650 թ. Շահ Արքան Բ-ին տրված խնդրագրերը, որի մեջ առաջ քաշված դանդախ հարցերի մասին խնդրագրի նույն մասում կամ լուսանցքում շահը համապատասխան մակադրություններով տալիս է իր վճիռը և վավերագրի ճակատի մասում տրված համառոտ հրամանով կարգադրում է ի կատար ածել դրանք	140
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 40— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը ուղղված Նրեանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանին, զրված ի պատասխան Փիլիպոս կաթողիկոսի լիազոր՝ Թուֆանի և վանքապատկան Բաթթինջ գյուղի սայաթներին մի խնդրագրի, որով վերջիններս բողոքում են հիշյալ գյուղում քոչվորների բնակություն հաստատելու և վանքապատկան ցանքերին վնասներ պատճառելու առթիվ	144
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 41— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1650 թ. հրովար-	

տակը ի հաստատումն կից հրապարակվող Դիվան-ալ-սադարաթի վճռի, ըստ որի հայերին թույլատրվում է իրենց մեջ եղած վեճերը հայ հոգևորականների միջոցով հարթելու և կողմերից մեկը մուսուլման լինելու դեպքում միայն, անսլայման Շարին ղիմելու	145
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 42— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը Շամախու թեմը Էջմիածնին ենթարկելու և Գանձատարի կաթողիկոսների միջամտությունը այդ թեմում արգելելու մասին	147
Վ. ա. վ. ե. ր. ա. գ. ի. ր. 43— Սեֆյան Շահ Արքան Բ-ի 1650 թ. հրովարտակը, որով իր գիմումի համաձայն Փիլիպոս կաթողիկոսին թույլատրվում է տեղապահ նշանակել և գնալ Նրուսաղեմ ուխտի	148
Մանորագրություններ	149
Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ տերմինների	211
От Матенадарана	237
Предисловие	239
Русские переводы указов	309—376
Документ 1—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1603 г. хакиму Ардебилу Золфегар хану, коим ему предписывается выступить со своим войском из Ардебилы и прибыть в местность, именуемую Уджан, дабы соединиться с кызылбашской армией, идущей походом на Тавриз	309
Документ 2—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1604 г. о государственных налогах, взимаемых с монастырских поместий и монахов монастыря Степанноса Первомученика в Ларашамбе	310
Документ 3—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1604 г., данный в подтверждение обнародованного при сем решения военного Диван-ал-садарата о том, что половина села Сагмосаванк принадлежит дочери Кеджавона Вахах	311
Документ 4—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1604 г. о включении малоджахата и других налогов вакуфных мулков, принадлежащих монастырю апостола Товмы в Агулисе, в общую сумму налогов, взимаемых с общины Агулиса, и о совместном их взимании	313
Документ 5—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1606 г., удостоверяющий патриаршие права Гандзасарского католикоса Иоаннеса	314
Документ 6—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1606 г. о совместном взимании налогов с монастыря апостола Товмы и монахов и общины Агулиса, а также повторном утверждении монастырских земель	315
Документ 7—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1607 г.	

относительно тафавут-е джизья, взимаемой с монахов Гандзасарского монастыря	317
Документ 8—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1607 г. относительно пожалования вардапету Месропу должности настоятеля и ризничьего Татевского монастыря	318
Документ 9—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1609 г. относительно защиты прав Кашатагского Мелик-Айказа против его противников	319
Документ 10—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1610 г. бегларбеку Еревана, Амир-Гуна хану, коим предписывается произвести на месте расследование относительно похищения мощей Рипсиме, совершенного католическими священниками	320
Документ 11—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1612 г., данный в подтверждение публикуемой при сем фатвы Шар'а, коим утверждаются вакуфные земли Эчмиадзина и запрещается их продажа	321
Документ 12—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1617 г., утверждающий патриаршие права католикоса Мелкисета и подчеркивающий одновременно, что он взял на себя обязательство каждый год регулярно платить государственной казне 100 туманов в качестве пишкаша	323
Документ 13—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1620 г. о порядке взимания тафавут-е джизья с райатов армян села Довшанлу в Хачене и села Дархас в Варанде	324
Документ 14—Указ бегларбека Еревана Амир-Гуна хана Каджара от 1620 г. в подтверждение публикуемого при сем акта Шар'а, коим утверждается, что село Вагаршапат является вакфом Эчмиадзинского монастыря, после чего хан окончательно возвращает его Эчмиадзину	325
Документ 15—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1610 г., данный в подтверждение решения Диван-ал-садарата, коим утверждаются собственные права мелика Кашатага-Айказа в отношении поместий, находящихся в Кашатаге и Капане	329
Документ 16—Фатва шейх-ул-ислама от 1621—1622 гг. об особых преимуществах, которые даются мусульманским наследникам райатов зимми	330
Документ 17—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1621 г. относительно церковных податей, уплачиваемых настоятелю монастыря апостола Товмы в Агулисе	332
Документ 18—Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1627 г. о назначении вардапета Мовсеса Хотананци ризничим Эчмиадзина	333
Документ 19—Указ шаха Сафи Сефевиды от 1629 г. об освобождении Эчмиадзина от утвержденной в дни шаха	

Аббаса I ежегодной уплаты 100 туманов пишкаша	334
Документ 20—Указ шаха Сафи Сефевиды от 1631 г. о взимаемых с монастыря Степанноса Первомученика в Дарашамбе налогах и повторном пожаловании вардапету Петросу настоятельства монастыря	336
Документ 21—Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г., данный в подтверждение решения Диван-ал-садарата, в коем доказывается, что находящийся в Маку виноградник макинца мелика Костандина стал его собственностью на основании шарнатской продажи и Яр-Али султан Байат не имеет никакого права владеть этим виноградником	337
Документ 22—Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г. о предоставлении права взимать церковные подати, уплачиваемые армянами Кашатага Эчмиадзину	339
Документ 23—Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г. о передаче Гандзасарского патриаршества после смерти католикоса Иоаннеса католикосу Григору	340
Документ 24—Указ шаха Сафи Сефевиды от 1639 г., данный в подтверждение опубликованного Диван-ал-садаратом решения, коим предписывается мусульманам не предъявлять армянским райатам унижительных требований и не оскорблять их религиозных чувств	341
Документ 25—Указ шаха Аббаса II от 1644 г., данный в подтверждение решения, которое опубликовано Диван-ал-садаратом, и коим запрещается хакимам Азербайджана вымогать у армянских кедхуда и вообще у армянской общины суммы, предназначенные на похороны усопших и восстановление разрушенных церквей	342
Документ 26—Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1644 г., данный в подтверждение публикуемого при сем решения Диван-ал-садарата, коим утверждаются поместные права Эчмиадзинского монастыря на монастырские земли, сады и мельницы, а право распоряжения доходами с этих местностей предоставляется католикосу Филиппосу	344
Документ 27—Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о пожаловании членам братства и нунциям католикоса Эчмиадзина права свободно ездить по всем областям страны	346
Документ 28—Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о том, чтобы с находящихся в Ереванском ханстве монастырей не взимали тафавут-е джизья сверх определенной суммы	347
Документ 29—Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о том, чтобы на основании заявления католикоса Филиппоса не взимали малийе с одного плуга монастыря и рассматривали его как пожалованное католикосу муафство	348
Документ 30—Указ шаха Аббаса II от 1645 г., коим като-	

ликосу Филиппосу дозволяется восстановить разрушенные церкви	350
Документ 31— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1645 г. о границах поля, именуемого Бабин, села Малый-Хасан в Хачене и порядке взимания причитающихся с него государственных налогов	351
Документ 32— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 9 декабря 1646 г.— 7 января 1647 г. о том, чтобы не взимали добавочную тафавут-е джизья с четырех сел Кашатага, отданных в качестве тиула амиру Аббаскули султану	353
Документ 33— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1647 г. о пожаловании великому горчи Гёкча беку в качестве со-йургала 45358 динаров государственных налогов, взимаемых с Хаченской области	355
Документ 34— Указ бегларбека Еревана, Кейхосров хана от 1647 г. о передаче в дар католикусу Филиппосу молодяхата садов и мельниц и сумм чобанбеки, взимаемых с мелкого рогатого скота, Эчмиадзинского монастыря	356
Документ 35— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1648 г. о восстановлении права собственности ереванца ходжи Акопа на мулки сел Яйджи, Норагех и Гёлкянди Ереванского ханства	358
Документ 36— Указ бегларбека Еревана, Кейхосров хана от 1649 г. о передаче в дар католикусу Филиппосу молодяхата садов и мельниц и сумм чобанбеки, взимаемых с мелкого рогатого скота, Эчмиадзинского монастыря	363
Документ 37— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г., данный католикусу Филиппосу, о получении посланных им подарков и об отправлении шахом взамен дорогих одеяний	365
Документ 38— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. о том, чтобы вернуть от захватчиков вакуфные сады и мельницы Эчмиадзинского монастыря и вновь передать их в распоряжение братии монастыря и католикоса	366
Документ 39 — Прощение католикоса Филиппоса шаху Аббасу II от 1650 г., в котором по поводу поставленных в нем различных вопросов шах выносит свое решение в соответствующих надписях там же или на полях и в кратком указе, написанном в верхней части документа, предписывает привести их в исполнение	368
Документ 40— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. бегларбеку Еревана Кейхосров хану, написанный в ответ на прошение уполномоченного католикоса Филиппоса, Тумана и райатов принадлежащего монастырю села Батриндж, коим они жалуются на то, что в упомянутом селе поселились кочевники и причинили ущерб монастырским посевам	372
Документ 41— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г.,	

данный в подтверждение публикуемого при сем решения Диван-ал-садарата, согласно которому армянам дозволяется разрешать возникающие между ними споры через посредство армянского духовенства и обращаться к Шар'у лишь в том случае, если одна из сторон является мусульманином	373
Документ 42— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. о подчинении Шамахинской епархии Эчмиадзину и о запрещении вмешательства Гандзасарских католикосов в дела этой епархии	375
Документ 43— Указ шаха Аббаса II Сефевиды от 1650 г. коим католикусу Филиппосу дозволяется, согласно его прошению, назначить заместителя и отправиться в Иерусалим на богомолье	376 377
Комментарий	
Словарь социально-экономических, налоговых, административных и прочих терминов	437
Հրովարտականքի պարզերեմբ բնագրերը — Персидские тексты указов	461—565 567
Ցանկեր — Индексы	
Ցուցակ ծանոթագրություններում հիշված գրականության — Список литературы, упоминаемой в комментарии	583

ՀԱԿՈՒ ԴԱՎԹԻ ՓԱՓԱՉՅԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
АКОП ДАВИДОВИЧ ПАПАЗЯН
ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

Պատ. խմբագիր՝ Մ. Ս. Հասարայան
Կազմը՝ Նկարիչ Լ. Ս. Սաղոյանի

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ս. Կափլանյան, Կոնստանտինոպոլի սրբազրիչներ՝ Օ. Ա. Արզումանյան, Ս. Կ. Զաքարյան և Զ. Ա. Իսրայելյան

ՎՖ 02017 Հրատ. 1579 Պատվեր 337 Տիրաժ 2000

Հանձնված է արտադրության 7/VIII 1958 թ., ստորադրված է տպագրության 19/XI 1959 թ., հրատ. 29,6 մամուլ, տպագր. 37¹/₄ մամուլ + 11 ներդիր՝ Գինը կազմով 19 ո. 75 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ. տպարան, Երևան, Արտվյան 124

453-1959

ՎՐԻՊԱԿ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
14	17	տվեց	տրվեց
24	23	1929 թ.	1629 թ.
31	4	անբարիշտ	ամբարիշտ
101	25	(1621—1622):	(1620—1621):
117	12	Դրախտաբնակ արքայի կողմից	Դրախտաբնակ արքայի կողմից*
124	13	հրովարդակը	հրովարտակը
126	3	45350 ղինար	45358 ղինար
128	21	Շերաբադ	Շիրաբադ
181	19	«Մատենադարան»	(«Մատենադարան»
218	32	կապի	կարգի
368	17	դուլում	դուլամ

Էջ 96, 9-րդ տողից հետո ավելացնել—Հանգուցյալ Ամիր-Գունա խանի կնիքը:
Էջ 117, 9-րդ տողից հետո ավելացնել—*Իմ թագավոր հայրը,— թող աստված
լուսավորի նրա հոգին
Էջ 108 տող 10, էջ 111 տող 30, էջ 113 տող 13, էջ 115 տող 2 և էջ 146
տող 8-ը կարգավ ախպես— Նա է աստված և Հկա նրան հավասարը:
Էջ 122 տող 29—32 կարգավ ախպես — տեղ] իրողութունը պարզեն և կարգա-
դրեն համաձայն Ձամչիդի փառքն ունեցող դրախտաբնակ արքայի*
հրամանագրի և օրենքի: Խաչենի դարուղան

ОПЕЧАТКИ И ИСПРАВЛЕНИЯ

Стр.	Строк	Напечатано	Надо читать
266	20	и их	в их
298	30	Каштаге	Кашатаге
312	9	1904 г.	1604 г.
313	21	мелики	малики
314	35	шанагисат	шанагисат
324	29	Давшанлу	Довшанлу
331	14	(1621—1622)	(1620—1621)
332	12	умрет и у него будет	умер и у него был
334	20	Абасса	Аббаса
355	3	4-350	45358
384	17	1657	1607
397	3	Амиргуна ханом, сыном Апаскули хана	сыном Амиргуна хана Апаскули ханом
346	28	Царем-обитателем рая	Царем-обитателем рая*
436	13	(1660)	(1060)
506	14	} الله هو و الاسوه	هو الله و لاسواه
512	15		

453-1959

- Стр. 326, после 7-ой строки добавить: Печать покойного Амир-Гуна хана.
 Стр. 346, после 26-ой строки добавить: * Мой отец-царь—да просветит
 господь-бог его душу!
 Стр. 338, строку 9-ую, стр. 341, строку 25-ую, стр. 343, строку 10-ую,
 стр. 344, строку 26-ую, стр. 374, строку 8-ую читать: Он бог и нет
 ему равного.
 Стр. 351, строки 26—29-ую читать: выяснили действительность, и предпи-
 сали согласно грамоте обитателя рая, царя, имеющего славу Джам-
 шиды*, и закону. Даруга Хачена дол-
 Стр. 384, последнюю строку читать: месленников) (см. „Аме“, т. I,
 стр. 22). С тех пор название „катози“ в

